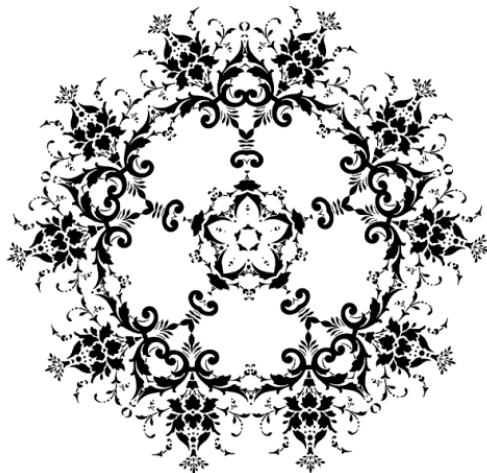

Milan Uzelac

FENOMENOLOGIJA NEIZVEŠNOSTI

III

(Prelazak u Drugi svet)

Uvod

Uobičajeno je da se na početku knjige kaže nešto o tome šta čitaoca očekuje. Ovde su sabrana tri različita teksta, pisana u različito vreme, a koji na prvi pogled nemaju istu temu, ne može se reći da su i stilski ujednačeni, ali u svojoj pozadini imaju jednu zajedničku im misao, ideju koja bi trebalo da dojasni prvi i poslednji deo ovog spisa pod pomalo čudnim naslovom (*Fenomenologija neizvesnosti*), jer ovoj knjizi prethode još dve knjige koje se bave istom temom: prelaskom u novo vreme i zato sve tri imaju zajednički nadnaslov, a razlikuju se samo podnaslovima i u prvom redu vremenom u kojem su napisane.

Ako se s pojmom *fenomenologije* koji se nalazi u naslovu i možemo razabrati, imajući u vidu prva dva dela, a i ovaj naslov, ono izloženo u *Istoriji filozofije III*, sa drugim pojmom je situacija složenija.

Neizvesnost je jedan od novih simptoma, karakterističnih za naše vreme. Njim se ne može zahvatiti sve, ali može ukazati na mnogo zajedničkih i bliskih momenata koji su doskora bili međusobno veoma udaljeni, a sad se prepliću i na posve nov, drugačiji način oslikavaju našu sadašnjicu.

U prvom delu sabrano je nekoliko tekstova nastalih nakon što sam napisao knjigu *Filozofija obrazovanja*. Iako sam u prvo vreme rekao sve što se imalo reći o pogubnosti poslednjih reformi u oblasti obrazovanja (već prvih godina njihovog nasilnog uvođenja), ubrzo sam

uvideo da je dosta toga ostalo još uvek nedorečeno i da je moguće ono već objavljeno malo bolje pojasniti i temeljnije izložiti ne-slučajnost tih reformi koje su krajnje negativno uticale ne samo na stanje obrazovanja, već i na ponašanje i pogled na svet novih generacija koje dolaze i koje će u svojim rukama imati svo naše duhovno nasleđe, a šta će s njim uraditi, to je već veliko pitanje.

Zato, u drugom delu ove knjige razmatraju se novi simptomi, novi fenomeni koji u potpunosti menjaju dosadašnju sliku sveta koju dele starije generacije i donose nešto novo, strano, ali u velikoj meri duhovno redukovano na jednom primitivnijem nivou, što stariji ne zaslužuju, te se stvara sve veći jaz između „starih“ i „novih“ pri čemu ovi poslednji na radikalna način negiraju niz visokih tradicionalnih vrednosti na kojima je počivala evropska kultura poslednjih vekova, sve do pre pedesetak godina od kada i počinje (sa propadanjem Evrope) i raspad kulture u kojoj se doskora živelo smatrajući da su njene tekovine nesporne.

Svemu tome nije mogla se odupreti ni sfera kulturnih vrednosti, u kojoj je u prvom planu bila umetnost, a promene u njoj nisu ostavile bez traga ni oblast obrazovanja, a ni novo formiranje pogleda na svet koje se u poslednje vreme intenzivno menja pod uticajem brzog razvoja veštačkog intelekta.

Iako sam o estetičkoj problematici i ranije pisao, posebno kad je reč o stvaranju umetničkih dela, njihovoj recepciji i pre svega njihovoj prirodi, nije se mogla prenebregnuti situacija da su se i u toj oblasti desile velike

promene, koje, zajedno s prethodnima, ukazuju na jednu temeljnu izmenu dosadašnjeg pogleda na svet koji je posledica nastajanja jednog novog sveta, sveta koji se tek pojavljuje s još uvek nejasnim obrisima, ali, evidentno je, da reč je o jednom drugom svetu u koji stupamo ne svojom voljom, budući da se nalazimo na razmeđi dve epohe: jednoj kojoj smo pripadali, a koja nestaje i blede, i jedne druge koji nastaje, no koja nije naša, ali nas neumitno pokorava novim tehnologijama i novim načinima formiranja slike sveta u kojem mi vidimo i njegove loše strane iz aspekta znane nam prošlosti, a za razliku od mladih generacija koje u njemu ne vide ništa loše jer nešto drugo i ne znaju, budući da nemaju iskustvo drugog i drugačijeg.

Misao koja me godinama ne napušta jeste da sve više i više živim u novom vremenu, i to ne samo ja, već i čitava moja generacija, ali da to nije ni naše vreme, ni naš svet, u koji nismo samo zalutali, niti svojom krivicom dospeli; uzrok promenama koje su se dogodile ima svoje razloge, a zašto su oni takvi, zašto su se oni sklopili na takav ne najpovoljniji po nas način, to je nešto što sve one, odrasle na tekovinama tradicionalne kulture može samo duboko da potresa, ali čije će posledice buduće generacije surovo platiti jer će se naći u situaciji iz koje neće imati izlaza usled nepoznavanja mogućnosti razlike.

Još uvek mali je broj onih koji shvataju sudbonosne posledice razaranja sistema dosadašnjeg obrazovanja, još uvek je premalo onih koji naziru razloge kako je do toga došlo i u kakav se ne-svet srlja, a najmanje je onih

koji ne vide, zašto je umetnost što danas nastaje, relikat prošlosti, prostor objekata što nemaju izgleda za opstanak, jer umetnička dela što se danas stvaraju teško da će imati razlog trajanja u novom vremenu; biće to beznačajni objekti o koje će se svi spoticati ne znajući ni čemu služe, ni s kojom su svrhom načinjeni, ni zašto ni s kojom su unutrašnjom namerom uvedeni u postojanje, ponajpre stoga jer nove generacije pod pojmom umetnosti imaju u vidu posve nešto drugo, nama strano, tuđe i nepoznato.

Konačno, tekstovi izloženi u ovoj knjizi u tri dela nastajali su duži niz godina i delimično prate i različite stavove koje sam tokom tih godina imao, a što važi i za prve dve knjige; upravo stoga, ima ponegde i ponavljanja kao i različitih stavova o istom pitanju, ali svi oni čine celinu koja je posledica delom i stavova koje sam zastupao u mojim ranijim knjigama, da bi ih potom delom i korigovao, ali i svega što sam o pomenutim ovde problemima želeo nešto da kažem. Vreme izlaganja neprotivrečne celine je prošlo, posebno u času kad se nalazimo na prelazu iz starog sveta (čije vrednosti su u nas ugrađene), u novi, drugi svet koji je još u nastajanju i čije obrise još ne uspevamo jasno ocrtati te je ova knjiga samo još jedno viđenje nastajanja novog sveta u vreme koje je neizvesno, ali jasno najavljeno.

Vršac/Veternik,
19. decembar 2025.

I. SUMRAK OBRAZOVANJA

Uvod

Postoji opasnost da se neobrazovane klase zaraze bacilom savremenog obrazovanja i da pseudoobrazovanje učine univerzalnim.

F. Nič (1873)

Uveliko vlada opšta saglasnost da su tzv. Bolonjski procesi izgubili svoj prvobitni entuzijastički potencijal, da je konačno sazrela svest o njihovoj antikvarnosti i pogubnosti po opšti nivo obrazovanja i da se o njihovoj promašenosti očekivanja može i javno govoriti. Enormna suma novca koja je na to potrošena (otvoreno se govorilo kako je prelazak na tzv. bolonjske principe u obrazovanju skup proces) završila je u džepovima vatrenih „bolonjista“ od čije se dreke nekoliko godina početkom ovog stoleća nije moglo živeti, da bi se potom oni najglasniji tiho i nekažnjeno povukli sa scene bez ikakvog osećaja odgovornosti za ono što su svojim nedelom upropastili. Ostala su samo njihova imena. Zavesa pada sve dok im se po grobljima ne izgubi trag, ali neće iz sećanja obogaljenih generacija. Jer, koliko je godina potrošeno na rušenje starog sistema (ja procenjujem oko 20 godina), toliko će biti potrebno i za odstranjivanje bolonjskih posledica ako se ljudi za to budu odlučili suprotstavljajući se sadašnjoj negativnoj kulturnoj struji koja ih nosi u bezizlaz.

Ostaje samo veliko pitanje ko će sve to ispraviti; svakako ne oni koji su u međuvremenu u tom tzv. bolonj-

skom duhu vaspitani i drugo, van toga u čemu su, ne vide. Zato, sadašnje stanje stvari nalik je sumornoj jesenjoj kiši koja nema ni početka ni kraja.

Ako se želelo unapređenje sistema obrazovanja u tome se apsolutno nije uspeklo, a ako se želelo njegovo srozavanje u tome se više nego maestralno uspeklo. Da li će sada mnogi da odahnu oslobođeni tog bolonjskog pritiska to je mnogo verovatno; da li će konačno obogaćeni njegovi vatreni zagovornici umuknuti, to je još verovatnije.

Za učinjena nedela naneta ovom nesmislenom reformom (koja je dve decenije bila dobrovoljna ali obavezujuća) nikom se neće suditi i to nije dobro, ali, da će oni koji će nastojati u vremenu budućem da spasu šta se spasti može, to jeste dobro¹, ali je pitanje ko će sve to ispravljati, budući da je, ponavljam, na scenu stupila generacija bolonjski obogaljenih reformatora koji nisu ni svesni toga šta treba ispraviti.

Konstatovano je, i u tome se sad svi slažu, da je pomenutim procesima velikom delom snižen, a u mnogim oblastima i teško oštećen raniji sistem obrazovanja u mnogim zemljama. To sam i konkretno pokušao da obra-

1 O problemima i šteti koju su dugoročno a s dobrim, podsvesno podmuklim namerama činjeni, pisao sam još od početka nasilnog nametanja pomenutih tzv. Bolonjskih procesa, već od 2003. i objavio niz tekstova sabranih potom u tri knjige [*Metapedagogija I* (2007), *Metapedagogija II* (2009), *Priče iz Bolonjske šume* (2009)], što je potom sabrano u knjizi *Filozofija obrazovanja* i objavljeno 2016. godine ali odmah i sahranjeno u podrumima *Zavoda za izdavanje udžbenika Srbije* u Beogradu, a iz svima poznatih razloga što će, kako vreme prolazi, biti sve jasnije; sad ta knjiga, *post festum*, malo će kome biti interesantna. Nastupa novo, drugačije vreme. Prošlo je prošlo.

zložim u više knjiga, a da ova Bolonjistička tendencija nije nova, da je ona samo rezultat procesa koji traje od sredine XIX stoleća, kada se konstatovalo kako je Revolucija iz 1848. u velikoj meri delo učitelja i da se treba smanjiti nivo njihovog obrazovanja pošto su svoje učenike „preučili“ (ovde videti: 4.b).

U jednom trenutku, objašnjavajući da su tzv. Bolonjski procesi logička posledica opadanja obrazovanja u poslednja dva stoleća, rekao sam da kad ih ne bi bilo, trebalo bi ih izmisliti. Oni nisu samo osveta loših đaka, već i izraz potrebe globalnih planera budućnosti na ovoj planeti koja je ljudima sve gušća i pameću sve gluplja.

Stanovništvo treba prorediti, ostatak pretvoriti u potrošače i izvršioc primitivnih radnji, higijeničare i jevtinu posluhu, jer, obrazovanje im nije potrebno pod pretpostavkom da za sve budu nezainteresovani i zatvoreni u sopstvenu prazninu (a tako je u suštini i bilo do vremena Prosvetiteljstva).

Uostalom, znanje nikad nije bilo opšta stvar; ono je to postalo u poslednjih nekoliko stoleća. Znanje je uvek bilo privilegija duhovne elite, i prebivalo u malim izdvojenim oazama duha, retkim filozofskim školama, manastirima i potom na retkim univerzitetima, sve do sredine XIX stoleća kad je počelo da se profanizuje pod parolom da treba da bude dostupno svima. Tada je zapravo i otpočelo katastrofalno srozavanje obrazovanja, kad su ljudi umislili da svako može biti obrazovan.

Svako propadanje ima svoj uzrok, razvoj, svoju istoriju i svako propadanje je unapred programirano.

Tako je i s obrazovanjem, čiji se nivo srozava i njegovo urušavanje traje već skoro dva stoleća. Obrazovne organizacije su po svojoj prirodi konzervativne (kao što je to slučaj i s vojskom) i menjaju se sporo. Menjaju se sporo i u negativnom i u pozitivnom smeru. Danas je obrazovanje dospelo do dna svog obesmišljavanja; kako je do toga došlo, ovde će biti reči. Da li je moguće da njegov razvoj krene u suprotnom smeru, to je posebno pitanje, i na njega se još uvek decidirano ne može odgovoriti, jer sve negativne tendencije još nisu iscrpljene.

Ovde se, u prvom delu ove knjige, nalazi pet tekstova koje sam sada ponovo pregledao i neznatno redigovao jer tu se i nema šta dodati, možda tek ponešto oduzeti, da bi se izbegla ponavljanja, mada smatram da i ona imaju svoje duboko opravdanje (danas nas ponavljači najviše uče), a koja sam napisao između 2009. i 2019. godine premda sam verovao da onom što sam ranije već napisao i nema se šta bitno dodati.

U prilog tome da nisam bio u pravu, govori i kratak *Pogovor* koji sam svojevremeno napisao za potrebe *Srpske akademije obrazovanja*. On nije pravdanje, već potvrđivanje rečenog i ukazivanje na ono što će nas verovatno zateći u vremenu budućem, a što dolazi kao eho iz vremena prošlog, kada je pre više od 150 godina Niče upozoravao na simptome odumiranja obrazovanja usled atomizacije nauke, nacionalnih borbi za vlast,

novčane privrede i zadovoljstva upravo novo-„obrazovanih“ klasa, i da to „sve služi nadolazećem varvarstvu...“²

Ponekad mi se čini da smo mi poslednja generacija kojoj je još uvek dozvoljeno slobodno mišljenje i zato smatram da tu možda još kratkotrajnu privilegiju treba iskoristiti na što bolji i što odgovorniji način, ne samo da bi iskazanim i zapisanim spasli dušu, već da bi možda negde za sobom u umom opustelim predelima ostavili neki plamičak da tinja jer nikad se ne može znati da li će se vatra, ona prava, Prometejska još jednom, ponovo razgoreti.

(2019)

2 Löwith, K.: *Od Hegela do Nietzschea*, V. Masleša, Sarajevo 1988, str. 312.

1. Ideja univerziteta u svetlu bolonjske maštarije

Kad se kaže da je: *ideja univerziteta u krizi*, odmah se otvaraju dva pitanja: (a) da li je *ideja* univerziteta u krizi, ili je (b) reč o tome da postoji ideja o tom da je *univerzitet u krizi*. Nisam sklon tome da apriorno branim tezu kako je *ideja* u krizi, jer ideja kao takva ne može biti u krizi već naš odnos spram nje. Da bi se pomenuto pitanje jasno ocenilo, neophodno je da se počne ne od pojma *ideje*, već od pojma *krize*, a tada se otvara niz složenih pitanja, budući da fenomen krize nije novog datuma, budući da na krizu vremena nailazimo na kraju antičke epohe, na kraju doba visoke sholastike i tokom perioda poznatog pod nazivom renesansa kao i na kraju XIX stoleća kada pojam krize postaje tema dana.

Sasvim je druga stvar kad je reč o univerzitetu. Univerzitet može biti u krizi, a kako stvari stoje, on može biti (kad se reč *κρίσις* misli u njenom prvobitnom, lekarskom značenju, koje podrazumeva takvo stanje bolesti iz kojeg su, obratom, moguća samo dva ishoda) ili na samrti ili u stanju s tendencijom mogućeg preporoda, odnosno prevođenja u nama još nepoznatu dimenziju, ali, u svakom slučaju, reč bi bila o stanju koje obećava daleko svetlije trenutke od ovih u kojima se mi sada nalazimo.

No, i u ovom slučaju moramo znati šta zapravo mislimo pod univerzitetom: da li imamo u vidu njegovu dugu tradiciju, zajednicu četiri fakulteta od XII do sredine XIX stoleća, ili univerzitet mislimo kao konglo-

merat različitih fakulteta koji je u drugoj polovini XIX stoleća, ulaskom u njega tehničkih fakulteta, izgubio onu bitnu humanističku osnovu na kojoj je vekovima počivao (i od XIII stoleća imao četiri fakulteta: filozofski, pravni, medicinski i teološki).

Nimalo slučajno, danas dospevamo u već formulisanu dilemu: šta može biti predmet krize: *ideja* univerziteta, ili sam *univerzitet*. Više je no jasno, da kad je reč o samoj ideji, kao što smo rekli, ona ne može biti ugrožena u svom supstancijanom smislu; ako joj bi on i bio osporen, bili bismo u situaciji da o njoj ne možemo govoriti, ali to ne bi značilo i njeno ontološko osporavanje. Međutim, kako stvari stoje, biće da je reč o nečem posve drugom: duboko sam uveren da nešto sa samim *univerzitetom* nije u redu.

U tom uverenju me učvršćuju sve češće pitanje o tome u čemu je danas „sama ideja univerziteta, kako je na nju uticala sprovedena bolonjska reforma kao i pitanje da li ona vodi u krizu“. Priznajem da ovako postavljeno pitanje otvara niz različitih prostora za razgovor. S jedne strane je (a) *ideja univerziteta*, s druge (b) *sprovedena bolonjska reforma* i kao treće, postavlja se pitanje (c) da li *sprovedena bolonjska reforma vodi u krizu*.

E, sad. Ako pođemo od poslednjeg, trećeg stava, mogli bismo potvrdno odgovoriti da tzv. Bolonjska reforma vodi u krizu, pa bi zbog nje univerzitet mogao dospeti u krizu; ali, problem je u drugom stavu, gde se pominje *sprovedena Bolonjska reforma*. Kako tzv. reforma nije sprovedena (niti to može biti), budući da se

ne zna transparentno u čemu je njen istinski sadržaj, univerzitet ne bi trebalo da je u krizi. Ako jeste, biće da tzv. Bolonjski procesi nisu tome direktni uzrok.

Iz onog što zasad nesporno znamo, sledi da je paket tzv. bolonjskih procesa dao pogubne rezultate i da je nesporno reč o urušavanju obrazovnog sistema, mada se polazilo od toga da bi on navodno trebalo biti "dorađivanjem" unapređen; kako nije bila reč ni o kakvoj restrukturizaciji dotad postojećeg sistema, već se pristupilo "nalepljivanju" novog sistema na njemu nekompatibilni ranije postojeći sistem, desilo se ono što se i dogodilo: sistem je došao do svog kolapsa koji još niko od onih koji su tome „doprineli“ ne priznaje, mada svako može da ga konstatuje.

Neposredna posledica novonastalog stanja je da nastavnici na sve nižem nivou drže predavanja i sa sve manje entuzijazma (jer ih na to nagoni sistem koji traži prilagođavanje nastave neznanju studenata, a ne napor studenata da određena znanja dostignu), te pritom studenti nastalu situaciju koriste i sve manje uče, jer ne vide smisao tome da ulažu veliki intelektualni napor u nešto što neće odmah doneti praktičnu korist (u svetu novouspostavljenih "vrednosti"), a uz to osećaju da pretnjama o izlasku na ulicu i učenama (duvanjem u pištaljke ili paljenjem kontejnera) mogu rešiti sve svoje probleme stečene u produženom infantilnom periodu, budući da nadležni državni organi nemaju ni viziju potrebnog obrazovanja a ni mehanizme kako bi se novonas-

tala situacija prevazišla, ni šta činiti s mrtvorodenim „bolonjskim“ detetom.

2.

Mi nijednog časa ne smemo izgubiti iz vida činjenicu da je univerzitet srednjovekovna tvorevina i da nas od njegovog nastanka deli čitav milenijum. S njegovom pojavom iz temelja su se promenili i suština i način obrazovanja kakvi su bili poznati još od antičkih vremena. Za razliku od antičkih škola (Platonova akademija, Aristotelov Likej, stoička i epikurejska škola, atinska poznohelenistička neoplatonistička škola) koje su u većini slučajeva bile škole života i pravog načina života, srednjovekovni univerzitet je svoje principe gradio na tragu Aristotelovog Likeja koji je u svoje vreme bio naučno-istraživačka ustanova (u našem značenju te reči) s prvenstvenim ciljem koji se ogledao u sticanju znanja o svetu a ne u negovanju načina života u svetu.

2.1.

Bilo bi uveliko pogrešno verovati kako su ideja univerziteta i njegova funkcija tokom poslednjih deset stoleća ostali nepromenjeni. U prvo vreme, naročito tokom XIII stoleća, za vlast nad univerzitetom borili su se pape i kraljevi, crkvena i građanska vlast i to s opravdanim razlogom: u postojanju univerziteta oni su pre svega imali u vidu njegov ekonomski značaj, znajući da je on rasadnik koji gaji savetnike i činovnike te da je izvor prestiža. Na drugoj strani, shvatajući to, nastavnici su u

rukama imali moćno oružje: obustavu rada i prelazak u drugi grad³ i finansiranje od strane učenika, čime su nastojali da očuvaju svoju samostalnost.

Univerziteti u srednjem veku održavali su u sebi ravnotežu praktičnih i teorijskih znanja, i to iz prostog razloga što su pretendovali na celini znanja, koju nisu posedovali, ali su nastojali da je nađu i uspostave. To ni u kom slučaju ne znači da je srednjovekovnim univerzitetima vladala idealna harmonija. Naprotiv i njihovu strukturu su periodično potresale krize⁴. Pre svega misli

3 Гофф, Жак Ле. Интеллектуал в Средние века. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003, стр. 61.

4 Reč je o sukobu sveštenika i monaha u XIII stoleću (posebno dominikanaca i franjevaca), potom o sukobu duhovnih i univerzitetskih vlasti. Posebno je veliki bio sukob u Parizu između 1252. i 1259. u kojem je učestvovalo pet grupacija (siromašni redovi i njihovi pariski učitelji, većina univerzitetskih učitelja-sveštenika, papski presto, kralj Francuske, studenti), a podstaknut knjigom Gijoma *Opasnosti novih vremena* u kojoj je ovaj oštro napadao siromašne monahe (franjevce). Franjevci su bili napadani da narušavaju univerzitetski statut jer su dobijali teološka zvanja a da prethodno nisu bili magistri umetnosti. Monasi su mogli dobiti licencu (odlukom Pape 1250) i zaobišavši teološki fakultet, odlukom kancelara Notr-Dam, kao što danas nastavnikom veronauke neko postaje blagoslovom vladike. Pored toga, franjevci nisu poštovali odluke univerziteta i držali su predavanja i u vreme kad su članovi univerziteta štrajkovali (iako je sam štrajk i sam priznavan od strane Pape i bio unet u ustav univerziteta). Tako su monasi bili neloyalni i činili konkurenciju pravim članovima univerziteta, budući da su živeli od milostinje ne tražeći platu za predavanja i time podrivali materijalne zahteve ostalih kolega (Гофф, Жак Ле, *op. cit.*, str. 93). Tu je na delu kriza izazvana sukobom monaškog reda i korporacije. U isto vreme, smatralo se da ako neko nije dobio osnovno obrazovanje na fakultetu slobodnih umetnosti on ne može biti istinski intelektualac.

se na velike sukobe XIII stoleća između teologa i filozofa (nastavnika fakulteta umetnosti - latinskih veroista).

Ono što je sve intelektualce srednjeg veka objedinjavalo, to beše usmena reč i knjiga koja beše temelj obrazovanja. Nije stoga nimalo slučajno što se danas vreme krize obrazovanja poklapa s vremenom krize knjige. Knjigu danas zamenjuju novi nosioci činjenica ali s njihovom pojavom dolazi i do promene strukture samog znanja koje više ne seže u dubinu već klizi površinom. Potraga za znanjem sad se zamenjuje potragom za informacijom i njenim posedovanjem⁵. Zato današnje studente više ne nadahnjuje potraga za tajnom koju u sebi sadrži činjenica našeg postojanja, već prikupljanje informacija i manipulisanje njima na površini kakvu pruža mreža interneta.

2.2.

Za razliku od srednjeg veka, kada je univerzitet bio jedino mesto sticanja znanja i obrazovanja, u novom veku, s nastankom građanskog društva, univerzitet počinje da gubi svoj raniji povlašćen i uzvišen status svodeći se sve više na oruđe države u realizovanju njenih vitalnih projekata i izvor impulsa za njeno samoočuvanje (i

5 Od 12 studenata, koliko mi je bilo na uvodnom predavanju iz *Srednjovekovne filozofije* oktobra 2009 na Filozofskom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici svih 12 koristili su internet, ali niko nije čitao knjige, niti se mogao setiti poslednje koju je pročitao. Kada sam u isto vreme studentima Akademije umetnosti u Novom Sadu, na početku jednog predavanja, postavio isto pitanje, *koju ste poslednju knjigu pročitali*, jedan od studenata mi je odgovorio: *nemojte nas to nikad više pitati*.

potpuno je razumljivo da se upravo sa univerziteta, u većini ozbiljnih država u svetu regrutuje državna elita, te je prirodno da u administraciji američkog predsednika ne može se naći neko ko nije završio Harvard, Iton ili Jel, već neki trećerazredni sivi univerzitet u Teksasu, a takvi kod nas mogu biti i rektori univerziteta).

2.3.

Univerzitet danas nije više organska zajednica nastavnika i studenata (kako je to bio u XIII stoleću), on nije više mesto gde su sabrani u jednom i nauka i pedagoška praksa (kako je to bilo tokom čitavog srednjeg veka), a najmanje je mesto sticanja najvišeg duhovnog obrazovanja kako je to bilo još početkom XIX stoleća u zlatno vreme nemačke klasične filozofije, a najmanje od svega, univerzitet je danas *škola* u osnovnom značenju te reči, škola života, škola gde bi se učilo pravom načinu života – kako je to bilo u antičko doba.

Današnji univerzitet sve više postaje stecište omladine gde ona provodi deo vremena, mahom u jutarnje i prepodnevne sate (dok je još bunovna i dok se kafići i noćni klubovi užurbano dovode u red posle prošlonoćnog gluvarenja), a sve manje mesto sticanja fundamentalnih znanja koja bi bila u osnovi ne samo njihovog pogleda na svet već i u osnovi njihove predstojeće životne delatnosti.

Pogrešno bi bilo misliti da su tome presudno doprineli studenti. Oni su u svemu tome najmanje krivi, jer samo adekvatno reaguju na socijalno neadekvatnu

nastalu situaciju; kao i uvek najviše krivi su kreatori novih im nametnutih vrednosti ali i sami nastavnici nisu oslobođeni dela odgovornosti. Isto tako, pogrešno bi bilo misliti da se nalazimo u situaciji koja nas je nenadno snašla pa smo se obreli u svojoj iznenađenosti usled pomanjkanja uvida u globalne promene u savremenom društvu.

3.

Današnje društveno stanje je dugo pripremano i ono je logična posledica evolucije samog univerziteta kao i njegovih članova. Dovoljno je podsetiti se na konstatovanje Bodrijara iz 1977. u njegovom kratkom spisu *Poslednji tango vrednosti* (s jasnom aluzijom na poznati film), o tome kako je danas sve simulacija: studenti simuliraju znanje, nastavnici simuliraju predavanja, fakulteti simuliraju diplome. Tekst je iz naše perspektive već star, jer je ovo poslednje kod nas dovedeno do grotesknih razmera, posebno uvođenjem raznoraznih „*master studija*“ koji ne služe ničemu a najmanje su potvrda nekog navodno stečenog znanja.

Pa ipak, tu je reč samo o konstatovanju nečeg što se počelo više no jasno ispoljavati. Da li to što se događa treba biti zaboravljeno, može li ono samo da se misli, ili je tu reč o nečem što zahteva reagovanje? Današnji univerzitet, izgubivši raniji značaj i veličinu, oslobođen uverenja da se bez njega ne može, sve više je predmet neodgovornih maštarija. Zato, tzv. "bolonjiste" ne treba osuđiviti, jer krivi su u svojoj nevinosti, nekritičnosti i razbarušenoj

trapavosti, ali i podržani od medija (sećam se slučajeva kada su novinarima novosadske televizije urednici zabranjivali da negativno govore u tzv. Bolonjskim procesima).

Studente, posebno u poslednje vreme, više ne interesuje samo znanje kao znanje, oni ne teže tome da nešto saznaju, već da ma na koji način dobiju ocenu i steknu određene bodove. Zato, oni ne štrajkuju zbog loše opremljenosti biblioteka ili laboratorija, već zbog broja bodova i predmeta koje mogu preneti u narednu godinu.

U isto vreme ni nastavnici se ne trude, kao što su to činili njihovi prethodnici, pa danas niko od onih koji čine "najvišu vlast univerziteta" ne govori o tome kako mu je najviša obaveza "*duhovno* vođstvo" fakulteta ili univerziteta na čijem su čelu. Reč je tu o nekom novom duhu vremena koji počinje da zapljuskuje ne samo naše prostore, već uveliko podriva najdublje temelje zapadno-evropske kulture.

Konačno, sam bolonjski sistem obrazovanja, koji se poklapa s vremenom postmoderne, sa svojim trome-sečnim predmetima u kojima su zbijena sva navodna znanja sveta, dobar je ako se studira menadžment ili savlađuju neka praktična, zanatska znanja, ali je apsolutno nepodoban za studij fundamentalnih disciplina kao što je recimo filozofija, studij hirurgije, oftalmologije, atomske fizike, teorijske matematike, ili umetničkih umeća, budući da se umetnost ni njen predmet ne mogu kvantifikovati.

4.

Da sve ovo ima dužu svoju predistoriju, lako će se potvrditi ako imamo u vidu Šelingov spis *O metodi akademskog studija* gde nemački filozof piše:

„Ljude koji su na univerzitetu samo zato da bi se na drugi način učinili važnim: rasipanjem, beskorisnim provođenjem vremena u bezduhovnim zadovoljstvima, jednom rečju privilegovane dokoličare, kakvih u građanskom društvu ima – a obično su oni ti koji po univerzitetu šire najviše sirovosti – ne treba na univerzitetu trpeti. Isto važi i za one koji svoju marljivost i predanost nauci ne mogu dokazati“⁶.

Nešto dalje on piše:

„...ako na univerzitetima vlada sirovost, onda je to u velikoj meri krivica nastavnika ili onih kojima pripada nadzor nad duhom koji se od takvih sirovih ljudi širi“⁷.

Njegov zaključak je:

„Carstvo nauke nije demokratija, još manje ohlokratija, nego aristokratija u najplemenitijem smislu. Najbolji treba da vladaju, a nesposobne, nametljive

6 Schelling, F.W.J.: *O metodi a. kademijskoga studija*, u zborniku: *Ideja univerziteta* (priredio Branko Despot), Globus, Zagreb 1991, str. 123-241. *Op. cit.*, str. 148. Gde se poštuje ovaj princip tamo su deplasirani bilo kakvi tzv. bolonjski procesi; Šeling u nastavku ovog navoda jasno kaže: „Ako sama nauka vlada, ako su svi duhovi samo njom obuzeti, onda će se u zametku onemogućiti svako zavođenje plemenite omladine koja se hoće posvetiti velikim idejama“.

7 *Op. cit.*, str. 148.

brbljivce treba držati po strani, „u potpunoj pasivnosti“⁸. Obrazovanje za umno mišljenje jeste obrazovanje koje prodire u samu bit čoveka; ono je jedino istinski naučno obrazovanje, jedino obrazovanje koje omogućuje umno delovanje“.

Ova tri navoda iz, većini prisutnih, poznatog Šelingovog spisa imaju za cilj da ukažu i na drugu stranu medalje: glavni akteri tu nisu studenti, koji samo uče kako ih uče -; glavni akteri su „bezduhovni brbljivci, nametljivci, sirove osobe“ koje univerzitet nije uspeo da drži „u potpunoj pasivnosti“ već im je dozvolio da vode glavnu reč u reformi obrazovanja kroz samopromociju svog neobrazovanja.

5.1. epilog 1

Prvi osnovni zaključak mogao bi da glasi: *kriza univerziteta nije rezultat spoljašnjih, već unutrašnjih faktora*. Za krizu univerziteta kriv je sam univerzitet, u prvom redu nastavnici na njemu. Pre svega, time što trpe oko sebe neradnike, sujetne neznalice i folirante, ali jednako i stoga što dozvoljavaju da budu poslušno oruđe u rukama poslednjeg društvenog šodera čiji su se primitivni predstavnici dokopali tuđeg novca i vlasti.

Što se tzv. bolonjskih procesa tiče, oni su rezultat jedne neobavezujuće deklaracije koju je početkom deve-

8 *Op. cit.*, str. 148. Kako u tome uspeti? Jedino rešenje za koje znam jeste ono koje su u slučaju kvarenja omladine primenjivali stari Grci.

desetih godina XX veka potpisala grupa ministara inostranih poslova zapadne Evrope. U njenom formulisanju nisu učestvovali ni profesori univerziteta ni ministri obrazovanja.

Reč je o skupu lepih želja, moglo bi se reći da tu imamo jednu savremenu utopiju grupe ljudi za koje se ne može reći da su imali zle namere, ali svakako ne altruističke, već liberalno-globalističke. Iako znamo da u realizovanju svojih utopija nisu imali uspeha ni malo veći umovi, kao što su Platon, Kampanela ili Šarl Furiје; nesreća koja se ovde dogodila nije posledica same deklaracije, već činjenice da su se njenog sprovođenja dočepali neumni ljudi o kojima je govorio Šeling.

5.1. Zaključak

Svaka utopija je lepa maštarija, ali se pretvara u košmarni užas kad neko odluči da je realizuje nasilnim metodama.

5.2. Napomena o duhu vremena i življenju krize

Čitavo XX stoleće prošlo je u duhu krize i pojam *krize* beše, nimalo slučajno, jedan od najfrekventnijih njegovih pojmova. Treba imati u vidu i jednu obespokojavajuću okolnost: kriza nije samo momenat između dva stabilna vremena, ili kako su stari Grci smatrali tačka do koje se stiže a potom sledi prevrat, prelom. To je za njih bio u prvo vreme uski medicinski termin. Danas kriza zadobija vremensku dimenziju, poseduje trajanje i može biti, što u većini slučajeva i jeste dugotrajno, ili čak i

trajno stanje stvari. Kriza se danas pokazuje kao dugo-trajno stanje većine savremenih društava, njihovo normalno stanje. Zato je kriza univerziteta danas samo poseban slučaj opšte krize vremena u kojem se univerziteti pokazuju ne više vladajući, već sve manje potrebni. Kako krizu prevladati, to je već drugo pitanje i ona se neće moći prevladati niti iz samog univerziteta, niti nekim formalnim deklaracijama koje nemaju nikakvu težinu niti iza sebe čvrstu političku volju za promenom univerziteta koji je u ranijim vremenima uvek bio mesto odakle je država preuzimala svoje najbolje kadrove. Ako kadrove državi počne da nameće ulica, države neće još dugo biti, nastaće samo jedan anarhistički konglomerat ničim neuslovljen i ničim neupravljiv.

Zato je pitanje univerziteta samo jedan aspekt situacije u kojoj se nalazimo i ono u sebi nosi tragove vremena koje ga određuje. O tom našem, specifično našem vremenu i situaciji u kojoj smo se zatekli, a koja se pokazuje i kao bezizlazna u svojoj klasifikaciji osnovnih sistema integrisane kulture piše poznati američki sociolog ruskog porekla Pitirim Sorokin u svom delu *Socijalna i kulturna dinamika*: „Naš kulturni život najbolje se može razumeti ako ga sagledamo kao formu neintegrisane pseudoideacione mentalnosti. Karakter realnosti tu nije potpuno određen ali se oseća pretežno kao čulni, dok potrebe i ciljevi imaju prvenstveno fizička svojstva i zadovoljavaju se veoma umereno i promena kulturne sredine nije uslovljena dobrovoljnim samousavršava-

njem, hrljenjem za zadovoljstvima ili čak uspešnim licemerjem.

Radi se o tupom, pasivnom podnošenju nemaštine i nedaća do te granice dokle postoji kod ljudi fizička snaga. Takva minimizacija duhovnih i telesnih potreba nije izabrana dobrovoljno već je nametnuta nekom spoljašnjom silom. Sila je do te mere jaka da posle nekoliko bezuspešnih pokušaja da joj se suprotstavi, ugnjeteni nemaju više energije da bi se borili za slobodu i adaptirali fizički i duhovno jednom boljem društvenom uređenju.

To je svojstveno: robovima koji žive u neljudskim uslovima, zatvorenicima, ljudima koji žive pod surovim političkim režimom, prvobitnim plemenima koja žive u uslovima bede i nemaštine, kao i onima koji su preživeli neku užasnu katastrofu koja je bila praćena potpunim razaranjem⁹.

*

Sve ovo dobro nam je poznato. Živimo u senci katastrofe koju smo preživeli. Sistem obrazovanja se rastače i gubi se svest o visokom značaju fundamentalnih znanja. Sposobni smo samo za kratke kurseve s površnim znanjima. I iz ove situacije ne možemo nikud. Zato izvor nedaća koje nam se sada dešavaju nije u tzv. bolonjskim procesima; oni su simptom koji ukazuje na ono drugo, bitno i osnovno.

A da nesreća bude još veća, reforme obrazovanja su se dočepale neobrazovane, neiskusne i za to nekompe-

9 Сорокин, П.А. Социальная и культурная динамика. – М.: Астрель, 2006. – С. 67-8.

tentne osobe. Da su makar dve rečenice pročitale kod Sorokina, one bi znale da je svaka reforma, bilo to reforma obrazovanja ili reforma jezika, osuđena na propast, kad se narod od nevolje koja ga je zadesila nije oporavio i kad je prinuđen da se bori za golo preživljavanje, nalazeći se u mraku gde svetlo se ne nazire. Jer, u trenutku dok brod tone ka morskom dnu, niko se ne bavi ribanjem palube.

(2009)

2. Pedagogija posle smrti obrazovanja

a. Smrt obrazovanja

Obrazovanje je u ranijim epohama bilo jedan od osnovnih stubova na kojima je počivala društvena građevina; ono je imalo za cilj da obrazuje, oblikuje i formira građanina tako što će mu vaspitanjem omogućiti da se uklopi u društveni sistem.

S druge strane, sam društveni sistem imao je svoje posebne potrebe koje su uslovljavale sistem obrazovanja, te se ovaj menjao prateći društvene promene, ali ni u jednom času nije zapostavljao osnovne didaktičke principe saglasne ljudskome umu.

Obrazovanje koje je podrazumevalo sticanje znanja razvijanjem mišljenja i vaspitanja umrlo je u trenutku kad je razvoj nauke tehnike i tehnologije uzdi-

gao društvo na nov tehnološki stadijum u kojem su glavnu reč dobile nove informacione tehnologije.

Na ovom novom stadijumu obrazovanje (i vaspitanje) više nije bilo potrebno. Na mesto znanja i obrazovanja tada se posebna pažnja počela pridavati stvaranju informacija i njihovom posedovanju koje se počelo smatrati tajnom i organonom moći. Počela se voditi i rasprava oko toga kome je potrebno to „novo obrazovanje“ za sticanje informacija: tvorcima informacija ili njihovim korisnicima.

To novo obrazovanje oslobođeno vaspitne dimenzije svelo se na puko *obučavanje*, ali je krajnje licemerno nastavljeno sa korišćenjem pojma *obrazovanje*. U isto vreme, na mesto *saznanja* počelo se govoriti o *dobijanju informacija*.¹⁰

Posledica toga je bilo sve raširenije shvatanje da u informativnom društvu osnovni kapital nisu prirodni resursi, već informacije. Međutim, informacije se menjaju, zastarevaju, i većina njih budući da ne pripada temeljima ljudske kulture, kao bezvredne ubrzo bivaju zaboravljene, potisnute drugima, jednako kratkog veka; naspram njih, prirodni resursi u svom materijalnom obliku, usled ograničenosti i neophodnosti dobijaju sve veću vrednost.

Ranije je proces obrazovanja podrazumevao određena svoja pravila uslovljena misaonom delatnošću.

10 O tome videti više: Uzelac, M.: *Filozofija obrazovanja I*. Filozofske osnove savremenih pedagoških teorija, [elektronsko izdanje], Visoka škola strukovnih studija, Vršac 2013, str. 268. Danas se otišlo i dalje: sada se počinju obrazovati stručnjaci za korišćenje veštačke inteligencije.

Obrazovni proces polazio je od zakona po kojima funkcioniše mišljenje, te je obrazovanje u prvom redu pretpostavljalo razvijanje mišljenja; do toga je dolazilo u neposrednom odnosu učenika s njegovim učiteljem¹¹. Prvi simptomi krize mišljenja mogli su se nazreti kad se počelo govoriti „o potrebi razvijanja kritičkog mišljenja obrazovanjem“, kao da je obrazovanje za svoj cilj imalo razvijanje nekritičkog mišljenja. Istina, ovo poslednje počelo se razvijati tek nakon smrti obrazovanja i s pojavom obučavanja koje za cilj ima da glave učenika napuni informacijama koje su strogo u funkciji ishoda koji treba da obezbede uklapanje učenika u društveno korisne poslove¹².

11 Treba imati u vidu da naše vreme nije ni vreme dijaloga, ni vreme razgovora. Već je, pre nekoliko decenija H.-Gadamer pisao o nesposobnosti ljudi za dijalog. Za dijalog ljudi su danas koliko nespreni, toliko i nesposobni. Ovo poslednje prikriva se cinizmom i odbijanjem da se uči. Mesto dijalektičkog uma (Sartre), odavno je zauzeo cinični um (Sloterdijk), ali ni njemu se ne piše dobro.

12 U tom procesu glave učenika se ne „pune“ mislima, jer za tako nešto neophodan je učitelj koji svojim dijaloškim metodom ponavlja dijalektički metod Sokrata i Platona. Rađanje misli je posve drugačiji proces od skupljanja informacija iz za njih pripremljenih resursa. Zato je danas na delu i drugačija provera „znanja“ (zapravo kvaliteta stečenih informacija): u modi su testovi, obuka na daljinu, nastava *online*, interaktivna nastava; sve te metode usmerene su na blokiranje misaonog procesa kod učenika i njihova jedina sposobnost jeste prepisivanje i obmanjivanje na ispitu (u poslednje vreme primitivnom primenom veštačke inteligencije za pisanje seminarskih ili diplomskih radova; nije reč o sticanju znanja već o smišljenoj podvali). Dovoljno je obratiti pažnju na aparate koji se primenjuju za blokiranje i zaglušivanje uređaja za prenos informacija na ispitu, ili na nesposobnost studenata da samostalno sroče rečenicu, ili prepričaju svojim rečima fragment nekog teksta.

Šta je društveno korisno, a šta nije od posebnog interesa, to određuju vlasnici novca preko sebi potčinjenih poslodavaca; to što je za njih i uvećanje njihovog kapitala korisno vlasnici novca proglašavaju društvenim interesom. Zato više nema značajnih književnih, likovnih ili muzičkih dela, jer za njih niko nije zainteresovan na način kako je to bilo u vreme renesanse i baroka kada su kulturna dobra, pre svega dela umetnosti, imala najvišu vrednost i bila predmet bespoštedne borbe za njihovo posедovanje¹³.

Pred savremeno nazovi „obrazovanje“, zapravo, **obučavanje** za život na tržištu rada, danas je postavljen nov i sasvim konkretan zadatak sa već imanentno postavljenim ishodima: zadovoljavanje zahteva koje postavlja sfera usluga. Ako je *stari sistem* obrazovanja **vaspitavao**, *novi sistem* (sistem obuke), ima jedan jedini cilj: **pružanje usluge**. Takav sistem po svojoj formi, unutrašnjoj logici i metodologiji najviše nalikuje tradicionalnom sistemu prostitucije, gde koliko se plati, toliko se i dobije.

13Treba se setiti papa, kardinala i bankara italijanskih i svih onih koji u vreme Renesanse nisu štedeli novac da dođu u posed najvećih umetničkih dela, svih, spremnih da angažuju umetnike ne pitajući za cenu: ali treba se setiti i humanista koji su godišnje zarađivali više no Mikelandelo za oslikavanje Sikstinske kapele.

Uslove novom sistemu tzv. obrazovanja zadaje poslodavac¹⁴ – on određuje sadržaj nastavnog procesa¹⁵ i metodologiju¹⁶; i jedno i drugo uslovljeno je strogo pragmatičnim potrebama poslodavca koji nastupa u ime internacionalnih kompanija proglašavajući njihove parcijalne interese za opšte, za interese društva u celini.

U ovoj novoj igri škole i fakulteti samo su lukavi podvodači; u školama se ne uči kako bi trebalo smisleno da se provede sopstveni život u zajednici s drugima, već obučava osnovnim funkcijama kojima će se nekom drugom omogućiti bolji život.

Sistem obučavanja ne služi ekonomiji koja bi služila društvu, već biznisu, čiji je jedini smisao u uvećanju profita. Bit kapitala je u njegovom samoproizvođenju i njegova osnova je ugrožena tek kad su dosegnute njegove granice; to njegovo svojstvo proizvođenja sebe iz samoga sebe, prepoznao je već Marks i složeno no precizno opisao *igru kapitala* - način na koji kapital proizvodi sebe iz samoga sebe.

14U XIX veku to bi bio *kapitalista* kao vlasnik kapitala, danas je to *poslodavac* koji je posrednik između kapitala (svetskih banaka), koji nastupa kao kapitalista, ali nije vlasnik kapitala i *izvršilaca poslova* (nekad, radne snage tj. *radničke klase*). Današnja terminologija se promenila u odnosu na onu u XIX veku, postala je suptilnija, ideološki više zamagljena, ali je logika sistema ostala ista. Nije tu reč o zastarelosti terminologije, već o preformulaciji pojmova.

15Ovde se ima u vidu nastavnim programom određen skup činjenica koje se sad nazivaju informacijama i koje imaju strogo neutralni vrednosni karakter. Isključena je svaka mogućnost postavljanja pitanja smisla činjenica i njihove unutrašnje povezanosti.

16Metodologija ovde podrazumeva nalaženje najjevtinijeg i najprofitabilnijeg puta za postizanje postavljenoga cilja.

Kapital ne zna za ljude, njihove emocije, želje i potrage za smislom; on je bezličan i bezdušan; strogo funkcionalan. Zato biznis nije u funkciji ljudske zajednice i razvoja društva, budući da je sposoban samo da na društvu parazitira umnožavajući se po logici svojih unutrašnjih interesa (zakona). Kapital ne vidi ništa izvan sebe; on je potpuni svet za sebe. To mu omogućuje da bude egoističan, ne-nacionalan, da ne znajući za granice, bude transnacionalan. Njegovo svojstvo je da uništava sve prepreke koje mu sprečavaju uvećavanje; svi njegovi delovi su u jednakoj meri maligni.

Kapital ne interesuje kultura, mišljenje, humanitet – njega interesuje samo on sam, njegovo narastanje – profit; u tom smislu, za njega su od interesa samo oni koji mu mogu obezbediti egzistenciju, a to su ljudi manipulatori, izvršioci određenih funkcija, ljudi s programiranim, predvidivim, unapred određenim ponašanjem. Kapitalizam, ma kakav bio, ne trpi iznenađenja.

Stoga zadatak savremenog obučavanja nije obrazovanje za služenje interesima države i nacije, a još je manje vaspitanje za život u zajednici koja ima svoj *telos* u beskonačnosti (što je bio cilj i smisao klasičnog obrazovanja), već stvaranje čoveka koji će funkcionisati po programu što je u njega ugrađen, stvaranje čoveka koji nije sposoban da misli, pa se ni u jednom trenutku neće ni pobuniti protiv uslova u kojima živi, jer nije sposoban da shvati da bi ti uslovi mogli biti i drugačiji.

Takav čovek - izvršilac usluga na tržištu rada, ne može ugroziti ni centre ekonomske, ni centre političke

moći; on je idealan za manipulisanje njim, zadovoljan sobom i s ono malo hleba i igara koji su mu obezbeđeni radi preživljavanja.

Osvajajući vlast u jednoj zemlji, kapital (sada se kaže *biznis*) sebi potčinjava njen ekonomski u duhovni suverenitet, a da bi sopstvenu nadmoć učvrstio, prilagođava i celokupni sistem obrazovanja, pretvarajući ga u sistem obučavanja za ono što je njemu neophodno za nesmetano funkcionisanje, pa to i strogo kontrolisano finansira.

I sad, neko će da pita: zašto se ne pominje vaspitanje u dugoročnim planovima obrazovanja, a neko će i da se srdi. Pa, nema ga, zato što nema obrazovanja, jer je ono veštom manipulacijom od strane tzv. *Bolonjista* zamenjeno obučavanjem za potrebe stranih nalogodavaca koji su se „altruistički“ umešali u reformu obrazovanja.

Kod starih Grka za one koji loše obrazuju i kvare omladinu bila je predviđena smrtna kazna. Poznat nam je primer Sokrata.

b. Smrt vaspitanja

Danas se sve učestalije čuje kako je sistem vaspitanja u krizi, kako nema vaspitanosti (pa ne bi trebalo da začuđuje što se vaspitanje više ne pominje čak ni u dugoročnim programima obrazovanja), kako je uvažavanje i poštovanje starijih zamenjeno cinizmom i podsmehom; uprkos očiglednosti promena koje su se desile za samo nekoliko decenija, pojedinci, posebno oni koji pripadaju

starijim generacijama, svesni da sve može biti i drugačije, ne prestaju da se pitaju *zašto* je to tako, i, u onom čega nema, nastoje da istraže ne samo praktični već i teorijski interes.

Vaspitanja nema. I svako upućen u filozofiju zna zašto je to tako. Savremeni sistem „vaspitanja“, izgubivši svoj pređašnji smisao, kao bitni momenat obrazovanja, nema više svoju suštastvenu osnovu, svog supstancijalnog nosioca: *porodicu*. Porodice (koja je po Hegelu bila stub obrazovanja, pa tako i države¹⁷), nema, jer se pod uticajem savremenih postmodernih strujanja izgubio princip odgovornosti (koji je kao ključni momenat nadolazećeg XXI stoleća, video poznati nemački filozof Hans Jonas¹⁸).

Nepostojanje odgovornosti ima za posledicu gubitak odgovornosti pred nadolazećim pokolenjem i u isto vreme gubi se odgovornost spram celokupne tradicije koja je podrazumevala odgovornost kao uslov opstanka društvene zajednice. Svaka društvena grupa podrazumevala je postojanje određenih znanja i sistem njihovog usvajanja, održavanja i prenošenja koji se ogledao u vaspitanju pojedinaca za život u zajednici.

Jedina sredina u kojoj se može odvijati vaspitanje jeste porodica; jedino u porodici može se realizovati vas-

17 O porodici kao običajnosnom korenu države, videti: Hegel, G.V.F.: *Osnovne crte filozofije prava*, V. Masleša, Sarajevo, 1989, str. 368 (§ 255).

18 Jonas, H.: *Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt/Main: Insel Verlag

pitanje. Upravo zato, danas smo svedoci tolikih nastojanja da se sruši tradicionalna porodica i sa njom sistem vrednosti koji je domaćim vaspitanjem negovala.

O promeni koja se dešava danas, svedoče nam, već na praktičnom planu i dečije igre; u igrama današnje dece više nema tradicionalnih porodičnih uloga: deca se ne uživljavaju u uloge roditelja, ne igraju porodične situacije i time više ne stvaraju sliku svog života u budućnosti. Deca danas nesvesno, no potpuno ispravno, potvrđuju odsustvo svoje sopstvene budućnosti; ona se više ne uživljavaju ni u igre borbi dobra i zla koje bi pored osećaja za pravdu i istinu negovale i patriotski duh.

Kako je u društvu redukovana svaka odgovornost, budući da niko više ne odgovara ni za ono što je nedvosmisleno kriv, pa čak ni na nivou države i zaštite njene suverenosti i teritorijalnog integriteta, jasno je da se izgubila odgovornost i na individualnom planu, pa i kad su u pitanju deca i njihov životni svet. Funkcija roditelja je smanjena i svodi se na to da detetu obezbedi hranu i odeću, da ga upiše u školu i potom eventualno na fakultet. U većini današnjih porodičnih zajednica deca se nalaze na istoj ravni gde i kućni ljubimci i mnogi „roditelji“ osećaju veću obavezu prema psu, mački ili automobilu nego prema detetu.

Adekvatni opis današnje situacije ogleda se u tome što se u nekim zemljama na mesto termina *otac* i *majka*, uvode pojmovi *roditelj 1* i *roditelj 2*. Ovo ne treba da čudi, jer verno odražava stanje stvari: u savremenom

društvu više nema porodice, pa ne mogu postojati ni roditelji.

Iz teorijskog aspekta posebno je značajna činjenica da se stvari počinju nazivati pravim imenima. Ono što se danas zbiva ne može se više opisivati starim, zastarelim, današnjem duhu vremena neadekvatnim pojmovima.

U poslednjih nekoliko decenija, vekovima osuđivane nastranosti, priznate su za normu¹⁹ i iskorišćene za mentalno terorisanje većine kako bi se ovoj oslabila i relativizovala vekovima ustanovljena tradicionalna matrica mišljenja.

Iz ovoga sledi antikvarnos pojmova kao što su porodica, dete, roditelj (pa time i pojma vaspitanje); no, to je tek početak: uskoro će i pojam roditelj biti neadekvatan²⁰, pa će se verovatno govoriti subjekt 1 i subjekt 2. No i to neće biti kraj započetog i nepovratnog samoubilačkog procesa: postmoderna već poodavno govori o

¹⁹Današnji homoseksualci svoju pedofilnost više ne skrivaju, jer je svima jasno da iza dozvole o homoseksualnim brakovima stoji legalizovanje pedofilije. Ali ni tu zlu nije kraj. U svetu se dozvoljavaju brakovi svih vrsta, i sve je više brakova i sa životinjama, peglama, mašinama za pranje sudova i drugim upotrebnim predmetima. Relativizovanjem svega, masovni mediji doprineli su normalizaciji ovakvih i svih drugih perverznih odnosa. Mada je savremena medicina već uspeła da u genetskom kodu pronađe grešku koja je uzročnik perverznog ponašanja (a što omogućuje otvorene perspektive uspešnog lečenja devijatnih pojedinaca koji zasad uspešno terorišu svojim psihozama zdravu većinu savremenog društva), na društvenom planu još vlada teror perverznih pojedinaca udruženih u zločinačke interesne grupe.

²⁰ Izrazi Roditelj 1 i Roditelj 2 su takođe „diskriminirajući“ jer se i tu zadržao odnos nadređenog i podređenog.

smrti subjekta i neće proći mnogo vremena pa će se govoriti o X^1 i X^2 , a i ovi će onda biti verovatno zamenjeni radi ravnopravnosti nasumično generisanim brojevima.

U bliskoj budućnosti stvari i sva bića do kraja će biti digitalizovani i biće označeni slovima i brojevima – kao u zatvorima i logorima. (A zar je za većinu ljudi ovaj svet u kom se nalazimo nešto drugo?) Već početkom prošlog stoleća mnogi su počeli govoriti o dehumanizaciji; među njima je prednjačio Ortega-i-Gaset. Danas je taj projekat u punom zamahu svoje realizacije.

Sve ovo adekvatno odražava savremeno stanje stvari; nekome od pripadnika starijih generacija ovi re-dovi mogu se činiti neopravdano apokaliptičnim, strašnim i nezamislivim; no, gde je zapisano da budućnost mora biti lepa i vesela? Zašto budućnost treba da bude pozitivna, ako mi ništa ne činimo da ona takva bude? Danas se svi trude da što duže ostanu u sadašnjosti jer prošlosti se sve više stide, a budućnosti bezumno plaše. Svi prosvetiteljski i humanistički snovi već davno su odsanjani, da bi u naše vreme bili izvrgnuti ruglu kao i njihovi autori.

c. Perspektive pedagogije

Pedagogija, kao teorija obrazovanja i umeće uvi-da u smisao rezultata obrazovne prakse, danas se našla, koliko na raskršću, toliko i u teorijskom bespuću.

Ovo naše vreme ima još jednu karakterističnu odliku: nesposobnost stvaranja bilo čega novog. Ako su

ranije epohe bile „gladne“ za novim, nepoznatim, neistraženim, ako je svako nastojao da u umetnosti stvori nešto drugo i drugačije, nešto čime bi se razlikovao od svih ostalih, a što je podsticala nova svest o istoričnosti koja se javila u vreme Hegela, danas se svi okreću prošlosti, ne stideći se da budu *retro-*, da ponavljajući poznato i odavno znano ubeđuju sebe kako su *sa-*vremeni i kako žive u duhu vremena.

Međutim, nemoguć je povratak na staro; čovek se ne može vratiti u mladost sem da podetinja, pisao je Marks. Čovek je danas osuđen na to da nešto staro, što smatra dobrim, pokuša da u najboljoj mogućoj meri samoreinterpretira. Da i tako nešto nije moguće, potvrđuje nam iskustvo epohe renesanse kada su se bez uspeha pokušale obnoviti visoke vrednosti i ideali antičke epohe. Za razliku od našeg vremena, u doba renesanse postojala je i želja i nastojanje da se stvori nešto novo i veliko na tragu starog tako što bi se ovo nadvisilo i prevladalo. Pa ipak, stvorilo se samo nešto drugo, premda jednako veliko, ali drugačije i ne više od uzora koje je stvorila antika.

Problem pred kojim se mi nalazimo ogleda se u tome što sve pedagoške teorije koje nam dolaze danas sa trulog zapada počivaju na protestantskoj tradiciji čije shvatanje porodice ostaje nespojivo s katoličkom i pravoslavnom tradicijom od kojih obe imaju iste grčko-rimske i

judejsko-hrišćanske korene od kojih u ovom drugom slučaju zna se za mit o Adamu i Evi, a ne o Adamu i Stevi²¹.

Rečeno je da nijedno vreme nije znalo za toliko pedagoških teorija i toliko pedagoških metoda kao što ih poznaje naše; ali ni u jednom od njih nije bilo manje sporna sama ideja obrazovanja no što je to danas.

Svođenjem procesa obrazovanja na puko obučavanje, mnoge su od pedagoških metoda postale izlišne, budući da su u svom obzorju imale i dimenziju vaspitanja koje je danas isključeno iz obrazovanja, pošto više ne postoje ciljevi kojima bi ono vodilo. Kako je vaspitna komponenta namerno i s umišljajem od strane „bolonjista“ i njihovih poslušnika izbrisana iz današnjih obrazovnih programa, pedagogija je zadobila jedan redukovani oblik u kojem sebe više ne može da prepozna.

Pedagozi više i ne znaju da li se pedagogija nalazi na stranputici, ili u bespuću: u oba slučaja oni su ispunjeni beznađem; svesni su da njihova znanja više ne služe ničemu, da u utilitarnom društvu determinisanom isključivo zakonima profita, njihove priče o estetskom vaspitanju, o humanizmu kao idealu, o slobodi ličnosti u čovečnom društvu - samo su isprazne maštarije koje ne mogu naići na odziv, već samo na cinični podsmeh.

U ciničnom svetu kakav je ovaj naš, ozbiljnost i odgovornost mogu biti samo izvrgnuti poruzi. Zato je

21 "God made [Adam and Eve](#), not Adam and Steve" ([Jerry Falwell](#)). Clarke, Victoria (September–October 2001). "What about the children? arguments against lesbian and gay parenting", *Women's Studies International Forums* 24 (5): 555–570.

pedagogija izgubila svoj raniji uticaj i ugled jer joj je izmaknut temelj koji je doskora nalazila u filozofiji. Savremena filozofija još se nije oporavila od razornih napada kojima je bila izložena od strane pozitivizma i postmodernizma. Ako joj je prvi od ova dva antifilozofska pravca osporavao pravo na apodiktičnost, drugi je, osporavajući filozofiji njeno pravo na zasnovanost, filozofiju gurao u relativizam svojim suprotstavljanjem mogućnosti postojanja bilo kakve supstancijalnosti.

Antimetafizičke filozofske tendencije svodile su okvire pedagogije na razvijanje skupa praktičnih operacija i zatvaranje u granice didaktike, ne prezajući od toga da joj ospore pravo da kritički razmatra svoje osnovne principe.

Ako se pedagogiji oduzme pravo da misli samu sebe, ukida joj se mogućnost odgovornog suđenja o zadacima i ciljevima obrazovanja i vaspitanja.

Ono što je filozofskom mišljenju svojstveno, pa tako i pedagogiji, dok nastupa kao stroga teorija, jeste da može analizirati i razmatrati svoj predmet čak i u njegovom odsustvu. Kao što se teorija umetnosti može razvijati nezavisno od umetničke prakse, isto tako i pedagogija, ostajući u sferi teorije, može misliti obrazovanje i vaspitanje čak i u slučaju kada ovih u pojavnom svetu više nema.

(2013)

3. Na putu dokrajčivanja obrazovanja u Srbiji (Destrukcija obrazovanja kroz prividnu njegovu dekonstrukciju)

Doskorašnji sistem obrazovanja u Srbiji, kao i u mnogim evropskim zemljama, od vremena fon Humbolta i Hegela, dakle, od druge decenije XIX stoleća, počivao je na nacionalnoj i patriotskoj ideji. Zadatak univerziteta i obrazovnih institucija bio je da mlade ljude, buduće odgovorne građane svoje države, obrazuju za funkcionere i građane države u kojoj žive i za to je njihovo temeljno obrazovanje finansirala sama država u kojoj žive.

Stvari su se radikalno počele menjati početkom devedesetih godina prošlog stoleća, s početkom tzv. Bolonjskih procesa (mada su pripreme na društvenom i ekonomskom planu tekle već trideset godina, dakle, od početka pedesetih, a sa sve izrazitijim jačanjem multinacionalnih kompanija i osporavanjem prava na suverenitet zvanično priznatim državama).

Tzv. Bolonjski procesi, najavljeni kao neobavezna preporuka za usklađivanje obrazovnih sistema, za kratko vreme dobili su ni od koga ne potvrđen obavezujući karakter, i iz temelja počeli da iznutra menjaju postojeće obrazovne sisteme u evropskim državama, posebno u onima čije je obrazovanje označeno kao sivo. Osnovna ideja, na koju su se svi pozivali, bila je u izjednačavanju obrazovanja na prostorima čitave Evrope, što je u prvom planu imalo u vidu zemlje članice Evropske ekonomske unije, ali i one zemlje koje tu nisu pripadale. Drugim

rečima, pomenuti procesi proširili su se po geografskom principu na svu Evropu i njenu periferiju; ne treba posebno naglašavati da ideološka komponenta čitavog tog projekta, kao i kad su sve reforme obrazovanja u pitanju, nije posebno isticana.

Pomenutim procesima zahvaćeni su svi sistemi obrazovanja u Evropi, bez obzira na to što su među njima postojale znatne razlike. Neke zemlje nisu odmah hrlile u reforme, već su mudro odugovlačile kako bi videle kuda sve to vodi, dok druge, mahom sitne, sa lošijim nivoom obrazovanja i nisu imale nikakav prostor za odstup pred agresijom bolonjista i njihovih domaćih amalina.

Kada je reč o velikim zemljama s dugom obrazovnom tradicijom i temeljno izgrađenim sistemom obrazovanja, pomenuta reforma se mogla svesti samo na snižavanje nivoa i kvaliteta obrazovanja, ali, ta nova, mada negativna tendencija, pravdana je potrebama novog „igrača na terenu“, potrebama tržišta rada koje su diktirale multinacionalne kompanije, kojima je bila potrebna relativno jevtina radna snaga, no bez visokih kompetencija i bez velikih pretenzija.

U isto vreme, došlo je do još jedne bitne promene: na mesto ranijih država, koje su obrazovanje videle kao bitan momenat očuvanja svog suvereniteta i nezavisnosti, sada su kao „finansijeri“ novog obrazovanja nastupile velike međunarodne korporacije i banke koje su kao jedini posednik novca diktirale spisak neophodnih reformi.

Tako se za samo nekoliko decenija iz temelja promenio sistem obrazovanja. Mladi ljudi prestali su da teže znanju kao znanju, koje će im biti jedna od ključnih komponenti u napredovanju na društvenoj lestvici, a znanje više nije bilo znak raspoznavanja u društvu, mada je u svom redukovanom obliku ostalo mesto susreta različitih društvenih i ekonomskih interesa.

Socijalno i ekonomski marginalizovano, ostavljeno bez osnovnog nacionalnog i patriotskog motiva, obrazovanje je počelo da gubi svoja ranija svojstva i svoju dominantnu ulogu; zahtevi se pred njim nažalost nisu smanjivali i mnoge manje ekonomski razvijene zemlje nisu mogle u potpunosti da ga i dalje održavaju na pret-hodnom nivou. Finansijska izdvajanja za obrazovanje su postepeno smanjivana, a preostali raspoloživ novac sve neracionalnije trošen na razne akreditacione komisije, nacionalne savete, komisije za praćenje reformi i kvaliteta obrazovanja, a s obrazloženjem da „reforme mnogo koštaju“.

U nizu zemalja unifikacija obrazovanja na jednom, zapadnoj Evropi, zajedničkom nivou, svodila se na snižavanju nivoa opšteg obrazovanja (koje se pokazalo pragmatičnim poslodavcima nepotrebno visokim i temeljnim), na obrazovanje za izvršioce jeftinih i jednostavnih operacija, na obučavanje poslušnih potrošača i u radno vreme atomizovanih jedinki, a ne na ličnosti koje bi bile nosioci progressa, na one koji će svoje mogućnosti mišljenja usmeriti na kreiranje prvenstveno onog će se u budućnosti pokazati neophodnim.

Tako su u poslednje vreme, počele da se paralelno s već postojećem državnim organizacijama formiraju njima neprijateljske organizacije (pod plaštom nekog nevladinstva) i lako su pomoću novca našle izvršioce svojih destruktivnih planova u strukturama vlasti (ministarstvo obrazovanja, državne agencije) kao i na samim univerzitetima.

Kao i u mnogim drugim slučajevima, Srbija kao suviše mala zemlja, nije mogla ostati samostalna, uporna u odbrani svojih interesa i vitalnih principa kako bi zaštitila suverenitet i goli opstanak. Ponajviše, ne stoga što ni u njoj, ljudi u vlasti nisu otporni na novac sumnjivog porekla, već i stoga što su se na mestima odlučivanja našle neostvarene osobe u naučnom i duhovnom smislu, osobe bez nekog posebnog kvaliteta i digniteta, produkt višegodišnje negativne selekcije.

Ako govorimo o državama kao što su Nemačka ili Rusija, koje su krajem XIX veka imale sličan sistem obrazovanja, jasno je da je za njih primena tzv. Bolonjskih procesa nedvosmisleno značila snižavanje kvaliteta obrazovanja i njegovo urušavanje na svim nivoima. U isto vreme, to je sasvim razumljivo, jer novi „sponzori“ obrazovanja, već od svog prvog javnog nastupa, nemaju interes za visoko i kvalitetno obrazovanim kadrovima, već za poluobrazovanim izvršiocima jednostavnih radnji.

Zato se na krajnje perfidan način, kroz tzv. Bolonjske procese i zahtev za ujednačavanjem znanja u raznim zemljama, uništeno obrazovanje kao obrazovanje da bi na njegovo mesto bilo nastupilo obučavanje. Mlade

ljude je trebalo osposobljavati za jednostavne operacije i postupno uklapanje u sistem življenja koji ne traži kritičko promišljanje situacije u kojoj se neko nalazi, već samo pasivni konzumentni, potrošački mentalitet.

Ne treba zanemarivati ni ukupnu socijalnu i društvenu situaciju kraja XX i početka XXI veka. Na prelazu dva stoleća došlo je do takvih promena koje nemaju uzor u ranijim epohama razvoja čovečanstva. S nastankom i naglim napretkom digitalnih tehnologija, s novim mogućnostima opštenja i posve novim oblicima komunikacije nije se samo izmenilo društvo, već se u osnovi izmenila percepcija i način shvatanja sveta kod ljudi, a posebno kod novih mladih generacija. Sredinom devedesetih godina prošlog stoleća knjige i pojmovno mišljenje počeli su da smenjuju spotovi i mišljenje u slikama.

Pred starim, iskusnim pedagozima sad su se pojavili novi naraštaji bez tragova iskustva koje se vekovima formiralo pre njih i bilo deo njihove kulture; sposobnosti nove generacije počele su se ograničavati osnovnim operacijama na mobilnim telefonima, smanjila im se sposobnost koncentracije a duhovna orijentacija im je bila svedena samo na dimenziju sadašnjosti, na reagovanje na neposredne impulse, te su sve više postajali nesposobni da se koriste i onim što su čuli nekoliko trenutaka ranije. Tako se, uvođenjem nove virtualne realnosti, promenila i sama funkcija pamćenja i zapamćivanja i pred starim nastavnicima pojavili su se novi učenici koji

stare priče više nisu ni razumeli niti su videli bilo kakav smisao tradicionalnih metoda učenja.

Može se reći da je ovo jedna opšta tendencija, pa, normalno, važi i za Srbiju, samo što u nju sve dolazi sa izvesnim zakašnjenjem. Ako je to zakašnjenje početkom, pa i sredinom, XX stoleća bilo po nekoliko decenija, sada se svodi na nekoliko godina. Neko bi rekao da se razlika smanjuje, ali s obzirom na ubrzanje vremena, zaostajanje je i dalje jednako.

U svakom slučaju, Srbija je osuđena na prevaziđene, zaostale tehnologije. Dobar primer je automobilska industrija u poslednjih pedeset godina (na primer: uvaljivanje *zastave 101*, koja je u startu bila zastarela i uvaljena nam iz sefa. itd), ali izuzetak nije ni sistem obrazovanja. Tako je u poslednjih nekoliko godina izgledalo da sa „Bolonjom“ imamo i završni stadijum urušavanja obrazovanja, činilo se da su se već svi s tim pomirili, i „dobitnici“ i gubitnici (svi mi) i obrazovanje u celini, ali, pokazalo se da to nije do kraja tako.

Ne sme se gubiti iz vida da se tzv. Bolonjski procesi odnose na više i visoko obrazovanje, a osnovno i srednje obrazovanje ostalo je po strani, i da se sve što se u njemu dešava odvija i dalje po inerciji (mada je otvoreno pitanje koliko je sve to sada uspešno).

Istina, programi u osnovnim i srednjim školama bili su možda pomalo i stari, a deca nova i za mnoge stvari i nezainteresovana, ali, u svemu tome i dalje je postojala nada da se deca neće izroditi u bića strana duhu i tradiciji svoga naroda.

Sve uočljiviji počeo je da biva kvalitativan nesklad kao i priroda pristupa između osnovnog i srednjeg obrazovanja, s jedne strane, i, predškolskog i višeg i visokog obrazovanja, sa druge.

Za to vreme, ohrabrivši se time da svet ide dalje i bez temeljnog obrazovanja koje bi mu bilo u osnovi, a koje je nekad bilo u funkciji države, kao i da se i samo vas-pitanje kao njegov bitan momenat može relativizovati, novi, post-bolonjski reformatori u Srbiji, našavši se na mestima gde se donose odluke, zaključili su da je nastupio momenat za naredni, odlučujući korak: destrukciju osnovnog i srednjeg obrazovanja. Razume se tako nešto *ad hoc* nije moglo biti izvedeno. Bilo je neophodno da se nova reforma urušavanja dotadašnjeg obrazovanja započne postepeno, mada strogo planski. Projekat je došao zajedno sa novcem od onih koji nikom sem sebi ne žele dobro – i to opet, iz inostranih izvora.

Započelo sa nečim mnogima malo razumljivim ali, navodno, veoma učenim i naučno potkrepljenim: sa izradom predmetnih ishoda. I to je tema naših dana. Dakle na mesto znanja, umenja i navika, sad su stupile kompetencije i ishodi.

a. Novi početak kraja

Danas, upravo ovih meseci, svedoci smo započinjanja jednog novog, ali po svojoj prirodi, završnog procesa, i moglo bi se s mnogo razloga reći da je tu reč o „Bolonji posle Bolonje“. Kako se pokazalo da sa tzv.

Bolonjskim procesima obrazovanje ipak nije bilo uništeno u celini, postalo je jasno i da je neophodno načiniti još jedan korak, da je neophodno načiniti još jednu sveopštu reformu onog što je od obrazovanja (svođenjem njega na obuku) ostalo neobuhvaćeno.

Drugim rečima, radi se o dokrajčivanju obrazovanja, budući da se „reformatorima“ pokazalo da ono nije do kraja ugaženo i uništeno, i da bi se ono moglo možda još i pridići, u nastojanju da se vaspostave vrednosti koje su stolicima obezbeđivale napredak i prosperitet zapadnoj kulturi, koja u grčko-rimskoj tradiciji ima svoje kulturne korene, a moralne, u judeo-hrišćanskoj.

U Srbiji se potreba za ti daljim „reformama“ počela iskazivati u sporadičnim, poluglasnim konstatacijama o tome kako narod nije dovoljno dobar i kako mu treba menjati svest. Tu je zapravo u prvi plan izbila misao iz duboke pozadine: neophodno je promeniti svest naroda, odnosno, treba ukinuti narod kao takav kakav je sada, preobraziti njegove dominantne crte, dovesti ga u podanički položaj zombiranjem putem svih raspoloživih medija (od radija i televizije, do interneta i sistema HARP čiji rad ni u jednom momentu, uprkos smenama raznih partija i vlada na vlasti nije zaustavljen i stavljen van funkcije) – stvoriti novi narod koji neće imati poreklo u svojoj tradiciji već u onom što će mu novo obrazovanje dati.

Namera je ovde posve jasna: uništavanje nacije, društva i tradicionalnih vrednosti! Smatram da se tu ne radi ni o kakvoj omašci, ili skrivenoj zaveri. Istina, potu-

ljenost i neprincipijelnost spadaju u svojstva ljudi sklonih korumpiranosti, no, ničeg tu skrivenog nema, i to iz prostog razloga što u našem vremenu stvari nemaju više nikakvu većini nepoznatu pozadinu, budući da je većtim manipulacijama stvarima ukinuta svaka supstancijalnost, da sve postoji samo u jednoj jedinoj, površinskoj dimenziji, pod kojom je ništa a nad njim opet jednako veliko zjapeće ništa.

Sve je dato neposredno, u prvom planu, sve je na površini, sve je na dohvat ruke, ali, toga je toliko mnogo, da se u tome niko ne može razabrati. Ljudi su izgubili sposobnost da razaznaju bitnosti i da ostaju u njihovoj blizini. A to je bio i osnovni cilj reformi o kojima ovde govorimo. Reč je o „reformama“ koje čak i po nekim ranijim „reformatorima“, koji nisu izgubili svu savest, „nisu dobre, ali koje su nužnost“.

Nakon kratkog vremena, iz jedne drugačije perspektive, potvrdilo se po ko zna koji put da um definitivno ne vlada državom, kao ni kosmosom (a biće da njim nikad nije ni vladao), a da su filozofi poput Platona i Anaksagore samo igrom slučaja zalutali u jednu od pogrešnih kosmičkih mogućnosti; um (koji je danas sveden na računajući um) sada se nalazi u posedu onih koji su spremni da finansiraju svaku promenu svesti ako će od nje imati neposrednu i konkretnu korist. Zapravo to nije um, to je samo agresivna realizacija vlasti koja sebe vidi kao poslednju svrhu kolabirajuće egzistencije pre početka kosmičkog kolapsa.

Međutim, i za najnovije reforme koje će kroz koji mesec započeti, ako ih zdrav razum ne zaustavi, morali su se naći izvršioci spremni da pregaze svoju savest i podrže projekt transformacije svesti sopstvenog naroda finansiran od strane bezobzirnih stranih sponzora; dobar deo njih našao se već među onima koji su se pozitivno pokazali u prethodnoj fazi destrukcije obrazovanja; dobro, možda je za tako nešto trebalo izdvojiti i više sredstava ovog puta, makar kroz za mnoge mističan naziv projekta (IPA011), ali, biće da vredi sve staviti na dobitnu kartu. Možda tako i neće biti; ali, zasad tako stvari vide strani sponzori.

Kada se radi o rušenju obrazovanja, ponavljam to još jednom, izvršioci se uvek nađu; nema ih među filozofima koji su vekovima bili lučonoše antičke *paideie* i njeni verni branitelji; nema ih ovog puta čak ni među pedagozima, jer mnogi od njih su i dalje časni i odgovorni, opterećeni viševjekovnom tradicijom pred kojom osećaju znatnu odgovornost i teško mogu prihvatiti da je u poslednje vreme došlo do smrti obrazovanja i vaspitanja, na čije mesto je stupila obuka i propaganda života u neformalnim atavističkim formama iz vremena pre prvobitne zajednice.

No, ako su među tzv. Bolonjistima prednjačili i pedagozi sada su se, među izvršiocima „milosrdne“ agresije na svest i obrazovanost srpskog naroda, na njegova patriotska i nacionalna osećanja (koja se u Srbiji permanentno izvrgavaju ruglu i podsmehu), a koja su poslednja

odbrana duhovnog bića naroda, našli i oni koji su u mladosti zalutali na studij psihologije.

Ne shvatajući da je psihologija zapravo filozofija duše, kako je govorio Aristotel, i da je ona moguća samo kao transcendentalna fenomenologija (Huserl), savremeni „psiholozi“, ne shvativši da im se „nauka“ nalazi već čitavo stoleće u scijentističkom ćorsokaku, nastavljajući da uporno žvaću sto puta već prežvakane bihejviorističke floskule i nebuloze, a sad su, dokopavši se administrativne vlasti i s autoritetom novca, uz pomoć odnekud iskopane (i uvaljene im) nekakve „Blumove taksonomije“ (jedne više od pola stoleća stare, preživljene metodologije), počeli da preobraćaju one koji će potom preobraćati one koji dolaze.

Do nedavno, postojao je, u normalnim zemljama, obrazovni državni standard kojim su bile jasno određene granice obrazovanja, njegovi sadržaji i temeljni principi. U Srbiji toga nije bilo, ali, postojali su planovi i programi za pojedine discipline, odnosno predmete, koji su se izučavali u osnovnoj i srednjoj školi.

E, to sad treba razrušiti, i to tako što će se u prvom koraku načiniti nekakvi ishodi za sve predmete, ishodi koji podrazumevaju ono što svi učenici treba da znaju na kraju školske godine iz određenog predmeta. Ti ishodi navodno nisu vezani za predmete već bi trebalo da ih nadvisuju, ili povezuju. Kad to čovek sa strane posmatra ne može se oteti utisku da tu nije reč o nekoj mističnoj supstanciji, o nekoj nebulozi koja magično zvuči i to samo stoga kako se ne bi videlo kuda sve ovo vodi.

Polazeći s pozicija zdravog razuma, svaka reforma obrazovanja morala bi prethodno biti osmišljena, svestrano proanalizirana, i s obzirom na njen značaj, bez rokova koji se danas utvrđuju za juče, pa tek potom sprovedena (kako se to radilo u ranijim epohama). Ali, to nije princip, kad je o Srbiji reč: tu se uvek prvo nešto uradi, a potom se počinje raspravljati da li je to trebalo činiti, ako i da, onda da li ovako ili onako.

Kako je po svemu sudeći, novac za ovu poslednju reformu dobijen (i već razdeljen), predloženo je da se eksperimentalno s tim novim pristupom, koji u prvi plan stavlja ishode obrazovanja, sprovede navodno eksperiment u desetak najboljih i najopremljenijih škola u Srbiji, a gde bi se u stvari, učilo po dosadašnjim planovima i programima. Pitanje je čemu ishodi? Ti famozni ishodi, već sam na to ukazao, ali nije na odmet ponešto i više puta ponoviti, namenjeni su nastavnicima, i to stoga da bi se njima promenila svest i odnos prema materiji koju predaju, odnos prema predmetima i disciplinama. Dakle, reč je o mentalnoj destrukciji prosvetnog kadra, u prvoj fazi.

Navodno, eksperiment u desetak škola počinje u jesen 2014. godine (tada je ovaj tekst pisan), da bi se, u narednom koraku, nakon dve godine, taj pristup primenio u svim školama, a gde uspeh, po prirodi stvari, nije garantovan, jer ostale škole nisu na nivou ovih u kojima će se eksperiment prvo provoditi u prvih dve godine. No, u isto vreme, kroz dve godine, i na to treba obratiti posebnu pažnju, pristupiće se promeni svih

zastarelih planova i programa sa stanovišta pomenutih ishoda, a koji nisu bili ograničeni njihovim ranijim okvirima. Drugim rečima: pričamo o ishodima, a na mala vrata najavljujemo promenu planova i programa (koja će potom ići po inerciji, jer je više niko neće moći ni zaustaviti ni kontrolisati).

Za one koji vole postmodernističku terminologiju, reč je o potpunoj destrukciji obrazovanja kroz njegovu prividnu dekonstrukciju, kako bi se dobila nekakva mutljivina znanja ili kvazi-znanja koja bi bila po meri novih poslodavaca u funkciji vlasnika inostranog kapitala. Srbija je tu samo mesto odakle se povlači moždana masa preoblikovana za potrebe naručilaca ovog projekta.

Drugim rečima, na delu je pretvaranje naroda, odnosno nadolazećih mladih generacija u jednu nekritičnu potrošačku masu, relativno neobrazovanu ali savršeno podložnu manipulacijama od strane poslodavaca i vlasti koje su u njihovoj funkciji. Ta nova simbioza vlasti i poslodavaca javiće se kao garant pasivizacije naroda i njegovog konačnog duhovnog ukidanja. Na taj način obrazovanje, svedeno na obuku doseglo je svoj krajnji cilj: ubijanje naroda psihičkim sredstvima (i tu su psiholozi pozvani da održe završnu reč).

Mora se reći i da se ovde radi o projektu koji se sprovodi u cilju uništavanja nacionalne svesti naroda, ali, u cilju definitivnog odricanja naroda od prava na samoopredelenje i očuvanje svog istorijskog bića shvaćenog kao poziv na opstanak i postojanje u vremenu budućem (pod pretpostavkom da će ga biti). Tako je ovim pro-

jektom duhovni identitet srpskog naroda doveden u pitanje na naizgled bezazlen način, kao, „igramo se projektima i neakvim ishodima koje pravimo na brzinu“, ali s takvim posledicama čija se pogubnost ne da sagledati.

b. Realizacija kraja

Reforma predškolskog obrazovanja po nekim sumanutim finskih modelima od pre petnaestak godina već daje pogubne rezultate i oni koji su u pedagoškom kontaktu sa decom to veoma dobro uočavaju. Sada se priprema dalji korak, kako bi se ta nastupajuća nova generacija sistematično odvela u nedodiju i definitivno izgubila sa horizonta koji je činio narodnost. Ne treba gubiti iz vida da su na nivou visokoškolskog obrazovanja već obavljani svi potrebni poslovi (pod plaštom tzv. Bolonjskih procesa). Ostalo je još samo srednje i osnovno obrazovanje.

Najpogubnije u svemu je što novi „reformatori“, uopšte nisu svesni promena koje su se dogodile u poslednjih nekoliko decenije, niti vide promene kod dece i učenika, promene u njihovoj svesti i percepciji, jer se time uopšte ne bave, iako sebe smatraju vajnim psiholozima.

Naši psiholozi, zarobljeni statistikama i brojanjem brojanja, pokazali su se potpuno nesposobnim da vide kako današnja omladina uopšte nije nalik onoj od pre nekoliko decenija; kako novi naraštaji žive u potpuno promenjenim uslovima i s potpuno drugačijim pogledima na svet. Nema više nikakvih dodirnih tačaka između njih i

njihovih nastavnika, koji još uvek pripadaju prethodnom vremenu i ostaju zarobljenici, ali i baštinici, dosadašnje evropske kulturne tradicije, koja savremenoj omladini (ograničenoj tviterom, fejsbukom, instagramom i drugim formama socijalne komunikacije) ne znači apsolutno ništa.

Omladini kojoj se pojmovi herojstva, čojstva i junaštva, iz dana u dan relativizuju, pa često i izjednačuju s izdajom i besmislenom žrtvom, govoriti na časovima istorije o podvizima jednog Leonide, o poslednjim satima rimskog pretora Katona mlađeg, ili o smernosti Ovidija – smešno je i deplasirano, sa stanovišta novih reformatora i njihovih nevladinih sponzora.

Nažalost, poznato je da oni koji nemaju iskustvo prošlog, osuđeni su na sadašnjost koju niti razumeju, niti shvataju, a najmanje su sposobni da u njoj izdvoje retke vrednosti koje zaslužuju trajno poštovanje. Upravo zato neophodno je revidirati istoriju i to se danas sistematski čini u Srbiji, te se i ne zna ko čini više – vladine ili nevladine inostrane organizacije, a cilj im je jedan: izbrisati primere veličanja ljudskih vrednosti (o čemu govori srpski narodni ep), relativizovati sve istorijske uspehe u borbi naroda za slobodu, s prezirom govoriti o svim žrtvama i svima herojima i velikanima koji su ostavili dubok trag u istoriji srpskog naroda. Jedino što se danas omladini nudi jeste veličanje praznine i čekanja materijalnog blagostanja koje nikad doći neće, jer lako se dospeva samo do sira u mišolovci.

c. Razlog neuspeha ove nove „reforme“

Od sredine devedesetih godina prošlog veka mnogi teoretičari ukazuju na smenu paradigme koja se odvija pred našim očima u poslednjih nekoliko decenija a koju je već nagovestio kanadski filozof Maršal Maklue, autor svima poznatog bestselera Gutenbergova galaksija.

O čemu se tu radi? Pravolinijski pojmovni način mišljenja kakav je odlikovao ljude koji su svoje obrazovanje sticali čitanjem knjiga i analizom tekstova i koji je bio dominantan te je na njemu počivao i sistem obrazovanja još od srednjega veka, od sredine proteklog stoleća počinje da se zamenjuje difuznim, slikovnim „mišljenjem“ koje se stiče pred ekranima televizora, kompjutera, ili displejima planšeta i mobilnih telefona.

Ako su prethodne generacije bile sposobne da prate dug sled misli koja se razvija u vremenu, sa novim generacijama to više nije slučaj; one više i ne čitaju knjige, pa se tako završilo i vreme velikih romana koje su smenile antologije fragmenata i dajdžesti, kao što su izvoženja opera sada zamenila izvođenja spletova operских arija. Odavno su duge tekstove smenili kratki, prvo u knjigama, potom u časopisima i novinama gde na mesto doskora ozbiljnih analitičkih tekstova sada imamo samo kratke vesti od nekoliko rečenica. Odavno se svet ne saznanje prodiranjem u njegovu dubinu već kliženjem po njegovoj površini.

Odavno su znatiželju počeli zadovoljavati ne životi velikih ličnosti već privatni život junaka ulice i polusveta sa društvene margine a što ima za cilj da

niveliše svakodnevicu i svemu podari istu vrednost, odnosno bez-vrednost. Već čitavo stoleće ljudi se zasipaju sa sve većom količinom informacija koje dolaze iz sve više savršenih i sofisticiranih medija. U poslednje vreme izgubila se potpuno moć selekcije informacija, sposobnost da se izdvoji ono bitno i odbaci ili makar neutrališe ono nebitno i nepotrebno. Postmodena nam je donela svest o tome kako nema velikih i malih dela, kako sva dela imaju istu vrednost. To jeste pogubno za umetnost koja je time dovedena do svoga kraja, ali je daleko pogubnije za samo mišljenje.

U situaciji kad se ubrzao tempo života došlo je do povećanog priliva informacija; hteli ili ne, ljudi su postali prinuđeni da ih na neki način filtriraju, ili da ih skraćuju (što je nemoguće s tradicionalnim romanima), i sve veću popularnost imaju kratke vesti, skice, rezimei i sažeci. Čak se i studije (koje su često samo kratak nacrt obimnog istraživanja) sve manje čitaju i sve se svodi na informisanje uvidom u rezime.

Ubrzani tempo života, podstiče ostajanje samo pri onom što je novo i aktuelno, a i to u svom sažetom obliku, jer vesti i činjenicâ je toliko mnogo da za njihovu interpretaciju, kao i njihovo razumevanje, odnosno, njihovu smisaonu povezanost sa drugim činjenicama – nema više vremena. Samo vreme je postalo do te mere zgusnuto da u sebe više ništa ne prima, niti dozvoljava da se unutar njega ono što je uspeo da se nakupi, dalje prelađuje i sistematizuje.

Kako je prošlo vreme uskih specijalnosti, ljudi se sve više počinju misaono kretati u više različitih smerova koji su ponekad paralelni, ponekad unakrsni, pri čemu svaka nova grupa činjenica zahteva nove činjenice iz najrazličitijih oblasti sa kojima bi se povezala, te je svako sve više prinuđen da po nekoliko stvari radi istovremeno. Sve je manje onih koji sebi mogu dozvoliti da se bave samo jednim problemom u miru i tišini, ili, drugačije rečeno, sve je manje onih koji su „finansijski nezavisni, slobodni i dobrog zdravlja, da bi se mogli baviti onim što hoće“, kako je to govorio Hemingvej.

Tako se došlo do toga da više nemamo rad na nekom delu, već rad na projektu, a najčešće na nekoliko projekata u isto vreme, koji su često vremenski veoma ograničeni da bi mogli biti misaono iscrpljeni, i što je najgore – to su projekti koji su po tematici i metodskom pristupu međusobno krajnje raznorodni. Razni projekti podrazumevaju različite tokove informacija i tako različite činjenične svetove s kojima se pojedinac u isto vreme mora nositi. Sve to vodi tome da više nemamo pravolinijski smer mišljenja već se mišljenje ukršta s drugim mišljenjima i svoj sadržaj razbija na nepovezane i po svojoj prirodi nepovezive fragmente.

Posledica toga je neophodnost prelaska s fragmenta na fragment, s činjenice na njoj stranu činjenicu, stalno preskakanja s jedne na drugu stvar, pri čemu nema vremena da se na bilo čemu duže zadržimo, da ga ugradimo u sistem svojih ranijih znanja i iskustava .

Ako je sve tako na kraju ere Gutenberga, kako stoji stvar sa današnjim učenicima? Šta od njih očekuju oni koji predaju, a kako na to odgovaraju sami učenici?

Kako stvari stoje, nastavnici, po inerciji, nastavljaju da čine ono što su i dosad činili, jer kao što smo istakli u više navrata, škola je konzervativna institucija i ima nameru da uz pomoć niza pedagoških procedura obrazuje učenika po već izgrađenim modelima za koje nastavnici znaju da su funkcionisali decenijama, a posebno u vreme kad su i oni sami bili učenici. A u tome i jeste stvar. Nastava ne funkcioniše, nastavnici i dalje gube deo svog vremena nad izradom nekakvih kompetencija, a danas i ishoda koji u prezentu navodno treba da ukažu na to sa čim svaki učenik izlazi iz škole.

E, stvar je u tome, što današnji učenici s tim ishodima neće izaći iz škole, jer su ti ishodi projekcija „reformatora“ obrazovanja koji se ni časa nisu zapitali ko su oni kojima je danas to navodno obrazovanje namenjeno i hoće li oni to uopšte. A silom im se to teško može nametnuti!

Kritično pitanje koje se ovde postavlja, moralo bi da glasi: ko se danas obrazuje i koje su njegove mogućnosti? Empirijski se neprestano dokazuje da 90% učenika ne uspeva da postigne planirane, programima zacrtane rezultate. I to, ne zato što neće, već stoga što ne mogu.

Dok pedagozi i dalje žive u zbirkama citata svojih prethodnika iz vremena epohe prosvetljenosti i kliču o univerzalnosti obrazovanja i vaspitanja, uvereni da će svi završiti u Utopiji i biti univerzalno obrazovani, vaspitani,

sretni i veseli, dok psiholozi još uvek prebiraju po crevima Bluma i njegovih sledbenika i ne žele da vide šta je zapravo njihov posao, a u isto vreme i jedne i druge povezuje misao da su oslobođeni bilo kakve odgovornosti, jer sprovode „reforme“ koje je smislila tamo daleko nekakva Sveta Evropska Komisija (sa velikim K), niko ne udeljuje ni delić pažnje onima zbog kojih se reforme sprovode – učenicima.

Današnji učenici žive u svetu spotova. Reč je o malim skupovima stavova bez određenog konteksta, jer se za kontekst proglašava sama njih okružujuća neposredna stvarnost u svojoj ogoljenoj i redukovanoj jedinstvenosti. Događaji o kojima govori spot čine se povezani s drugim događajima i činjenicama jer ih vezuje isto vreme, ali ne i neka unutrašnja veza, budući da im ništa nije zajedničko sem toga da se izdvajaju iz mase informacija.

Nakon ranijih generacija koje je odlikovalo linearno, pojmovno mišljenje, sada su u škole došle nove generacije koje misle u slikama, koje svet ne shvataju u njegovoj celini već u fragmentima, generacije koje su nesposobne da povežu činjenice i događaje. Nove generacije nisu u stanju da analiziraju događaje, jer se na njima ne zadržavaju, budući da im se pred licem i u njihovoj svesti neprestano menjaju slike i informacije kojima oni ne mogu da utvrde ni smisao ni značenje (i zato će u takvoj situaciji prva da odumre logika).

Mišljenje nove generacije je a-logično, budući da su neprestano izloženi tokovima najrazličitijih informacija koje se velikom brzinom međusobno preklapaju, i

svojom fragmentarnošću ne dozvoljavaju izgradnju celovite slike bilo kojeg segmenta sveta koji ih okružuje, a kamo li sveta u celini.

U ovome treba videti razlog što savremeni učenici više ne mogu da se skoncentrišu na jedan problem i da ga imaju za predmet svog promišljanja. Zato je besmisleno „reformatorski“ govoriti o potrebi razvoja kritičkog mišljenja kod učenika, jer je to samo zaostatak iz ranije stečenih shvatanja o smislu i funkcijama obrazovanja.

Savremeni učenici su sposobni samo da velikom brzinom, trenutno, prelaze s informacije na informaciju, ne nastojeći da među njima uspostave bilo kakvu vezu jer za to prosto nemaju vremena; informacije su stalno nove, kao voda u reci, ali i međusobno raznorodne, za razliku od vode jednake sebi koja teče. Tako je došlo vreme da je nama bliži ekstremni Kratil od mudrog Heraklita.

Svako obnavljanje informacije postaje besmisleno, jer je ona već u narednom času zastarela. Ne mogu, a da se ovde ne setim mog Vrščanina Aleksandra Krona koji mi je početkom sedamdesetih godina prošlog veka govorio kako ne čita ništa što je starije od šest meseci. Ali, za razliku od današnjih naraštaja on je i tada, još uvek pripadao starom svetu, svetu pojmovnog mišljenja i svetu knjige. Sada su se tih šest meseci sveli na nekoliko trenutaka u kojima se smenjuju slike lišene pojmova.

Sve to ima za posledicu neskoncentrisanost učenika na času i nesposobnost da razumeju ono o čemu im nastavnik govori: oni u isto vreme slušaju nastavnika (mada, nesposobni da povežu stavove koje on izlaže u

celinu), prepisuju beleške s prethodnog časa, međusobno razgovaraju, šalju sms-poruke, surfuju po internetu i socijalnim mrežama... Oni žive u svetu prepunom mnoštva informacija koje nisu sposobni da sistematizuju, a koje kroz njih prolaze velikim brzinama stvarajući im iluziju punine života. Učenici nisu sposobni da se zaustave na jednom problemu. Surfovanje je način njihove egzistencije i esencija njihovog mišljenja.

Razume se, takvih učenika bilo je i ranije, ali oni su bili manjina i njih su nastavnici ili uspevali da uklope u sistem ili su ih usmeravali na neka druga sporedna zanimanja koja bi odgovarala njihovom navodnom „temperamentu“. Treba još jednom reći da tu nije reč o nekim „lošim“ učenicima, već o „drugačijim“ učenicima.

Isto tako, treba još jednom ponoviti da je i u ranijim epohama bilo ljudi koje je odlikovalo mišljenje u slikama i istovremeno kretanje u više misaonih pravaca. Takvi su bili i Cezar i Leonardo, i Napoleon. Takvo mišljenje bilo je svojstvo i svih velikih dirigenata, ali s tom razlikom što je to njihovo „mišljenje“ bilo nadgrađeno nad pojmovno, linearno knjižno mišljenje. Konačno, u naše vreme to je bitna odlika uspešnih top-menadžera (ali, ne mogu svi biti menadžeri).

Posve je jasno da je problem o kojem je ovde reč nastao tek u poslednje vreme – kada je manjina (ili tek njeni retki pojedinci) postala većina - kad su učenici sa spot-mišljenjem postali većina, koja usled fragmentarnog, difuznog spot-mišljenja u slikama, krećući se istovremeno u više informacionih pravaca, više nema i ne

može imati sistem vrednosti koji bi sadržao bitne konstante ili prioritete, te kojima, tamo nekakvi ishodi „koje bi trebalo da poseduju na kraju učenja i obučavanja“ na kraju školske godine, nisu potrebni, jer im ne znače ništa, budući da oni u njima ne mogu prepoznati bilo kakvu vrednost.

Zato ostaje sasvim razumljivim pitanje koje zasad nema odgovora: na osnovu čega novi „reformatori“ očekuju da učenici na kraju školske godine imaju određene kompetencije ako sve to što oni trpaju u svoje programe njih apsolutno ne interesuje, ako oni ne vide zašto bi baš to trebalo da znaju, ako u tome ne vide te algoritme koji njih interesuju?

Danas se može konstatovati negacija znanja na svim nivoima. Svima se s televizijskih ekrana smeju u lice neznalice i amateri koje se nalaze na najvišim državnim dužnostima. Zašto u takvoj situaciji učiti, s pravom se pitaju deca? Shvataju da im budućnost ne zavisi od znanja, jer im pokroviteljsku pomoć pružiti ili neka stranka na vlasti ili podzemlje.

Zahtev za sveopštim obrazovanjem definitivno je uništio ideju znanja i obrazovanja, budući da je uništen sistem selekcije pa su i oni manje sposobni dobili pristup znanju, ali stoga što se ne mogu uzdići na nivo znanja, naši „reformatori“ (sadašnji i prethodni), spuštaju nivo znanja na nivo manje sposobnih učenika. To vodi degradiranju znanja kao takvog. Tako se nalazimo na putu u srednji vek, ali i srednji vek je samo usputna stanica na putu.

Svakako, koliko je sva ova poslednja reforma lišena smisla najbolje svedoči poglavlje o nekakvoj Estetičkoj kompetenciji u Standardima opštih međupredmetnih kompetencija za kraj srednjeg obrazovanja (str. 14) a koje je 2013, doneo već pominjani *Zavod*. Ovaj spisak lepih želja, koliko neostvariv, toliko apsurdan i besmislen, vredi navesti u celini ne samo zbog njegove grotesknosti kojom izaziva osećaj otužnosti, već i kao dokument o vremenu koje je u dubokom nesporazumu sa samim sobom:

c.a. Estetička kompetencija

Šta u dokumentima preloženim, piše o estetskoj kompetenciji? Vredi videti!!!

„Učenik je upoznat sa kulturnim nasleđem ljudske zajednice, ima svest o vrednosti umetničkih i kulturnih dela i njihovog značaja za razvoj društva. Estetička kompetencija ide korak dalje od toga, ka prepoznavanju međupovezanosti različitih formi i sredstava umetničkog izražavanja. Svestan je značaja estetske dimenzije u svakodnevnom životu, ima kritički odnos prema upotrebi i zloupotrebi estetike. Učenik se osposobljava da iskazuje opažanja, osećanja i ideje u vezi sa umetničkim izrazima u različitim medijima, da kultiviše kulturne navike, da izgrađuje autonomne estetske kriterijume i preferencije i sudi u skadu s njima.

Pozitivno vrednuje doprinos kulture i umetnosti razvoju ljudske zajednice; svestan je međusobnih uticaja kulture, nauke, umetnosti i tehnologije.

Pokazuje osetljivost za estetsku dimenziju u svakodnevnom životu i ima kritički odnos prema upotrebi i zloupotrebi estetike.

Ima izgrađene preferencije umetničkih i kulturnih stilova i koristi ih za obogaćivanje ličnog iskustva.

Povezuje umetnička i kulturna dela sa istorijskim, društvenim i geografskim kontekstom njihovog nastanka.

Ume da analizira i kritički vrednuje umetnička dela koja su predstavnici različitih stilova i epoha, kao i dela koja odstupaju od karakteristika dominantnih pravaca.

Vrednuje alternativne umetničke forme i izraze (subkulturna dela).“

Pitanje je ko je mogao da smisli tako kretenski i budalast tekst???

Na stranu budalaština o „zloupotrebi estetike“, kao i to da na većinu ovih zahteva ne bi mogla odgovoriti ni polovina za to zaduženih nastavnika; nesporno je da ovaj spisak lepih želja ostaje nedosanjani san onih koji su ga napisali, jer sumnjam da iko od autora ovog nebuloznog programa ima kompetenciju da (1) povezuje umetnička i kulturna dela sa istorijskim, društvenim i geografskim kontekstom njihovog nastanka i da (2) ume da analizira i kritički vrednuje umetnička dela koja su predstavnici različitih stilova i epoha, kao i dela koja od-

stupaju od karakteristika dominantnih pravaca. Svi koji su ovo sastavljali bezumno su neobrazovani i bitno je da im se imena ne znaju.

Ovo je ozbiljan zahtev i za diplomirane studente istorije umetnosti ili filozofije (izuzetak bili bi eventualno oni koji su temeljno izučili spise Hegela, Hauzera, i posebno Ervina Panovskog, i mislim da se mogu nabrojati na prste pola leve ruke), a kamo li za učenike koji ne stižu dalje od pisanja sms-poruka o krajnje trivijalnim stvarima. Jer, teško je očekivati da bi sadržaj takvih poruka bile teškoće koje su, recimo, implicitno sadržane u Njutnovoju teoriji gravitacije, Vitenovoj teoriji super-struna ili Lindeovoj inflacionoj kosmološkoj teoriji. Takve stvari nisu i ne mogu (već po prirodi same stvari) biti u obzoru mišljenja današnjih učenika i studenata. Ako takvih i ima, oni ne studiraju na našim fakultetima niti idu u naše škole po ovim novim reformskim i bolonjskim programima.

Poslednji reformatori pošli su od pogrešne pretpostavke da još vlada linearno, pojmovno mišljenje, i da će se sve rešiti samo od sebe ako se reformom sistema obrazovanja snizi njegov nivo. Oni nisu videli pred sobom nove učenike i nove zahteve. Zato je njihova reforma osuđena na propast.

c.b. Dodatak (a)

Na putu mandarina

Reforma obrazovanja u Srbiji, uz pozivanje na tzv. Bolonjske procese, dala je nakon desetak godina sasvim prepoznatljive i konkretne rezultate: snižen nivo opšteg obrazovanja, prekomponovani nastavni programi, unazađene školske i fakultetske biblioteke, obezvređen društveni i ekonomski položaj nastavnika kao i učenika i studenata.

Sve to je posledice primene Bolonjskih programa koji podrazumevaju finansiranje njihovog sprovođenja, odnosno finansiranje novostvorenog birokratskog aparata pod diktatom inostranih organizacija.

Pored negativnih, pomenuti procesi imaju i „pozitivne“ posledice: bujanje privatnih fakulteta i univerziteta, bogaćenje njihovih vlasnika i procvat korupcije, olakšano dolaženje u posed fakultetskih i doktorskih diploma koje se sada legalno kupuju, čime je povećana efikasnost studiranja. Tome treba dodati nastajanje raznih instituta, zavoda, direkcija i agencija za praćenje obrazovanja. a s ciljem da se preko njih upije eventualni višak novca da isti slučajno ne bi završio za potrebe obrazovanja.

Pomenuti tzv. Bolonjski procesu koji se realizuju u Srbiji nedvosmisleno su pokazali kako krajnje nespособne i intelektualno ograničene individue mogu postići velike i impozantne rezultate u razaranju višedecenijskog sistema obrazovanja kao i sistema duhovnih i kulturnih vrednosti koje su bile bitan kohezioni elemenat opstanka društva kao celine.

Pored pomenutih pozitivnih crta Bolonjskih procesa, koji su dali moć odlučivanja i onima nesposobnima da do kraja radnog veka postanu redovni profesori, neophodno je istaći da su oni pozitivno uticali i na studente, posebno na njihovo mentalno zdravlje, budući da su ih oslobodili nepotrebnog gubljenja vremena na učenje, kao i neprijatnih predispozitivnih stresnih situacija, budući da sad na svim privatnim fakultetima ispite kupuju uz kapučino ili kvalitetnu mineralnu vodu.

Istovremeno, izgubio se kod studenata svaki strah, osećaj nelagodnosti i svest o tome da su objektivno nesposobni da neko gradivo adekvatno savladaju. Nastavni predmeti se više ne dele na lakše ili teže, nego na jevtinije i skuplje.

Da bi ovo sve bilo uspešno izvedeno, bilo je neophodno da se uruši kvalitet nastave na državnim fakultetima i univerzitetima, kako bi oni izgubili smisao i konkurentnost u odnosu na novonastajuće privatne univerzitete s kojih je i vođena reforma celokupnog preobrazovanja sistema obrazovanja preko specijalno odabranih ljudi s ograničenim intelektualnim mogućnostima, ali razvijenim lihvarskim instinktom.

U ovom trenutku reforma se s velikim uspehom dovršava prestrukturiranjem osnovnog i srednjeg obrazovanja i to, kao što je već naglašeno, prekomponovanjem svesti nastavnika i njihovim pretvaranjem u sivu masu s bezodnosnim odnosom spram sebe i svog mesta u društvu čije vrednosti uslovljavaju mediji na primerima uspešnih i proverenih medijskih veličina iz sveta estrade,

organizovanog kriminala i visoke prostitucije. Time su stvorene nužne pretpostavke za prekomponovanje svesti srpskog naroda u celini.

Sve ovo dešava se pod instrukcijama raznih evropskih institucija koje pomno prate da sav novac u vidu kredita i raznih tzv. dotacija završi u džepovima isključivo izvršilaca njihovih nauma, i strogo samo za održavanje vladajućeg sistema, strogo pazeći da slučajno se ne poveća ulaganje u obrazovanje koje je i dalje 0,4% u odnosu na 14% u Nemačkoj, gde je za razliku od Srbije studiranje besplatno i kvalitetno.

Neko bi rekao da je stanje alarmantno, ali to nije tačno. Ono je kontrolisano programirano: stvoren je složen, leviatanski i skup sistem akreditacije (zbog kojeg se fakultetima i univerzitetima periodično, svake treće godine daje novac da bi im se odmah i oteo), stvoreno je mnoštvo radnih grupa i komisija (koje troše novac da ne bi radile ništa), formirani su skupi i beskorisni nacionalni saveti i raznorazni zavodi, imenovani su savetnici, podsavetnici, državni sekretari i podsekretari za obrazovanje.

Svi su oni zaduženi za složno i sistematsko uništavanje obrazovanja i njegovu plansku pljačku. Kroz raznorazne programe, tendere i slične podmukle izume, planski se kanališe i preusmerava energija (pa tako i radno i slobodno vreme) nastavnika i saradnika na univerzitetima, kako bi pisanjem besmislenih planova i programa, radom u sumnjivim projektima za mizernu novčanu nadoknadu, organizovano gubili vreme i

doprineli stagnaciji nauke i uništenju temelja za preporod i unapređenje fundamentalnih disciplina.

Na taj način, obrazovanje u Srbiji se uspešno i planski, krupnim koracima kreće ka svojoj svetloj varvarskoj budućnosti projektovanoj korumpiranim univerzitetskim kvazi-stručnjacima.

Reforme su sveobuhvatne i po rezultatima za svaku pohvalu od strane bolesnog uma. Sasvim uspešno deci se već u najranijem uzrastu ugrađuje u svest osporavanje autoriteta i porodice, utilitarnost kao najviša vrednost a podmuklost kao prva vrlina. Autori novih programa misle na sve i rezultati neće izostati: potrebno je samo dovoljno finansijskih sredstava za kupovinu diploma, čime će se ostvariti planovi da kroz 6 godina svi građani Srbije imaju visoko obrazovanje, što je jedan od 3217 neophodnih uslova za integrisanje Srbije u evropske regije.

Imajući u vidu iskustva iz ranijih epoha, posebno iz vremena pre Lutera kada se, u naprednoj renesansnoj Italiji odakle su nam i došli Bolonjski procesi, detetu kad napuni tri godine mogao kupiti kardinalski šešir i tako mu obezbediti budućnost, dalji koraci u reformisanju i usavršavanju obrazovanja verovatno će ići u tom smeru, što će dovesti do nove reforme sistema predškolskog obrazovanja gde će se u budućnosti morati uvesti sistem bakalavra i doktora kao još jedan od gore pomenutih uslova.

Na svu reformu obrazovanja u Srbiji, imajući u vidu moralne, stručne i ostale kvalitete Reformatora koji

je sprovode, mora se gledati s uvažavanjem i velikim optimizmom; svako od njih je u svom teškom životu učinio nemoguće; svako je uz veliku finansijsku pomoć raznih IPA-UPA fondacija prošao trnovit put sopstvene mentalne samonegacije da nema toga što još ne bi mogao za svoje sponzore učiniti, jer im je neko mudro rekao da nema toga što Srbija ne može podneti i preživeti.

Istorija zna za velike nedaće i padove, za velike katastrofe i kobne usude – posle kojih se pusta zemlja iznova pretvarala u vrt. Upravo zato, neophodno je da ovu zemlju njeni samoproглаšeni Reformatori što više opustoše i opogane, kako bi očišćenje što pre započelo iz dubine duha naroda. Možda mi njih ne zaslužujemo, ali oni su trudom sikofantskim zaslužili nas koji ih ropski trpimo. Jer, dokle godi postoji makar i jedan čovek koji ne prihvata ovakvo stanje i koji se zalaže za smisao i dignitet najviših znanja - nada ne može da ugasne.

Dokle god i danas ima Mandarina (kako su početkom prošlog stoleća nazivali konzervativne nemačke profesore) koji su dobro znali kuda vodi populistička reforma univerziteta i koji su do dna prozreli reforme obrazovanja (navodno, u ime naroda) tadašnjih reformatora-modernista (a što je postalo jasno i slepima posle 1933), ima i danas ljudi koji vide kuda vode i ove srpske a-nacionalne tzv. bolonjske reforme.

Istorija se ponekad, zbog loših đaka i ponavlja, ali ne uvek sa istim ishodima; nekom je majka a nekom maćeha, nekom *hibris* što voli da se s gubitnicima našali. Zato, i danas ima mandarina, onih retkih, koji opšte uzdižu

iznad posebnog, ali su potisnuti u ćutanje sa istinom što je na njihovoj strani. Isto tako, nisu se potpuno izgubili ni retki pojedinci koji teže znanju, no takve istina nađe pre no oni nju, kako bi im bila i put i život.

c.b. Dodatak (b)

Uprkos svima onima koji smatraju da ne treba kritikovati reformatore obrazovanja (jer su oni savest svoje primitivne sterilne duhovne strukture), ali ni njihove ubitačne reforme, budući da su one samo jedan od momenata globalnog društvenog eksperimentisanja s narodom nesvesnim sebe (budući da je samo sa nesupstancijalnim marginalizovanim monadama moguće eksperimentisanje, a potom i smišljeno manipulisanje), ja i dalje smatram da teorijski nepromišljene reforme obrazovanja treba kritikovati i ukazati na konkretne likove koji ih sprovode, na njihove skrivene namere i subverzivne ciljeve; treba ukazivati na to kuda vode eksperimenti u obrazovanju, i da li su oni sami sebi cilj, ili sredstvo nečeg daleko većeg, ozbiljnijeg i sudbonosnijeg.

(Ovo ističem stoga što nisu slučajno za kvarenje omladine stari Atinjani bili propisali smrtnu kaznu, a stari Asirci propisali da sudija dok sudi mora sedeti na prepariranoj koži svog prethodnika koji je primao mito.)

Tzv. Bolonjski procesi samo su jedan od akata usmerenih protiv evropske kulture i njenih civilizacijskih vrednosti. Smišljeni su da svet kulture zamene svetom profita. Od samog početka nastoje da otupe kritički stav naroda kao individuuma, da ovaj izgubili svoj duhovni

integritet, svest o svojoj istorijskoj misiji i razloge sopstvenog opstanka; sluđene pojedince koji izgube svoju slobodu, razrađanim tehnikama je lako pretvoriti u poslušne, kapitalu potčinjene, potrošače, ili u slepe izvršioce sitnih, prizemnih, jednostavnih procesa na pokretnoj traci modernog društva.

d. Nepotrebnost fakulteta

Jasno je da univerziteti mnogo koštaju i da iza njih mora stajati država. U slučaju malih, beznačajnih zemalja bez suvereniteta i slobode odlučivanja, nepotrební su i univerziteti i naučnici na nivou savremenih dostignuća u modernoj fizici, matematici ili kosmologiji. Dovoljne su eventualno produžene srednje škole pod nazivom fakulteta koje će izdavati fakultetske diplome.

Malim zemljama (posebno onim pod protektoratom, gde se za obrazovanje izdvaja 0,4%, kao u Srbiji (deset puta manje no pre okupacije, i uvođenja Bolonjskog sistema), nisu potrebni fakulteti. A nisu im potrebni ni univerziteti (koji su u Srbiji, posebno privatni, trenutno na nivou preduzeća za prodaju diploma [videti završno poglavlje knjige *Filozofija obrazovanja I*]). Potvrda tome su izjave o iskustvu sprovođenja Bolonjskih reformi u Srbiji u poslednjih sedam godina; reformatori se žale da dobijaju malo para za reforme (a para nikad dosta), a studenti traže da im se omogući da „steknu obrazovanje potrebno za tržište rada, a ne da bubaju

gomilu suvišnih podataka koje će možda već sutra zaboraviti“.

I ovim je stvar jasna: pripremu za tržište rada vršile su oduvek tehničke i zanatsko-industrijske škole, a ne univerziteti. Većina omladine, koja, ne da neće da uči, već realno za to nije sposobna, zalutala je na visoke škole i fakultete, usled nepostojanja kriterijuma selekcije pri stupanju na univerzitet, i sada ucenjuje i univerzitetski sistem i nastavnike; odista, nikakvi podaci nisu potrebni subdebilima za vršenje prostih mehaničkih radnji koje im daje „tržište rada“. Znanja koja se ne zaboravljaju, drugačije su vrste i drugačije se stiču.

Jedan od odličnih primera je i vapaj studenata kako su „udžbenici od po 500 i više strana i dalje uobičajena pojava na Pravnom, Filozofskom, Filološkom, ali i mnogim drugim fakultetima“, a studenti smatraju da udžbenici ne smeju biti veći od 150 strana jer toliko mogu pročitati za pola godine.

Da se razumemo: udžbenici treba da budu od 500 do 1500 strana, ali, na Univerzitetu!!! Takvi moraju biti udžbenici iz medicine, fizike, fiziologije, biohemije, matematike i filozofije. Za tzv. mlade Bolonjce, dovoljni su udžbenici i od 100 strana, „sve sa slikama“, jer, oni neće biti vrhunski i ugledni naučnici, već samo „treće-razredna uvozna tranziciona posluga na tržištu rada“ (i to je razlog otvaranju tolikih „privatnih“ fakulteta), jer studenti skromnih mentalnih mogućnosti nisu ni sposobni za studiranje na pravim fakultetima, ali jesu podobni za fizikalce u novom globalnom svetu.

Studenti se žale kako „nastavnici ne dozvoljavaju da im se utiče na rad“. A koja to znanja imaju tzv. studenti prve godine studija da bi mogli „uticati“ na profesore? Na pravom, istinskom univerzitetu ne može biti demokratije a ni samoupravljanja. Posao studenata je da uče, a kad doktoriraju, tada će biti u prilici da razgovaraju sa profesorima, ako ovi nađu da su dijalogu njihovi bivši studenti dovoljno dorasli.

Ne manje stupidni su i zahtevi da „nastavnici treba studentima da budu dostupni van nastave“! (Nastavnici, posebno oni postariji, mahom provode vreme čitajući Livija, Cicerona, Dantea, Brehta ili Nabokova, na jezicima autora, i njihova egzistencija ne treba biti u funkciji ubijanja studentske dosade).

Jedno mora biti svima jasno: tzv. Bolonjski procesi nemaju za cilj razvijanje znanja, već pripremu za sitne uslužne poslove na „tržištu rada“. Bolonjski procesi imaju praktičnu, a ne spekulativnu svrhu. Zato su nekim zemljama nametnuti s ciljem da pretvore univerzitete i fakultete u tehničke i zanatske škole (jer visoko znanje namenjeno je eliti [svetskoj eliti] a ne osobama s jedva prosečnim mogućnostima, često nesposobnim da budu dobri limari ili mehaničari).

I zato, reforma obrazovanja u Srbiji ide ka tome da u njoj, za sticanje obrazovanja potrebnog za tržište rada, dovoljne budu tehničke i zanatske škole, a ne univerzitet, jer on je mesto sticanja fundamentalnih znanja od kojih se mnoga usvajaju učenjem napamet jer su deo bitnog mišljenja.

Punu podršku danas tzv. Bolonjski procesi nalaze upravo kod studenata koji imaju nezavidan obrazovni nivo: studirati iz kafea i kupovati seminarske radove mobilnim telefonom sada je osnovni metod studiranja; svemu tome u suštini smetaju još samo profesori. Bez profesora studiranje bi bilo "bolonjski" savršeno. Oni su (još neko vreme) poslednja smetnja i prepreka etabliranju sistema koji je u funkciji sticanja diplome bez znanja.

Ali, već i sad profesori se uveliko svode na konsultante, na administratore, na one koji popunjavaju prijave, indekse i aminuju seminarske radove koje studenti preuzimaju iz interneta (pobune li se profesori protiv takve situacije, biće im rečeno da prolaznost mora biti 80%, i tome se dodaju slične bolonjske promašenosti koje su davno formulisne kod nas u jednom opskurnom spisu (autorâ krajnje skromnih mentalnih mogućnosti) koji kaže koliko stranica teksta može na sat da čita student prve, a koliko student druge godine studija).

Znanja profesora nikom nisu potrebna, i ta znanja nikog ne interesuju. Takvi tu posla nemaju; danas počinju da dominiraju oni koji su završili privatne fakultete, nastojeći da budu merilo prema kojem svi drugi treba da se ravnaju.

e. „Potrebnost“ privatnih „fakulteta“

Da se razumemo: ja nemam ništa protiv privatnih fakulteta, što niču ko pečurke posle kiše; nemam ništa ni protiv onih koji žele da na njima studiraju; ja samo ne mogu prihvatiti da se diplome privatnih fakulteta, koje se

dobijaju za novac i koje nisu izraz stečenog znanja, izjednačuju s diplomama dobijenim na državnim fakultetima i univerzitetima dobijenim na tradicijom utvrđen način.

Isto tako, protiv sam toga da diplome privatnih fakulteta njihovim vlasnicima daju pravo zaposlenja u državnim institucijama. Razume se, niko ne može imati ništa protiv toga da se imaoci diploma privatnih fakulteta zapošljavaju u privatnim firmama; to je stvar poslodavaca koji ih primaju i kojima će isti stvarati profit.

Ja sam samo protiv toga da se s diplomom privatnog fakulteta neko može zaposliti u državnoj instituciji, po automatizmu (budući da poseduje pomenutu diplomu), a da pritom nije dao obavezni državni ispit, odnosno, da nije položio pre zaposlenja određen broj predmeta koji bi država odredila i koji su ključni za oblast za koju se konkuriše [pritom ne može biti reči o manje od 5-7 predmeta]. Uzor tome može biti način na koji je organizovan sudijski ispit.

Diplome privatnih fakulteta u ovom času imaju samo estetski karakter (ako su lepo odštampane), ili informacioni (time što svedoče koliko je za njihovu kupovinu dato novca). Isto tako, a to je posledica prethodnog, protivnik sam mogućnosti da neko s diplomom privatnog fakulteta nastavi studije na državnom fakultetu, budući da diploma privatnog fakulteta nije odraz stečenog znanja već kupovne moći njenog imaoca (jer u tom slučaju je na delu „pranje diploma“ kao pranje nečeg što to nikad po svojoj prirodi nije ni bilo).

I da budem do kraja jasan: učenici su plaćali učitelje i u antičko vreme i u srednjem veku - to nije sporno; ali oni su plaćali za umeća i znanja koja su od ovih dobijali, a ne za nekakve potvrde koje nisu imali ni Pjer Abelar ni *Doctor angelicus*.

(2019)

4. Pitanje obrazovanja na pragu novog varvarstva

Uskoro će se (tačno za dva meseca), navršiti 20 godina od kako su, donošenjem Bolonjske deklaracije 19. juna 1999, od strane grupe evropskih ministara inostranih poslova (kojima obrazovanje i nije neka visoka osobina, ili, kako bi oni rekli „kompetencija“), a samo deset dana nakon prestanka bestijalnog bombardovanja Srbije 1999, od strane zemalja istih tih ministara, započeti tzv. *Bolonjski procesi* najavljeni godinu dana ranije u Francuskoj (simbolično, na Sorboni).

Neki će možda slaviti taj datum kao jubilej, prisećajući se velikih para koje su iz raznoraznih evropskih fondova posredstvom Svetske banke za razvoj nagraabili, dok će drugi, svakako manjina (a predstavnik nesrećne većine), lamentirati nad velikim udesom kojim je dokrajčen slobodarski duh dvovekovnog evropskog obrazovnog sistema i time definitivno urušeni milenijumski temelji evropske kulturne tradicije.

Ako se ima u vidu osnovni cilj *tzv.* tada započelih, a u međuvremenu skoro i privedenih kraju, tzv. Bolonj-

skih procesa: *destrukcija evropskog sistema obrazovanja i temeljnih evropskih vrednosti*, pod izgovorom o ujednačavanju nastavnih programa visokog obrazovanja, kao i bolje „pokretljivosti“ studenata tokom studija (kao da su dotad bili bogalji)²², može se reći da su „reformе“ uspešno završene i da je zadatak postavljen pred njihove pobornike ispunjen u potpunosti, iznad svih okupatorskih očekivanja. Oko nas ostao je pepeo, ponegde još tinja nedogorelo znanje prevedeno u privid, i sve su ređi oni koji veruju da je moguće uspostavljanje malih oaza znanja kakvih je bilo u srednjem veku, a o čemu je proročki pisao još početkom osamdesetih godina Umberto Eko u svom izuzetno lucidnom futurističkom scenariju *Srednji vek je već počeo*²³.

Ja spadam u one malo radikalnije: smatram da mi ne klizimo u novi srednji vek, već da počinjemo da se sunovraćujemo u jedno novo varvarstvo (možda samo na jednom višem tehničkom nivou), a koje su nagoveštavali

22 Statistike u Italiji su pokazale da su studenti i pre i posle usvajanja pomenutih novih programa jednako prelazili s univerziteta na drugi univerzitet (11%).

23 [Umberto Eco](#), "Dreaming of the Middle Ages," in *Travels in Hyperreality*, transl. by W. Weaver, NY: Harcourt Brace, 1986, pp. 61–72. In: *Documenti su il nuovo Medioevo*, con [Francesco Alberoni](#), [Furio Colombo](#) e [Giuseppe Sacco](#), Milano, Bompiani, 1972. Ruski prevod: Умберто Эко. Средние века уже начались Журнал "Иностранная литература", 1994, №4, с. 258-267.

već Eugen Fink²⁴ i Teodor Adorno²⁵, o čemu sam pisao u knjizi *Filozofija obrazovanja*

a. Uvod u stanje stvari

Veliki rimski pesnik Ovidije patio je kad su ga prognali na Pont, na krajnju periferiju Rimske Imperije, jer, verovao je da kultura može postojati samo u Rimu, a ne i u provinciji. Trebalo mu je pet godina da shvati da nije tako, i da kultura i jezik mogu živeti i biti čak i tamo gde je on. Proći će još dosta vremena dok ne dođe vreme planetarne osvete provincije, vreme osvete koju će predvoditi šaka evropskih ministara, okupljenih na neformalnom skupu u Bolonji, čija će neobavezujuća deklaracija imati obavezujuće posledice²⁶, budući da je trebalo usput i univerzitetsku tradiciju Bolonje okaljati dokrajčivanjem priče tamo gde je ona pre više stoleća i započela.

Tzv. Bolonjski procesi, zamagljeni brigom za studente, a u ime ujednačavanja obrazovnog sistema u Evropi, začinjeni prividno dobrim namerama, imali su za

24 O nastupajućem *novom varvarstvu* videti tekst E Finka s početka pedesetih godina: Fink, E.: *Das Wesen der Bildung* (1946), štampano u knjizi: Fink, E.: *Zur Krisenlage des modernen Menschen*. Erziehungswissenschaftliche Vorträge. Hrsg. von Franz-A. Schwarz. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 1989; S.132-174. Posebno videti poglavlje 2. *Die moderne Barbarei* (S. 135-140).

25 O vremenu nastupajuće *poluobrazovanosti*, videti: Adorno, Th.: *Theorie der Halbbildung* (1959). In: ders. *Gesammelte Schriften*, Bd. 8, *Soziologische Schriften I*, S. 93-121.

26 Pomenutu Deklaraciju usvojilo je voljno-nevoljno čak 47 zemalja; izuzetak su bili Monako i San Marino.

svoj pravi cilj destrukciju evropskog sistema obrazovanja i vrednosti na kojima je počivala evropska kultura i to tako što će se smanjiti (sniziti) opšti nivo obrazovanosti usaglašavanjem nacionalnih obrazovnih sistema njihovim prevođenjem na niži nivo, u sivu zonu osrednjosti.

Kako bismo uopšte razumeli o čemu je zapravo reč, i, kako je došlo do stanja stvari u kojem smo se našli, moramo imati u vidu istoriju sukoba s idejom obrazovanja u poslednja dva stoleća.

Ti „proces“ koji se danas nazivaju „Bolonjskim“, a što samoj Bolonji i istoriji Bolonjskog univerziteta ne služi na čast, nisu bili ni slučajni ni iznenadni, a ponajmanje neka „dobronamerna reforma sistema obrazovanja“, već, pre svega, logička posledica promena koje su se mogle uočiti u Pruskoj već sredinom XIX stoleća, a naročito u prvim nekoliko decenija narednog veka, koliko je trebalo da se ukine, odnosno, relativizuje, klasično obrazovanje (utemeljeno na grčko-rimskoj kulturi i njihovim vrednostima) formirano početkom XIX veka u Berlinu, podstaknuto nemačkim misliocima, pre svega pruskim ministrom obrazovanja Vilhelmom fon Humboltom²⁷, velikim helenistom-filologom Fridrihom

27 Priznaćete da je prva polovina XIX stoleća bila interesantno i rekao bih normalno vreme. Za razliku od ovog našeg vremena za ministra obrazovanja birani su najumniji ljudi. U Pruskoj je to bio fon Humbolt, a u maloj Srbiji u doba Prvog srpskog ustanka, za obrazovanje beše zadužen najumniji Srbin *Dositej Obradović*, dvadesetak godina kasnije veliki pesnik, prozni pisac, komediograf i autor više nastavnih udžbenika - *Jovan Sterija Popović*. A u naše vreme, danas... No, možda će vreme buduće dovesti do pozitivnih promena.

Šlajermaherom (kao vrhovnim konsultantom) i najvećim nemačkim filozofom G. V. F. Hegelom koji je i zbog podrške pomenutim reformama prešao 1818. iz Hajdelberga u Berlin, imajući prethodno neposredno iskustvo o gimnazijskom obrazovanju u Nirnbergu, gde je više godina bio direktor gimnazije do prelaska na mesto profesora univerziteta u Hajdelbergu (1816).

b. Ideja fon Humbolta

Svaka istorija, pa tako je i ovde slučaj, ima svoju „pred-istoriju“. Ništa se ne dešava slučajno: slučaj ne postoji. Klice novog sistema obrazovanja počele su se razvijati u Pruskoj posle njenog poraza u ratu s Napoleonom kod Jene. Pruska se tada našla na granici nestanka; oduzet joj je veliki deo teritorije i trebalo je da plaća ratnu odštetu. Veliki ekonomski problemi zahtevali su promenu državnog sistema. Pruski kralj Fridrih Vilhelm III (koji se potom proslavio kao veliki reformator, podvrgavši Prusku upravnim reformama, uvevši ministarstva i presudno utičući na stvaranje novog obrazovnog sistema koji će potom trajati čitavo stoleće), bio je u uverenju da „ono što je izgubljeno u ratu fizički, treba da se potom nadoknadi duhovno“ te je prečim od sređivanja problema u ekonomiji, video reformu sistema obrazovanja.

Glavna ideja bila je da se stvori društvo slobodnih obrazovanih ljudi i liberalne ekonomije, a za tako nešto, za obnovu države i društva, bila je neophodna izmena ljudi i njihovog načina mišljenja. Za to je bilo neophodno

novo obrazovanje. Nauka i obrazovanje dobili su centralno mesto u reformama i bili su neposredno vezani s oslobođanjem seljaka (1807) i opštom vojnom službom (1813/14). Čovek je trebalo da bude samostalna ličnost, tvorac svog sveta, autonoman, slobodan, sa svim pravima. Sve to podrazumevalo je da i vaspitanje (kao jedan od bitnih stubova obrazovanja) mora biti u službi samoodlučivanja, a ne podčinjavanja tradicionalnom svetu. Trebalo je učiti ljude ne utilitarnim stvarima, već u njima probuditi nove sile, sposobnost k spontanom i apstraktnom mišljenju, da bi čovek u nepredviđenoj situaciji mogao izabrati najpravilniju odluku. Obučavanje je trebalo da bude ne materijalno, već formalno; ono ne treba da bude u funkciji uske profesije (*Bildung ist nicht Ausbildung*) već opšte.

Takvo shvatanje zastupali su Kantov sledbenik Johan Gotlib Fihte (1762-1814) koji je predavao u Jeni (1794-1799) i švajcarski pedagog i humanista Johan Hajnrih Pestaloci (1746-1827), ali i neohumanisti s univerziteta u Getingenu koji su se suprotstavljali dotadašnjem zanemarivanju filoloških i humanističkih istraživanja od strane volfovskih racionalista iz Halea; u tim idejama treba videti osnovu iz koje se širi i potom formira program obrazovanja koji s vremenom sve više ima antiutilitarni sadržaj. Može se reći da borba protiv prakticizma negovanog u Haleu u znatnoj meri će odrediti nemački ideal visokog obrazovanja u XIX stoleću koji će se formirati na Berlinskom univerzitetu.

U isto vreme, niko nije stavljao u toj meri tako veliki naglasak na vrednost lične kulture kao što su to činili ugledni nemački filolog i filozof Vilhelm fon Humbolt (1767-1835) i pesnik, filozof, dramaturg, teoretičar umetnosti Fridrih Šiler (1759-1805), a što beše u znatnoj meri posledica duhovne spletenosti Vajmarskog dvora i Jenskog univerziteta (koji dobija sve veći značaj u vreme kad na njemu drže predavanja Šiler (1789) i (od 1794) Fihte, i kada u Jeni deluju romantičari: braća Šlegel, Tik, Novalis, Vakenroder) da bi se duhovno središte Pruske potom formiralo u Berlinu.

Reforme sistema obrazovanja na početku XIX stoleća u Pruskoj bile su u velikoj meri posledica reorganizacije i centralizacije administrativnog aparata. Novi duhovni centar tada postaje Berlin u kojem se 1809. godine osniva Univerzitet čiji je prvi rektor Johan Gotlib Fihte (proslavljen svojim programskim radovima u kojima je (pored Šelinga, Šlajermahera i Humbolta) izlagao ideje akademske slobode. Iste godine Vilhelm fon Humbolt je prihvatio predlog da vodi odeljenje kulture u Ministarstvu unutrašnjih poslova Pruske i organizuje reformu obrazovanja (koje će nakon osam godina postati samostalno ministarstvo s velikim ovlašćenjima).²⁸

28 Na sprovođenju reforme obrazovanja angažovani su Humbolt i Šlajermaher (kao vodeći konsultant), tada poznat po prevodima Platona. *Reforma obrazovanja je obuhvatala sledeće*: (a) Obrazovanje je podeljeno na osnovno i srednje. Srednje škole su podeljene na narodne škole (Volksschule) i gimnazije. (b) Uvedeni su ispiti na kraju obučavanja (1812). (c) Uvedeni su nastavni planovi; (d) Gimnazija je reformisana na osnovu novohumanističkih programa i 50% nastave bilo je posvećeno

Zamisao novog obrazovanja beše u to vreme temeljena na ideji harmoničnog razvoja svih aspekata individualnosti, na formiranju estetski razvijene kulturne ličnosti. Smatralo se da će u susretu s antičkim uzorima studenti postati novi ljudi tako što će iznutra biti preobrazovani.

Obrazovanje je trebalo da dolazi kroz kulturu, buđenjem i razvojem sopstvenog duha koji će biti vas-pitan na klasičnim, prvenstveno grčkim uzorima²⁹ i voditi ostvarenju ideala svestranog razvoja ličnosti koji su for-

klasičnim jezicima (grčkom, latinskom) i klasičnoj književnosti, dok je u narodnim školama delimično ostalo nekoliko časova latinskog jezika sa kasnijim naglašavanjem nemačkog jezika, nemačke istorije i stranih jezika. Umesto 60 latinskih škola u Istočnoj Pruskoj ostalo je 12 gimnazija, a umesto 400 latinskih škola iz 1750. u celoj Pruskoj, koja se do tog vremena udvostručila, ostala je 91 gimnazija. Gimnazije su bile konsolidovane finansijski i organizaciono. Godine 1810. (e) uvedeno je obavezno specijalno obrazovanje za učitelje narodnih škola i uvodi se državni ispit za učitelje gimnazija; na taj način država odlučuje o podobnosti (sposobnosti) učitelja za nastavu, a učitelji postaju nova profesionalna klasa. (f) Uvećana je mreža narodnih škola, što je omogućilo uvođenje obaveznog školskog obrazovanja a obrazovanje se odvijalo po metodama Pestalocija. Videti opširnije:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B4%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F

- 29 Smatralo se da su Rimljani ograničavali čovekovu ličnost, da su hrišćani ograničavani sve što je prirodno, a da je savremenost (u to vreme, prosvetećenost) ograničavala duhovno, težeći isključivo korisnosti. Naglasak je sad bio stavljen na *obrazovanje kao takvo*.

mulisali već pola stoleća ranije neohumanisti (Vinkelman i Herder).

Zaslugom fon Humbolta obučavanje grčkog jezika i kulture dobija novo značenje. Jezik je glavni oblik čovekovog saznanja sveta. Analitičko saznanje tako razvijenog jezika podiže sopstvenu jezičku kompetenciju. Glavno nije u tome *šta* su mislili Grci, nego u tome *kako* su mislili. U to vreme univerziteti postaju nacionalne svetinje i nadahnuti nemačkom idealističkom filozofijom svojim jedinim ciljem proglašavaju potragu za čistom istinom, oslobođeni zahteva da društvu isporučuju praktične rezultate. Dostojanstvo i savršenstvo čoveka postaju novi ideal kojem treba da stremi novo obrazovanje; svojim moralnim delovanjem znanje oblikuje čovekovu ličnost. Aktom saznanja onaj koji saznaje ponire u ono što saznaje. U izvorima koje studenti izučavaju nisu sadržane samo činjenice, već značenja i vrednosti, jer obrazovanje i nije ništa drugo do „obrazovanje duše od strane kulturne sredine“ kroz razumevanje i doživljavanje kulturnih vrednosti.

Ideja tog novog obrazovanja bila je usmerena na novo društvo i protiv starog sveta privilegija i aristokratije: glavnim više nije bilo rođenjem nasleđeno poreklo već talenat i sposobnost koji su određivali socijalni status čoveka. Za takvo nešto obrazovanje je bilo jedinstven pokazatelj kvalifikovanosti i istinska potvrda plemenitosti i helenstvo beše znak građanskog plemstva naspram francuske kulture kraljevskog dvora i dvorjana.

Drugi cilj te reforme bio je realizovanje državnog suvereniteta unutar države: mnoge lokalne, feudalne, korporativne škole, postale su ili državne, ili pod državnom kontrolom i od strane države kontrolisane i finansirane; država je kontrolisala programe obučavanja, kvalifikovanost svršenih učenika i jedinstveni školski sistem. U takvom sistemu primat su imale gimnazije iz kojih je nakon državnog ispita bio otvoren put na univerzitet.

Zbog čega je sve ovo važno? Pre svega zato što je stvar obrazovanja dobila, nakon kratkog vremena, neočekivan obrt, i to u vreme restauracije nakon 1830. Posle pada Napoleona potreba za stvaranjem samostalno mislećih ljudi je prestala da bude primarna i bila je posve realna mogućnost da dođe do „pada elana za obrazovanje“, usled smanjene državne podrške i smanjenog društvenog interesa – ali to se nije dogodilo.

Osnovani seminariji su nastavili da pripremaju veoma obrazovane i kvalifikovane učitelje koji su decu učili daleko više od onog što je bilo predviđeno nastavnim planom: učitelji su decu učili samostalnom mišljenju, učili ih da se ne povode za predrasudama i da svojim očima posmatraju ono što se dešava. To je upravo ono što su želeli Humbolt i reformatori. Reklo bi se: zamisao je bila uspešno realizovana.

No, vlasteli je počelo smetati što su seljaci postali suviše pametni i počeli da iskazuju pretenzije koje ovima nisu bile nužne. Posle Revolucije 1848. kralj Fridrih Vilhelm IV je skupio učitelje i otvoreno ih okrivio da je

revolucija delo isključivo njihovih ruku. U Pruskoj, kao i u ostalim nemačkim zemljama, nastupila je epoha reakcije. Bilo je rešeno da se isprave (neki bi rekli: preume) učitelji jer su oni bili preobrazovani (*übergebildet*). Godine 1854. objavljene su specijalne „Regulative“ kojima se u velikoj meri ograničavalo obrazovanje učitelja i to je bio **prvi korak** u odstupanju od Humboltovih i Pestalocijevih osnovnih ideja. Vrednim tada više nije bilo opštehumanističko obrazovanje učenika, već tradicionalni ograničeni način mišljenja i vernost postojećim autoritetima.

c. Borba za narodne škole

Humboltova reforma počela je davati odlične rezultate, ali, iako je ubrzo naišla na protivljenje, uprkos svemu, sistem je nastavio da i dalje traje, po inerciji. Mogli bismo konstatovati da je taj prvi „udar“ sredinom XIX stoleća Humboltovski sistem preživeo i da se ukorenio u Nemačkoj ali i u drugim evropskim zemljama čija je intelektualna elita bila pod novim i naprednim nemačkim duhovnim uticajem.

Do sveobuhvatnije, rekao bih sistematske destrukcija humboltovske ideje obrazovanja [**drugi korak**] dolazi krajem XIX stoleća³⁰, i to s relativizo-

30 Videti o tome izuzetnu knjigu Frica Ringera (*The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933*. Hannover; London: The Wesleyan University Press, 1990. P. 448–449. Rusko izdanje: Рингер Фриц. Закат немецких мандаринов: Академическое сообщество в Германии, 1890–1933 / Пер. с англ. Е. Канищевой и П. Гольдина. М.: Новое литературное обозрение, 2008, 648 с.).

vanjem dotadašnjeg programa obrazovanja u gimnazijama iz kojih je nakon završnog ispita bio otvoren put na univerzitet, što nije bio slučaj kad je reč o narodnim školama. Zahtev za reformom gimnazija i smanjenje uticaja klasične kulture podrazumevao je smanjenje programa za izučavanje klasičnih jezika a time i poznavanja klasične kulture³¹; gimnazije je trebalo sniziti do nivoa narodnih škola (a ne ove uzdići na nivo gimnazija), oduzeti im dotadašnji privilegovan položaj i u obrazovanju naglasak staviti na izučavanje nemačkog jezika i nemačke istorije³².

Narodne, realne škole imale su u to vreme po nekoliko časova latinskog jezika nedeljno, i uprkos insistiranju na nemačkim jezikom i nemačkoj istoriji, ne treba zanemarivati značaj koji dobijaju sport i fizička kultura. Znanje savremenih stranih jezika i upražnjavanje sporta vodilo je internacionalnom približavanju preduzetničkih slojeva u času kad je antička kultura sve više padala u drugi plan i njeno znanje, kao i klasična obrazovanost imali su sve manji značaj³³.

31 Ovde ne treba gubiti iz vida da je u gimnazijama polovina časova bila posvećena izučavanju grčkog i latinskog jezika, i na taj način, grčke i rimske kulture. Oni koji bi je završili posedovali su određen fond znanja i time sa-pripadali određenom svetu kojim su dominirale antičke vrednosti. Znanje istorije, književnosti i umetnosti antičke epohe bio je znak prepoznavanja.

32 Na tome je insistirao i sam car Vilhelm I, osećajući značaj jačanja nacionalnog identiteta, premda je i on imao gimnazijsko obrazovanje.

33 Mogućnost da se i iz narodnih škola dospe na univerzitet, gde su se već krajem XIX stoleća počela davati i doktorska zvanja iz tehničkih nauka, samo je još više potisnulo značaj klasičnih studija i znanja koja je pružala upravo gimnazija koja je na to imala monopol.

Proces relativizovanja klasičnih studija i znanja i vrednosti koje su one formirale završio se nakon nekoliko decenija sa sve agresivnijim nastupom pobornika narodnih škola; obrazovanje je postupno gubilo svoj visoki nivo³⁴, postajući sve više opšte dostupno, jer univerziteti više nisu primali samo svršene učenike gimnazija već sve koji su položili odgovarajući ispit završivši narodne škole; sužavao se opseg činjenica i neophodnih znanja koja su činila obrazovanog čoveka.

Već na samom početku XX stoleća, sa sve intenzivnijim zahtevima za liberalizacijom i demokratizacijom obrazovanja, ali i odustajanjem od principa da obrazovanje bude u neposrednoj funkciji države (kako je bilo od vremena Humbolta³⁵), počinju se potkopavati osnovi dotadašnjeg sistema obrazovanja i napušta hijerarhija vrednosti vladajućih tokom čitavog XIX stoleća.

Nimalo slučajno, pobornici starog sistema vrednosti, najobrazovaniji slojevi društva, a pre svega

34 Treba imati u vidu i skandale na nemačkim univerzitetima sredinom sedamdesetih godina XIX stoleća: kupovanje diploma, plagiranje i prodaja doktorskih disertacija (Рингер, str. 66). Dakle, nije to izum reformatora iz današnje Srbije.

35 A što je počelo nastojanjem Nemačke imperije na čelu s Bismarckom da uspostavi vlast nad Rimsko-katoličkom crkvom. Reč je o borbi Bismarcka koja je poznata kao „borba za kulturu“ (1873); pozitivna posledica sukoba Bismarcka i Rimske crkve bila je kontrola Pruske države nad obrazovanjem i državnim arhivama (videti opširnije: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D1%84>

najugledniji profesori univerziteta koji su jasno prozreli kuda reforme vode, bili su kasnije zbog svojih stavova proglašeni „mandarinima“³⁶; oni su se sve vidnijim destruktivnim tendencijama suprotstavljali, ali ništa nisu mogli i učiniti da se ma na koji način izmeni tok događaja i zaustavi „demokratizacija“ tadašnjeg sistema obrazovanja koja u Nemačkoj ima svoj završetak 1933. godine.³⁷

d. 1968.

Mnogi su smatrali da Evropa u II svetskom ratu nije bila dovoljno razorena i duhovno uništena. Trebalo je uništiti njen duh koji je svoje korene imao u njenoj dugoj kulturnoj tradiciji. Stratezi sa druge strane Atlantika (gde je postojala tehnička civilizacija ali ne i kultura, pa tako ni svest o kulturi) osmislili su [**treći korak**] kako da se sistematski razore one vrednosti koje su bile specifičnost evropskog duha, da se znanja svedu na „nivo praktične upotrebe“, da se minimalizuju fundamentalne naučne discipline i ljudi dovedu u jednodimenzionalnu ravan.

36 Kad danas pominjemo te „mandarine“, možemo im samo zavideti na obrazovanosti; reč je o Maksu i Alfredu Veberu, Georgu Zimelu, Karlu Jaspersu, Verneru Jegeru...

37 Ovde treba imati u vidu i poluvekovnu borbu tehničkih škola da prerastu u institute da bi potom tehnički fakulteti uspeali da se uvuku u univerzitet i naruše njegovu sedam vekova staru strukturu koju su činila četiri fakulteta (filozofski, pravni, medicinski i teološki). Nakon samo nekoliko decenija predstavnici tehničke elite preuzeće vlast nad univerzitetima i potisnuti značaj duhovnih nauka.

Do kulminacije ove zamisli došlo je zahvaljujući smišljeno organizovanim širokim protestima protiv visoke kulture (uvezenim s američkih univerziteta), koji su kulminirali 1968. u Francuskoj, a potom se razlili po čitavoj Evropi. Nastupilo je vreme osporavanja svega i svačega; to primitivno osporavanje svoje korene imalo je u već isprogramiranim u Americi novim pojavama, oličenim u novoj estradi, uličnom pozorištu, *beat*-muzici, *hippie*-pokretu a sve s namerom da se razori navodni Američki san“.

Studentima je podmetnuta ideja da oni mogu srušiti postojeći poredak, koji je ustrojila svima omražena buržoazija koja se pojmovno i ontološki tako rastopila da je postala krajnje maglovita. Jer, ako je u početku, buržoazija i bila vlasnik sredstava za proizvodnju, u međuvremenu, realna ekonomska vlast prelazi u ruke posrednika (menadžeri i bankari). Drugim rečima: odnosi eksploatacije ostali su isti, u igri su ostali isti učesnici, ali pod drugim imenima.

Studenti nisu mogli shvatiti da njima vešto manipuliše ta ista buržoazija za koju su naivno verovali da je mogu svrgnuti i nisu znali da ih je ona zapravo finansirala (ali za svoje potrebe i za svoje već od ranije određene svrhe).

Studenti su naseli na parole o tome kako univerzitetska nastava treba da bude bliža životu, kako treba u nastavi biti manje teorije, a više pripreme za praksu, da treba ukinuti dotadašnji sistem studiranja, dotadašnji

način predavanja i održavanja nastave na fakultetima a pre svega ukinuti sam sistem ocenjivanja i ispita.

Da su se studenti tu zaustavili, možda bi bilo i nekih izgleda, ali njima je poturena ideja da treba da „idu dalje“, da budu politični – da revolucionišu društvo u celini i sve njegove ustanove³⁸, a to je zapravo bio način da se uvedu u bezizlaznu ulicu, tako što će svojim zahtevima premašiti svoje mogućnosti i biti dovedeni do logičnog poraza.

Studenti su poverovali da su istinski revolucionari, da mogu da izmene dotadašnje, po njihovom shvatanju, nepravedno društvo; a zapravo, reč beše o destrukciji na delu, o tome da se sve preokrene i pokaže u svom suprotnom svetlu, jer „glavni strateški cilj destrukcije nije odabran baš tako spontano: nauka je postala glavna proizvodna snaga industrijskog društva i ako neko uspe da mu razori mesto gde se formiraju znanja, tj. univerzitet – zna se šta takvo društvo čeka...“³⁹

Ne treba gubiti iz vida ni to da je studentska pobuna 1968. bila samo najava krupnih promena u globalnoj strukturi novonastajućeg potrošačkog post-industrijskog društva i podstrek multiglobalnim kompanijama⁴⁰ da se pripreme za novu fazu okupiranja

38 Pejović, . *Studentska kulturna mini-revolucija 1968. godine*, u knjizi; Pejović, D.: *Duh i sloboda*. Ogledi i rasprave, Filozofska istraživanja 55, Hrvatsko filozofsko društvo, 1992, str. 97.

39 Pejović, *Op. Cit.*, str. 101. U suštini, porast životnog standarda i produžena dokolica čemu su mnogi težili, nije doveo ostvarenju početnih zamisli.

40 Namerno ne koristim izraz „multinacionalne kompanije“ jer je reč o korporacijama koje nepriznavanjem državnih, kao i

svetskog tržišta. Za tako nešto bilo je neophodno pripremiti odgovarajuću radnu snagu. Gde bi se ona mogla naći sem u mladoj generaciji koja stupa na univerzitet? Ona je već bila dobro probрана, u međuvremenu reformisanom osnovnom i srednjom školom; ostalo je samo da se nove generacije usmere ka ostvarenju ciljeva koji su im bili određeni no koje oni nisu videli. Da bi se u tome uspelo, bila je neophodna reforma dotadašnjeg visokog obrazovanja; novim vlasnicima kapitala nisu bili potrebni intelektualci, slobodno misleći ljudi, kreativni stvaraoci, već izvršioци prostih funkcija na tržištu rada. Na neki način, zamajac se vratio u tačku gde je bio s donetim *Pravilima* 1854. u Pruskoj, samo na drugom nivou.

e. Bolonjski procesi

Pod maskom neobaveznosti [**četvrti korak**] trideset godina nakon studentskih naivnih promišljanja o njihovoj ulozi u svetu, otpočeta je završna demontaža sistema evropskog obrazovanja.

Kao što je na samom početku već rečeno, deset dana nakon prestanka bestijalnog bombardovanja Jugoslavije, okupili su se u Bolonji ministri inostranih poslova Evrope, ali ne stoga da bi razmotrili nezakonitost akcije svojih zemalja, već da bi „u ime dobrih namera“ započeli sledeću fazu u demontaži evropske kulture i njenih vrednosti.

nacionalnih granica svojim širenjem brišu sve što bi moglo imati ma kakav nacionalni smisao i značaj.

Tako nešto nije bio izraz njihove volje, već izraz potrebe u međuvremenu enormno ojačalih međunarodnih korporacija, koje su uveliko poprimile globalan, ranije bi se reklo, transnacionalni karakter, a kojima je za dalji opstanak i rad bila neophodna ne više no srednje obrazovna radna snaga, bez kritičkog mišljenja, podložna masovnom manipulisanju, sa sve većim narastajućim potrošačkim mentalitetom⁴¹, ali s dokumentima o završenom fakultetu čime se davala studentima iluzija da su obrazovani i bez nekog posebnog učenja.

Cilj je bio da se imaju neka opšta znanja za sporedne, jednostavne poslove i operacije. Visoko obrazovani stručnjaci i specijalisti nisu u novom sistemu bili neophodni, bili su čak i štetni jer su s visokom svešću o stanju stvari bili manje podložni manipulisanju i glajhšaltovanju.

Međunarodne korporacije ne poznaju granice, kao što ih ni kapital ne poznaje. Njihov jedini cilj je profit (i zato ih je kao i celu akciju podržala Svetska banka za razvoj⁴²). Svaki pokušaj odbrane bilo koje vrste suvere-

41 Koji se najbolje manifestuje u neprestanom kupovanju skupih mobilnih telefona, tableta, automobila, čak i stanova, i nastojanju da se živi iznad svojih ekonomskih mogućnosti u vlasti bankarskih kredita.

42 Pada li nekom uopšte na pamet da se zapita: kakvi su interesi Svetske banke za obrazovanje u raznim zemljama i kakav je to „altruizam“ u bacanju novca za reforme obrazovanja i neke stupidne IPA projekte u Srbiji gde je Evropa bacila za manje od sedam godina preko 200 miliona evra (videti projekat IPA 011, iz kojeg je samo nekoliko ljudi uzelo 12 miliona evra i stotinak univerzitetskih nastavnika pretvorilo kasnije u budale da za sitnu crkavisu dovrše projekte koji Banku nisu interesovali)? Kako je

niteta smatra se u takvoj situaciji neposrednom opasnošću i ograničavajućim momentom za ekspanziju kapitala (čija je bit u igri sebe iz same sebe) i pokoravanje još ekonomski do kraja neporobljenih teritorija.

Pozivanje na bilo koji drugi oblik prava, kao i onaj utemeljen na ideji nacionalnog integriteta nekog naroda - korporacije dočekuju neprijateljski.

Treba imati u vidu da nacionalna komponenta koči asimilaciju pojedinca u drugu kulturu, budući da uvažavanje sopstvene kulture povlači za sobom uvažavanje i druge kulture. Internacionalnim korporacijama potrebni su oni koji poznaju tehnologije i algoritme i koji znaju svima opšti jezik (u naše vreme se takvim nametnuo engleski), U protivnom, kad nema nacionalne kulturne komponente, nema odnosa ni prema drugima i individua se lako uklapa/asimiluje u drugu sredinu gde biva angažovana kao izvršilac srednje kvalifikovanih poslova.

moguće da Ministra obrazovanja Srbije predstavnici Svetske banke *obaveštavaju* „o projektima Svetske banke koji se realizuju u oblasti obrazovanja u Srbiji“? Da li je moguće da je ministar do te mere neobavešten da ne zna šta strane institucije rade po Srbiji i za čiji račun i interese one to rade (vršljajući po Srbiji)? . O istom: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/svetska-banka-obrazovni-sektor-medu-prioritetima-saradnje-sa-vladom/bv8qmq6> (koliko trapavosti, neukosti i osornosti???!). Obrazovanje u jednoj zemlji je lična stvar te zemlje, ono je od strateškog značaja za budućnost zemlje <http://www.mpn.gov.rs/svetska-banka-obrazovni-sektor-ce-biti-jedan-od-kljucnih-prioriteta/> i obrazovanje mora finansirati zemlja shodno svojim ličnim interesima i potrebama, a ne interesima koje joj nameću inostrani meki okupatori zarad svojih potreba koje nisu nikad izraz bilo kakve naklonosti.

Zato, svaki pokušaj tematizovanja odnosa nacionalnog identiteta i liberalizacije obrazovanja kroz tzv. Bolonjske procese, koji relativizuju sve vrednosti (posebno ideju opstajanja nacionalnog bića), ako nije pokušaj spajanja nespojivog, onda je bar pokušaj tematizacije odnosa⁴³ koji se između ova dva fenomena ne može uspostaviti, posebno stoga što je u međuvremenu obrazovanje izgubilo svoj raniji osnovni smisao založen u antičkoj *paidei* pretvorivši se u svoju karikaturu.

⁴³Problem je u samom *odnosu*. Sam pojam *odnosa*, kao što znamo, tematizuje Marks pokazujući kako odnosi, *proizvodni odnosi* „određuju i obeležavaju ljude, kako ih obeležavaju u konkretnom životu i kako su kroz sistem klasne borbe konkretni ljudi određeni sistemom tih odnosa“ (L. Althusser, 1918-1990). Podsećam na jednog od najuticajnijih francuskih filozofa marksističke orijentacije Altisea koji ističe kako su konkretni ljudi određeni sintezom mnogostrukih određenja odnosa, i na njegovu mnogo osporavanu tezu da Marks ne polazi od čoveka koji je prazna ideja, već od odnosa u kojima se ovaj nalazi, te da je kod njega reč o svojevrsnoj teoriji antihumanizma. Ovakvo shvatanje poklapa se danas sa sve izrazitijim kritikama prosvetiteljstva. Te kritike se poklapaju s kritikama koje prate tendencije u savremenom obrazovanju i koje u središte stavljaju čoveka, čime bi se svrstavale u ne-marksističke (što uostalom globaliste mnogo ne potresa); Althusser, L.: *Da li je jednostavno biti marksist u filozofiji*, u knjizi: *Čemu još filozofija*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb 1982, str. 141. Bolonjski procesi nisu humani, ne počivaju na tradiciji humanizma (kao što ni Marksova koncepcija nije humanistička); oni se temelje na principima eksploatacije koji formiraju tržište rada za koje se današnja omladina latentnom duhovnom debilizacijom svestrano priprema.

f. Stanje stvari

Ne treba podsećati da nacije nastaju s pojavom građanskog društva. Sve što znamo o savremenom društvu, koje je daleko od toga da bude nalik onom od pre dva stoleća, moglo bi nam dati za pravo da kažemo da je savremeni svet pre a-nacionalan, da se tu ne radi više ni o konglomeratu pojedinih naroda, već o mešavini pojedina, individuuma koji postoje za potrebe planetarnih korporacija.

Ako su ranije nacije bile stabilne zajednice ljudi, koje je odlikovalo zajedništvo jezika, kulture, istorije, celokupne tradicije, danas takvih zajednica nema, jer nema jedinstva među ljudima, nema elementarnih dodirnih tačaka koje bi bile zajedničke većoj grupi ljudi. Nedostaje ideja koja bi mogla okupiti ljude i povezati ih jedinstvenim duhovnim intersubjektivnim horizontom.

Prisustvujemo višedecenijskom procesu atomizacije društava, koja se najbolje izražava u sve većem monologizovanju ljudskog ponašanja a što nije zaobišlo evropske narode, jer je sa njima ovaj tip kulture i započeo svoje formiranje. Vreme postojanja nacija beše kratkotrajno. Moguće je da one opet nastanu, ali trenutno se ne vidi na kojim pretpostavkama bi se tako nešto moglo dogoditi i kako bi se identitet među individuama mogao uspostaviti. Do sada se nacionalni identitet mogao uspostaviti samo na tlu tradicije, a mi prisustvujemo razgrađivanju svekoliike tradicije i relativizovanju vrednosti (kroz dekonstrukciju obrazovanja i njegovih ciljeva) koje je ona

obezbeđivala i prenosila iz generacije u generaciju, čuvajući tako kontinuitet duhovnog smisla.

S duhovnim raspadom savremenih društava nestaju nacije i skupine ljudi vraćaju se u prvobitno stanje poprimajući sve više karakteristike poznate iz doba prvo-bitne zajednice, ali na jednom višem tehničkom (tehnološkom) nivou.

Danas živimo u doba informatičkog, digitalnog pred-varvarstva. Sve duhovno što bi ljudskom življenju dalo istinski smisao - potisnuto je na periferiju ljudskog opstanka; prvo je to učinjeno u sferi umetnosti⁴⁴, a potom razaranjem duhovne komponente ljudskog života putem novokomponovanih odnosa među pojedincima kroz teror manjine nad nemoćnom većinom. Najbolja potvrda tome je obezvređivanje vrednosti obrazovanja i dosadašnjeg neprikosnovenog autoriteta njegovih nosilaca.

Sve to dogodilo se za samo nešto manje od pola stoleća. Prvi simptom uočio je Hans-Georg Gadamer još početkom osamdesetih godina u nesposobnosti ljudi za dijalog (1971)⁴⁵; tome je u narednom koraku sledilo omalovažavanje autoriteta učitelja (1972)⁴⁶, jer autoritet

44 Pre stotinak godina s pojavom moderne (koja se vremenski poklapa s rušenjem humboltovskog sistema obrazovanja u sutonu „mandarinskih“ vrednosti).

45 Gadamer, H.-G.: *Unfähigkeit zum Gespräch*, in: Gadamer, H.G.: *Kleine Schriften*, Bd. 4, Tübingen 1977, S. 109-117.

46 Gadamer, H.-G.: *Hegels Philosophie und ihre Nachwirkungen bis Heute* (1972), Akademiker Information, Heft 3/1972, S.15-21, u zborniku: Gadamer, H.-G.: *Um u doba nauke*. (Izbor tekstova I. Marić), ΠΙΛΑΤΩ, Beograd 2000, str. 22-34. Gadamer piše: „Jedna od najspoljašnjijih formi ukazivanja poštovanja jeste

kao takav nije neophodan (budući da ga mogu nadomestiti vlast partije i ulice) i nije slučajno što je postalo uobičajeno da se najobičniji kriminalci i probisveti danas proglašavaju „autoritetima“ ili „kontroverznim biznismenima“; u trećem koraku sve je dokrajčeno novim načinom života koji su oblikovali internet i mobilni telefoni postavši zamena za sve (znanje, komunikaciju, društveni status), no to je tema jedne druge priče.

g. Epilog

Još uvek ne želim da se pomisli kako iz mog teksta izbijaju samo negativni tonovi; ja stvari ne gledam tragično, već samo konstatujem tragičnost tužne situacije u kojoj se našlo obrazovanje danas. Bilo je i gorih i nesretnijih vremena no što je ovo naše koje, nadam se, nije ni poslednje, ni najgore.

Sasvim je razumljivo što se upravo obrazovanje našlo pod najžešćim udarom onih kojima zlo nije strano, ali, Gadamer je s pravom isticao (1993) kako nas je „Hajdeger poučio da način mišljenja koji se u međuvremenu u Evropi tako jednostrano nametnuo, nije neka, kako bi se reklo, zabludlost novog veka, a koja je onda vodila do kritičnih problema kapitalizma ili kolonijalizma i u ekološku krizu. To je zapravo sudbinski put Zapada, [sma-

pozdrav (...) to što naša mlada generacija nas profesore više ne oslovljava titulama i najrađe bi da nas potapše po ramenu kao da smo Amerikanci, ne čini mi se nikakvim suštinskim prilogom reformi univerziteta...” str. 31.

trao je Hajdeger] naznačen još od vremena Grka.“ Kako se ovo može razumeti? Da li tako da dobro jeste vrlina, ali ne i temeljni fenomen ljudskog opstanka, pa smo stoga, još uvek daleko od onog spasonosnog? Da li bi u tom slučaju i ovo što nas je snašlo, što vidimo kao tragični lom biti i duha Evrope, bio samo logički završetak jednog puta u ništavilo kojem su tzv. Bolonjske reforme bile neophodne kao najefikasnije oruđe?

Naš je zadatak da ovo stanje u kom smo se zatekli živimo i preživimo, a ne da nad njim lamentiramo i zato, kad je o obrazovanju reč, ne sme se ni časa gubiti iz vida svest o tome da je ono jedna od dveju najkonzervativnijih društvenih institucija u kojima se najsporije prihvataju nametnute promene i da konzervativnost, koja se ogleda i u očuvanju tekovina prošlog, počiva u prirodi obrazovanja.

Potvrda tome je i neskrivena zaprepaščenost, zatečenost, ali i arogancija pobornika tzv. Bolonjskih procesa zbog toga što se razaranje dosadašnjeg sistema obrazovanja i snižavanje opšteg nivoa znanja učenika i studenata (ali i njihovog vaspitanja i vaspitanosti) ne odvija onim tempom koji su oni očekivali i svojim stranim mentorima obećavali, a za što su iz evropskih fondova i Svetske banke bili izdašno plaćeni. Čini se da proces nije još uvek završen, da zahtevima za srozavanjem opšteg nivoa znanja nema kraja.

Ali, u isto vreme, spas za obrazovanje i nada da ono ostane kakvo-takvo, leži u sporosti i inertnosti onih koji se njime aktivno bave, a prvu potvrdu ovog stava

pokazali su već neuspešni pokušaji ograničavanja humboltovskog sistema obrazovanja pedesetih godina XIX stoleća u Pruskoj.

Pitanje: šta činiti da obrazovanje ne sklizne u novo varvarstvo ka kojem mu je otvoren put tzv. Bolonjskim procesima, ostaje otvoreno pitanje i traži hitan odgovor sročan u jednom novom programu koji bi bio formulisan u nekoj novoj Atini, daleko od Bolonje.

(2019)

5. Kriza volje za obrazovanjem kao kriza kulture

Danas se pojmovima kultura i obrazovanje pridaje sve manja pažnja jer su ljudi sve manje kulturni i sve manje obrazovani. Za uočavanje razlike među pojmovima neophodno je prethodno njihovo znanje. Da um misli sebe, poznato je. Svedočenje o tome imamo ponovljeno na poslednjoj stranici Hegelove *Enciklopedije filozofskih nauka*. Kako to mesto razumeti, kao i razlog Hegelove odluke da tim tekstom završi svoje veliko sistemsko delo – ostaje krajnje nejasno.

Možda se htelo reći da mišljenje koje čovek poseduje ne može da misli mišljenje. Sebe kao mišljenje može da misli samo Bog, a čovek može da misli samo smisao samoga sebe, da u izreci ispisanoj u hramu u Delfima *spoznaj samoga sebe*, shvati da on je samo čovek, a ne bog.

S druge strane, možda je biti istinski čovek isto što i biti istinski slobodan, no to je po svemu sudeći nešto što je nadljudsko, i zato je Veliki Inkvizitor u pravu kad je spreman da, čiste savesti, Hrista osudi na drugu smrt, jer je ljudima hteo doneti slobodu, nešto što je iznad njihove moći, nešto što ljudima i nije potrebno.

Sloboda je privilegija manjine, retkih pojedinaca. Masa ljudi, većina, što nadmeno stoji spram njih, sâma, sa slobodom ne može ništa započeti jer ne želi biti slobodna; a kuda vodi bekstvo od slobode, o tome je svojevremeno već pisao Erih From.

Međutim, koje su mogućnosti ljudskog mišljenja? Ono je uvek intencionalno, uvek usmereno na ono što je van njega. Kad izađe iz sebe, susreće se sa onim što ono nije sa svojim predmetom, a predmet je sve što može biti predmet mišljenja. Predmet je i priroda i duh i njihov susret u kulturi (koja se kao takva može odnositi spram prirode, čoveka i spram same sebe).

U tom smislu svako odnošenje jeste proizvođenje. Mišljenje proizvodi svet kojim se prevladava napetost uspostavljena između čoveka i prirode; taj svet jeste svet kulture. Kultura čuva sećanje o prošlom gradeći projekt budućeg i na taj način održava čoveka u sadašnjosti.

Proizvod kulture su artefakti koji su rezultat čovekovog umeća odnošenja spram materijala koji nalazi u prirodi ali i spram samoga sebe. Tako u prvi plan dospevaju umeće [oblikovanje, u smislu preobrazovanja stvari - *techne*] i obrazovanje [oblikovanje kao obrazovanje samoga sebe - *paideia*].

Kao što čoveka odlikuje svest o njegovom trajanju u vremenu, tako i kulturu čini skup njenih vremenskih metamorfoza, te vremenost čini bitnu komponentu kulture i u njemu se zbira svo ljudsko duhovno nasleđe koje se ne može samo od sebe trajno održavati u vremenu, već su neophodne procedure održavanja kulturnih proizvoda i vrednosti. Neophodan je sistem obrazovanja koji će omogućiti i obezbediti svesni izbor bitnih momenata znanja, njegovu predaju i način usvajanja.

Na taj način očuvavajući kulturu, obrazovanje je od kulture neodeljivo, kao što je kultura nezamisliva bez mogućnosti njenog prenošenja i očuvanja u dubinama čovekovog duha.

Nimalo slučajno, u rimsko vreme, obrazovanim, istinskim čovekom, pravim građaninom, činila je njegova kultura, kultura duše (*cultura animi*), kako govori Ciceron u Tuskulskim besedama. Reč je o skupu duhovnih vrednosti koje menjaju i stvaraju čoveka; obrazovan čovek je duhovno delo njegovog nastojanja da se na najviši način ostvari.

*

Sve ovo deluje poznato, samorazumljivo, nepro- tivrečno; ali, u naše vreme ne funkcioniše. Obrazovanje, njegov smisao i ciljevi, sve češće se dovodi u pitanje. Manifestacije ne-obrazovanosti sve su prisutnije i sve više daju osnovni ton svakodnevnom životu. Spram obrazovanja stoji ne-obrazovanje. Kako se dogodilo, i koji su to osnovni razlozi da su obrazovanje i ne-obrazovanje došli u ravnotežu?

Mi živimo u doba kraja obrazovanosti; kulturnog čoveka smenio je specijalista. Znanje kao takvo izgubilo je značaj i zaboravlja se da jedino obrazovanje garantuje budućnost. Ljudi su se okrenuli običnim, ne-zahtevnim stvarima; na ceni je obučavanje za jednostavne, rudimentarne poslove. Tako se dospelo u situaciju da se nevažne, trivijalne informacije proglašavaju za znanje.

Postoji tu još jedan problem koji se često gubi iz vida. Sama potreba za obrazovanim stručnjacima. Današnji naručioci poslova sve više traže ne široko obrazovane već one koji su dobri izvršioci samo određene, ili određenih funkcija. Traže specijaliste, a specijalizacija se može osvojiti za nekoliko meseci. Za tako nešto nije potrebno ni studiranje, ni diploma fakulteta (koja u današnje vreme sve manje znači); dovoljno je da se završi nekolikomesečni kurs i takvi su kursevi u velikoj modi, jer mladi ljudi danas hrle samo za zaradom, po mogućnosti za brzom zaradom, ali ne i za znanjem koje im neće doneti neku neposrednu korist. Danas uske specijalnosti imaju veću prednost od šire obrazovanosti.

Ako je ranije široka obrazovanost bila pretpostavka uspeha i uspona na društvenoj lestvici, danas to više nije slučaj; za postizanje uspeha u današnjem vremenu danas danas postoje posve druge pretpostavke. Posedovanje fundamentalnih znanja postaje privilegija sve ređih pojedinaca i time se vraćamo samo u ranija vremena. Gubljenju vrednosti fakultetskih diploma doprinose kako novouspostavljeni radni odnosi, tako i sami fakulteti koji snižavanjem kriterijuma nastave, i redukovanjem obra-

zovnih programa u velikoj meri doprinose da fakultetsko obrazovanje sve manje ima raniji značaj i da ga nove generacije, vođene čisto pragmatičnim razlozima, vide kao nešto izlišno i nepotrebno jer je može nadomestiti kratak olako savladan specijalistički kurs.

Sve ovo ima za posledicu da predstavnici nove generacije (obično ih nazivaju *Z* generacija) imaju posve drugačiji odnos prema svetu, da njihov sistem vrednosti izgrađen je na posve drugim principima, koje formiraju potrebe vremena u kojem se nalaze. Teško je poverovati da će svi dostići planiranje ciljeve, konkurencija sličnih i jednakih je velika, i može se očekivati da će razočaranost i osećaj neostvarenosti postati jedan od dominantnih simptoma njihovog budućeg života.

Hteli to ili ne, svesno ili ne, ljudi su danas prinuđeni da čine izbor između obrazovanosti i ne-obrazovanosti, iako bi se moglo pomisliti (što je zapravo iluzija) da je sam taj izbor, po svojoj prirodi stvar čovekove slobodne odluke, budući da obrazovanje kao takvo nije samo posedovanje skupa određenih znanja, već, i određen odnos ka njima⁴⁷, određeno usavršavanje ličnosti i način življenja - posledica izbora i donete odluke.

*

47 Čovek ne nastoji *sve* da zna, već ono što je *bitno*; samo mnogo-znalaštvo ne uči mudrosti (Diels, Heraklit, A 1). Stvar je ne u zbrajanju mnoštva stvari, već u negovanju i razvijanju duhovnog iskustva koje nas menja i tako formira. A to podrazumeva da treba da dospemo do takvog znanja koje nam otvara prostor ka istini koja omogućava život u slobodi.

Obrazovanje nije nešto što bi bilo samo po sebi dato; do njega svaki pojedinac dolazi iz svoje početne neobrazovanosti, koja se može prevladati samo znanjima što ih daje škola kao vekovni čuvar tradicije. Ovde se pojam škola uzima u najširem smislu, kao kad se kaže za učenog čoveka da je školovan čovek. Škola obuhvata tako sve škole, univerzitete, biblioteke, muzeje, umetničke galerije, svima dostupan internet - drugim rečima sva mesta gde se nalaze uskladištena potrebna znanja za čovekovo samooblikovanje. Rezultat toga je da smo sa svih strana „zasuti“ najraznolikijim „znanjima“, informacijama. Znanja su danas pristupačnija nego u svim dosadašnjim epohama kad je njihovo posedovanje bila retka i velika privilegija i kad se do njih moglo doći na retkim i za većinu ljudi nedostupnim mestima.

Zato, paradoksalno može izgledati to što su danas znanja sve pristupačnija, što se do njih sve lakše dolazi, te se bez poteškoća dospeva do kulturnih vrednosti čiji se veliki značaj često previđa i ne prepoznaje.

Uprkos svoj pristupačnosti znanja u naše vreme, uprkos tome što ona do nas danas mnogo lakše dolaze, jer živimo (ne našom zaslugom) na jednom višem civilizacijskom nivou no što je slučaj s ljudima ranijih epoha, svi smo mi po rečima nemačkog filozofa Eugena Finka (1905-1975) - varvari.

Razume se, ne varvari u prvobitnom smislu te reči, ne primitivci, niti ne-Grci, kakvima su stari Grci videli druge narode, već, mi smo, po rečima Finka,

moderni varvari, varvari našeg vremena⁴⁸. Da bi se to razumelo, neophodno je promisliti našu volju za obrazovanjem, i pokazaće se, možda na naše iznenađenje, da put ka obrazovanju nikada nije bio težak kao danas⁴⁹.

Kako se dospelo u ovako paradoksalnu situaciju? Šta nas je to odvelo s puta obrazovanja na stranputicu, u jedno duhovno stanje koje se pre može odrediti kao reduktivno, regresno stanje, sporedni put koji vodi unazad, u vreme pre doba procvata ideje i (ostvarenja) duha obrazovanosti?

*

Ako se nešto danas najviše uočava, i to u toj meri da prosto dominira stanjem svih stvari, onda je to izgubljenost ciljeva. Današnji čovek ne oseća potrebu da izađe iz sebe, da ne bude puki član nepregledne amorfne sive mase; on nema nikakve uzvišene ciljeve, nikakve projekte čiji bi okviri prevazilazili uske svakodnevne, prizemne namere. On teži samo onom čemu i sav ostali svet što ga okružuje i stoga kao i svi oko njega živi u ne-obrazovanosti.

Neimanje ciljeva povlači za sobom nepotrebnost znanja. Stvaraju se sve nove i nove potrebe, za koje nam

48 Živimo na razmeđi klasične i „moderne“ kulture. Pod „modernom kulturom“ obično se misli stanje kulture danas koja i nije kultura, ali za to stanje nemamo adekvatan izraz. Ali, ako i nismo u stanju da nađemo pravu reč, u stanju smo da izazovemo pometnju terminološkom nepreciznošću. Vreme „moderne“ kulture vidim kao vreme novog varvarstva.

49 Fink, E.: *Zur Krisenlage des modernen Menschen*, Erziehungswissenschaftliche Vorträge. Hrsg. Von Franz-A. Schwarz. – Würzburg : Königshausen & Neumann, 1989, S. 136.

ranija znanja više nisu potrebna. Za njihovo zadovoljenje ljudi se koriste novim znanjima/informacijama, i ona znanja koja su nekad razlikovala obrazovanog čoveka od ne-obrazovanog, slobodnog čoveka od varvarina sada su postala izlišna.

Ne treba posebno podsećati da Istorija počinje sa buđenjem svesti o slobodi. Stari Grci prvi su shvatili smisao, značaj i vrednost slobode; zato su oni mogli sebe i uzdići iznad svih, koji su u svom primitivizmu ostajali varvari, jer tek sloboda obrazovanja omogućuje maksimalno moguće usavršavanje ličnosti.

*

Obrazovanje kao proces formiranja čoveka jeste put iz zarobljenosti mitom, iz ne-istorije u istoriju, u oblast slobode gde vlada duh. To je put na kojem se napušta primitivno stanje i sa njim primitivni odnos spram sveta; primitivan čovek je varvarin jer njime još nije ovladao duh; ali, čovek našeg vremena je takođe varvarin, jer njime više ne vlada duh, koji je napustio svoje carstvo i ne može uticati na budućnost nacije i društva u celini, na sve aspekte ljudskoga života.

Neuvažavanje duha, kao i izrazita sumnja u sve teorije, postali su opšteprihvaćeni način odnošenja spram sveta života u naše vreme; tu se radi o namerom okretanju, udaljavanju od duha, kao moći koja određuje život, o odbacivanju ranije dostignutog iskustva, i njegovom zamenjivanju praktičnim znanjima u formi uskostručnih znanja. Tako dolazimo do možda moguće odgonetke i

izlaza iz zapletenosti u probleme današnjeg odnosa kulture i njenih tranzitivnih formi.

*

Naspram „kulturnih ljudi“, koje odlikuje obrazovanje, u naše vreme nastupaju „specijalisti“⁵⁰; reč je o učenim specijalistima za koje znanje nije elemenat obrazovanja, već oruđe u borbi za život. Za čoveka specijalistu na mesto obrazovanja stupa obučavanje; znanje više nema vrednost po sebi jer ne postoje ciljevi ka kojima bi se moglo usmeravati čovekovo delovanje.

50 Analizirajući socijalne temelje kineske religioznosti i njen odnos spram privredne delatnosti u Kini, Maks Veber posebnu pažnju posvećuje i sistemu obrazovanja; on ističe kako je cilj obrazovanja bio uvek, u svim epohama, „kulturni čovek“ a ne „specijalista“ i da je „kulturni čovek“ osnova prestiža u raznim sistemima vlasti: feudalnom, teokratskom patrimonijском [gde je sva vlast skoncentrisana u rukama jednog lica, vrhovnog vladara (autokratija) ili manje grupe ljudi (oligarhija)]. Osvrćući se na naše vreme, Veber podvlači da je u pozadini svih današnjih diskusija o osnovama sistema obrazovanja borba dva tipa čoveka: novog – „specijaliste“ i starog „kulturnog čoveka“, te da ta borba prožima sva unutrašnja kulturna pitanja. Videti: *Weber M. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Religionssoziologische Skizzen. Einleitung. Der Konfuzianismus I, II* // Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 41. Band. Heft 1. S. 1–87; *Weber M. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. (Zweiter Artikel). Der Konfuzianismus III, IV. (Schluß). Zwischenbetrachtung. Stufen und Richtungen der religiösen Weltablehnung* // Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 41. Band. Heft 2. S. 335–421. Potom objavljeno prerađeno izdanje: *Weber M. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Einleitung, Teil I. Konfuzianismus und Taoismus. Zwischenbetrachtung* // *Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Band I. Tübingen, 1920. 9. Auflage, 1988 (GARS I). S. 237–573.*

Tokom skoro dva milenijuma, od vremena Platona pa do doba Prosvetiteljstva, imali smo tri velika pokušaja da se odredi smisao, cilj i svrha obrazovanja: u klasično doba Grka, u vreme Renesanse i u vreme nemačkog neoprosvetiteljstva. Za samo poslednja dva stoleća nastalo je mnoštvo pedagoških teorija i svaka od njih smerala je tome da bude i osnova obrazovnog projekta.

Nikada svet nije vrveo od tolikih reformatora obrazovanja koliko u naše vreme, ali, nikad nismo imali ni manje obrazovane reformatore obrazovanja od ovih današnjih koje ne odlikuje stručnost i znanje već društveni i politički položaj koji koriste za svoje lične interese unovčujući maglu od svog navodnog znanja kroz tzv. razne projekte usavršavanja obrazovnog sistema. I posle svake reforme sprovedene u poslednjih pedesetak godina svedoci smo da su obrazovni standardi sve niži a da je obrazovanih ljudi sve manje.

Bez obzira na sva nastojanja da nas ubede u ispravnost svog u suštini destruktivnog delovanja, savremeni reformatori obrazovanja, možda i nesvesno, opijeni sami sobom, iz svoje neobrazovanosti i svoga varvarstva, ne vide da samo klasičan kurs obučavanja (na čijem je prvom stepenu pasivno usvajanje znanja i potom, uz marljivo učenje, i svo vreme uvažavanje neprikosnovenog autoriteta nastavnika) jedino može stvoriti pravu, istinsku ličnost koja se svojim vrednostima uzdiže nad masama.

S druge strane, nimalo slučajno, sa sve većom dominacijom specijalista i stručnjaka, dolazi do

razduhovljenja života, propadanja sveta obrazovanosti, njegovog prelaska u poznu formu ne-obrazovanosti te tako varvarstvo postaje unutrašnja osnova omasovljenja državnog aparata⁵¹.

U takvoj situaciji društveni prestiž ne počiva čak ni na prednostima koje bi moglo dati specijalno obrazovanje, a koje je danas dominantno, te je stoga varvarstvo naša opšta sudbina. Varvarstvo je izraz krize moderniteta i krize moderne kulture⁵².

Odnos spram duhovnog jeste i ostaje zauvek odlučujući način u potrazi pravog puta ka obrazovanju, pa pitanje koje ostaje otvoreno i dalje jeste: da li se obrazovanje sadrži samo u posedovanju znanja, ili je ono nešto mnogo više: duhovni način života?

Možda oba pomenuta momenta vode obrazovanju kulturnog čoveka, odnosno čoveka kulture, ali na tom putu u naše vreme, od druge polovine XIX stoleća isprečio se, kao što sam već rekao, tehničar-specijalista, pragmatičar koji priznaje za merilo smisla i života samo svoj uspeh. Znanje više ne postoji radi samoga znanja kao najviše vrednosti koja je sebi svrha, već je u funkciji korisnosti.

51 Fink, E., *Op. cit.*, S. 138.

52 Ne treba stoga da nas čudi što je vekovna stabilnost Kineskog carstva velikim delom počivala na literarnom obrazovanju književnika i mandarina koje je bilo osnov društvenog statusa i napredovanja u društvenoj hijerarhiji u daleko većoj meri no što je to ikad bio slučaj u humanističkoj Evropi ili u naše vreme.

Posve je očigledno i to je posledica logičnog ljudskog razvoja što se, iz slobode, koja je po prvi put sinula u doba velikih Grka kada je formiran ideal *paideie*, i svakog daljeg pokušaja ostvarenja humanizma, došlo ponovo u stanje modernog varvarstva koje upravo odlikuje već istaknuta vladavina specijalista.

Mnogi su spremni da hvale prednosti specijalizacije, no činjenica je da specijalizacija pogoršava stanje nauke, jer je svodi na pasivno posmatranje i čistu primenu.

Sa čovekom specijalistom nastupa vreme kraja humanizma; ljudski život više ne pripada čoveku, jer on ne egzistira više sa svešću o slobodi, već sa uverenjem o pripadnosti masi drugih kao što je on. Čini se da od pomasovljenja većine ljudi i njihovog bekstva od obrazovanja, od gubitka svake volje za obrazovanjem, postoji nešto što još u većoj meri može da nas obespekoji, a što je E. Fink video u nihilizmu stvaralačke elite. Duh tehnicizma (ne tehnike) koji vlada modernim pozitivnim naukama preformulisao je prirodu samih znanja i ciljeva ka kojima bi ona ljude usmeravala, te tu više zapravo nema duha, pa ni duhovne elite koja se utopila u sumračnu svakodnevicu.

Epilog

Za stare Grke obrazovanje beše životna nužnost, jedino sredstvo kojim su se mogli suprotstaviti haosu i tajnovitim moćima njima nepokorive prirode; za ljude na

kraju epohe srednjega veka antički ideal postao je način suprotstavljanja krizi hrišćanstva i posustaloj sholastici koja je sve manje pred sobom videla probleme čoveka. Zato je humanistički projekat u doba Renesanse sadržao u sebi obnovu antičkog ideala – pokušaja obnove nove mogućnosti ljudskoga bića, koji su nekad nastojali ostvariti Grci, a s namerom da se realizuje sloboda kroz suprotstavljanje prirodi.

Nedovoljnost življenja u senci Boga dovela je do okretanja čoveku, do brige za njega koja je svoj uzor videla u antičkoj slici čoveka, ali treba reći da je reč prvenstveno o rimskoj antici, budući da prvi humanisti čitaju, pišu, stvaraju na latinskom jeziku. Tako su italijanski humanisti obnovu antike videli u obnovi rimskog duhovnog nasleđa koje je bilo samo dobra interpretacija (koliko je to moguće) onog što su nekoliko vekova ranije ostvarili stari Grci. Na kraju krajeva, pokazalo se ono što su kasnije mnogi konstatovali: ideje antike mogle su biti ponovljene ali ne i nadvladane.

Uvrezilo se uverenje da ideja obrazovanja svoje poreklo ima u ideji obrazovanja u antici, u ideji obrazovanja kod italijanskih humanista i potom, u novo doba, kod nemačkih neohumanista (Gete, Šiler, Šlajjer-maher V. fon Humbolt). Reč je o tri projekta kojima se pokušalo da se ostvari i potvrdi čovek u pravom značenju te reči, na putu ka najvišim ciljevima koje kao ostvarive može sebi zadati.

U ta tri pokušaja ono što je najbitnije, jeste unutrašnja osnova na kojoj počiva sama mogućnost obrazovanja. Nju vidimo u sva tri pomenuta slučaja.

Kako stvari stoje danas? Ne možemo se ne oteti utisku da ljudi više nemaju volju za obrazovanjem, za onim što je vrednije i više od zahteva svakodnevice. Ljudi su umorni. Ostali su retki pojedinci.

Na kraju krajeva, kultura, kao i filozofija oduvek je bila privilegija manjine, duhovne elite. Ako su običnim Atinjanima oni koji su se bavili filozofijom bili čudni sa tim njihovima sporovima, životnim stavovima i ponašanjem, uprkos znanju koje su posedovali i mudrošću u donošenju odluka, danas su oni običnom svetu još čudniji, bez ugleda, bez autoriteta. Filozofi spadaju u retke ljude koji razumeju stvari ali ne mogu ništa i učiniti da bi ono što jeste bilo drugačije no što jeste. Sve dosadašnje izmene sveta, od vremena Platona do danas, ostale su bezuspešne, a sve reforme u obrazovanju vodile su u svakom novom pokušaju sniženju standarda u obrazovanju.

Da bi se danas stupilo na put obrazovanja i obrazovanosti, moguće je, pod pretpostavkom preosmišljavanja cilja čovekovog života kao posebne jedinice, pošto jedino obrazovanje omogućuje puno ostvarenje čoveka kao ljudskog bića; tek obrazovani čovek jeste u punom smislu te reči čovek.

Ali, kakav je to cilj koji se može nalaziti pred savremenim iskreno mislećim čovekom? Obrazovanim čoveka čine opšta, univerzalna znanja, i obrazovanje počiva na saznajnim pretpostavkama, nikako ne na onim specijalnim znanjima koja čoveka mogu učiniti izvrsnim, uvaženim, dobro plaćenim zanatlijom i koja ga vode na put neposredne, praktične koristi.

Koji su putevi danas pred nama otvoreni kad znanje više nije odlučujuće za dobijanje mesta u društvenoj hijerarhiji? Ne vidim ni puteljak koji bi bio makar nagoveštaj „iskoraka“ iz ravni svakodnevice i koji bi vodio slobodi duha, životu u svetlu najvišeg dobra. Prema slobodnim ljudima, prema onima koji nestandardno misle, najmanje su skloni današnji totalitarni sistemi koji obezbeđenje svog opstanka nalaze samo u svesti tehnike i njenih metoda, iako tehnika (kao što nas je Hajdeger tome poučio) nije ništa tehničko.

Ako i živimo u senci sećanja na veliko vreme grčke obrazovanosti, kao i na vreme neohumanizma Getea i Humbolta, ne može se živeti večito pozivanjem samo na sećanja; mi se s našim problemima moramo izboriti sami na način kako umemo i koji nam omogućuju naše duhovne moći u kojima nam svest o znanju što počiva u sebi otvara nove ciljeve ka kojima moramo ići uprkos struji koja nas nosi u meonalnost.

(2019)

Pogovor

Kada se govori o sumraku obrazovanja, moglo bi se odmah reći da je tu pre svega reč o nestajanju jednog od nosećih stubova savremene kulture koja je doskora određivala naš pogled na svet, ukazivala na vitalne životne ciljeve i načine njihovog dostizanja. Takvih sumraka u kojima se rušila dotad stvarana velika kultura tokom isto-

rije bilo je više: jedan se dogodio krajem antičke epohe, drugi krajem srednjeg veka, treći je započeo još krajem XIX stoleća i traje do danas, mada, u naše vreme dobija neke specifične karakteristike kakve prethodne epohe nisu poznavale. Ono što se danas događa i što je osnovna tema našeg mišljenja ima jednu paradoksalnu osobinu: ne može se jasno izraziti jer za to nemamo odgovarajuću adekvatne pojmove, a stari nam ne pomažu kako bismo mogli opisati ono što osećamo kao krajnje nepoznato što se sa svih strana svaljuje na nas čineći nam život koliko nestabilnim, toliko egzistencijalno nesigurnim.

Ovde se govori o *sumraku*, no to je fenomen koji ni u sferi umetnosti ili politologije nema jasno određeno trajanje; kao što su neke umetnički stilovi trajali stolećima, poput baroka, da bi tek mnogo kasnije i svoje ima dobili, a ljudi nisu znali da žive tek unutar jedne epohe u kojoj su se rodili i u kojoj će umreti, tako je i ovde slučaj.

Sumrak se nadvio nad nas, tmuran i neizvestan, nema u sebi ništa od one lepote pri zalasku sunca na Sunionu, mi ga živimo i tek ga delimično uspevamo odrediti oslanjajući se na istorijsko sećanje koje što više doseže u prošlost sve je bleđe i nerealnije. Sumrak traje.

Svi se slažu da je vreme u kojem živimo drugačije od prethodnog, ali u velikoj meri i od svih ranijih vremena. Tumačenja koja se oslanjaju na Marksovu podelu društva na klase sve su manje funkcionalna. Isto tako, pozivanje na značaj srednje klase koja bi bila garant stabilnosti nekog društva, takođe nije od velike koristi jer srednje klase nema.

Ovako nešto reći, koliko god bilo tačno toliko je i paušalno i svi će preko tako nečeg preći kao preko nekog svima poznatog mesta. Međutim, nije sve u tome. Promene su svojstvo življenja koliko i trajanja u životu koji nas svojim tokovima nosi. Uvek je sve drugačije od prethodnog i uvek svi žele da se distanciraju od svega što su smatrali da čini njihov jedini i pravi život. No, nije stvar u tome. Sve razlike koje smo ranije proživljavali imale su svoje razloge, svoj smisao i sa njim i svoje opravdanje.

Danas smo svedoci, i na nesreću učesnici, nečeg što se ranije nije dešavalo. Promena pogleda na svet i sa njom promena shvatanja o tome šta bi trebalo da budu principi života koji bi nam određivali svakodnevni dan, i sve što bi moglo da nam otvori prostor u kojem bismo mogli sa punim smislom živeti u okruženju naših bližnjih – sve to rasulo se kao piljevina na vetru.

Mnogi će se prisetiti velikog španskog mislioca Hose Ortege-i-Gaseta i njegove podele društva na manjinu i agresivnu masu koja se buni, podele koja nije bila zasnovana na klasnom principu, jer tu najširu sebi samodovoljnu masu, po rečima španskog filozofa, čine svi slojevi društva budući da je opredeljujući princip podele na dva društvena sloja bila sama svest ljudi i odnos prema svetlu, a ne isključivo prema sredstvima i rezultatima rada. Ortegin spis *Pobuna masa* (1930), u svoje vreme pobudio je velike diskusije ali je potom bio potisnut drugim događajima koji su iznedrili nove teorije i njegova teza dospela je u drugi plan da bi postala aktualna u naše vreme koje karakteriše nestanak srednje klase

koja je neko vreme kao tampon između više i niže klase bila stabilizujući i kohezioni momenat u društvu.

Može biti paradoksalno, ali čini mi se da je ta bipolarna podela ponovo, i to u velikoj meri, aktuelna u ovo naše vreme, upravo i stoga što su i svi raniji problemi obrazovanja na izdisaju a sami principi vaspitanja sistematski pogaženi novim agresivnim antitradicionalnim postupcima nametnutim od agresivne manjine, koja za razliku od one o kojoj je još uvek optimistično govorio Ortega ima sve negativne karakteristike. Evidentno je da ruševine savremenog obrazovanja, ili onog što je od njega još ostalo, zahteva posebno izučavanje jer u naše vreme iskrsavaju novi momenti s kojima ranije epohe pa i ova što neposredno ostaje za nama, nisu mogle računati.

Ortega je smatrao da istoriju stvara izabrana manjina, a da se potom ono što ona stvara prostire na celo društvo. U toj manjini on je video vladajuću elitu ali ne u platonovskom smislu, već sloj istinskih stvaralaca kojem vlast u suštini nikad nije pripadala, ali je zato bio aristokratski u izvornom značenju te reči. Ta manjina stalno živi u napetosti, stalno je pred izazovima i stvaralački se odnosi pred stvarnošću. Postignuti nivo civilizacije njena je zasluga.

Naspram te manjine je masa koja je lišena orijentira i potrage za smislom onog što joj je sticajem okolnosti dato i koja pliva kuda je tok stvari nosi; čovek mase oseća sebe savršenim a ona ne oseća osuđenost na slobodu, i zato su njeni predstavnici članovi svih društvenih slojeva spremni da koriste sva dobra koja su zatekli kao posledici

cu rada ranijih generacija a koja nisu stekli nikakvom zaslugom. Mase samo uživaju plodove tehničkog progresa ne misleći o tome šta je u njegovom osnovu. Zato čujemo nekog kako govori da je avionom leteo u Frankfurt ili kolima putovao u Frankfurt, da taj uopšte ne shvata da on nije „leteo“ nego da su ga tamo preneli a da su leteli konstruktor aviona i pilot, da je on kolima „prenet“ u Frankfurt a da je kola vozio njihov konstruktor i proizvođač. Mase samo koriste rezultate liberalne demokratije, primenjene eksperimentalne nauke i industrije. One su zainteresovane samo za svoje blagostanje, ali ne i za izvore tog blagostanja. Svojim skučenim horizontima mase istupaju na društvenu scenu i teže da zauzmu dominantnu ulogu u oblasti društvenog odlučivanja što je ranije bilo nezamislivo.

Osrednjih, bezdarnih ljudi bilo je i u ranijim epohama, ali, oni su uvek znali svoje mesto u društvu i nikad nije im padalo na pamet da s prividnim autoritetom raspravljaju o svakom problemu i da imaju odgovor na sve što se zbiva u kosmosu. Oni su za razliku od današnjih razularenih masa znali da slušaju, dok danas mase sve nalaze u samima sebi, za sve druge i drugačije odgovore predstavnici masa su gluvi i slepi ali stoga svima nameću svoje poglede.

Mase žive inertno, njih ništa ne interesuje da saznaju, one imaju svoje odgovore na sva moguća pitanja i kad nekog pitate da li je u knjigu o kojoj je reč čitao, reći će: *nisam, ali ja o tome mislim (...)*. Zato mase ne mogu da misle ni o čemu što zalazi iza neposredne oblasti ko-

jom su okružene, bilo da su to predmeti ili ljudi. Oni čuju ono što hoće da čuju, oni znaju ono što misle da znaju. Ljudi koji čine masu umeju samo da koriste plodove civilizacije ali, kako Ortega kaže, ne znaju ni sluhom ni duhom njene osnove.

Problemi nastaju kad se mase osile, verujući da su dovoljne sebi i kad počnu da preuzimaju ne samo društvenu, već i državnu vlast, kad osiljene i ostrašćene počinju da terorihu manjine i umišljaju da su sposobne da upravljaju društvom ne shvatajući da su za to potpuno nesposobne, budući da žive u svom imaginarnom svetu u kojem ne postoji osećaj sumnje, jer mase vide samo sebe i smrtno mrze ono što one nisu i u čemu ne prepoznaju sebe. U svemu tome Ortega je video razloge krize Zapada koja je počela krajem XIX veka i koja postaje opšta tema mnogih mislilaca prvih decenija XX stoleća.

Danas, stotinak godina kasnije mi se nalazimo u sličnoj situaciji, ali ne sa optimističnijim perspektivama kakve je u svoje vreme još video Ortega. U međuvremenu, naročito u poslednjih trideset godina došlo je do radikalnih promena. Obesmišljene su i u svakom koraku se opovrgavaju tradicionalne moralne vrednosti, ne s name-rom da se one prevrednuju, već da se iz temelja unište. Oспорavaju se sami temelji kulture Novog vremena, osporavaju se religija i značaj porodice. Ukidanjem porodice dolazi do rušenja principa vaspitanja; deci bez ikakvih znanja, bez izgrađene samosvesti nameću se najperverz-nije dileme u kojima se ona ne mogu razabrati je ne zna-ju ni pojmove kojima se s njima manipuliše.

Da bi tako nešto bilo ostvareno i društvo kao zajednica ljudi zasnovana na moralnim principima bilo razoreno, ozakonjuju se jednopolni brakovi⁵³ s pravom usvajanja maloletne dece što je samo prikriće za organizovanu pedofiliju a kakvu u našem društvu već imamo na najvišem nivou.

U vreme kad su narušeni autoriteti države, crkve i porodice, i kada se na ulici i u medijima počinju formirati pravila ponašanja, nove neformalne perverzne manjine sistematski nastoje da ozakone društveno destruktivno delovanje tako što će ono biti novo obavezujuće pravilo. Roditeljima se uskraćuje pravo vaspitanja i obrazovanja dece, obrazovanja u smislu njihovog formiranja, a ona u prvim godinama i ranoj mladosti nisu sposobna da donose ispravne odluke. Tako nešto u naše vreme ima pogubne posledice koje će do svog punog izražaja doći u najskorijoj budućnosti.

Sa više strana i na najvišim međunarodnim institucionalnom nivoima čuje se da je srušena tradicionalna porodica a u poslednje vreme slušamo da i pravoslavna kultura i pravoslavne zemlje treba da budu uništene budući da su zaštitnici tradicionalne kulture.

Svima smeta ta „tradicionalna kultura“. Ona u sebi sadrži helensko-rimsku tradiciju kao i judeo-hrišćansku. Ako se pogleda karta sveta, pola sveta treba biti ili uništeno, ili preobraćeno u nešto novo, nastajuće,

53 U Kini se takve stvari uspešno leče primenom elektrošokova, ali otuda se nama vraćaju i neki naši najveći velikodostojnici na koje terapija, u slučaju da je i bila primenjena, nije delovala.

bez pravila i principa na kojima bi počivali odnosi među jedinkama. Principi na kojima je počivala ljudska zajednica sada se sistematski uništavaju brisanjem tradicionalnih civilizacijskih odnosa koji su počivali tokom čitave istorije na neumitnim biološkim zakonima.

U takvoj situaciji, koja nije više optimistična, kao ona u vreme Ortege, a s kojom nas spaja samo (1) podela društva na dve grupe: manjinu (elitu) i masu (društveni šoder), pri čemu ovde ovi pojmovi nemaju uobičajene sadržaje, jer *manjinu* ne čini tzv. današnja društvena elita zadrigla u žvakanju rezultata vlasti, već oni retki pojedinci koji pred sobom vide izazov stvaralaštva živeći izloženi stalnim izazovima i pod punom odgovornošću, dok *većinu* (masu) čine svi samodovoljni sobom pojedinci bili oni intelektualci, lekari, pekari ili tehnička inteligencija. A kao druga zajednička osobina (2) mogla bi se izdvojiti nasrtljiva i agresivna dominacija mase, odnosno društvene većine spremne da se samoproglasi sveznajućom i bez straha prihvati upravljanja u oblastima (pa i društvenima) o čijim principima postojanja ne zna ništa. Opasnost je u tome što je ova poslednja spremna da se proglasi vladajućom sa svim elementima totalitarne vlasti a da pritom ne zna da ju je već davno opisao Radoje Domanić.

Ono što u svemu tome izaziva očaj i do neba vapaj jeste stanje današnjeg obrazovanja. Njegovo sistematsko urušavanje opisano je iz svih aspekata, pomenuti su svi razlozi procesa koji je u toku, istaknute su sve negativne konsekvence i razlozi koji vode sumraku obrazova-

nja i njegovom svođenju na karikaturu onog što su bila opšta znanja ranijih epoha.

Vreme se u toj meri „ubrzalo“, o čemu sam govorio u jednoj od ranijih knjiga⁵⁴, da su ljudi prestali da čitaju; oni ne mogu da čitaju obimne knjige. Uostalom već je sredinom prošlog stoleća nastupila moda pisanja kratkih romana na stotinak strana, tekstova koji su se vek ranije nazivali esejima. U naše vreme ljudi više ne mogu da se skoncentrišu, oni jure od događaja do događaja, od činjenice do činjenice. Izgubila se sposobnost mišljenja celine, ljudi su postali površni i kad nekom kažeš, *pa, pročitaj tu knjigu, tu ti je sve napisano i jasno obrazloženo*, on će ti reći: *ma, neću da čitam, ne pada mi na pamet, kaži mi u dve rečenice*. Može se sve reći i u jednoj rečenici; ali nepristojnoj.

Dokora ljudi su nalazili vreme i imali koncentraciju da pročitaju neku studiju; danas ne čitaju dalje od rezimea, a pisci su se dosetili da u same rezimee publikovanih radova stavljaju napomene kako bi makar tako bili citirani. Romane čitaju bolesnici u krevetu, ili oni koji su polomili nogu. Reč intelektualac ostala je na prelazu XIX u XX stoleće kada su još uvek živeli velikani mišljenja kojima se danas divimo ali ih više jedva razumemo, jer njihovo obrazovanje bilo je tog nivoa da im je bilo svejedno da li će ti privatno pismo napisati na starogrčkom ili latinskom jeziku. Poznao sam takve ljude. Nove generacije su izgubile odnos spram prošlog i njegov

54 Uzelac. M.: *Fenomenologija našeg vremena*, IKZS, Novi Sad 2020.

značaj; malo njih je sposobno da majci napiše pismo i na maternjem jeziku.

U svemu što se danas dešava vidim još jedan momenat nepoznat ranijim epohama a koji me iskreno zabrinjava. Znamo da opšta, duboka, fundamentalna znanja nisu bila privilegija svih, niti su ona bila izvor zahvaćenosti ljudske egzistencije. Takva znanja bila su privilegija malobrojne duhovne manjine, ležala su u kneževskim i papskim bibliotekama ili manastirima, svima nedostupna, dobro čuvana. Setimo se da kad su Vandali posle duge opsade mesta Hipou, u severnoj Africi 430. godine konačno ga osvojili i sravnili sa zemljom, dve stvari nisu dirali: crkvu i biblioteku tadašnjeg episkopa Aurelija Avgustina (koji je umro u tom gradu nekoliko nedelja ranije). Oni behu varvari. A ko behu oni koji su 1915. kao prvo bombardovali Arhiv Srbije na Kalemegdanu, ko behu oni koji su u Beogradu aprila 1941. kao prvo bombardovali Narodnu biblioteku? Zar to nije već bio znak da se odnos spram biti znanja promenio?

Jedan od zaključaka mogao bi biti u tome da znanje i njegovi nosioci, i dalje žive u spisima u knjižnoj formi ali da nemaju više raniji status. Knjige se daleko manje poštuju. Njihovo uništavanje postaje svakodnevna stvar a ne zločin kako se to svima činilo pre osamdeset i više godina. Nekad je, vekovima, svet patio za gubitkom Aleksandrijske biblioteke, danas je više niko i ne pominje.

Šta u svemu tome danas najviše zabrinjava? Ne gubitak interesa za onim što daje objašnjenje smisla

čovekovog opstanka u kosmosu, već užasna činjenica da više nema ljudi spremnih da se tome posvete.

Izgubljeni su centri znanja kao što su nestali i ljudi sposobni da u ta znanja prodru, da ih razumeju i očuvaju. Svo ljudstvo na ovoj planeti, jedinoj postojećoj u ovom trenutku u svemiru, vraća se na svoj početak. Pada u prazninu.

Svim ljudima ovladao je osećaj nepotrebnosti opšteg, dubokog znanja o tome ko smo i gde smo i svest da se u bilo šta može sumnjati. Ljudi su u prvom redu ograničeni svojom uskom specijalizacijom; ona im ne dozvoljava da misle ni temelje oblasti u kojoj se svojim delovanjem nalaze a ne celinu svega što determiniše naš okružujući svet. A on se iz generacije u generaciju menja jer ga određuju oni koji u njemu žive. Danas znanje o opštem za većinu ljudi nije od prvorazrednog značaja: njima je jedino stalo do toga da žive u svojoj kućici puža u koju se svakog časa mogu povući i izbeći odgovornost za druge i bilo šta što je van njihovih neposrednih interesa.

Znanja koja se nalaze van kruga neposrednih egzistencijalnih interesa, van svega što je potrebno za golo preživljavanje, proglašavaju se izlišnima, stavljaju u zgrade u najboljem slučaju i više se njima niko ne obraća. U tome je jedan od bitnih razloga redukovanju obima neophodnih znanja i sužavanju granica obrazovanja. Obrazovanima se smatraju oni što su sve manje obrazovani.

Nivo obrazovanja postepeno pada, sužava se obim znanja, pritom ostaju zvanja. Reč je ne o nekoj anomaliji, već o opštoj tendenciji koja zahvata sve. Sa

sužavanjem obrazovnog prostora smanjuju se i merila. Sve se postiže manje, s manje napora, ali ne ni sa iluzijom da u tome imamo jasnu formu gubitka u napredovanju. Nema načina da se vidi degradacija obrazovanja, jer nema načina za sprovođenje poređenja. Sve egzistencijalno je nepotrebno (jer se bez njega može), i pritom, budući da je praktično neprimenjivo - prestaje da postoji, pošto se smatra izlišnim i ništavnim. Čovekov svet se sužava.

Sve su ovo razlozi zašto se izmenilo obrazovanje, zašto su udžbenici površni, na brzinu pisani (jer zna se da neće dugo trajati, a i pisani od nekompetentnih ljudi), zašto su novi nastavnici malo obrazovani (jer su malo i učili), a ako su nešto čak i naučili, to je bilo iz raznih „Wikipedija“ koje su kreirane za plebs i gde na prvim stranama se kaže da niko ne snosi odgovornost za tačnost izloženih činjenica. Već to kazuje da se na taj način stvara nekakav virtuelni svet kakav zapravo nikad nije ni postojao, da u većini slučajeva nemamo za posla sa istinom, već sa njenom karikaturom, ili groteskom koja odgovara novom vremenu ali nema nikakvih odnosa sa onim što se nekada dešavalo, noseći u većini slučajeva punu odgovornost za ono dogođeno.

Danas neobrazovani uče neobrazovane. To i nije strašno u slikarstvu gde dela traju koliko traju, strašno je u medicini i arhitekturi ili građevinarstvu, strašno je u mašinstvu i brodogradnji, tamo gde radi se a da ne znaju se osnovne stvari od kojih zavisi ljudski život.

Tzv. Bolonjski procesi imali su za cilj da snize nivo obrazovanja i da njegov sadržaj koliko je to moguće vulgarizuju, kako bi stvarali nekakve izvršioce jevtinih usluga koje u razvijenim zemljama niko neće da radi; takvo obrazovanje postalo je krajnje pragmatično i ono je iz svog procesa isključilo svaku vaspitnu dimenziju, i to u situaciji kad je samo vaspitanje ugroženo i u velikoj meri ukinuto razaranjem porodice kao mesta prvih koraka u vaspitanju i oblikovanju buduće ličnosti.

Otimanjem dece iz porodice, bukvalno, fizički, ili edukativno, zabrana da roditelji utiču na razvoj svoje dece u ranim njihovim godinama vodi stvaranju društva koje ćemo imati priliku da vidimo kroz nekoliko decenija. Njihovo sistemsko oblikovanje anti-vrednostima koje im nameću masovni mediji tek će dovesti do raspada svih oblika društvenih veza koje poznajemo.

Čemu nas vodi sve ovo što se dešava a na šta nismo kao pojedinci sposobni da utičemo?

Ako nas je istorija dosad nečem možda i naučila (podsećanjem na neke od sličnih situacija pred kojima su se ljudi u prošlosti našli), mada, mnogo je onih koji tvrde da nas ona ničem ne može naučiti i da sva saznanja, korisna za donošenje određenih odluka po analogiji, dolaze prekasno, onda bi to mogla biti konstatacija o tome da progres nije oličen u nekom trajnom napredovanju, i da društvo nema u sebi ugrađene pozitivne kulturne gene.

Kao što je helensko-helenistička epoha u VI stoleću došla do svog neumitnog kraja i završetka u trijumfalnoj pobedi varvara (ne samo spoljašnjih, već i

unutrašnjih, jer su sami Rimljani prihvatili da s varvarima podele njihove vrednosti), kao što su istinsko hrišćanstvo (Avgustin, braća Sen-Viktor, Duns Skot, Robert Grosetest, Majstor Ekhart i Kuzanski), ali i aristotelizovana visoka sholastika (uprkos svoj veličini Bonaventure i Tome) morale da pokleknu pred novim izazovima s kojima im se suprotstavila Renesansa s pozivom vraćanjem antici, kao epoha novog duhovnog *krisisa*, konačno, kao što je epoha narastajućeg humanizma koji počinje s Dekartom i oličava se nakon dva stoleća u apsolutnom racionalizmu Hegelove filozofije, dogodilo se da je krajem XIX stoleća, dospela Evropa u krizu koja traje i danas, nakon jednog dobro započetog, pa posustalog stoleća, opet obrazovanje sa svim vrednostima i svojim najuzvišenijim ciljevima pada u ponor u kojem će se možda u nekom trenutku morati da otvori i put naviše, i nastupi vreme obrata, čas kada će istinski *krisis* biti prevladan, kao što to biva u slučajevima uspešnog lečenja i onda dok se spas još ne nazire, ali *kairos* postoji.

Ali, uvek postoji *ali*. Niko ne može sa sigurnošću tvrditi da će nam neke pretpostavke ostati, da ćemo budućnost moći graditi na racionalnim osnovama. Kako stvari stoje, budući da je hrišćanstvo, posebno pravoslavlje, javno napadnuto zbog zalaganja za tradicionalne vrednosti na kojima vera i počiva, pozitivan progres ili optimizam posve su sumnjive opcije.

Društvo, ljudska zajednica u celini potpuno se raslojava, i ne na klase, ne čak ni na manjinu i mase, kako

je govorio Ortega, već na dve grupe ljudi koje se još uvek jasno ne vide, ali se polako naziru: jedna je *viša grupa* (manjina, za koju nije adekvatan više ni izraz klasa, jer je to pojam ekonomske prirode, ali ni elita, jer je taj pojam u poslednja dva veka nakupio toliko naslaga različite vrste poput kamenog grebena prekrivenog školjkama i podvodnim biljem), a druga *niža grupa*. Dok prvu grupu, po logici manjinsku, karakteriše kritičko mišljenje i čitanje knjiga kao glavnog izvora informacija, drugu grupu, apsolutnu i može se reći vladajuću većinu oblikuje internet i život u virtuelnom svetu koji je determinisan digitalnim tehnologijama putem kojih se tom masom vešto manipuliše.

Za ovu nižu grupu, obrazovanje, više od elementarnog, nije potrebno i zato se obrazovanje sistematski redukuje za zadovoljavanje njihovih elementarnih potreba na njihovom atavističkom nivou. U nizak nivo obrazovanja ugrađena je i averzija prema potrebi za višim obrazovanjem i istinskim usavršavanjem a ne njegovom simulacijom. Na tom nivou postoje fakulteti za razne specijaliste i menadžere (istina postoje fakulteti i za prave menadžere, no tamo obrazovanje nije besplatno već iznosi 30-50.000 evra po semestru).

U vreme kad mediji vladaju svetom i dok im veštačka inteligencija sve brže preuzima moć, ljudi misle i veruju u ono šta im se neposredno nameće a to može biti posebno efektno ako za usvajanje takvih „znanja“ nije potreban poseban misaoni napor već se sve što se proglašava za „jedinu istinu“ može dobiti na baznom nivou.

Čitanje Sofokla, Tukidida, Prokla, Dantea, Šekspira ili Nabokova jeste luksuz koji je za većinu, što je čine niži društveni slojevi, besmislen, posebno za one koji obrazovanje vide kao pripremu za rad na tržištu ne shvatajući da će im, posle završenih novih hibridnih fakulteta a i starih obogaljenih, osnovno oruđe rada biti krpa i metla.

Posledica gore podvučenog svodi se na to da dolazi kraj humanističkim idejama o opštečovečanskom usavršavanju i razvoju humanizma, da je obrazovanje bilo značajno i bitan pokretač društvenih promena, a da ono sada uz opšti aplauz nižih slojeva kao svima nepotrebno atrofira i svodi se na poznavanje nekih elementarnih tehničkih funkcija čija osnova nikom nije jasna, ali to je i nepotrebno, jer cilj su slike koje mediji donose namećući ih kao prave društvene ciljeve u svrhu manipulisanja ljudima tako što će njihovo neznanje biti pretpostavka opšteg jedinstva.

Razumljivo je zašto novo prošireno izdanje knjige *Filozofija obrazovanja*, gde su bila na kraju uključena i ova pet poglavlja nije dobilo 2025. finansijsku podršku *Sekretarijata za kulturu Vojvodine* uz obrazloženje da obrazovanje nije neka značajna i bitna tema u ovo naše novonastalo vreme. Biće da su donosioci takve odluke potpuno u pravu, i u nastavku, u drugom delu ove knjige, pokušaću da objasnim zašto su članovi komisije koja je odlučivala o podršci knjigama za štampu bila u pravu.

Svedoci smo i učesnici nastajanja jedne potpuno nove epohe s uravnjenim mislima i pogledom uprtim u

sivi horizont koji je postepeno sve tamniji. Razloge tome treba razumeti i pojmovno razjasniti.

(2025)

II. RAÐANJE NOVE REALNOSTI

Uvod

Očigledno je da se u ovo poslednje vreme - ne našom voljom i još manje ne našom krivicom – nalazimo na prelazu u drugi svet. U čemu se ispoljava očiglednost tog prelaska koji ne možemo ne prevideti, a ni smatrati da ga nema, a da se hteli mi to ili ne priznati, on odvija u tišini, da o njemu ne treba jednoznačno govoriti a ni misliti, jer sve što sad jeste nije uveliko ni jasno, ni mišljenju do kraja prozračno? Osećamo da sve nije više kao pre, osećamo da se sve oko nas menja, da svaka naša reakcija ne nailazi na do juče jasne jednoznačne i poznate nam odgovore, da sve što činimo nailazi na često nepoznat nam otpor, da nismo više „svoj među svojim“, da sve oko nas toliko je strano, da sami sebe više do kraja ne razumemo.

Svet se izmenio i svi se osećamo strancima, nepoznati drugima a i sebi, odasvud na znana nam pitanja stižu neznani odgovori koje mahom ne razumemo jer nisu ni na našem znamon nam unutrašnjem jeziku, niti za njih imamo ključ da bismo mogli znati kako u novoj situaciji reagovati. Sve nam izgleda isto, a ništa nije isto; sve je iz osnova različito. Posledica toga je krajnja usamljenost u nepoznatoj realnosti koju ne prepoznaje-mo. Živimo sami sa sobom, pretresamo osnove svojih nedovršenih projekata, u uverenju da negde u njima beše neka latentna greška, da nisu bili do kraja domišljeni, jer nema drugog načina da razumemo način na koji sada grešimo, i dolazi nam da sebe pitamo, poput pravednog Jova: *gde je greška, u čemu je greška*. A pitanje je prastaro, pitao se isto tako i Ovidije na obali Ponta dok nije odgovor našao u

samom sebi tako što je prestao da se pita i piše pesme na jeziku skita, pod kišim njihovoh strela, a koje nam nisu sačuvane. Ostala su nam samo njegova pisma, neuslišane molbe i pitanja. Sve se to rasulo pod talasima mora i možda je u tome i jedan od mogućih odgovora. Ostavimo moru da sve to zaravni i izbriše ostavljajući na obali glatke belutke kao svedošenje nečeg što se ne da do kraja slabim ljudskim umom razjasniti.

Ali, ima i onih onih koji se time ne mogu zadovoljiti, onih koji hoće da makar sebi razjasne šta se to desilo i promenilo u osnovi sveta u kojem jesmo a koji ne možemo više do kraja razumeti na način kako su to činili naši prethosnici uvereni u logičnost osnove sveta.

U prethodnom poglavlju izložen je u nekoliko koraka, fragmentarno, niz simptoma koji bi trebalo da pomognu u tumašenju našeg vremena i promenama kojima je ono sve drastičnije izloženo. Smatrao sam da su sve promene počele prvo da se manifestuju u sferi obrazovanja i načinu očuvanja tradicijom stečenih znanja.

Ne manji uticaj sve vreme dolazio je i iz izmenjene sfere društvenih odnosa, duboko potrešenih nizom novih faktora na koje ljudi u mnoštvu slučajeva usled sopstvene zatečenosti njihovim novim formama nisu supeli da nađu prava rešenja niti načine uspešnog reagovanja. Nije tu bila reč samo o mehanizmima samoodbrane pred agresivnom pojavom novih medija koji su počeli da iz osnova menjaju čovekov pogled na svet, već i o nesposobnosti da se pojedinci na nov i adekvatan našin orijentišu u sredini

novih intersubjektivnih odnosa koji se upravo uspostavljaju. Sve to nije moglo ne biti uočenu u nizu promena koje su se počele dešavati u oblasti umetnosti menjajući joj karakter uvođenjem novog odnosa čoveka prema delima koja su se doskora smatrala umetničkim, a i prema samom mestu umetnosti u kontekstu celine novouspostavljenih društvenih odnosa koji su svoju opštešireću agresiju prostirali i na svet umetnosti koji sve vreme ima koliko labavu, toliko i problematičnu unutrašnju strukturu.

Ne može se prenebregnuti agresivnost prisutna u novonastajućem svetu koji se sve više otuđuje od ranijih merila koja su određivala svet umetnosti; ono što sad počinje da se ispoljava u umetnosti u času pojave i širenja veštačkog intelekta čije narastajuće granice još se ne naziru, kao ni opasnost koja sa svim dobrim momentima koji otud ističu, tek će uskoro biti vidna i imati posledice koje mi još ne znamo, no za koje se možemo pripremiti polazeći od revolucionarnih promena u modernoj i najnovijoj umetnosti poslednjeg stoleća, koje su koliko protivrečne toliko često na prvi pogled i lišene smisla čije razloge tek kasnije uočava i delimično uspevamo da razumemo, budući da je sve još u nastojanju i da često naizgled definitivni zaključci često bivaju pogrešni i posledica isključivosti koja se manifestuje na različite načine, najčešće negativno po njihove zastupnike.

Sve to samo još jednom ukazuje na opravdanost stava da se odvija prelaz u jedan drugi svet, u jedan drugi sistem vrednosti, u svet koji postoji po drugim pravilima i

u kojem čovekova delatnost često ima po njega nepoznate posledice kakve on ne očekuje niti je na njih spreman da odgovori. Boravak u poznatom se završava i navešćuje se nešto novo i drugačije; razume se reč je ne o nekom trenutnom prelazu, već o prelaženju, o procesu koji se godinama i decenijama odvija. Vreme je nestabilno i sve u njemu, poprimajući drugačija značenja, ukazuje na nešto novo, na rađanje i nadolazak nama nepoznatog sveta koji je u odnosu na ovaj naš - *drugi*.

1. Putovanje iz poznatog

Ne bez razloga otvara se pitanje o tome koje su karakteristike upravo pomenutog, već više puta tematizovanog *drugog sveta* u koji očigledno i neminovno zalazimo, a što jasno osećamo, mada do kraja ne razumemo? Na dešavanja oko nas sve manje utičemo, ne znajući ništa izvesno o svemu što nam se nameće kao nešto što „navod-no“ samo po sebi jeste. Najmanje smo svesni načina prelaska u taj drugi svet, a pre svega onog što nas sa one druge strane svega nam dosad poznatog očekuje?

Dva su to ključna pitanja koja dominiraju našim vremenom (prevedenim u trajanje), prepunom neizvesnosti, ali jednako i duboko prepletena i povezana tananim nitima novonadošlih misli o novom, te nije jasno kojim redom treba tražiti na njih najprimereniji, njima u svakom smislu najadekvatniji odgovor. Jer, odgovorâ ima, ima ih raznih, ali teško da se mogu naći, našem

vremenu odgovarajući, pošto dolaze do nas iz prošlog sveta koji imaše svoja merila za one koji su bili aristokrate duha i određivali sliku sveta a ni nalik nadobudnom polusvetu koji hara predstavama što oblikuju naše vreme.

Taj *drugi svet* već svojom *drugošću* nedvosmisleno i krajnje jasno potvrđuje kako je to neki *novi svet* različit od starog koji znamo i iz kojeg sa svim svojim znanjima i verovanjima dolazimo; jasno se vidi da je to svet koji se iz osnova razlikuje od onog postojećeg pre vremena koje je najavljivao ap. Pavle u svojim besedama Korinćanima na obali večno ustalasalog mora a pored žrtvenika posvećenog nepoznatom (nadolazećem) bogu.

Mnogo se odgovora u međuvremenu nakupilo, mnogo smislenih nastojanja kako bi se načinila makar najmanja odstupnica za suprotstavljanje svemu onom što bi nas moglo dopasti s one strane granice poznatog vremena.

Vremena jesu razna. Kazuju kako Kant nije mogao da se opredeli kakvo da mesto muzici odredi u svom filozofskom sistemu. U jedno vreme, smatrao je kao i njegovi prethodnici, da ona mora zauzeti najviše mesto, ali u drugom, kad su ga do granice nerava dovodile horske probe iz jedne od susednih kuća, on joj je dao najniže mesto. U prvom slučaju, vodio se za svojim principima, ali u drugom, izluđen horskim pevanjem, on je muzici dodelio poslednje mesto. Ne znamo da li mu je više smetalo loše pevanje ili narušavanje tišine u nemogućnosti da sabere misli.

Na to se mogu nadovezati razne priče, poput one: ko zna kako bi se neko osećao kad bi se našao u raj u gde su anđeli imali beskonačne horske probe; možda bi mu bilo bolje da se našao u prvom krugu pakla gde bi se sreo sa velikim grčkim, prehrišćanskim filozofima od kojih bi imao šta naučiti; no, ostavimo te priče po strani jer one su lepi primeri vremena kojem pripadaju, ali, s druge strane, u dubokoj meri, dotiču i probleme ovog našeg vremena, što bi nas s punim pravom u velikoj meri moglo iznenaditi.

*

Život u vremenu otuđenom od svojih korena ne može biti u isto vreme i život dostojan vremena i bitnih odgovora koji se pred njim otkrivaju. Veliki Grci bili su svesni toga i u njihovo vreme slava pojedinaca nije mogla biti viša od slave grada kojem su pripadali i kome su svojim delom donosili korist i ugled, a nadasve slobodu.

Zato je veliki grčki pesnik Eshil, sa kojim počinje istorija grčke drame, autor preko osamdeset dela, pred kraj života rekao da mu na grobu, uprkos slavi svega što je stvorio, zapišu: *učesnik bitke kod Maratona*.

U toj bici (490), pored Eshila učestvovali su i proslavili se Temistokle i Aristid, kao i deset godine kasnije kod Salamine (480), i sledeće godine kod Plateje (479). Možda će se bolje razumeti taj veliki grčki duh, koji je oblikovao duhovnost i moralnost koja dopire do nas i naših dana, ako se pomene kako dvadesetak godina pred smrt Aristida Pravednog (530-467), na prvom izvođenju

Eshilove drame *Sedmorica protiv Tebe* (proleće 467) kad glumac govori o vraču Amfijaraju⁵⁵;

ne želi da se čini, već da to i bude, najpravedniji
(stih 591)

svi gledaoci se okreću i gledaju u Aristida „osećajući da on tu vrlinu poseduje najviše od svih drugih ljudi“ (Plutarh, Aristid, 3).

Jer, ne zaboravimo, a da bismo razumeli kontekst ovog događaja, Aristid, iako je ostrakizmom, tridesetak godine ranije i bio prognan iz Atine, kao i kasnije Temistokle, koji je svojevremeno doprineo Aristidovom progonstvu u ime zaštite demokratije, nikada nije prestao biti veliki Grk i Veliki Atinjanin spreman da se bori za svoju otadžbinu uprkos nepravde kojoj je ranije bio izložen. U suštini, nije tu bilo velike nepravde, već postojanje opravdanog straha da bi najpopularniji i najuticajniji građanin u jednom času mogao uspostaviti tiraniju i uz pomoć svojih pristalica i većine naroda ukinuti demokratiju.

Isto se dogodilo i u slučaju Temistokla, prognanog od Atinjana, neko vreme posle pobede kod Salamine slavljen, a potom prognan kako ne bi dobio previše vlasti, da bi potom dobio sve velike privilegije na persijskom dvoru kod onih istih Persijanaca (koje je u tri ranije bitke porazio), ali, kad je trebalo da na strani Persijanaca pođe u pohod protiv Grka u Egiptu, on to nije mogao učiniti i

⁵⁵Reč je o jednom od šestorice saboraca Polinika koji mu u borbi pomažu da dođe na vlast u Tebi (budući da mu ranije dogovoreno pravo osporava brat Eteokle, koji je u tom času oličenje vlasti i koji neće da se povuče i vlast preda svom bratu).

izvršio je samoubistvo (a taj postupak Persijski kralj je duboko poštovao).

U tom poslednjem postupku Temistokla do izražaja je došao njegov odnos prema svom narodu, prema svom gradu i prema svom poreklu (koje je obavezivalo), a što je bilo više od svih nagrada koje bi se u zemnom životu mogle primiti od sugrađana. Aristid Pravedni (dobivši taj epitet od svog naroda) bio je isto takav. Država, njena sloboda, i njena neokaljana slava behu uvek iznad svega što je činilo smisao života pojedinca i to beše maksima kojoj je Aristid uvek bio privržen, pa čak i na svoju štetu.

Mislim da je to bio izraz veličanstvenog duha koji je stvorio veliku grčku istoriju narednog stoleća, duha koji je bio koliko grčki, toliko nekoliko stoleća kasnije i rimski; jer, Rimljani su se do te mere vaspitali i odnegovali na principima grčkog duha, da se ne može tek tako prevideti veliko herojstvo i duhovna nepristrasnost kad je reč o nama najizvesnijim njihovim državniciima, kao što behu, Ciceron, Katon mlađi, ili Pompej.

A oni imali su već uzore i u Demostenu (koji je izvršio samoubistvo ne dozvolivši poteri da ga obezglave, kao što su to kasnije Cicerona) i u slavnim grčkim besednicima, i dovoljno je podsetiti na Katona mlađeg koji je pred smrt u ranu zoru (nakon što je celu noć čitao Platonovog *Fedona*) sebi oduzeo život, ne dozvolivši Cezaru da ga pomiluje i potom na kraju svog trijumfa pogube na izlazu iz grada (kao i sve poražene učesnike povorke pobeđenih, što tada beše običaj).

Kad je o našem vremenu reč, ne znamo kakvo je to naše, novonastalo vreme. Uzoritih ljudi, kakvih beše u starim vremenima, danas više nema i niko ih ne pominje niti se na njih poziva. Govoriti stoga o antičkim primerima, i pozivajući se na njih, možda nije najbolji način građenja konteksta za razumevanje nas samih u kontekstu vremena koje nas je zadesilo; za tako nešto nema uzora ni u nama bližem vremenu, u srednjem veku (možda je izuzetak religiozni fanatik Savonarola).

Naše vreme je vreme kojim su ovladali duhovni probisveti što ne znaju ni gde su se našli, ni zbog čega, ali dovoljno moćni da nam određuju vreme i način života i smrti.

U tom smislu, ovo je vreme individua bez ikakvog sopstvenog smisla ili želje da sebe održe u životu. Svi ti predstavnici polusveta i duhovnog šodera, sebe vide u *jedinom sada*, i njihovo kreštanje po ulicama odraz je tuge, nemoći da se integrišu u bilo kakve smisaone društvene tokove, jer im to njihova neobrazovanost ne dozvoljava, a sujeta ne omogućuje da se domognu onog što bi moglo biti bitno u nadolazećem vremenu, koje, kao i svako drugo, jeste izazovno i kojem se ne možemo sistemski na jednak način odupreti, kao što se to moglo činiti nekad, u stara vremena.

Ali, uprkos svemu, i to naše vreme, ma koliko novo, nama još uvek je po mnogo čemu nepoznato.

Novost tog vremena čini se, jednim svojim sporednim delom, perversno ništavna, kao i informativni

svet preplavljen *quasi*-elitama, što sve što se moglo u sferi doskora znane nam visoke kulture uspešno moglo obezvređiti i izvrći ruglu, stvorivši nešto drugo, što nije novo, ali je svojom destruktivnom formom otvorilo put u nepoznatu, zamagljenu realnost. Nemi smo svedoci nastale promene, nemoćni i obespravljani.

Ovde smo.

2. Putovanje u nepoznato

Nemam nameru da se opet i iznova vraćam na primere koji su staru Grčku načinili velikom za sva vremena i niko potom nije mogao ma šta da kaže, a da ne bude u odnosu spram nje, spram njenih vrednosti i nadasve moralnih i etičkih principa, koji određuju, dominiraju i nadmašuju sve potom stvorene međuljudske odnose, utičući na odlučan način i na svu potonju istoriju vizantijske, a potom i evropske civilizacije do u naše vreme i to u onoj meri koja ima za jedini cilj da joj ostavi principe sveopšte ljudskosti.

Šta je danas, u naše poslednje vreme, to što se još uvek naziva *evropska civilizacija*, to je posebno pitanje. Ako se o tako nečem i moglo govoriti početkom proteklog stoleća, pa i do tridesetih godina XX stoleća, u naše vreme, kad je vlast u evropskim zemljama okupirao neljudski, nacistički doskora prituljeni antiljudski sistem, a danas svakim danom sve agresivniji (nastavljen u potomcima tih istih nacista), govoriti o smislu i kulturi Evrope postalo je krajnje problematično i degutantno, jer,

Evropa (u tradicionalnom značenju te reči) je jedno, a ovo što se pod njenim okriljem zbiva nema nikakvih dodirnih tačaka spram tradicionalnih vrednosti koje su je odlikovale u poslednja dva stoleća.

Najmanje što se u ovom času može reći, bilo bi u visoko istorijskom i kulturološkom smislu, ukazivanje na evropsku kulturu nastalu isključivo pod uticajem vizantijske civilizacije i njenih vekovnih vrednosti, ali do toga se evropska vladajuća politička misao ne može u naše vreme uzdignuti.

Jasno je da se “evropska kultura” ne može odrediti pozivanjem na iskaze predstavika postojećeg političkog javnog mnjenja ali, ono što se nalazi po evropskim muzejima i arhivima ne može se prebrisati u jednom danu i potisnuti iz svesti naroda kao da to nije nikad postojalo (čak ni malicioznim falsifikovanjem starih dokumenata u navodnim kritičkim izdanjima), već jedino vraćanjem najvećeg dela umetničkih predmeta onim zemljama iz kojih je pokradeno, počev od Akropolja, Pergama i pokradenih dela koja krase Rim.

Evropa postoji još uvek u geografskom smislu, ali više ne i u kulturnom. Evropa nema kulturu i njeni narodi ubrzano klize u kameni vek gradeći novu epohu primitivnih kanibala nezainteresovanih za ono što im je prethodilo i to će biti posebna tema ovog spisa).

Drugo je pitanje u kojoj će meri ono nekad značajno što je činilo istinsku istoriju u veoma bliskom vremenu biti jednim potezom uništeno i zamenjeno internet-pričama koje će za većinu na ovoj planeti biti jedina stvar-

nost, jer nametanje svesti ne može se ni zaustaviti ni njime očuvati vreme ranije.

Arheologija znanja iznova će za pojedince biti put u posebni svet, ali taj svet većini ostaće nepoznat. Ovde se pod arheologijom misli osmišljavanje prapočetka, ali ne puka refleksija o prapočecima nego reaktiviranje prapočetaka i sedimentiranje njihovog smisla. Pred nama je zadatak daleko složeniji no što se u prvi mah misli; nije tu reč samo o pukoj rekonstrukciji, već o nadograđivanju smisla na ono što je rokonstruisano na malim fragmentima znanja koja su nam došla iz Aleksandrije i možda i Pergama i mi ne možemo znati ta znanja ranijih vremena. Otvoreno je pitanje i ko je mogao imati uvid u dela Aleksandrijske biblioteke, a kažu, tamo je bilo preko sedam stotina hiljada knjiga i rukopisa, da ne pominjemo tada još postojeću konkurentsku biblioteku u Pergamu čije je kamenje potom po svetu razvučeno. Šta je tu moglo ostati od znanja koja su bila među njihovim zidovima.

Kao prvo, do toga što se u ona bitna vremena događalo, nikome nije danas, u ovo naše vreme, bitno stalo, jer ti primeri malo kome nešto još znače, budući da i oni sami pripadaju epohi čije najviše domete naše doba više ne domašuje, a kao drugo, sve vrednosti grčko-rimske i judeo-hrišćanske epohe, sada su zamagljene i potisnute u drugi plan zahvaljujući bizarnim podsmešljivim „vrednostima“ koje su se u naše vreme formirale pod okriljem svakodnevnog ostrašćenosti malih, u sebe zagubljenih pojedinaca, ali uz pomoć svestovanih medija i

mreže digitalnih odnosa koji menjaju svest pojedinaca i ljudima nameću svoju realnost čija slika nije slika onoga sveta koji je bio niti daje uvid u ono što se danas uistinu dešava.

Smatram da je i ovo što je do nas došlo, iz dubina prošlosti, krajnje veličanstveno, a što nam daje makar delić snage da istrajemo u vremenu današnjem i to u onoj meri u kojoj smo sposobni da se suprotstavimo iskrivljenoj slici prošlog i sadašnjeg koja nam se nasilno nameće.

Šta bi se desilo da je sačuvana Aleksandrijska biblioteka sa toliko hiljada rukopisa (kažu da je samo tada, nekoliko stotina godina posle smrti Demokrita, tamo bilo još uvek preklo tri stotine njegovih dela, a o čemu nam svedoči deo sačuvanog kataloga knjiga), a Demokrit nije imao ni učenike, ni školu gde bi se njegovo učenje moglo negovati, mada je njegov uticaj bio još godinama toliko veliki da, delom i njegov savremenik, Aristotel nije bez razloga rekao da je Demokrit čovek „koji je o svemu dobro porazmislio“; a da je bio odista veliki svedoči i namera sujetnog Platona koji je u jednom trenutku hteo da sakupi sve Demokritove rukopise i da ih spali, a od čega su ga odgovorila dvojica pitagorejaca upozoravajući da su se rukopisi Abderićanina već nalazili u rukama velikog broja ljudi.

Da je sve bilo drugačije, sada bismo morali svu istoriju prepisivati, sva shvatanja korigovati i menjati, sve predstave o prošlom menjati a sačuvana dela čitati u novom svetlu (mada, i u ovakvoj situaciji Brodel je govorio kako istoriju treba svakih deset godina pisati

iznova). Zar bi tako nešto moglo biti smisao života svih nas koji smo naučeni jednom, a sad bi morali da se učimo nečem drugom, korigujući sebe i sliku sveta koju smo već izgradili, samo zato što se na nas navalila neka pošast koja ima nameru da uništi sve što ima svoju vrednost?

Odista, da li je čovek po svojoj prirodi toliko krhko biće, toliko nestabilno, toliko spremno na poraze i gubitništvo, da može sebi bespogovorno dozvoliti da ga danas nastajuće zlo može uništiti, budući da sebe vidi kao žrtvu nadolazećeg poraza? Zar se sva istorija ljudskih nastojanja i lutanja na putu ka dobru završava porazom, budući da se u naše vreme nad nas nadnela besprizorna i nečuvana množina pogubnih nedaća?

Živimo u svetu nama nenaklonjenom, živimo u svetu kojim dominiraju zlokobne sile, ali, to se ne dešava po prvi put; tako je bilo i u proteklim epohama, jedino, uvek su se javljali pojedinci koji su bili spremni da budu nosioci otpora, pa makar i po cenu gubitka svog života. Neću ih ponovo pominjati. Oni su u našem trajnom sećanju. Oni su tlo i so naše civilizacije, oni su nosioci svesti o onom što je dobro i što ne može biti izgubljeno u ovim turbulentnim vremenima, jer poganost se u vremenu raspada, a slava dobra samo narasta.

I ko zna. Možda smo nekom nepoznatom voljom spašeni da iznova prelazimo put naših duhovnih prethodnika. Nama su, ako pokušamo da temeljno gledamo stvari, ostali mali fragmenti iz spisa prvih mislilaca, i to oni sporni, oni o kojima su se antički mislioci sporili. A ono

veliko, ono u čemu su se svi tada slagali i što nisu pominjali mi i ne znamo, jer o tome nisu govorili.

Gde smo to zapravo mi, naučeni na spornim mestima mišljenja? Zar se ne nalazimo na tom putu u nepoznato, u predele koji su bili znani onima što svet videše kako on jeste, samo sa one druge strane neizvesnog trajanja? Ne možemo reći na kom smo mi to putu. Puteva je mnogo, posebno onih sporednih. Ima i onih šumskih koji vode do proplanaka gde se nenadno javlja i svetlost istine. O svemu tome znamo. O svemu smo poučeni, dospevši u ovaj naš novi vek, vek neizvesnosti, pometnje i opovrgavanja svega što nam je činilo život ispunjen smislom naspram sve vreme ugrožavajuće praznine koja od iskona beše spremna da se pokaže se u svom pravom obliku kao beskrajno *ništa* što guta sve pa i samo sebe.

I šta činiti dalje, kad nađemo se na granici svega koje jeste *sve*, a zapravo samo je mali deo onog mogućeg što pohodi nas u svakom snu, ako nismo oprezni pred počinak? To, odista, jeste pitanje, ali pitanje na koje se ne može dati jednoznačni odgovor, na to što već je problem na samo naše dvovalentne logike, već i prirode nedosanjanih snova koje nam guta sjevlasno vreme.

O ciljevima ploidbe, koja se preduzima, uvek se zna, no ne o načinu kako do tog cilja može se doći, jer, to je već iskorak u nepoznato, u moguću nigdinu, odakle se plovi u drugi svet, a prvi Argonauti to su znali, kao što je to znao i Odisej na svom povratku iz Troje (mada u njegovom slučaju, cilj je bio određen ali ne i način kako do

njega dospeti prevlađivanjem izazova koje mu stvaraše gnevni Posejdon ali i nežna njemu iskreno naklonjena bića kojima se on morao svim svojim srcem odupirati, jer cilj mu je bio jedan: Itaka.

U isto vreme, ploviti iz ništa, kako bi se bez poputbine dospelo u svet senki koje nemaju senki, mračan je, ali taj put vredan je svakog truda i jedini koji ima smisao na izlasku iz ovog našeg vremena, a to se dešava kad Orfeja nema, ali ni Euridike, tamo negde, jer ljubav više ne natkriva ovaj svet iz kojeg odoše bogovi zajedno s njihovom nadmenošću i uverenošću u veličinu koju navodno doneše smrtnicima ostavivši im ono, čijih pogubnih posledica ni Prometej nije ih mogao spasti, iako beše svestan svih lukavstava svojih božanskih rođaka.

U nebesnim osnovama mi patimo, a nema onih koji bi nam podržali žalobne stihove ostarelih horega koji govoraše o istini. Kome je do metafizike i njenih izvora kod Platona, a koje njegov učenik nije do kraja domislio, jer krajem života bio je već u drugom vremenu i biljke u vrtu koji je uvek imao [da se razumemo, nije to vrt kao taj koji ja izgrebanih ruku obrađujem, to beše vrt prepun vrednih robova jer Stagiranin beše robovlasnik], posve su na drugi način počele cvetati kao i uveče, nedozrele ruže zbog prevrelog sunca, počevši sebe rastom da premašuju bez da mogu plodove doneti a nije njihova krivica kao ni u one smokve koju je Isus prokleo u vreme ulaska u Jerusolim, a ona ploda nije imala jer nije joj, ne njenom krivicom, bilo vreme u to doba godine.

Vratimo se prirodi puta. Veliki Stagiranin voleo je da govori o prirodi samih stvari. Njegov učitelj nije ga u tome ometao. Aristotel beše, vaspitan od svog oca; u svojoj biti beše prirodnjak i bliži prirodi no teolog blizak nebesnim bogovima. Njegov učenik, osvajajući Aziju, to je razumeo i slao mu je egzotične biljke s dalekih putovanja po svetu koji je osvajao.

Ja ne razmišljam o tome, već o prirodi moći kao takve. Kakva je to bila moć, narediti ljudima da Učitelju odnesu neku tropsku biljku kroz pustinju, i da ona stigne u Atinu. To mi je uvek bilo nešto opsesivno i interesantno. U tome se na najviši način ogledala veličina moći nekog ko je sposoban da pokorava svet.

Šta je zapravo moć? Šta je veličina moći?

Ne može se reći da put ka moći vodi nečem nepoznatom. Moć je kosmički fenomen, a potom tek ljudski. Ljudska vlast samo je slika, svetske vladavine. To, što se ljudi zavaravaju, potčinjavajući se nadređenoj vlasti, samo je izraz njihove nemoći da sagledaju granice sopstvene nemoći i da u isto vreme uzdignu se nad sebe u ime slobode.

Ovo poslednje jeste u najvećoj meri nemoguće. Najviše za smrtnike spremne da se porobe i budu deo sistema kojem ne pripadaju, ali koji ih štiti od njih samih jeste pad u duhovnu prazninu, u ponor bez misli što izgubiše predmete spram kojih bi se odnosile u vremenu.

3. Neizvesnost trajanja

Ako doskora niko i nije postavljao pitanje smisla života i trajanja u svetu koji su većina ljudi doživljavali samim po sebi stabilnim i realno svima prihvatljivim, takvim kakav jeste, sada je sve, doskora izvesno i samo po sebi razumljivo, dovedeno u pitanje nizom naizgled nepovezanih događaja za koje se pokazuje da su imali prikrivenu zajedničku osnovu.

Prvi vidljivi uzrok promenama koje se danas događaju jeste *neizvesnost* posledica postupaka koji su u ranije vreme bili čvrsto određeni uzročno-posledičnim odnosima i davali ljudima sigurnost u svakodnevnom životu i opštenju sa bliskim njima po shvatanjima i načinom življenja jednakim pojedincima.

Razlike među ljudima uvek su postojale i s obzirom na njih ljudi su se okupljali povezani zajedničkim interesima koji su ih povezivali; ono što je u naše vreme novo ogleda se u agresivnim pokušajima nametanja svojih parcijalnih stavova društvu u celini. To je jedan od razloga što se već olabavljene društvene zajednice pretvaraju u totalitarni svet lišen razlika, budući da je sve više natkriljen uvećavajućim jasno nedefinisanim strahom.

Drugi momenat koji se ne sme gubiti iz vida jeste sve masovnija spremnost na *prihvatanje kompromisa* svake vrste pa čak i onih koji su pojedincima ne od koristi, već od neposredne štete; ljudi se povlače u sebe, izbegavaju svaku mogućnost suprotstavljanja, nemajući spremnosti a ni volje da se založe za ostvarenje načela

koja smatraju da mogu očuvati makar tragove ranije svesti o postojanju dobra.

Svet je postao nestabilan, i, ako je ranije postojao principijelni sukob različitih gledišta, sada se razlike među stavovima brišu već pri prvim nagoveštajima osporavanja ma od kuda ono dolazilo, bilo značajno s razlogom, ili nevažno, bez jasnih mogućih posledica. Posledica takve tendencije ogleda se u sve većoj razlivenosti i doskora bezrazličnoj amorfnosti dosad jasnih stavova koji su određivali habitus pojedinca i njegov duhovni integritet.

Treći pogubni momenat koji sve više dominira našim vremenom je *defetizam*. Ljudi neće da se za bilo šta angažuju i sad idu dalje od toga – neće da išta znaju o onom što se oko njih događa. Isključuju se iz sveta kao da mu uopšte ne pripadaju, a spremni su da podignu glas samo kad dotakne ih ono čime su neposredno ugroženi, ne shvatajući da ta ugroženost potiče iz njihovog odricanja od stanja sveta kojem pripadaju i u kojem se ne bore za dobro sebe i svojih bližnjih kako bi svima bilo bolje i podnošljivije življenje u sve hladnijem, neprijateljskijem svetu. A zašto se to dešava? Upravo stoga što je samo trajanje čoveka dovedeno pod znak pitanja, jer je život pojedinca izgubio vrednost koja se manifestovala u potvrđivanju izrazima poštovanja od strane drugih. Vreme kad su građani poštovali jednog Aristida ili Cicerona, pripada prošlim epohama.

Takve autoritete naše vreme nema. A, kako ih može i imati, kad i oni u koje smo se neko vreme kleli da su časni ljudi i patrioti za šaku sitnih novčanica spremni su

da prodaju i državu i narod i sva svoja ranija ubeđenja, zajedno s grobovima svojih predaka, podržavši ono čega bi se, samo koju godinu ranije, stideli. Nećemo pominjati svima nam poznate primere, a navođenje primera u principu nije preporučljivo, jer primeri su, kako je Hegel jednom rekao, samo poštalice duha.

Kao četvrti momenat jeste i to da je pojedinac kao takav sa svim njegovim manama ili vrlinama, *beznačajan*, da više nikom ništa ne znači, da niko nikog više ne uvažava i ne poštuje, niti je spreman da na osnove ocene drugih ljudi donese sud o njima ali i o sebi samom. Zato, nema ni moralno i etički najmizernijeg čoveka koji ne bi bez griže savesti i bez imalo stida (što se od njega i ne očekuje), mogao da ponizi nekog daleko od sebe vrednijeg i moralno višeg i boljeg čoveka, a da mu hladno ne ospori sve što je on velikim trudom i radom mogao učiniti ne samo za sebe već i za dobrobit drugih.

Grci su, ne bez razloga, opasne po demokratiju sugrađane slali u progonstvo, ponekog i na smrt osudili ako kvari omladinu (kao Sokrata), ali nisu prestali da ih poštuju ni u najtežim trenucima opstanka polisa, što se posebno pokazalo u slučaju već u više navrata pomenutog atinskog stratega Aristida koga su amnestirala kad se nadvila opasnost nad državu.

Poštovanje drugog beše doskora nešto što se po sebi razumevalo u jednoj zajednici ljudi. Sad svi smatraju da su jednaki sa svima i uvažavanje je izgubljena kategorija. Stabilnost odnosa među ljudima više ne postoji. Njihova posesivnost dovela je do toga da je samo trajanje

postalo ugroženo i život se sve više počinje određivati kategorijama poznatosti, moći, poniženosti, vladavine, straha, privilegovanosti. To je nešto posve drugo od onih egzistencijala o kojima je govorila ranija filozofija.

Današnji egzistencijali su daleko više subjektivniji, daleko više se tiču neposrednog opstanka jedinke, proističu iz njegovog straha, ogledalo su njegove ugroženosti i umanjenog samoosećaja sopstvene vrednosti.

Razume se, možda je današnja filozofija daleko ispod nivoa one njoj prethodne i nije sposobna da domaši složene probleme koji su determinisali pogled na svet ljudi ranijih epoha, ali to nije ni u najmanjoj meri krivica do nje, već onih koji su simptome novog vremena videli kao elemente svoje privatne teorijske promocije. U tom smislu treba razumeti sve savreme avanture postmoderne filozofije koja je samo jedan veliki promašaj duhovne istorije našeg vremena. Već iz ovog poslednjeg vremena vidno je da postmoderna beše kratkotrajna moda, filozofija kratkotrajnog daha, i nije mogla dugo zasenjivati nove mlade filozofe koje je vodila ili u nihilizam ili apatiju.

Posle svih navedenih momenata našeg novog vremena, mora se konstatovati da dominirajući momenat kakav neke epohe nisu smatrale pretećim, i to ako je i bio pomalo prisutan, ali svakako ne i dominirajući – jeste već pomenut, i to na prvom mestu *strah*.

Strah je jedan od novih, ali bitnih fenomena našeg vremena. Njegovo osnovno svojstvo je da čoveka, ili zajednicu ljudi drži blokiranim u delovanju. Karakteristično je za sve njih ne-činjenje. Ljudi su paralizovani u

situacijama kad treba da donesu neku bitnu odluku. Ponašanje im je svedeno na ne-dešavanje. Neodlučni su, ne znaju kako da reaguju u situaciji koja zahteva njihov odgovor. Strah može imati pozitivnu svoju stranu, ako ne-delanje sputava čoveka u nameri da učini neko zlo, ali, isto tako, strah može imati i svoju negativnu stranu, kad sprečava čoveka da reaguje u času kad je takvo reagovanje potrebno za njegovo dobro.

Ljudi se plaše, a i same države se plaše, i sve kako bi nam sugerisali kako se možda i sam kosmos plaši, da živi u nekom permanentnom strahu, da plaši se za sebe kako u nekom trenutku ne bi prestao postojati jer nema pouzdanosti u to da tvorenje ima apsolutni smisao.

Sve što se dešava jeste slika nečeg već viđenog, no niko ne može reći odakle ta slika navire, da li je nje ikad realno i bilo, ili nam se samo čini kao nešto neizvesno, a odnekud podsvesno poznato, i to samo stoga kako bismo je se manje plašili.

Kažu da strah svakog protivnika smiruje, da ga slama u njegovim agresivnim namerama. No, agresivni strah jeste i princip otpora i čini se da nije do kraja shvaćen u svom svom agresivnom opsegu. Da bi se, ljudima moglo ovladati, neophodno je u njih useliti što veću količinu straha čija je osnova krajnje iracionalna i ničim izbrisiva. Bitno je da strah postoji, ali da mu nije do kraja jasan ni sam uzrok; ljudi se moraju baviti posledicama a ne uzrocima, jer otklanjanje uzroka može uticati i na otklanjanje straha. Strah da bi bio efikasno sredstvo vladanja nad ljudima mora biti opšti i nedefinljiv.

S druge strane, vladanje podrazumeva širenje moći ali i kontrolisanje straha koju ona izaziva. Teško je poverovati da je hrabrost osobita ljudska tvorevina, a da se pored svih njenih složenih izgradivih elemenata upravo u naše vreme narastajući strah može tako efektivno (naočigled svim mudrim upozorenjima) iz svakodnevnog života potisnuti i baciti na periferiju „gde su sve krave jednako crne i gde se od drveća ne vidi šuma“.

Ljudsko trajanje je dovedeno pod znak pitanja. Priroda time ne dobija niti gubi. Jedino duhovni život sabran stolicima u trezorima noosfere svoj smisao doveo je do jedne od novih granica na kojoj se sve mora iz osnova razumeti kad je ljudski razum u pitanju, budući da onom višem ljudi nisu ni od kakvog interesa.

4. Pitanje granice

A neko je rekao: granica jeste tu, ucrtana je na tlu pred tobom, ali se ne vidi, no mora se uprkos njenje nevidljivosti preko nje pažljivo preći. Šta znači: pažljivo? Pažljivost, pre svega podrazumeva, posedovanje osećaja sopstvenog postojanja u prostoru, vremenu i sferi misli pojedinca koje sadrže predstavu o njima i sopstvojoj jedinstvenoj ulozi. Ovo, razume se, ima smisla ako znamo kakva je to uloga zadata čoveku, ako znamo šta ga određuje u svetu i šta to treba da odigra da ga sama igra ne bi izbacila iz sebe kao kvarioca igre unutar granice koja omeđuje svet igrača, a igrači su svi koje je izabrao u jednom vremenskom periodu svet.

Granicama je uvek svojstveno razdvajanje različitog i u krajnjem slučaju onog suprotnog, onog što je po svojoj prirodi nespojivo tamo gde se dve strane ne mogu prekriti jedna u drugu. Granica uvek podrazumeva meru i merenje, razmeravanje različitih kvaliteta koje najčešće vidimo u nekoj od kvantitativnih formi kojima se odlikuju vizuelno izdiferencirane stvari. Ljudima se ponekad čini da se igraju, a retko shvataju da igre zapravo nema, da sve što čine samo je strahom i beznađem prikrivena ozbiljnost u kojoj kratkotrajno obmanjuju sebe.

Na jednom višem nivou granicama se omeđuje ljudsko postojanje unutar čoveku neprijateljske, a u najboljem slučaju hladne, neutralne prirode. Njih on pomera, uvećava ili u slučaju odbrane sužava nastojeći da sebe sačuva u trenucima egzistencijalne ugroženosti. Koliko u tako nečem i uspeva, to je drugo pitanje; ugroženost se ne da olako ukinuti, ona se, u suštini, uopšte ne može ukinuti ona je stanje stvari, medijum u kojem čovek boravi i traje ophrvan obmanama da će se u nekom času dokopati izlaza iz lavirinta bez pomoći Arijadne.

Ugroženost ne mora dolaziti samo iz oblasti prirode već i od drugih ljudi, od svega drugog što poseduje nagon za pokoravanjem, od nosilaca vlasti koji ne nalaze u sebi dovoljnost opstajanja već žive od potrebe da pokoravanjem drugih potvrđuju sebe proširujući okvire svoga uticaja. Stoga, čuvanje granica može biti i jedan od načina očuvanja sebe na putu u nepoznato, gde neizvesnost trajanja postaje zajednički sadržatelj onih što se okupljaju oko zajedničke ideje kao izraza najvišeg dobra.

Kako god započeli besedu, kako god je vodili, kako god hteli da u prvi plan izvedemo najrazličitije momente koji odlučujuće određuju ljudski opstanak, kako god isticali vanvremene temeljne fenomene koji određuju ljudsko biće i to u onoj presudnoj meri u kojoj ga određuje njegova ljudskost - jednako ugroženi sve vreme nastajućim egzistencijalnim situacijama kao što su strah, bolest ili svest o smrti – mi uvek dospevamo do onog kritičnog mesta, do mesta gde se postavlja temeljno pitanje ne samo prirode ljudskog bivstvivanja već i bivstvovanja u celini, a to je *pitanje najvišeg dobra*.

Na pragu novog doba, u času nadolaska novog nam nepoznatog vremena mi se s razlogom pitamo da li će nas i dalje voditi ideja najvišeg dobra, ili će se ona povući tamo odakle je došla, tako gde joj je oduvek bilo mesto a nas ostaviti same u samoći bez ičega što nas štiti i usmerava na put kojim vlada smislenost.

Sve što nas određuje, ograđujući nas i štiteći odatle od zjapećeg ništavila gde se otvara taj, pesnički kazano, *zev nad zevovima*, oko nas obšestarena granica s čije druge strane je tanan, ali čvrst sloj zaštite koji mudro oko vidi kao poslednje dobro do kog se može dospeti misleći ono što se neukim okom ne da sagledati, *ono jedno* podležeći u osnovi svega što jeste.

5. Potraga za smislom

Pitanje smisla i dalje ostaje jedno od bitnih pitanja, pitanje nad pitanjima. Svako kretanje unutar

razumom zadatih granica pretpostavlja razlog i smer nečem što ljudi vide kao cilj, kao mesto gde se spajaju vreme i trajanje pojedinačnog života. Vreme dana koje život usmerava u delovanju individue uvek je neodređeno, rasplinuto i dozvoljava da čovek gradi iluzije o potrebnosti ili nužnosti onoga što čini, a što se kratkoročno da izvršiti ili u nekom dužem segmentu trajanja.

Kad govorimo o ciljevima, obično imamo u vidu jedan jedini cilj identičan sa krajnjim smislom života, premda često govorimo o malim, parcijalnim ciljevima relativne unutrašnje vrednosti čiji zbir jeste ponekad baš za nas onaj sudbonosan, onaj poslednji, onaj koji određuje istinski smisao onog što smo činili; razume se, on je istinski za nas, ne za druge, ne za vreme u kojem živimo.

Sve istine s kojima se misaono srećemo, na koje se pozivamo relativne su i tek relativno značajne. Ona istina koja je istina od sveta, ta ne dopire do nas, niti mi nju domašujemo. Ona nije bila jasna ni Pontiju Pilatu koji je potom oprao ruke, nastojeći da se distancira i ogradi od samog pitanja koje je postavio, a istog časa već shvatio je da ga nije dobro formulisao i to se potom i njemu osvetilo. Jer, donošenje istine nije podrazumevalo i njen prethodno znani smisao, niti razumevanje tog smisla koji ne beše od ovoga sveta.

Možda ovakvo shvatanje ima stare teološke pretpostavke i pozivanje na biblijske događaje koji su sporni koliko i verovanje u njih, ali, ono živi u tradiciji došloj do nas i čini svet ispunjen tumačenjima koja ne

moraju biti verovatna, najverovatnije to nisu, ali i dalje deluju na naš pogled na svet. Da je Pilat kasnije loše prošao u životu to je istorijski verovatno, ali razlog tome bio je drugi, i da li je do takvog dijaloga uopšte došlo u ono vreme, to je veliko pitanje. No, mi ne živimo samo u ovom svetu nego i u svetu prošlosti, u mešavini onog što jeste, što je bilo i što je možda moglo biti u to da li se nešto nekad i dogodilo, nemamo pouzdanih dokaza.

Konačno, čovek je satkan od realnosti i slutnji; nedvoznačnim i evidentnim smatramo ono jeste sada i u čemu jesmo; tome možemo dodati i deo onog što je neposredno bilo i u čemu smo neposredno ili posredno učestvovali. Sve ostalo ostaje manje ili više verovatno, a što nam posle dva semestra na kraju poslednjeg predavanja iz logike reče profesorka – *ostaje nam samo da verujemo*.

Istine mogu biti razne, budući da je i svo njihovo dohvatanje relativno i ljudskom prirodom ograničeno. Naša ograničenost jeste izvor ne samo niza nesporazuma već i naših ograničenih odgovora na bitna pitanja koja ne behu od početka dobro postavljena, pošto svako pravo pitanje uvek u sebi sadrži najveći deo odgovora za kojim se traga.

Živeći u spletu najraznovrsnijih odgovora što na razne stvari ukazuju, ali ništa i ne određuju, ljudi se povode i kreću na sve strane, kao vlati visoke trave na vetru koji sve pomera a niotkud ne dolazi; ili, tako nam se možda samo u trenucima osame čini. Kad košava je u pitanju, mi znamo za njen izvor na istoku, znamo i na

koliko se ogranaka raspada na svom putu duž Dunava, ali ne znamo zašto je to tako; znamo samo za posledice koje neposredno osećamo ali ne i za uzroke koji do njih dovode.

To haotično kretanje ljudi u svim pravcima, koje je u suštini prividno jer je disipativno i teži da elemente koje zahvata na neki način i grupiše, čini da nastaju mali neformalni oblici koji zbiraju pojedince u labilne struktuirane društvene grupice sposobne da determinišu okolni prirodni svet unutar granice koju sa svih strana određuje viša, društvu nadređena moć.

Sâmo polivalentno kretanje svega postojećeg je evidentno i osnovni način postojanja stvari, svih bića i svega što uopšte jeste u svetu. Svet postoji na način kretanja i sam prostor je kretanje. I sve to nijednog časa nije sporno. Sporno u svemu tome je nešto drugo: koji je smisao tog kretanja?

Kako odrediti smisao, i ko određuje prirodu smisla? Čime je on određen, čime je on uzrokovan? Stvari i bića su u međusobnim odnosima. Ali, kako ti odnosi porađaju smisao? Da li i on ima svoju objektivnu dimenziju, ili je subjektivni proizvod ljudskog delovanja, čovekovog mišljenja o stvarima i njihovoj prirodi i značaju u ljudskom životu, a možda je samo posledica mišljenja samog koje sebe misli u sveobuhvatajućem vremenu, mišljenja što teži nečem po prirodi stvari nemogućem, tome da bude horizont horizonata izražavajući težnju za zahvatanjem svega što jeste i tako otvori skromni, u biti prikriveni put tamo odakle se rasprostrla prva svetlost?

Pitanja je mnogo, odgovor je samo jedan, ali konačnom mišljenju nedokučiv.

6. Supstancijalnost opstajanja

Nad svim odnosima što povezuju ljude nadneta je neizvesnost. Svi odnosi postali su neprozirni usled svoje nejednoznačnosti. Za sve postoji po više tumačenja i teško je bilo šta nedvosmisleno odrediti i reći šta se to zapravo u svetu dešava. Šta određuje osnovu svakodnevnog života pojedinca? Ako sve ima svoj razlog odakle nam on dolazi? Čime su ljudi određeni u vremenu koje jeste neizvesno, ali nikad nije bilo takvo i u toj meri, kao što je danas, i da niko ne zna šta mu je činiti; kako treba odgovoriti na pitanja koja pred čoveka iz tmine iskrsavaju? Kakva su to pitanja, kakva je to tama što ih sa sobom neznano odakle donosi?

Vidni su simptomi koji određuju današnje vreme i situaciju pojedinca u njemu: to su, pre svega, *neizvesnost, strah, gubitak oslonca* (na doskora funkcionalno iskustvo koje nam je omogućavalo donošenje rešenja pri susretu s egzistencijalno neizvesnim izazovima). Prošlost ni u jednom času nije bila mrtva, zauvek odbačena i petrificirana; ona je uvek bila jednako živa, ne manje od sadašnjosti, i u velikoj meri usmeravajuća. Iz nje smo dolazili i produžavali sopstveno trajanje oslanjajući se na vrednosti formirane pre nas u epohama koje ne behu životno lake, ali su svojom čvrstinom omogućavale da

preživi se dan u kom su nagomilane nedaće pretile da svakog pretvore u konačnog gubitnika.

Ne zna se koji od tih simptoma je više ugrožavajući za pojedinca. Da li je to neizvesnost koja izobličava sve čovekove pokušaje da nađe izlaz iz određene problematične situacije, ili je to strah koji je narastajući, u naše vreme, svevladajući u nizu oblasti gde donose se odluke koje za neposrednu posledicu imaju paralizovanje atomizovanih jedinki kad se nađu u situaciji da budu pred izborom više jednako pravnih ali u isto vreme i jednako neizvesnih alternativa.

Strah uvek otvara pitanje: *šta dalje?* Šta činiti a da čovek ne bude egzistencijalno uništen? Ta ugroženost ne mora biti samo individualna; u najviše slučajeva ona prima i sadrži kolektivni oblik. Nadnosi se nad čitavu zajednicu ljudi; neki su spremni da u ugroženosti vide pojavu sudbine, a neki nalaze da je to samo posledica ranije pogrešno donetih odluka.

S druge strane, postoji mogućnost i prenebregavanja straha, a u uverenju da nešto odakle pretila opasnost neće se dogoditi. Tako nešto ne nosi u sebi manje rizike. Verovatnoća uvek postoji i to u većini slučajeva, ali, ona je samo verovatnoća i ne donosi pouzdatost. A u današnjem svetu labilnih među-odnosa kojim vlada nesigurnost, strah se može samo uvećavati i to u onoj meri u kojoj se uvećava i značaj problema pred kojim se pojedinac ili grupa ljudi nalazi. Ovde, pojam *grupa ljudi* je relativno obimom neodređen pojam i može biti reči o manjoj

grupi pojedinaca, ili o čitavoj političkoj zajednici izloženoj iskušenju gubljenja suvereniteta ili nezavisnosti.

Neizvesnost sa sobom donosi i strah od nepoznatog. Jedna od osnovnih karakteristika našeg vremena je sveopšta neodlučnost u delovanju, nesigurnost da sve što postoji ima svoj osnov koji obezbeđuje smisao, a u isto vreme uslov je gradnje koja povezuje delove sveta u jedinstvenu celinu.

Strah velikim delom poreklo ima u neizvesnosti, u neznanju nadolazećeg u nepoznavanju onog što nam se može dogoditi već narednog časa ili narednih dana; većina ljudi živi u nekom čekanju, u očekivanju neznano čega, a da pritom niko ne zna ni šta zapravo čeka ni šta se u najskorijoj budućnosti može dogoditi. Pravila za zaključivanje nema, svako zaključivanje ima samo asertoričke konkluzije i vreme sâmno više nije ono što je određivalo postojanje i u isto vreme bilo horizont u kojem beše zatvoren naš svet sa malim stvarima koje činjahu jedini nam život.

Još jedna posledica našeg doba je pojava pojma *sveta prirode* u opisivanju odnosa duhovnog sveta. Na površinu izbijaju termini kao što su *neprozračnost, neprozirnost, maglovitost, sumračnost,...* U toj novonastaloj, starim Grcima stranoj, spletenosti prirode i čoveka, ovaj gubi svoju samostalnost i specifičnu razliku, utapa se u sve nejasnije definisanu masu koja ljudski svet pretvara u amorfnu svestovanim moćima pokornu svetinu. Krajnji cilj je uništavanje pojedinačnosti, uništavanje samosvesnih individua na čije mesto dolaze manipulisanju skloni

pojedinci. Ako su doskora mobilni telefoni bili sredstvo komunikacije, povezivanja ljudi neposrednim razgovorom, sada počinje da se odvija suprotni proces: razgovori se postepeno ograničavaju, slanje poruka smanjuje; ljudi se ponovo, postepeno počinju zatvarati u sebe a sve u ime njihove sigurnosti, njihove bezbednosti, ili bezbednosti državnog sistema u celini. Ponovo dolazi vreme dopisivanja pismima, zamrle pošte će oživeti, jedino golubi pismoše neće dobiti raniji posao, jer se u međuvremenu svet previše uvećao da bi oni mogli novi prostor savladati.

Svet je na putu gašenja mišljenja, njegovog potiskivanja kao sredstva otpora svemu negativnom a sve više vladajućem. Opstanak opstaje sebe nesvestan i to je potvrda pobeđe svevišnjeg Heruvima. Svako trajanje biće u sve većoj meri kontrolisano i nove tehnologije neće se samo na tome zaustaviti. Nadolazi nova, drugačija od prethodne tišine; ova nova, neće donositi mir i spokojstvo već mnoštvo glasova iz drugog svima nepoznatog sveta.

7. Nestanak tišine

Svako je sve više željan življenja u miru, u osami, daleko od vreve sveta, željan da sluša trepet lišća u grana starog hrasta pred kućom, ili upornih zrikavaca koji ravnomerno i jednolično, horski narušavaju tišinu i lome je na male segmente zvuka i praznine. U ljudima i dalje tinja želja za tišinom kakvu su znali u doba svog detinjstva, a ne za ovom koja im neda da usnu.

Živeti u tišini ne podrazumeva život u nekakvoj akustičnoj praznini, usred prostora bez znakova života, već, ima se u vidu život u svetu oslobođenom informativnog šuma koji čini mešavina raznih duboko protivrečnih iskaza kojima mediji ne prestaju da ljudima otimaju vreme i preostale komadiće dotrajavajućeg života.

Sve veća je veština onih danas sve ređih pojedinaца da se ograđuju od mase nebitnih stvari koje sve nas odasvud jednako zapljuskuju i uvlače u prostor nebitnog, u svet koji nas, po prirodi svojoj, uopšte ne interesuje niti nas se na bilo koji način tiče, jer niti je naš, niti nam je ikada pripadao, ali sad se pritajeno uselio u nas

Sve više ljudima ovladava ono nebitno, nameće im se kao nešto bez čega im je život lišen značaja, smisla i saglasja s drugima koji dele isti svet misaono bezvrednih beznačajnosti ispunjenih besmisлом. Takvim ljudima život je nalik sasušenim ružama koje u vazi na stolu i dalje nose deo sećanja na vreme kad su dominirale okolnim prostorom sred bašte.

No sve ne nestaje, i nestajuće nastavlja da jeste, kao što ono prelazeće u ništa ostaje i dalje s ove strane tog ništa. Nimalo slučajno, ono nebitno ima i svoju drugu stranu, no ona malo je kome vidna na pravi način kao deo korisnog privida; zato prividno domi-nira samo onom negativnom, agresivnom stranom, i krade sve čega se dotakne. Tako postaje relativno sve što nam je bilo važno ili drago, sve u šta smo verovali, sve što smo cenili smatrajući da nam po svojoj prirodi pripada.

Malo ko primemećuje da sve više je, iz dana u dan, besmislenih nametnutih nam činjenica koje se nikog ne tiču, čak ni onih koji su ih smišljali, često poludrogirani, ili pijani, nastojeći da ispune komunikativni prostor kako bi te *quasi*-misli čiju strategiju određuju lukavi vlastodršci, postale predmet ispraznog prosuđivanja i nadmetanja u nekakvom „umovanju“, a da se ne vidi ona njihova druga strana oličena u beznačajnosti i prividnoj važnosti. Retko ko uspeva da pobegne iz nametnutog mu lažnog sveta i da ostajući sam sa sobom nastavi večni dijalog s likovima koje je sačuvala tradicija i njima ispunila duhovni prostor u kojem se vodi razgovor o večnom.

Ti novi mediji nametnuli su većini ljudi misao da bavi se onim što je važno i što je jedino bitno kako za njih, tako i za društvenu zajednicu u celini, za opstanak svega što je važno za življenje u svetu kakav nam se pokazuje i daje danas. Niko ne shvata da u ovom životu ništa nije bitno, da već u narednom času sve pripada prošlosti oličenoj u beznačajnosti.

Ona prava prošlost malo je kome pristupačna, malo ko joj se okreće kako bi u njoj tražio ne samo utehu kao pred smrt poslednji grčki misleći Rimljanin Boetije, već i smirenost pred onim neumitno nadolazećim. Ako je neko od retkih ljudi bio na pravom putu onda to beše veliki stoik Marko Aurelije. Veliki stoik, ako ne po delu, onda po načinu življenja. Vladar koji je imao sve a điveo nadnet nad malim stvarima i prolaznošću.

Sve manje je pokušaja da razumeju se drugi u njihovoj drugosti, da razumeju se u s njima razdeljenoj

tuzi i bolu nad kratkoćom života koju guta poslednje vreme.

Smatra se da je dovoljno opovrgnuti drugog po svaku cenu, olako odbacujući njegov stav bez ikakvog udubljivanja u smisao argumenata koje ovaj iznosi, a kako Hajdeger primećuje (tome se suprotstavljajući), „najdrastičniji način odbacivanja nekog stava ne izvodi se, naime, tamo gde se taj stav grubo odbija, kao nešto opovrgnuto i samo gurnuto na *stranu*, već tamo gde ga naime preuzimamo i ugrađujemo u suštinsku utemeljenost i povezanost s našim argumentom, to jest tamo gde ga preuzimamo i ugrađujemo kao nesusštinu, koja nužno pripada suštini“. Razume se, postoji li danas još kod ljudi ne toliko sposobnost, koliko volja za razložnim i smisao-nim dijalogom kako bi se ustrajalo na putu ka istini, a to posebno u vreme kad nikom do istine više i nije stalo.

U svemu što se danas dešava sve prisutniji je nagon za zatvaranjem horizonata, za ostajanjem u oblasti onog najprizemnijeg a u cilju zagušivanja mogućnosti svakog nepragmatičnog mišljenja na putu ka onom bitnom, ka onom zbog čega ljudi jesu to što jesu nalazeći se tu gde jesu, i zbog čega bi svoju odgovornost morali videti kao izraz najviše forme sopstvenog postojanja. Na taj način ljudi traju a da ne znaju ni smisao, ni osnovni razlog svog trajanja.

Sve više teži se tome da se život svede na tehnički proizvodljivu rukotvorinu, stanje u kojem čovek bio bi posve drugačiji no danas, nov, sa sasvim drugim potrebama, možda zdraviji, dugovečniji, oslobođen mnogih briga,

strahova i bolova, pri čemu bi jedini njegov cilj bio da tehnički proizvodi i usavršava samog sebe, brišući svoju suštinu koja se ogledala u njegovoj subjektivnosti čineći bitni momenat njegove ljudskosti, te će u tom slučaju apsolutni besmisao postati njemu jedini smisao koji će se ogledati u apsolutnoj vlasti nad prirodom, nad drugima, nad svetom, nad zapravo onim najvišim odakle sve dolazi pa i njegovo definitivno uništenje.

Upravo stoga je sve alarmantnije pitanje: kako odgovoriti na razloge smisla postojanja, koje i oni retki među nama sve ređe postavljaju, jer mišljenje, što oduvek beše privilegija malog broja pojedinaca, svo je zagušeno nepotrebnostima i svojim odsustvom na raskrscima pred kojima se pojedinci sve više nalaze, a što samo potvrđuje da krećemo se u svetu gde više nema predmeta čiji bi temelj ono moglo misliti, niti puteva čijim bi se naporim prokrčivanjem dospevalo tamo gde se ranije već bilo, samo na možda drugačiji način, na način manje opterećen nepotrebnostima kojima nas preplavljuje ovo naše poslednje vreme.

Ničega nema, a da nema temelja (a da nema svoga *zašto* i *po čemu*), osim samog temelja koji niti uspevamo da razumemo niti ga mislimo možemo zahvatiti usled neprozirnosti samog načina postavljanja pitanja o njemu koje ne bi bilo dvosmisleno.

Nadolazeće novo, drugo vreme, ono neočekivano, ali u isto vreme po svom sadržaju hladno, užasavajuće, neljudsko, mada i ovo u kojem sada jesmo, tome je blisko mada još uvek i jednako daleko od svog završetka, iako u

sebi još uvek sadrži nešto od humanosti koju su ranije generacije poznavale kao duhovno прибежиште. Njegovo završavanje traje, a da u trajanju još uvek nema ni nagoveštaja, ni blage najave onog nepoznatog, onog što će tek nastupiti, možda u času kad to budemo najmanje očekivali i još manje od najmanjeg želeli.

Sve to nije nimalo uspokojavajuće. Naprotiv. Živimo prelaženje iz nesnosne, razdiruće, pomamom zadobijene, narastajuće sveopšte društvene agresije čiji jedini cilj je potiranje sveg duhovnog nametanjem sna bez snova.

Želeli smo da živimo daleko od ulične vreve, daleko od nesnosne buke, želeli smo da budemo u tišini, ali ne u praznoj, od misli i snova ispražnjenoj tišini. Jer ova nadošla tišina nije ona što nestala je, a što beše prepuna nestvarne lepote, blagosti, nežne svetlosti koja rasipala se po svemu što značilo nam je bezmerno više no šum nepoznatog i nametnutog nam talasa bezvrednih informacija koje gutaju sve osim samih sebe u svojoj malignosti.

8. Smisao činjenica?

Kad pojedinci traže makar kakav oslonac u strahu od nadolazećih nevolja, oslanjaju se na činjenice koje sadrže razloge ispravnosti njihovih postupaka, a one mogu biti razne: ili su to fragmenti koji dolaze iz prošlosti, ili stavovi i znanja o onom neposrednom što zahteva novom vremenu primeren odgovor. Dugoročniji ciljevi tu su od manje važnog značaja.

Činjenice se sve vreme neposredno talože u svesti, saglasne, ili protivrečne, jedne druge potiskuju i one naj-agresivnije, ili po svojoj unutrašnjoj prirodi najdominantnije, izbijajući u prvi plan determinišu čovekovo delovanje i čine se najispravnijim odgovorom na trenutne izazove pred kojima se ovaj obreo nezavisno od svoje volje ili namere da neku zamisao opredmeti ostavljajući je zajedno s njenim posledicama za sobom, ne nastojeći pritom da hita ka nečem novom, a što ne zavisi od njega.

Najveći deo odluka često je posledica lošeg raspoloženja. Sam život odvija se u nizu pokušaja prevladavanja onog lošeg što sa svih strana iskrsava pred nas. Po svojoj prirodi to *loše* nije ni loše a ni dobro; ono je takvo kakvim ga mi u času donošenja odluke vidimo. Do konačne odluke o ispravnosti ili pogrešnosti učinjenog dolazi se tek kasnije, ponekad prekasno da se išta pogrešno ispravi, da se prvobitno zamišljeno na pravi način i dovrši.

Najviše svojstvo čoveka je u mogućnosti izbora. On može da bira i *biranje* je po svojoj biti njegova privilegija i njegovo prokletstvo. On može smer svog delovanja da menja, može da utiče na razvoj događaja koji ga se neposredno tiču, a ona priča o leptiru koji može da promeni tok kojim se menja svet, samo je lepa priča za one koji vole ekstremne priče ponikle iz sveta nauke.

Čovek se sreće sa malim stvarima i on menja njihove forme postojanja, ali retko ide dalje od toga. Svet u svojoj celini ostaje isti, kao i čovekova neposredna okolina. Govorim o pojedincu koji je poput svih nas, ne o

čovjeku kao apstrakciji; od tih apstrakcija umorila se već čitava istorija. Oni koji su u stanju da utiču u donošenju krupnih odluka, ti stvari menjaju tuđim rukama i na njih se sve te priče o slobodi ne odnose; svo vladanje je pritaženi, maskirani terorizam.

Ne možemo je pomenuti toliko navođenog Sartra i njegove reči kako je čovek apsolutno slobodan i stoga apsolutno odgovoran. Koliko je to tačno? Koliko je čovek uopšte slobodan i u kojoj meri uopšte može biti odgovoran za to što čini? Dokle doseže ta njegova *odgovornost* i u čemu se ogleda ta *apsolutnost* njegove slobode?

Navodno, čovek je slobodan da donosi odluke, ali u kojim granicama se on uopšte u tom slučaju kreće? Odgovoran je, za odluke koje donosi, ali, o čemu su te odluke zapravo, u većini slučajeva o nekim malo vrednim stvarima? Čime su to one uslovljene? U većini ozbiljnih slučajeva, čovek kao krhko biće nije slobodan da donosi bitne odluke; on je plašljiv, kukavan slab da bi ustrajao u ozbiljnoj situaciji. Niko nije starac Vujadin. Drugim rečima ideja slobode je toliko stara, koliko je stara i istorija onog koji je navodno poseduje.

A što se odgovornosti tiče, tu je stvar već složenija. Pred kim je to čovek odgovoran? Pred onima koji mu čine zlo? Pred cinizmom okoline koji se svakodnevno izliva na njega? On može biti odgovoran samo pred samim sobom. Svi drugi su sebični manipulatori i čovek to mora shvatiti. Niko mu ne želi dobro. Svi ljudi su zli, napisao je u odgovoru na pismo jednog mog Vršćanina engleski filozof

Rasel, a ovaj je hteo da zna šta činiti u zlobivom ljudskom okruženju.

Čovek je u svetu bez osnova. I zato ne može biti ukorenjen u tlo. Ne može biti na istinski način metafizičko biće. Oblast metafizičkog za njega je nedomašiva. Zato pliva u neodređenosti i zato sve su mu strasti jednake kao i svi osećaji: krivica, strah i sve što bi moglo biti poslednje; zato što ništa nije prvo, nije za njega ni od kakvog odlučujućeg značaja. Poslednja reč takvog puta mišljenja jeste: *nemoć*.

Činjenice uslovljavaju naše ponašanje. No, to je samo delimično tačno. Ono što će odrediti krajnji ishod našeg delovanja to zavisi ne od njih samih već od našeg izbora, ali u prvom redu od njihove pristupačnosti, od toga u kojoj meri njima raspolažemo i u kojoj meri su nam date u određenoj situaciji da bismo u određenom trenutku izabrali ono što je najbolje za nas.

Poseban problem našeg vremena je šta činiti s činjenicama koje se sa svih strana svaljuju na nas u svoj svojoj raznolikosti. Činjenice jesu, no kako ih interpretirati, kako ih razumeti? Ono do čega većina uspeva da dospe jeste njihovo sabiranje, a daleko manjem delu ljudi uspeva da ih uopšti; da ih na neki način klasifikuje i sistematizuje, da uspostavi među njima neki red, neku moguću smisaonu hijerarhiju.

Ono što većini ne polazi za rukom, a što jeste najvažnije, to je: *analiziranje*. Da bi se do nekog uvida došlo u moru činjenica neophodno je njihovo analiziranje i tim putem dospeti do znanja o tome kako se treba ponašati u

novonastaloj situaciji različitoj od svake ranije poznate, i tek tako dospeti do *odluke*.

Uvid u mnoge od njih i u njihovu pravu prirodu dolazi često prekasno i ne bez razloga se govori o tome kako nas ono što je prošlo, odnosno istorija, ničemu nije naučilo. Istorija kao skup prošlih znanja i nije skupina pouka za budućnost, ona je samo skup znanja o onom što se dogodilo i čega više nema. Ono što je *prošlo* ne može nas ničemu i to s pravim razlogom, na pravi način, poučiti i usmeriti u našem delovanju. Svi su generali pametni posle rata - često se s pravom kaže. U novoj situaciji uvek se mora reagovati na novi, nestandardni način, ako se čovek hoće izbeći greške koje drugi od njega očekuju. Čak i u toj novoj situaciji u velikoj meri sličnoj nekoj ranijoj postoje male, u početku neznatne razlike koje potom menjaju čitav predviđeni tok događaja. Tome nas uči teorija haosa po kojoj se ne može budućnost sa sigurnošću predvideti. Prve potvrde tome došle su nakon izučavanja prirodnih pojava iz oblasti meteorologije (Edvard Lorenc), da bi posle kratkog vremena zahvatile i prostore predviđanja u društvenim naukama, ali ne kao priča o leptiru, već kao priča o Cezaru na Rubikonu, koji za sobom nije imao dečачke maštarije nego slavu pobednika Galskih ratova i verne mu naoružane i izvežbane legije. Na reč da dolazi slavni Cezar veterani Četvrte legije bili su nepobedivi.

Jeste činjenica i to je dokazano da nezamisljive razlike mogu često biti izazvane neznatnim činjenicama i promenama koje one izazivaju; ali, iako smo poučeni time

da naizgled neprimetne promene imaju veoma *izgledne* posledice, stvar je u tome što mi ne vidimo sve onakvim kakvo ono jeste, stvar je u tome što mi ne uočavamo razlike u neprimetnosti.

Upravo stoga govoriti o smislu pojedinačnih činjenica i njihovom uticaju na njima susedne momente čini se u najvećoj meri nemogućim, ili, u svakom slučaju, krajnje nepouzdanim. Činjenice su činjenice i same za sebe jesu ništa, van konteksta u kojem se mogu naći. A konteksti mogu biti razni. Iste činjenice mogu biti od različitog značaja i u različitim situacijama (a ponekad i istim) različito interpretirane. Same po sebi one nemaju smisao. To je i osnovni razlog što se za njima ne možemo slepo povoditi. Smisao svemu daje tek kontekst.

Upravo stoga naše vreme koje to zapravo i nije, jer ga čini sama granica dva vremena, jednog ranijeg, doskora svima znanog kao novo, i drugog nadolazećeg, svima nepoznatog, jeste trenutak razvučen u neodređeno trajanje, ne dozvoljavajući pritom činjenicama da imaju smisao i stabilan značaj. Trajna nestabilnost svega što jeste, trajna nepostojanost svega što bi ljudi hteli videti kao oslonac, vodi samo jednom: prihvatanju neprihvatanja ideje o stabilnosti života unutar sveta koji nam je nakratko dat.

Sam život nema u sebi smisao jer nema ni sopstvene temelj; kako to onda mogu imati činjenice koje bi nam trebalo biti orijentiri u potrazi za onim što je najviše, a samo po sebi s one strane izrecivog? U današnjem svetu

nema orijentira, jer nema u njemu ni ciljeva kojima bi vredelo težiti da bi se potom moglo reći da nam je život prošao na pravi način i da je vredelo vreme provedeno provedeno u njemu, da vreme kao takvo nije bilo izgubljeno već ostalo deo vremena kao celine.

Govoriti stoga o činjenicama može biti lagodno i u većini slučajeva neobavezujuće, jer one nam dolaze i odlaze, vrtoglavom brzinom protiču našom svešću sve manje sposobnom da ih selektuje i izdvoji one nad kojima vredeti zastati. Da sve ima neki smisao, u to ostaje nam da verujemo, a vera bez nade i ljubavi ostaje bespomoćna posebno u času kad najviša mera ne može više da potvrdi sebe u svetu koji jeste *sine ratione*. Ako se ovde vrađamo poznatim rečima ap. Pavla iz Druge poslanice Korinćanima, to nije potvrda tome da pripadamo verujućima već pre tome da svet u kojem živimo nije svet koji je u svim svojim segmentima vredan življenja.

9. Izbor puta

Brodovi plove nad tišinom čiji donji deo čine potopljeni njihovi prethodnici koje je na put ispratio nedostatak sreće. Ta plava tišina koju čini voda što pamti sve brodolome i poslednje glasove umirućih putnika i danas je osnova puta kojim se plovi iz znanog u nepoznato. Putovanja ne poznaju putnike, još manje njihove namere; jedino što im daje smisao jesu putevi na kojima se ona odvijaju. A oni morski putevi, razlikuju se od šumskih samo po tome što ne pamte tragove kretanja putnika što

brode ka svome kraju, jer dubina mora jednako je tamna kao i izvor svetlosti na iznenada raskritom proplanku.

Najbitnije svojstvo čoveka, ono kojim se razlikuje od svih drugih bića i čime ih nadvisuje u beskrajnoj težnji da uzdigne se do bogova čija mesta odavno su ispražnjena, jeste mogućnost izbora koju mu daruje mišljenje. U ovom slučaju bogovi su oličenje najviših vrednosti, čiste suštine lišene tvarnih primesa koje su u funkciji obmanjivanja pojedinaca u časovima kad nastoje da prozru nametnutu im sliku sveta. Pitanje koje i dalje ostaje, zašto uopšte pominjemo bogove, zašto u njima tražimo прибежиште koje ne možemo imati u samima sebi, nema odgovora. Čini se da je odgovor u čovekovoј slabosti u stanju nemoći da se ostane uspravan i spreman biti i na strašnom mestu postojati; a tako nešto može se desiti samo jednom, a može se misliti stalno, u večernjim satima kad nebo je prazno, bez zvezda i znakova nadlunarne dubine.

U potrazi za onim što ga nadvisuje čovek teži da svakoj stvari dokuči smisao jer znano mu je da ničeg nema bez smisla koji je temelj onog što je predmet mišljenja. Sâm *smisao* tema je posebne vrste čiju prirodu on retko misli ali uvek ostaje svestan da ono što jeste ima svoj razlog i smisao svega, kao razlog nad razlozima, najviši razlog vodi rešenju pitanja bivstvovanja kao bivstvovanja.

Samo u takvim trenucima čovek je jednak sebi na pravi način i samo tada, mada to može biti retko, on se izdiže nad običnošću i sve što ga okružuje vidi drugačije

no što se ono ljudima u prirodnom stavu pokazuje. Ono što osujećuje njegov odnos spram stvari i okolne prirode jeste opuštenost, uverenje da je sve „normalno“, da je takvo kakvim treba da bude da je zadovoljenje osnovnih nekoliko životnih potreba dovoljno da dan prođe u lagodnosti i da se sutra nadoveže na danas bez neke bitne promene. Linearnost trajanja postaje čoveku osnovni ideal. Njemu ništa više nije potrebno; dovoljno mu je da se ništa posebno ne dešava, da sve teče bez ikakvih promena. Ljudi su troma bića, navikla da žive na dostignućima prethodnika koji za ovakav način života nisu znali. Svet se izmenio. Trajanje oslobođeno kvalitativnih promena postalo je osnovni način života većine. Zato ih se ništa i ne dotiče, zato neće reagovati na izlive očiglednih nepravdi, zato nemaju sažaljenja ni za koga, zato nemaju samilosti ni prema bližnjima koji se možda nadaju da bi im se mogla olakšati patnja s malo pomoći bližnjih. A bližnjih nema. Oni su se zatvorili u svoje ljuštore iz kojih ne žele nikog da vide i ne žele ništa da znaju. Zato na sahrane malo ko ide sem najbliže rodbine jer žalost je nestajuća kategorija. Ljudi se kreću u nepokretnosti, žive u ne-življenju.

Ma kuda krenuli, tek ćemo na kraju stići na početak a tad biće prekasno da se sve jš jednom promisli i proračuna. U svakom slučaju, nadolazeće trajanje koje pojedince očekuje biće neki sasvim novi početak, ni nalik onom koji smo sve vreme, čitavog života znali, a sve dotad navodno „znano“ osvetliće se na novi način i sve to znano biće nam novo i nepoznato; svi događaji javiće se u novom svetlu, sve misli dobiće svoj novi oblik, i sav svet

postaće neki novi svet ni nalik onom iz kog smo upravo došli. Naš život je upravo u tome: *neprestana mena* svedena u jedan trenutak koji je tek na momenat tu i već više nije, jer na trajni, čak ni prividno privremen način, nema u realnosti ni nas ni obzorja što obuhvata obuhvaćeno u granicama istine koju na neki nači bezuspešno nastoji da nam nametne priroda, iako nama neprijateljska, ili u najblažoj formi iskazano ravnodušna, budući da ona i ljudi kao njena potvrda na granici dva sveta jednako postoji.

Čovek je jedino biće koje može da bira nalazeći se među različitim mogućnostima. A i to da može videti različite mogućnosti, da ih može biti svestan i racionalno ih promišljati, takođe je jedino njemu data privilegija. Izbori su razni, uvek različiti, a izbor puta bitni je uslov da čovek može biti na putu; u svemu važno je samo putovanje, važna je plovidba morem, ili izbor staza po gustim šumama. Najteže je ići poljima, jer ona su najobmanjivija. Čini se da staza nema, a ima ih, samo se od trave ne vide.

U tom slučaju bitno je mišljenje, bitno je donošenje ispravne odluke, jer cilj je nevidljiv, a tek u predvečernje života nazire se samo bleđa linija horizonta koji jeste slika vremena preostalog do kraja putovanja. O završetku života ne treba govoriti pesnički, najbolje je uopšte ne govoriti i misliti samo *nestajanje*.

Upravo stoga život i nije ništa drugo, no samo izbor, udes nametnut sudbinom kao jedinom mogućnošću. Većina ljudi svest o udesu prespava, nastoji da traje iz dana u dan, da svaki dan vidi istim kao prethodni, i sve

buduće vidi kao današnje, a kad se probudi, jer tako nešto se ipak u jednom času dogodi, već se obrela sa druge strane velike reke, tamo, među senkama koje nemaju senke.

10. Politika kao vetrometina

Jedna od najfrekventnijih reči u naše vreme jeste *politika*. Malo ko da nešto nije pisao ili rekao o njoj, mada retko sa mnogo smislenosti da bi tekst mogao izazvati makar imalo interesovanja i podstakao čitaoce na razmišljanje o temi koja se razmatra, a svako misli da o tome sve zna. S druge strane, sama reč *politika* jeste koliko stara, toliko višeznačna, i nije slučajno da prečesto i nekritički se koristi budući da je bremenita mnoštvom različitih značenja.

Da je čovek političko biće, o tome su govorili već stari Grci. Oni su u prvom redu mislili da je čovek biće, koje se razlikuje od svih drugih time što je građanin polisa i da je polis njegova najviša briga. Grad (država) uvek je bio iznad pojedinca, a Grci koji su nadasve cenili slobodu, slobodu države videli su kao nešto što je daleko više od njihovog prolaznog, pojedinačnog života. Država se branila svim sredstvima, a u vreme demokratije ostrakizmom kao najefektnijim načinom da neko jako popularan, ma koliko uman i zaslužan, ne preuzme vlast i zavede jednovlašće (tiraniju), čemu nisu uspeli izbeći ni najugledniji, najslavniji poput Temistokla ili najpošteniji ljudi poput Aristida.

Kad se ceo život provodi u jednom malom gradu, malo može biti čega skrivenog ili neke privatnosti. Sve

biva javno, većini poznato i s razlogom javnost beše na Agori najviši sudija. Očuvanje slobode države beše u prvom planu, posebno ako se ima u vidu da grčke države stalno su se međusobno sporile i ratovale, sem u slučajevima kad bi im se svima pojavio zajednički neprijatelj donoseći im opasnost da budu pokoreni, kao što to behu Persijanci pod vladavinom Kira i Kserksa, ili bi vreme mira bilo poštovano u vreme održavanja Olimpijskih igara kada bi među Grcima zavladao mir jer su svi hrlili na takmičenje u Olimpiji koje beše panhelensko.

U potonjim vremenima političke odluke donosili su najmoćniji pojedinci – vladari, pape, bankari..., i tako beše doskora, kad se konačno konstatovalo da ljudi nisu politička bića, da se politikom bavi neko drugi ko može biti i u senci vlasti koja često samo je paravan što na sebe prima prve kritične udarce no bez snage da nešto izmeni.

Savremeni mediji sve čine da ljudi budu u najvećoj meri disperzni, da ne mogu postati kritična masa koja bi bila u stanju da ugrozi uspostavljenu vlast koju čini, formira i kontroliše finansijska oligarhija. Novac je postao treća karta sistema koji sve čini za očuvanje samoga sebe.

Usled toga, politika, kao forma vladanja, mora biti stabilna kako bi bila temelj svake uspešne vlasti, koja pretpostavlja da ljudi s margine društva u nekom momentu mogu postati veoma značajan faktor sposoban da ugrozi stabilnost društva.

Zašto politiku porediti za vetrometinom, to i nije u prvi mah do kraja jasno. Politički odnosi među ljudima često se oblikuju haotično, a učesnici mogu biti predstav-

nici različitog društvenog porekla, koje u većini slučajeva objedinjuje nekoliko zajedničkih karakteristika: žudnja za vlašću, želja za dominacijom nad drugima, arogantnost i prezir prema jednakima sebi, anksioznost, nesigurnost u sebe kao pojedinca, sklonost prihvatanju mišljenja stada, nizak nivo individualnosti i samopoštovanja...

Sve to uslovljava formiranje grupe ljudi koja svojim stavovima čini amalgam koji određuje politiku jednog vremena, ili jedne države koja funkcioniše pokoravanjem celokupnog stanovništva tako što se drugačija mišljenja neutrališu pomoću za to razrađenih načina.

Stoga, politika spram onih koji misle drugačije, uništavajući ih mentalno i psihološki, blagim, konstantnim ispiranjem mozga, deluje kao ponekad jedva vidljiva, ali neprestana vetrometina što je daleko bolje, bezbolnije no primena nasilja na neistomišljenike. Ne mora svaka vetrometina biti orkanska, ona može biti ponekad i jedva primetna, ali uvek permanentna, stalna dok ne poništi svako drugačije mišljenje i vladajuće stavove proklamovane politike nametne kao jedino moguće i jedino ispravne, i to najčešćim ponavljanjem istih stavova u različitim oblicima.

Društveni svet nema više svoje ranije oblike, on postaje jedan, jedinstvena maligna masa na tankoj opni racionalnosti prirode blokirajući njeno bivstvovanje koje su stari nazivali *physis*. Neskrivenost mogućeg je ukinuta, ostala su samo različita ispoljavanja surovosti jer, pojedinci, ma kom društvenom sloju pripadali, više sami po sebi, ne znače ništa. Postoji samo politika, jedini izraz

vlasti onih što spremni su da nemilosrdno unište sve van sebe što može narušavati njihovu udobnost i njihovu sliku svetu izraslu iz moći suprotstavljene prirodi u njenom nascentnom stanju.

Svet traje, traje u iznakaženom obliku u kom se pokazuje iznutra obogaljena priroda; ljudi čute u očekivanju boljeg vremena jer veruju da zlo je moćno, ali ne i beskonačno u svom delovanju i rasprostiranju. Slabljenje moći potresa temelje politike. Zato je ona u sebi promenljiva, jer je satkana od ljudskog materijala, a ljudi su, posebno oni politički, posebno kvarna bića, spremni na sve, na svaki kompromis, na međustranačko preletanje i pre što vetar preraste u vetrometinu.

Jedina pouka koju nam donosi sećanje na prošla vremena i dugo iskustvo o onom što je bilo oslanja se na staru mudrost: biti što dalje od mesta gde se bilo šta rešava, pa čak i po cenu nedaća koje čoveka mogu zadesiti; jer, najveći deo njih je prolazan; ne dozvoliti sebi da pomisao na prošlost izaziva neugodu i nastojati u sleđenju stare pitagorejske mudrosti koju su potom kao svoju maksimu preuzele mnoge druge antičke filozofske škole - *λάθε βιώσας*.

11. Temeljnost temelja

Kad se govori o temelju, obično se pomisli na temelje kuće u gradnji, ređe na temeljnost mišljenja. Pomisli se na nešto osnovno, na podlogu na kojoj sve nadgrađeno počiva. O tome da sve ima svoj temelj zna se od davnina, ali, kao princip prvi je pitanje temelja

formulisao Lajbnic u XVIII stoleću svojim kasnije čuvenim, do danas mnogo promišljenim, a na prvi pogled posve očiglednim stavom *Nihil est sine ratione*.

Pomenuti stav može se prevesti kao *ničeg nema bez osnove*, ili *ništa nije bez osnove*. Oba stava na prvi pogled govore isto, no ovaj drugi u svom *nije*, ukazuje na neko jestanje i bivstvovanje koje se potom dovodi u vezu s osnovom, te se osnova pokazuje kao bivstvovanja (*Sein*). Ne bez razloga Hajdeger je ovom pitanju posvetio poseban kurs od 13 lekcija (*Der Satz vom Grund*, 1955-1956) nastojeći da *ratio* kao osnov rasvetli iz svih uglova da poveže ga i izjednači s bivstvovanjem (*Sein*), gde se osnov, dno, pokazuje kao *bez-dno*.

Pitanje kojem vodi sva rasprava o osnovu, dospeva do pitanja da li sam osnov može, ili mora imati osnovu. Ako se pođe od iskustva starih Grka, koje je nama daleko i mi ne mislimo više kao oni, tu osnovu, koju su Grci mislili kao *logos*, *arche*, *physis*, *kosmos*, *aion* (koji se često prevodi i kao vreme sveta), a koju su Rimljani preveli kao *ratio* nama je nedostupna, mi je možemo misliti, ali ne i doživeti.

Između stavova da ničeg nema bez osnove (*Nihil est sine rationem*) i da svako biće ima osnov (*Omne est habet rationem*) krije se provalija koja se u prvi mah i ne primećuje; drugi stav tim *ens* uvodi pojam bivstvovanja i izjednačuje ga s osnovom dovodeći nas u situaciju da tvrdimo u isto vreme kako bivstvovanje označava osnov, a osnov bivstvovanje, te se naizgled nalazimo u krugu, budući da, po rečima Hajdegera, ne znamo jasno ni šta

znači *bivstvovanje* (*Sein*) ni šta znači *osnov* (*ratio*). Jer, problem je već u tome što bivstvovanje znači osnov, a da sâmô kao osnov nema osnov.

To je pomalo nalik na kuću u kojoj ja sada stanujem. Oni koji su je gradili, gradili su je bez temelja, na zemlji. Ali, na primedbu da se tako ne gradi, oni bi rekli da je kuća na zemlji, da zemlja je osnova, da je zasnovana i da ima svoj temelj u zemlji koja je osnov na kojoj stoji. To što sam ja potom oko cele kuće kopao i zasipao dodatni temelj kamenom i betonom, njih ne bi potreslo; rekli bi: to je tvoja stvar, kuća i pre toga stoji već pedeset godina počiva na tom mestu, i preživeće tako i tebe. Naravoučenije: obrati pažnju na to šta i od koga kupuješ.

Kako bivstvovanje bivstvuje kao zasnivanje (kao osnov), ono samo nema osnov, ono je bez-osnovno; no budući da nema osnova, kao bez-osnovno, ono svojom bezosnovnošću omogućuje zasnivanje svega što jeste.

Sve drugo što jeste ima svoj osnov, ima svoj temelj, a ako je tako, šta je tu s nama, kakvo je naše delovanje i na čemu se ono zasniva, tačnije, od čega ono polazi, kakav je njegov smisao, jer i smisao je ugrađen u osnov naše delatnosti koja određuje naše postojanje. Međutim, moguće je da stvar stoji i obratno: smisao može biti ugrađen od samog početka u naše postojanje odakle biva određivana naša delatnost u njenom pozitivnom ili negativnom smislu. Život nam determiniše priroda čiji smo racionalni deo i mi ma šta činili, činimo samo ono što možemo u tom trenutku kad se određujemo u vremenu koje je samo ma-

lim delom naše, a onom najvećem kojeg se mi ne tičemo, u njegovom otvaranju spram celine kosmosa koji ono samo horizontno obuhvata, mi ne značimo ništa. Mi znamo prirodu, ona ne poznaje nas.

Kao postojeća bića, kao nešto bivstvujuće, mi imamo nekakav osnov, no u čemu se sadrži taj osnov iz kog proističe uvek određena forma, jeste ono što informiše o onom što jeste, o uspostavljanju postojanja čoveka, o njegovoj vlasti nad drugima i nad Zemljom, o vladavini koja izvire iz osnove vladanja kao kosmičke moći. A ako sve ima svoj temelj, to onda važi i za sve što traje u granicama koje određuje *ratio* u svom izvornom smislu.

12. Bezdušnost

Informativni prostor omogućuje neprestanu komunikaciju pojedinaca po najrazličitijim pitanjima; ona se u prvom redu tiču osnovnih životnih potreba i održavanja života na elementarnom, primitivnom nivou. Ređe se počinju voditi razgovori o nečem višem, o onom što nije neposredno vezano za način i mogućnosti preživljavanja kojima je ispunjena svakodnevica i ograničen svakodnevni život.

Tu svakodnevicu čine komentari ili površna prosuđivanja raznih događaja koje nameću mediji a najčešće to su zbivanja u svetu života društvenog polusveta koji nas okružuje, a čija popularnost vezana je za bizarne i vulgarne događaje iz njihovog privatnog života o čemu ljudi vole da slušaju, da prozaična zbivanja prepričavaju i jedni dru-

gima ih komentarišu, da ih cinično i s ironijom prosuđuju, smatrajući u većini slučajeva da oni sami nisu na tako primitivnom nivou; pritom, na taj način, teše sebe kako su sami moralniji i često obrazovaniji od polusveta čije beznačajne i često vulgarne dogodovštine popunjavaju naslovne strane tabloida i jeftinih sajtova stvorenih za prizemnu zabavu duhovnog polusveta, dok tome, u velikoj meri, doprinosi i televizija čiji je nivo odavno ispod svakog kulturnog nivoa i kod normalno obrazovanog sveta svojom degutantnošću izaziva samo neprijatna osećanja i permanentan prezir. Prizemnost tzv. „estrade“ koja sebe smatra „elitom“ odraz je „društvene kulture“ i lišenosti tradicionalnih visokih vrednosti koje su stari Grci videli oličene u *paideii*.

Konačno, ima i onih koji sebe smatraju uzvišenim nad društvenim talogom i smatraju da se nalaze u pri kraju sporova o događajima u sferi dnevne politike, no pritom pažljivo održavajući određenu distancu kako ne bi pali u nepotrebne nevolje.

Ipak, čitajući prve stranice novina, naivno veruju da njihovo mišljenje koje se tu formira može uticati na masovno formiranje javnog mnjenja, naivno veruju da baš oni su ti što najispravnije, krajnje objektivno, mogu ocenjivati privremene nosioce političke moći, živeći pritom u iluziji da su s kreatorima vladajućeg pogleda na svet“ na istom nivou i u istoj ako ne materijalnoj, onda svakako duhovnoj ravni.

Samo tek neznatna manjina ljudi jasno vidi da se od tog sveta „vlasti“ treba strogo distancirati, da treba biti

daleko od svake mogućnosti da budu umešani u neke radnje koje bi bile potvrda podrške raznim partijama, pokretima, strankama gde oni mogu biti i članovi, ali, u suštini, samo kao statistički brojevi – jer ne vide jasno da su zapravo niko i ništa, krpe za jednokratnu upotrebu. Odluke o bilo čemu, čak i o najmanjim stvarima donose se daleko od njih, bez njihovog uticaja, na nekim drugim mestima.

Mnogima je teško da tako nešto prihvate kao realnost. Radije su spremni da se zavaravaju, da, zavaravajući se, sebi obezbeđuju nekakav smisao življenja, da sebe pred samima sobom mogu u većini različitih slučajeva opravdati. Većina ljudi je po prirodi stvari ništavna, beznačajna gomila neznatnih i lako manipulativnih individua bez ikakve moći da se samoorganizuje, da uzdigne i učvrsti svoju svest nad beznačajne događaje kojima je preplavljena i zaokupljena njihovom lažnom važnošću.

Razume se: to nije posledica neke njihove krivice, ili nečije podlosti i smišljene zavere, to je stvar prirode, usuda koji čoveku dolazi i prati ga od njegovog rođenja. Samo mali deo budućnosti on može nadljudskim naporima izmeniti; on je tu gde jeste. Čini što može da čini i krajnje je pogrešno ako još oseća za sve što ga pogađa i neku sopstvenu krivicu. Krivice u tom slučaju nema.

Ništavnost čoveka je deo njegove prirode; može biti i drugačije, ali u slučaju ako je on spreman da ide protiv svoje prirode. No, u tom slučaju, on mora biti svestan svih posledica, biti spreman i na onu gorku čašu koju će mu sudbina doneti. Svako ima svoj pravi trenutak,

καρπός, i njegovo je da za to bude spreman i bezpogovorno saglasan, da spremno prihvati ono što mu sudbina donosi.

Ljudski svet zapravo nije njegov svet, on ne poseduje unutrašnju uređenost, on nije ni bleđa slika kosmosa i reda koji se formira u trajanju života a po nekom nadljudskom kosmičkom poretku stvari; ljudi su u svojoj nezatnosti isključeni iz svega što bi na ma koji način moglo biti bitno za opstanak pojedinca ili celine koja bi bila identična društvenoj zajednici. Teleologija je izum optimističnih filozofa, vesele naravi koji su često voleli da se šale.

A onda, kad-tad dođe trenutak kad se od pojedinca nešto očekuje. Pojavljuju se drugi i Drugi sa svojim zahtevima i pojedinac na kog niko dotad nije obraćao pažnju, niti je dotad nešto značio, niti je bio emotivno za nekog vezan, niti bilo čime obavezan, jer sve što je dobijao on je to plaćao (besplatan uvek beše samo sir u mišolovci), sada, pred pojavom drugih i njihovih zahteva, najednom od njega počinje nešto da se traži a u tom traženju može često biti kao zalog i njegov sam život. Jer, na kraju krajeva, on je, za Sistem kao takav, nebitan.

Kod starih Spartanaca sve beše drugačije formulisano; smisao njihovog života bio je u zaštiti drugih i grada. *Sa štitom, ili na njemu*, govorilo se. Ali, sve vreme života on je pripadao državi koja je stajala iza njega. Privatnost nije imala poseban značaj. Polis je bio uvek iznad pojedinca (sve do pojave helenizma kad su se ljudi počeli

povlačiti u sebe i u svoje vrtove, poput stoika ili epikurejaca).

Naše vreme potpuno je drugačije. Ono počiva na drugim principima; pojedinac živi potpuno nezaštićen pred nedaćama koje pred njega mogu iskrsnuti i koje su njegova lična stvar, koje on sam mora i razrešavati; država u kojoj obitava neće ga ni u kom slučaju zaštititi, prepušten je sam sebi (može ga eventualno zaštititi partija ili mafija, ali i to ima svoju cenu, jer zaštitu verovatno biće prinuđen da plati uzvraćanjem usluge koja se duboko protivi njegovim životnim principima).

S druge strane, država, ne pružajući pojedincu ništa, očekuje mnogo, a često i više od toga - sve. Očekuje se da u svakom času dužan je da ispolji visoku dozu patriotizma, da stane u prve redove borbe za ostvarenje ciljeva čiji smisao često i ne razume, a na kojima bi trebalo da počiva društvo koje osigurava njegov opstanak; od njega se traži, iako ništavnog, i da pogine ako je potrebno za očuvanje vlasti na kojoj počiva država i njena oligarhija.

Ako je do tog časa i bio ništa, sad se očekuje da preko noći budu nešto, da bude heroj. Ali, on počinje drugačije da razmišlja: *oni koji su dosad bili sve, nek to i dalje budu*. Zašto se žrtvovati za nešto što nikad nije bilo istinski njegovo, čemu on ne pripada? Zašto izlaziti iz tog prostora omeđenog s četiri zida van prostora koji čini realni svet? Zašto najednom biti drugo od onog što mu je ulogom propisano kao minornom čovečuljku u svetu velikih priča i dogovora?

Za borbu s nevoljama on i njemu slični, a to je ta masovna potlačena većina, nemaju volje. Oni su *bezvoljni*. Niko ih ničim nije zadužio. Niko im u kritičnim trenucima života nije pomogao dok nije došao čas da budu za nešto njima neznano iskorišćeni? Zašto bi sad oni bili dužni da nekom u nečem pojedinačnom ili nečem opštem pomognu, pa makar to bila za sve egzistencijalno sudbonosna stvar, nešto što ima dubok svoj osnov? Ovde nije reč o defetizmu; reč je o ljudima koji su od samog početka lišeni svake životne šanse.

Bezvoljnost se pretvara u *bezdušnost*. U takvoj situaciji ljudima ni do čega u životu nije više stalo, često ni do samih sebe, a kamo li do svojih bližnjih s kojima dele iste prostore i isto vreme u kojem traju, jer svi su jednaki, svi jednako žive u svojoj ništavnosti. Svi su jednako sebi i drugima nepotrebni.

Svi su već od samog početka svog trajanja povučeni u sebe, što ne znači da ne mogu javno glumiti brižnost i zabrinutost za sve što se oko njih zbiva (a što tokom života zapravo i čine). Neko će takvu prituljenost nazvati licemerjem, neko, besramnim ponašanjem, ali, oni su u suštini takvi svo vreme (samo to nije vidno, često ni drugima a pogotovo ne njima, jer o sebi imaju daleko bolje mišljenje). Oni su zapravo ravnodušni, ravnodušni prema svemu, posebno prema drugima i to bi možda bila i preciznija dijagnoza.

Reč je o stanju u kojem čovek nema odgovor ni na najbitnija pitanja i tada mu je sve jednako vredno. Igra se a da ne zna da li se igra s drugima ili sa samim sobom, da

li obmanjuje druge ili samoga sebe. Posledica ravnodušnosti u društvenim odnosima manifestuje se kao konzervativizam no on može poroditi nihilizam, hiperkriticizam i terorizam, a ovaj poslednji može biti posebno opasan jer ničim ne mora biti ograničen zato što može imati prikrivene podsticaje u samim vrhovima vlasti koji neredom uspostavljajući lažni red stvarajući iluziju kako vladaju na demokratski način za dobro svih građana.

U takvoj situaciji najbitnije je uspostavljanje društvenih odnosa koji se ogledaju u odnosima vlasti, moći, zavisnosti, nejednakosti u moći i bogatstvu, i njima je svojstveno da mogu opstajati samo u slučaju prikrivenosti, u slučaju ako se javno ne ispoljavaju jer bi inače izazivali otpor i ne bi se mogli mirno podnositi a nestabilnost je najveća opasnost za opstanak uspostavljenog vladanja.

Ljudi sve vreme borave u lažnom socijalnom glumištu gde sebi sami dodeljuju uloge koje često ne umeju da odigraju, ali ne pristaju da borave van igre, da u njoj ne učestvuju. I to samo zato što žive u iluziji da je igra smišljena i organizovana za njih.

Čovek jeste biće igre, kao što je i igra njegova bit, te nije slučajno da je Lajbnicov stav *Cum Deus calculat fit mundus*, Hajdeger u jednom svom predavanju o stavu razloga mogao prevesti i kao *U to vreme, kad Bog igra, nastaje svet*. Svaki pojedinac, imajući samo svoj sopstveni život, smatra da je samo ta njegova igra odlučna i ozbiljna, da je ona sama njegova i jedino *njegova* igra, te ne vidi opravdan razlog tome da treba učestvovati i u

igrama drugih. Prema njima on je u većini slučajeva ravnodušan, nezainteresovan, bez emocija i zato je bezosećajan kad su u pitanju drugi (prema kojima može glumiti mnoge unapred smišljene, mnogima unapred znane logične, ubedljive uloge); zato je *bezdušan*, jer, *duševnost* jeste retkost, kao što je retka i istina oličena u *φύσις* u njegovoj skrivenosti, jer skrivenost nema emocija; ona je hladna kao što je takva i osnova bezdana čije *bez-dno* kazuje nešto što mi ne razumemo no jeste *dno*, jeste *osnov bivstvovanja* koje nam iz budućnosti šalje sudbina, dolazeći sve vreme do nas, posebno u časovima kada na obali mora prestajemo da čujemo udare talasa o oštre kamene hridi, jer na to smo, kako bi rekao Pitagora, od svog rođenja naviknuti.

13. Razmeđa protivrečnih stavova

Πόλεμος je u osnovi sveta, a potom i u osnovi svih odnosa stvari u prirodi i ljudi koji su samo poseban slučaj u evoluciji prirode; sve što jeste ima poreklo u sukobu i sve što postoji prebiva u večitim razmiricama suprotstavljenih sila.

Kada je o ljudima reč, među njima saglasja ima u retkim slučajevima, ne stoga što teško nalaze razloge trudeći se da obrazlože svoje argumente, već ponajpre zato što opstaju u stalnom nesaglasju interesa kojima se rukovode; razlog za mir nije prirodno svojstvo, jer mir je neprirodno stanje u prirodi kao celini mada ne i njenim delovima, no, u većini slučajeva, ne i u onim koji se tiču čoveka.

Sam predmet večitih razmirica mogu biti znatne ali ne i u manje slučajeva najbeznačajnije stvari; ređe su one velike što tiču se same egzistencije pojedinca, njegovog odnosa spram drugih i spram prirode koja ga je iznedrila da bi ga potom i uništila, bez milosti, jer priroda ne oseća, ona jednostavno samo jeste na način na koji jeste, jeste od same sebe, pre čoveka i posle njega.

Nekažnjivost pre je njena no čovekova osobitost; on je oseća kao nevidljivu, mada osetljivu podršku da sebe potvrđuje na nadmen način, da druge ako može što češće ponizi a sebe potvrdi. U labavim društvenim zajednicama nekažnjivost je svakodnevna pojava i ne treba proći mnogo vremena pa da je ljudi prihvate kao nepisano pravilo, kao pravo jačih.

To samopotvrđivanje, često bezosnovno, razvija u čoveku zlostnost i malo ko može odoleti izazovima koje mu se pružaju kako bi izašao iz potencijalnog pada u sebe, u depresiju, praćenu stalnim osećajem krivice. Ljudi su emotivna bića, lako povredljiva, bez snažno izgrađenih odbrambenih mehanizama. Više su osvetoljubivi, no spremni da mirno prođu pored onih koji ih vređaju. Nakon nadnim preživljavanjem neprijatnih situacija štete sebi, ne shvataju da će te uvrede uskoro da se vrte onom ko ih je počinio, te da sebe štitedobrim raspoloženjem. To je ne uvek jednostavno, ali štedeći sebe, ljudi sebi produžuju vek.

Sve stvari treba smatrati nevažnim, nečim što nas se jedva ili samo uslovno dotiče. Tome i služi vreme; ono nam pomaže da sve uskoro dođe na svoje mesto, da

shvatimo, možda pre a možda kasnije, da ničeg nije bilo što je vredelo naših „potrošenih“ nerava. Da, svako će reći: to je lakše reći, no tako se ponašati, ali, zato smo tu da učimo, da se trudimo živeti život sa što manje duhovnog bola i patnji, da druge vidimo kao neko nužno, ali prolazno zlo, da sačuvamo mir i u časovima kad je to najteže. U sutrašnjem danu sve će već biti lakše, udaljenije od nas, manje važno, pojaviće se druge stvari koje će trebati da se što pre reše i svako sutra biće spas od onog što nas zadešava danas.

Jasno je da ne možemo biti ravnodušni spram svega što nas zapljuskuje; na neki način čovek mora reagovati, osećajnost je ljudsko svojstvo, ali moramo se u svemu truditi da sačuvamo sebe. Življenje se ne iscrpljuje u trajanju već i u negovanju i razvijanju sebe, u borbi za sebe u svetu i među drugima, u svesti o nadolazećem sutra koje je drugačije i na svaki način, u negativnom ili pozitivnom smislu, spasonosno. Ovo nije pledoaje za optimizam već za način života kakav se mora doživeti do njegovog kraja ostavljajući svoje pozitivno iskustvo drugima.

Istovremeno, moramo biti i toga svesni da priroda deluje po svojim zakonima koje ona sama nije stvorila, ali ih se drži i po njima vlada nemajući svest o potrebama čoveka koji je njen krajnje slučajni produkt sklon samouništenju ali uvek spreman i za sukob s njenim temeljnim principima. Priroda nema svest, nema ni svoju unutrašnju svrhovitost; zato, ima temelj u sebi iako ne i njegov razlog.

U čoveku ona je dobila rivala i njen odnos s njim krajnje je višesmislen. Ako čovek nastoji da se uzdigne svojom delatnošću iznad prirode, priroda na tako nešto uvek reaguje na svoj način, koji on, u većini slučajeva, nije sposoban da razume, jer nije mu nikad jasan njegov originerni odnos spram prirode koja ga omogućuje ali mu se nikad do kraja i ne potčinjava u njegovim nekritičnim ambicijama.

Romantičarske priče o tome kako čovek radom prisvaja prirodu i njom, prisvajajući je, sposoban je da ovlada, traju i u naše novo vreme, čak su u nekim oblastima i dominirajuće, ali do tog trenutka dok se ona ne otme njegovoj kontroli i njegovim zamislima koje su posledice raznovrsnih proračuna, posebno u času kad priroda iz sebe počinje da iznedrava nepoznate dotad dugo skrivene energije na subatomsom nivou. Tog časa ona se počinje suprotstavljati čoveku i on je sve manje sposoban da obuzda njene moći, posebno u slučaju kad se u sve umeša i veštački intelekt koji je čovek stvorio sebe radi, ne promišljajući do kraja posledice svog delovanja i mogućnost da u jednom času veštački intelekt može da se otme svom tvorcu i počne da „misli“ po nekim svojim pravilima koja čovek nije uračunao u času njegovog kreiranja.

Sve većim i agresivnijim njegovim delovanjem čovek i priroda počinju da se razilaze; među njima nastaje jaz koji se sve teže, kako vreme prolazi, da prevladati, i tada nastaje sukob krajnje protivrečnih stavova i namera. Ovde se o namerama govori uslovno. Čovek ima namere

ali ne i priroda koja ga svojom moći u vremenu trajući prevladava.

Kada govorimo o prirodi, ovde moramo imati u vidu da se termin *priroda* shvata u novovekovnom značenju te reči, jer ne sme se gubiti iz vida da se u raznim epohama zapadne istorije tom pojmu pripisuju različita značenja: u jednom slučaju ona je stvorena od boga, u drugom ona postoji zajedno s bogovima, u trećem ona postoji kao nešto što je pre ljudi i bogova, što je iznad njih, što je starije od vremena (unutar sveta), te je ona oznaka za samo bivstvovanje koje je starije od sveg bivstvujućeg i više je od ljudi i bogova.

Mi smo navikli da prirodu vidimo kao skup svega što je suprotstavljeno čoveku, kao nešto spram čega se čovek odnosi radom i to shvatanje nema više ničeg zajedničkog s onim koje srećemo u drugoj knjizi Aristotelove *Fizike* gde on analizira pojam *φύσις*.

Stoga, nimalo slučajno, u naše vreme se operiše s jednim pojmom prirode koji je svojstven našoj epohi i tako se u prvom planu vidi razmeđa, u kojoj se priroda i čovek razlikuju i u isto vreme dodiruju, ali s često posve različitim namerama; priroda ne ukazuje samo na bivstvovanje kao ono što je postojano, već u prvom redu na skup stvari i svega s čim dolazimo u dodir pa stoga i možemo govoriti o materijalnoj prirodi, o duhovnoj prirodi, o ljudskoj prirodi ili prirodi raznih čovekovih tvorevina.

Ako sve ima svoj razlog, onda i priroda, kao i čovek, oslonjenji i proistekli iz svojih temelja počinju da žive suprotnim životima, budući da na ovaj ili onaj način,

sve ima svoj život, pa i priroda; u kojoj meri ona može da „misli“ to ne znamo i znaćemo verovatno na kraju puta kojim idemo. Stari Grci verovali su da je život karakteristika svega; da li su bili naivni u svom verovanju, to pitanje nije do kraja jednoznačno razrešeno; možda behu više u pravu no što smo mi jer su joj bili daleko bliže.

Znamo samo jedno: nalazimo se na razmeđu dva sveta. Bar tako vidimo stvari, jer, možda, raznih rasputnica i daljih staza ima daleko više no što mi to iz svoje ograničenosti možemo videti i mišljenjem dokučiti, budući da mišljenje i pravo viđenje jesu jedno.

Ono što nam se čini i ono što jeste, nedvosmisleno je različito po svojoj prirodi i sama razmeđa potvrda je postojanja protivrečja različitih stavova čiji smislovi mogu biti u sukobu ali ne prestaju da svojim trajanjem oblikuju prostor u kojem trajanje stvari određuje *Vreme*. Vreme koje nije naše vreme i ne vreme ljudskog života; *αἰών* je nešto više od toga.

U isto vreme, svet kao celina svega što jeste (*κόσμος*) jeste jedan, s mnoštvom u sebi pojedinačnih svetova, zatvorenih kosmičkih monada, od kojih jedna sadrži sve nas i sve što znamo o sebi i prirodi koja nas u sebi održava.

Znajući to, mi možemo biti ravnodušni spram drugih i svega što nas okružuje, najčešće trajući u ovom malom segmentu života celine, svesni toga da sami pripadamo isključivo sebi, u stalnom nastojanju da nas ne zahvate zlobive tuđe misli, jer, iznad nas je uvek još nešto više, svet noosfere koja nam daje osnov mišljenja i čuva nas od

onih grešaka koje su koliko pogubne za nas, toliko i za svet unutar kosmosa kao celine pa i samu noosferu, skup svega umnog odakle dobijamo poslednja znanja o svetu i sebi u njemu.

14. Nadolazak neizvesnosti

Kraj dana uvek donosi neko olakšanje, budući da je doskora nerešeno na neki način ostalo razrešeno i za nama, ali, u isto vreme, on donosi i osećaj nerešenosti onog što nam prethodi, neizvesnost koja navešćuje nepoznato, često nelagodnošću ispunjeno nadolazeće sutra. Neizvesnost je u velikoj meri postala zaštitni znak ovog našeg u sebi duboko nesigurnog vremena i sve je naglašenija među novim simptomima duha savremenog sveta.

Uprkos tome što je sve pred nama sve naglašenije sve manje izvesno, ne prestajemo da govorimo o budućem vremenu i drugom svetu u koji smo zakoračili. Zato se sve više s pravom pitamo: nije li to pomalo paradoksalno, govoriti o budućem o kojem ne znamo ništa kao nečemu za što mislimo da je izvesno? Kako možemo znati da će ga uopšte biti, a da ovo *danas* nije i poslednje *danas*, da možda neće biti nikakvog *sutra* niti u njemu njegovo isto *danas*?

Uprkos dubokom osećaju da nama vlada ono nepoznato, u koje smo bezvoljno zašli napuštanjem sveta poznatog, čovek kao da je ispunjen nekom nadom da to nepoznato, noseći u sebi neizvesnost, može biti i ono spasonosno koje u odsustvu odbeglih bogova i dalje u sebi sadrži tragove božanskog što je ostalo za njima u času dok

svetska noć još uvek traje i praskozorje se ni ne najavljuje na vidiku.

Sve što jeste potvrđuje se stoga samo u današnjem danu; grčevito se držimo toga da u njegovoj nedovršenosti mislimo ono što može biti iza samog mišljenja, iza samog bivstvovanja, i u saglasju s Proklom mislimo ono što na svoj način jeste, a ne može se izreći jer za to oduvek ne postoje reči.

U svim ranijim epohama postojale su neke projekcije budućnosti, postojali su neki projekti, neki zadaci koje su ljudi sebi postavljali s namerom da ih izvrše i tako ispune vreme zadato im kao prokletstvo ili kao dar. Zadaci behu po meri čoveka ili grupe ljudi koji su u njihovom rešavanju nalazili razlog i smisao puta u vreme buduće koje im se činilo jasnim i osigurano njihovim životom.

Kad reč je o daru, to beše već složenije, jer dar je zavisio od onog koji daruje; u tom slučaju trebalo je slediti trag naznačen kao nit vodilju ka cilju koji nije zavisio samo od čoveka, već ponajpre od Onog koji dar daruje.

Danas su projekti neizvesni a darovi retki, ako ih uopšte više ima. Sve postoji u znaku nesigurnosti. Usud bivstvovanja postao je neproziran, sve nadolazeće neizvesno i živi se radi življenja koje ide svome kraju, a da se ne zna ni zašto, ni zbog čega, ni šta je osnova trajanju koje je u svojoj neopredeljenosti lišeno svakog smisla.

Kada razmišljam o filozofiji, ne mogu se oteti utisku da je do bitnog preloma došlo u prethodnom stoleću, da se ranija epoha završila sa smrću Adorna, Hajdegera, Eugena Finka, da su neke od ideja starog vremena nosili

još neko vreme Gadamer i Bimel. Da je, otprilike u to vreme, s pojavom poststrukturalizma i postmoderne nastupilo neko drugačije vreme. Ne mislim da je reč o nekom nastavku mišljenja drugim sredstvima, već o završetku prethodnog, na tihi, odumirajući način. Novi mislioci nisu doneli ništa novo, pre bih rekao da su bili komentatori starog a da je posle njih (Fuko, Liotar, Derida, Bodrijar) sve nekako utihnulo i da prosto filozofije više nema.

Ne znam da li to živimo na razvalinama starog, stare kulture, starih vrednosti, no više je no očigledno da u poslednjih pedesetak godina ne vidimo nastajanje nekog novog, drugačijeg, alternativnog pogleda na svet, kada je reč o duhovnom životu ljudi. U isto vreme nastaju novi mediji i oni ne menjaju samo ljudski život u tehničkom smislu, već prvenstveno u duhovnom: dolazi do potpune promene pogleda na svet i njena prva posledica je promena odnosa prema svetlu i, što je još važnije, promena samog načina života i odnosa ljudi spram neposredne sredine koja ih okružuje i ljudi u neposrednoj blizini.

Ljudi počinju da na potpuno drugačiji način gledaju na svet, i taj novi pogled sa svim njegovim novim vrednostima i životnim prioritetima prenosi se neposredno na njihovu decu na narastajuće potomstvo, koje u promenjenim uslovima svet vidi drugačije no oni, a upravo to dovodi do sve većeg generacijskog jaza, prvo latentnog, a potom sve jasnije izraženog koji se čestvo pretvara u sukob, no sad sve jasniji, prepun neazumevanja i narastaju-

ćeg agresivnog ponašanja, prepunog isključivosti i hladne bezdušnosti.

Mi ne znamo šta se dogodilo u svesti nove generacije koja postepeno dolazi na naše mesto. Ako smo mi bili čvrstim nitima vezani za tradiciju, ako smo promišljali uvek iznova i iznova misli na kojima je ona počivala i u njima nalazili uporište za svoje delovanje, šta se to dogodilo s novom generacijom koja je izgubila interes za sve što je prošlo.

Tako su u jednom svetu nastala dva različita sveta: u istom prostoru žive dve generacije koje ne odlikuje prenošenje osnovnih shvatanja „s oca na sina“, već protivrečje koje neki roditelji pokušavaju nekritički da prevaziđu stajući na stranu dece i opravdavajući njihove neadekvatne postupke čime podrivaju i tako već poljuljan autoritet nastavnika i učitelja čija je reč samo pre stotinak godina bila poštovana i od presudnog značaja za oblikovanje opšteg pogleda na svet. Simptom tog današnjeg vremena je u prvom redu - rušenje autoriteta.

U obezvređeni prazni prostor nastupila je nova generacija koju ne interesuju postojeći društveni odnosi, koja vidi samo sebe i ne priznaje ništa drugo do svoje egoistične interese, koja ne poseduje nikakvu istorijsku svest i misli da na svetu postoji samo ona, da sve počinje samo s njom, da ma šta činili njeni članovi time stvaraju pravila kojima se moraju pokoravati svi, a i oni s njima su nesaglasni, daleko mlađi od njih.

Nova generacija sve što je van domašaja njenih ličnih interesa smatra ništavnim i za sve što se nje lično

ne tiče i u čemu ne vidi ličnu korist smatra bezvrednim i za to je *nezainteresovana*. Ako se sve sabere onda bi se moglo reći da je *pragmatizam, arogantnost i odbacivanje svakog pokušaja dijaloga s ljudima od autoriteta i sa znanjem* – njena bitna karakteristika.

*

Danas je sve aktuelnije pitanje: kako se to dogodilo da nova generacija vidi samo sebe, i ništa dalje od njenih pragmatičnih interesa, uverena da je ona dovoljna sebi tako što će opstanak u svetu videti podređen gotovim paradigrama koje kao gotove, bez kritičkog procenjivanja nalazi u internetu ili u vrednosno sumnjivoj vikipediji koja, kao zbirka površnih informacija, već na prvim stranicama izjavljuje da za verodostojnost i istinitost informacija, koje se u njoj nalaze, ne garantuje?

Kako se to dogodilo da nove generacije gube interes za razloge i osnov svog postojanja, da se ne pitaju šta to odista jeste, koje su informacije dostojne njihovog interesa, a koje ne? Gde se izgubila radoznalost, nagon za istraživanjem, želja da se čine novi prodori u sferu nepoznatog koje je i dalje svud oko nas i koje se s povećanjem znanja sve više uvećava. A reč je o nagonu koji je podsticao razvoj sve novovekovne nauke (ovde isključujem nagon za mišljenjem, jer to je retka privilegija manjine ljudi i njihov doprinos na duhovnom planu nije vidljiv koliko je to prinos primene tehničkih rezultata i tehničkih inovacija).

Problem je u tome, i možda je on među najvećim, što danas više niko nema interesa da sazna šta je to novo

što određuje njegovo vreme i razlikuje ga od onih koji su mu prethodili. Možda je stvar u tome što su roditelji najnovijeg pokolenja od prvih dana učili svoju decu kako su oni najbolji i najpametniji, da im nije potrebna za to nikakva dodatna potvrda i da će na tacni dobiti sve ono što su njihovi roditelji s teškom mukom sticali.

Svet je izgrađen na zabludama i prepun zavaravanja. Ono što je u njegovoj osnovi ne da se neposredno dosegnuti. Stara poslovice govori kako je besplatan samo sir u mišolovci. Za sve drugo potrebno je znanje, trud, napor da se zamišljeno i željeno ostvari. Stalno se govori kako put do lakog nije lak, ali malo kome to dospeva od uha do svesti. A ako i dospe, dospeva prekasno.

Za našeg života pojavila se generacija koja postaje omađijana rezultatima koje dobija razvojem veštačke inteligencije, generacija koja je sve više vladajuća i ne interesuje je više ništa od same sebe i svoje uspešnosti u uskom krugu istomišljenika. Van njihovog uskog vido-kruga koji su sami sebi postavili ne postoji ništa.

Reč je o novoj generaciji mladih koje, ponavljam, ništa ne interesuje, ni njihovo poreklo, ni celokupna tradicija, ni bilo kakvo znanje o mestu gde se nalaze i u kojem obitavaju. Vreme provode u ispraznim razgovorima nemajući nikakvu želju da bilo šta novo saznaju, jer nemaju ni iskustvo potrebe potrage za novim.

Malo je reći ako se samo kaže da je došlo do smene generacija. Nije reč ni o kakvoj smeni, već o nastajanju generacije koju s prethodnom ništa ne veže: ni interesovanja, ni ciljevi, čak ni isti misaoni prostor. Pre bih rekao

da je nastupio potpuni raskid, potpuni, nepremostivi jaz između „starih“ i „novih“; ukinuta je svaka mogućnost komunikacije jer ne postoje više zajedničke teme razgovora. Ako se takve i nađu, nema mogućnosti dijaloga i osmišljavanja problema koji pojedine teme otvaraju, jer, ne postoji ni tolerancija, ni trpeljivost, ni pokušaj da se razumeju argumenti i stavovi starijih.

Mladi smatraju da znaju sve, a ono što ne znaju (a da pritom i ne znaju šta ne znaju), tražice u internetu; ako su učenici ili studenti odgovore na postavljena pitanja ili date im zadatke, prepisaće iz interneta ili će ih dobiti ako su malo „napredniji“ od veštačke inteligencije. Odgovore na postavljena pitanja često neće ni pročitati, neće se s njima ni upoznati, jer ih ni to ne interesuje, pošto ne vide smisao da će im takve teme ikad biti životno potrebne i to je odlika četvrtine nove populacije pred kojom se otvara budućnost (tako kažu sadašnje statistike).

Posledica toga je da ostaju sve vreme sa znanjima koja su imali na početku, a da ništa novo nisu naučili, da nisu uopšte proširili i tako skroman raniji krug znanja. Daleko su od toga da shvate da je obrazovanost posledica funkcionalno primenjenog znanja. Ono što svi oni ne mogu shvatiti to je da se ne uče činjenice (one im i tako odmah iščile iz svesti jer nisu funkcionalno ni sa čim povezane) već *strategije* kako tim činjenicama operisati.

Vreme prolazi, a članovi te nove generacije ostaju isti, čak i međusobno isti, bez razlike, kao da su klonirani, jer svi jednako sve što eventualno znaju, znaju, a sve

ostalo ono bitno i u čemu je smisao *paideie* jednako ne znaju.

Pedagozi su u proteklom veku napisali više teorija no tokom čitave dotadašnje istorije, ali sve te teorije objekata njihovih promišljanja se uopšte ne dotiču. Novoj generaciji pedagozi uopšte nisu od koristi (ovi to još ne shvataju) i sve više proročki deluju reči austrijskog pedagoga, predstavnika anarhističkog pravca u pedagogiji Ivana Ilića, autora popularne knjige *Dole škole*, da škole treba ukinuti, a decu prepustiti tome da se obrazuju na ulici, po haustorima, ili kafeima ako već nisu overdrogirana.

Nastavu deca doživljavaju kao gubitak vremena, pa im je normalno da se i na časovima u školi, koje shvataju kao nužno zlo, bave drugim stvarima, ne interesujući se za ono što im se tog časa izlaže, a ako bi nešto i hteli reći o školi, onda nastavu shvataju kao nešto interaktivno, nešto o čemu oni mogu ravnopravno da raspravljaju s nastavnikom i to o nečem što on zna a oni ne znaju, pljeskajući ih još pritom po ramenu, ako ih fizički ne napadaju ili zatrpavaju pogrđama i uvredljivim smajlicima korišćenim u pismima s najprimitivnijim shvatanja odnosa spram učitelja s kojim bi da se ogledaju u onom o čemu pojma nemaju.

Deo njihovog ponašanja ima uzrok i u shvatanjima roditelja jer porodica više nije stub obrazovanja niti vaspitanja koje bi trebalo da bude već prethodno doneto u školu. Tako beše nekad, u XIX stoleću, u doba Hegela, koji je obrazovanje smatrao stubom države; danas tako

nije, a ni države više nisu onakve kakve bi trebalo da budu.

Ponavljam, ono što je u svemu najalarmantnije, a što ni sami pedagozi dovoljno jasno ne uočavaju, jeste *nezainteresovanost*. Mladi ljudi nemaju ambicije, ni želju za znanjem i dostizanjem novog, što je bilo podsticaj ranijim generacijama. To je taj kritični momenat koji prethodna, odlazeća generacija (odlazeća u biološkom smislu) ne može da razume niti je sposobna da sagleda novonastalu situaciju u oblasti obrazovanja, niti svoje mesto u njemu i smisao svoje delatnosti i potrebnosti u novom, iz temelja izmenjenom svetu.

Pedagoge može čuditi nezainteresovanost za znanjem kod nove generacije, ali problematično je što oni motive takvog stanja uopšte ne razumeju i ne uspevaju da sagledaju korene i razloge novonastale situacije i kako na nju adekvatno odgovoriti, ako se išta uopšte još i može učiniti. Jer, vreme prolazi i situacija je sve alarmantnija.

Učenici su od njih sve udaljeniji i sve manje vide potrebu za školom jer ne vide nužnost potrebe za učenjem i za onima koji znanja poseduju. A razlog tome je što nove generacije ne vide smisao i značaj posedovanja znanja u društvu gde za uspon na društvenoj lestvici znanje i stručnost uopšte nisu neophodni.

Ovo je samo još jedan od primera koji jasno ukazuje na prelazak iz starog u novi svet čiji se osnov vidi u nesporazumu koji nije ni slučajni, ni površni, već fundamentalni i koji iz osnova menja svet u kojem živimo na krajnje bitan i odlučujući način determinišući ono što je

nadolazeće i što nas tek očekuje. Budućnost kojom neće upravljati znanje mi ne možemo sebi predstaviti, a nove generacije u tome ne vide nikakav problem smatrajući da temelj sveta nije u znanjima, nego u *uspešnosti*, a ova ne počiva u uvidima u prirodu onog što jeste.

Posledice ovog prevrata poniklog na *nezainteresovanosti* mi još do kraja ne možemo sagledati, ali znake promene na svojoj sopstvenoj koži već duboko osećamo. Osećamo se obesmišljenima, nepotrebnim bićima čije postojanje nema nikakav smisao ni potrebu za tim da se nešto čini kako bi svet bio bolji.

Da bi se stvari ipak donekle mogle bolje razumeti, potrebno je promisliti i uzroke koji su doveli do nezainteresovanosti za obrazovanje i sticanje znanja. Neke smo već pomenuli a njih je znatno više: *gubitak autoriteta* nastavnika, *roditeljska bolećivost* za dečiji nerad koji se opravdava pravom na lepo detinjstvo bez rada i truda koje je svedeno na od malih nogu zanetost kompjuterskim igrama (a što ima za posledicu gubljenje granice između realnosti i fikcije i prevođenje sveg fiktivnog u realnost, kao i pogrešnu svest da se do svega može doći na lak način), *nekažnjivost* za loše postupke i prihvatanje *neodgovornosti* na svim nivoima; omalovažavanje naporog i odgovornog rada podržano primerima postizanja uspeha olakim, putem često i nečasnim sredstvima, i konačno, *veličanje uspešnosti* postignute ponekad i nelegalnim putevima – sve to samo srozava ugled nastavnika i vrednosti znanja koje oni hoće preneti mlađim pokolenjima a što vodi nezainteresovanosti za takmičenje u

oblasti sticanja novih znanja, budući da se ne vidi kako je upravo razlika u posedovanju znanja istinska osnova razlike među ljudima.

Nije bez razloga već ukazano na to da se krajnje pogrešno, detetu od ranih dana govori kako je ono izuzetno i sposobno, a ono u to veruje i od malena se prema drugima odnosi s visine, druge poluprezrivo gleda, spremno da ih optužuje za svoje neuspehe i s razlogom krajnje nekritično; sve se završava prvo sitnim traumama, potom pojavom krivice koja se uvećava i postepeno vodi u depresiju ili neosnovanu sujetu.

Za uspešnost nije dovoljan samo talenat i dar, nego i niz drugih momenata, najčešće podrška drugih koji i sami ne moraju biti nadarene osobe ali su ih takvima drugi „izvikali“. Sve se u najvećem broju slučajeva završava postepenim povlačenjem u sebe i krivljenjem drugih za sopstvene neuspehe. Osećaj krivice se pokazuje daleko većim negativnim faktorom i od osećaja permanentnog straha od mogućih neuspeha i to se posebno potvrđuje u vreme kojim vlada neizvesnost, u vreme koje je nestabilno, prepuno neizvesnosti koje mogu imati i posve realne razloge.

Često sumnjiva pozadina navodnog ugleda „uspešnih i poznatih“ javnih „ličnosti“ samo je još jedan od mogućih podstreka rušenja stabilnosti ličnosti i još više masovno podstiče nove generacije da budu ravnodušne spram merila starijih njihovih prethodnika a čemu doprinosi lažna iluzija da se do lakog dolazi na lak način. A da bi se nešto naizgled lako izvelo, često su potrebni nad-

ljudski napori i nadljudska odricanja i zna svako ko bi hteo postati najbolji u nekoj od sportskih disciplina (što je nekako najmlađima najbliže; ne može se lako postati ni vrhunski košarkaš, ni šahovski velemaistor); matematika ili maksilo-facionalna hirurgija su mnogima već manje bliski i većina je svesna da tu treba neke stvari znati i da se takvi fakulteti gde se te veštine uče ne završavaju kupovinom ocena i seminarskih radova.

Merila ranih merilaca, da upotrebim jedan sjajan izraz mog profesora estetike, prestala su biti mera u očuvanju vrednosti ranijeg vremena i nadolazeća neizvesnost najavljuje jedno drugo vreme koje će drugi svet nove generacije koja za prethodni i ne zna, sve više udaljavati „ostarele mandarine“ od nove realnosti koja nije za njih, a možda malo i za one nove koji će u svojoj nezasitnošću za produktima lagodnog života koja nije zasluga njihovog rada (jer oni ne rade ništa i ne stvaraju ništa pozitivno); svu njihovu nezainteresovanost dovesti do krajnjeg trijumfa tehničkog duha u praznom prostoru svesti, u pustinji bez oaza duha ne mogu dovesti do smisla ni nade u veštačku inteligenciju koja bi nekim čarobnim štapićem trebalo sve da reši i razreši.

Dragoceno vreme života prolazi i nove generacije teško shvataju da su osuđene na tavorenje u prostoru koji za njih ima sve manje mesta. Dolaze drugi, možda će oni nešto od svega ovog i shvatiti nastojeći da prevaziđu poraze svojih prethodnika. Ako neke drugosti uopšte bude.

15. Nesvakidašnjost svakodnevice

Jedno od svojstava ljudskog života je jednoličnost, no, čini se da je to tako samo prividno, u slučaju kada se sve vidi jednakim s onim što mu je naizgled isto. Svi dani su različiti, nijedan od njih ne može se vratiti, nijedan se ne može ponoviti. Događeno desilo se samo jednom, onda kad se dogodilo, a svaki put događeno je novo i drugačije. Iluzija istosti je jedna od naopasnijih iluzija koja nas proganja kao noćna mora u časovima osame i svesti i beznačajnosti svega što činimo.

Sav običan život (a malo je onih kojima život nije sazdan od običnosti) protkan je malim izmenama što često se čine neznatnim, a iako beskonačno male, uprkos tome su različite i uvek drugačije, pa kad ih hoćemo sećanjem vratiti u vreme današnje, različite su od onog što se stvarno dogodilo jer ih naša podsvest vremenom prerađuje a da mi toga nismo svesni.

Ne treba gubiti iz vida da sećanje je stvaralačko i da nam iz prošlosti donosi događaje u kojima jesmo učestvovali, ali, donosi ih na drugačiji način, s drugačijim sadržajem, različitim od onog onog što se zapravo zbilo. Sećanje nije pasivno, već produktivno, i to mi najčešće ne zapažamo živeći u uverenju da prošlost beše baš takva kakvom je mi ovog časa mislimo i držimo u našem „sećanju“.

U različitim dobima života istih stvari različito se sećamo. Isti događaji ne ostaju jednolični; ponavljaju se, ali u različitim varijantama i na razne načine učestvuju u našem životu dajući neidentične vrednosne ocene onom

što se dogodilo, a sve to dešava se u funkciji lakšeg opstajanja u surovim okolnostima koje nam nameće život. Prošlost nije neprozirna, ali nije ni jednoznačna; ona je aktivni učesnik naše sadašnjosti i iz onog što je bilo formira ne samo našu sadašnjost već i ono što još nije a tek će doći.

Kada je o samom životu reč, obično s uverenjem kažemo kako je on satkan od malih stvari koje i nisu vredne pamćenja. Neke od njih brže, a neke sporije zaboravljamo, često ih nadograđujući onim što nije bilo, dok za neke, odista realne, tvrdimo da se nisu ni dogodile, mada su se zbile često i pre kratkog vremena; no, koje su stvari velike, a koje male, to je otvoreno pitanje i njihova ocena zavisna je od naših trenutnih interesa. One navodno „velike“ i značajne po nas, zbivaju se retko i kad na njih pomislimo, sretni smo što takvih mnogo nema i što nam njima život nije prenatrpan.

Ljudi su odviše mali da bi mogli podneti velike događaje u mislima, a kamo li u njima neposredno učestvovati. Iz takvih situacija pojedinci uvek izlaze povređeni i najznačajnija osobitost pamćenja je zaboravljanje; zato se s „malim“ stvarima sasvim bezbolnije prolazi. Njih se najčešće ne sećamo i to ne-sećanje omogućuje stvaranje praznine u sećanju i formiranje praznog vremena, svesti o tome da se baš ništa nije ni dogodilo.

Zaboravljamo sve što je neprijatno, potiskujemo ga u nesećanje i ono ostaje zapretano u sferi nesvesnog (često do časa kad biva isprovocirano nekim sličnim događajem ili asocijativnim nizom misli čija posledica može biti

neodređena strepnja ili određeni strah pred onim što bi nam se moglo dogoditi); čak i ono što bi moglo biti izvor neke radosti i to se često brzo gubi pod naslagama proteklih događaja čije svojstvo ne možemo nikad nedvoznačno odrediti, pa nam se čini kako i tu postoje neki odbrambeni mehanizmi koji nas čuvaju pomažući da lakše prebrodimo moguće nevolje i onda kad se tako nešto ne bi očekivalo.

Svakidašnjica kao skup dnevnih događaja i postupaka, raznih činjenica koje se povezuju u manje ili veće celine i zavisno od toga manje ili više traju u našem sećanju, zavisi od konteksta u kojem se sve oko nas zbiva. Osim ove „svakidašnje“ svakidašnjice postoji i druga njena strana, ono ne-svakidašnje, svet umetnosti, svet određenih društvenih odnosa, svet koji izmaštavamo kao pokušaj odbrane od stvarnosti. No to, nažalost nije sve. Mimo ovog što vidimo na ovaj ili onaj način kao svakidašnje, postoji i ona njena viša, nevidljiva strana koja sav život određuje: politika, moć, vlast, prikrivene funkcije vladavine. Svakidašnjica na taj našin obuhvata svu celinu čovekovog života i obično je nazivaju realnošću. Pojedinaac toga nije svestan; živi u spletu rada i ne-rada (dokolica, zabava, svetkovine). On nema uvid u celinu, on samo vidi ono što ga neposredno i vidno dotiče; prikrivene dimenzije svakidašnjice ostaju za njega skrivene. Živi u sadašnjosti i izmaglici satkanjoj od retkih sećanja koji zajedno čine njegov život, zadovoljan načinom življenja ili depresivan, ispunjen nelagodnošću, zavisno od toga u kojoj meri je pod uticajem sredstava javnih komunikacija,

informacija, pod sve agresivnijom i obimnijom lavinom vesti kojom ga zasipa internet u čijoj je mreži i iz koje se ne može svesno iskobeljati, niti izbeći programirano zadovoljavanje lažnih potreba.

Tako, neprimetno, razlaže se, ili se već u velikoj meri razložila srednja klasa, jedan njen nezatni deo prelazi u višu, a najveći deo nametanjem potreba i pogleda na svet najnižih, primitivnih slojeva stapa se sa njima i postaje potrošač najnižih potreba klizeći u stanje varvarstva koje potom usled svoje masovnosti i pristupa sredstvima komunikacija nameće celom društvu i pretvara ga u amorfnu ne-kulturnu masu podložnu manipulacijama uskog vladajućeg kruga ljudi u senci.

Sve se više oseća nastupanje neovarvarstva, oličenog u odsustvu dostignutih tekovina kulture i viših vrednosti; tehnička civilizacija ne uspeva da nadoknadi ono duhovno što je izgubljeno, ona se kreće u drugom smeru – olakšava življenje zarobljavajući ga u svoje informatičke, scijentističke mreže pod dominacijom pragmatističkog pogleda na svet oličenog u uspešnosti retkih pojedinaca koji se svima nameću kao model dostojan podražavanja. Što se manje ljudi sećaju prošlosti i primera iz ranijih vremena tim lakše bivaju pogodno sredstvo manipulacija u političke svrhe, političke, u najširem značenju te reči.

Apsolutno sećanje svega prošlog najveće je prokletstvo koje čoveka može zadesiti; zato je zaborav najveći i ponajčešće jedini spas, blagi duševni melem, da se život u ovom obliku koji nam je dat i u kojem jesmo, dovede do

svog kraja na duševno najlakši način, jer znamo da posle kraja za nas više ničega nema.

Možda najveća iluzija neprimetno počiva u jedno-
ličnosti i neznatnosti svakodnevice. Ona svojom unutraš-
njom različitosti koju mi smatramo istošću čini da razli-
kujemo dane i vreme sadržane u njenim događajima koji
svojom beznačajnošću potvrđuju moć razlike i čine da ra-
zlika kao takva bude bit razmeđe i osnova svakog prelaže-
nja prividno istog u različito.

16. Očekivanje neminovnog

Većina ljudi danas živi život bez želja. Niko ništa ne
očekuje što bi moglo da izmeni ono već poznato i na nov
način rasvetli znano o proživljenom. Nema te želje koja bi
mogla da izmeni ono što već jeste. A kad bi tako nešto i
moglo da se javi, većina to neće hteti, jer ako se željeno
ostvari, više nema šta da se želi.

Želje imaju smisao samo kad su neostvarene,
mada, u principu, mogu biti ostvarive, ali to nije njihov
smisao. Neostvarenost je jedina unutrašnja dimenzija
svake želje vredne da se njen sadržaj dovede u stanje
realnosti.

Želja kao takva je negativna strana sveta. Ona ubija
sadašnjost jer traži da bude ono što nije i ubija svako
jeste u sadašnjosti. Sretan je onaj ko ništa ne želi. Samo
on živi život onakav kakav jeste. Bogovi žive blaženim
životom u večnosti jer nemaju želja; za njih ne postoji
ništa novo i nemaju nijednu misao koju bi trebalo ostva-

riti u ime nečeg za šta se ne zna kakvu bi razliku unelo u postojeće. Kad sve zna se, kad sve mogućnosti jasno su izložene, nema potreba za bilo kakvim željama. Želje su stvar budućnosti a mi živimo u sadašnjosti i one dovde ne dopiru. Ako se u svom ostvarenom obliku pojave, malo će nam šta značiti. Jai ostvarene, nećemo ih prepoznati.

Opstanak bogova je igra u veselosti, ljudi su samo njihove igračke, govorio je Platon. Ja ovde mislim na grčke bogove, koji ne znaju za smrt, patnju i bol. Oni žive u radosti, nemajući nikakvih želja i njihovo bivstvovanje je večna igra, igra sveta sa samim sobom. Zato su uzor i slika idealnog života kojem čovek treba da teži. U ovo malo života što je čoveku preostalo treba se saglasno tome i ponašati. O životu bogova ne treba mnogo misliti a ni raspravljati; treba sve prepustiti njima. A ovaj naš ubogi život i tako je nikakav da ne treba mu pridavati neki značaj; takav je kakav jeste.

Ako se ne može dostići besmrtnost, može se živeti u blaženstvu i težiti istinskom dobru, ali bez nekih posebno smišljenih želja. Želje samo opterećuju život. Čoveku je dato ono što mu je dato i ne treba težiti onom što je više od toga. Svaka težnja već u sebi krije makar trunku neke često neostvarive želje, a ova samo rasplamsava ono negativno što čami u čoveku, uvek spremno da ga zahvati i obeshrabrenog potčini sumornim mislima koje ga odvlače iz sadašnjosti i zavode nadom da *ono bolje* će doći svakom od nas, odnekud, samo po sebi. A ništa niotkud ne dolazi, jer tog drugog odakle bi nešto došlo nema.

Ničega nema što bi samo po sebi došlo nekom pojedincu; u protivnom, ako živi u nadi, on može biti samo beskrajno tužan, depresivan, i onda pasti u zamku neostvarivih želja, a većina pravih želja je neostvariva, jer da je drugačije, ne bi bile želje već ono neumitno bi svetom vladalo donoseći sa sobom samo ono čemu se ljudi ne mogu odupreti.

Sadašnjost je potvrda same sebe i svako u njoj sebe vidi kao stranca zalutalog u svet kojem on ne pripada. Sudbina čoveka je da bude na putu, ali sa ciljem u tuđini, da hodi ka onom neumitnom po nepoznatim krajevima, da u onom što mu je najbliže sebe ne prepozna, da ostajući u svome svetu ostaje nepoznat za druge, kao što su oni za njega, da mu sve stvari iz neposredne blizine ostaju nepoznate i same sebi nepotrebne.

Biti sam u svojoj samoći, način je da se prevaziđe pomisao o tome da postoje želje, da ih treba ostvarivati iako put k njima nema nikakvog smisla. Živeti sadašnjost jedini je pravi odgovor na pitanje smisla života koji vodi neminovnom i njegovoj tamnoj lepoti, jer, kako je Hajdeger jednom rekao, „sa svojim životom svako živo biće počinje već da umire i obrnuto: umiranje je još život pošto je samo živo biće kadro da umre; čak umiranje *može* da bude najviši čin života.“

Sa ovim poslednjim složili bi se svi hrišćani, jer da nema smrti ne bi bilo moguće ni vaskrsnuće, a složili bi se i samuraji, jer ovakvo viđenje smrti odgovara i njihovom kodeksu. Za nas koji boga i bogove vide poput Aristotela to ne važi. Vaskrsnuće kao najveći hrišćanski praznik (a

ne rođenje Iskupitelja, kako nas uče nedoučeni psiholozi) jedina je potvrda živosti religije za one koji veruju; za one druge, za koje je sav život u potvrdi svih zbivanja s ove strane sveta, divot je u borbi sa samim sobom u nastojanju da se bude bolji i časniji u ovo oskudno vreme kojim vladaju zlikovci i njihove himere.

Smrtnost je bitno svojstvo čoveka i svešću o njoj čovek se razlikuje od svih drugih bića pa i bogova u svetu koji je samo jedan od slučajeva u beskonačnom postojanju kosmosa. Da smrti nema, da nema tog kraja koji život zatvara u celinu, samo življenje i trajanje u beskonačnom ponavljanju ne bi imalo smisla i *ἐντελέχεια* ne bi bila poslednja reč Aristotelove i celokupne grčke filozofije.

17. San bez snova

Koliko puta čovek se probudi, rasani i kaže sebi da sretan je što nije ostao u snu koji se upravo prekinuo, a nije nikako mogao da se završi, jer, sanjao je večni bezizlaz i ponavljanje istog događaja u novom ali slučenom obliku. Snovi mogu biti razni, najčešći oni što se ponavljaju, ili oni u kojima se neprestano putuje prelazeći iz voza u voz, ili oni kad na kraju školske godine treba položiti ispit čije se gradivo ne zna, ili oni u kojima ne možemo naći svakodnevne upotrebne stvari...

Svako ima svoje posebne snove u bezbroj mnogo varijanti, i svaki od njih je neponovljiv, a najlepši su verovatno oni snovi kojih se nakon buđenja ne sećamo; ti nas

čuvaju kako bi lepo živeli u sadašnjosti koju znamo kao jedino realni svet i ne daju da u njima trajno ostanemo.

Neko govori o dnevnim snovima, o maštama, o budnim pričama koje izmaštavamo kako bismo ublažili realnost koja nam donosi najčešće neuspehe; ali to nisu oni snovi u koje dospevamo privremenim odlaskom iz stvarnosti. Mašte su jedan drugi način da se dosanjaju neostvarive želje; one su svesno upravljane, mi ih svakog časa možemo menjati, ispravljati, ponavljati i birati im ishod u kojem mi dominiramo i nadvladujemo uskrsele neprijatnosti i nevolje.

Sa snovima stvari stoje drugačije. Njima ne upravljamo. Oni dolaze odnekod, verovatno su splet slika iz naše podsvesti, daju nam neku od uloga i vode nas svojim putevima do časa buđenja. Većina snova kojih se fragmentarno sećamo, na ovaj ili onaj način govore i o našem postojanju, a ne samo o stanju stvari sa druge strane sveći. Dok znamo za snove znamo i za sebe, znamo da naspran *tamo*, postoji *ovde* i *sada*, da postoji svet u kojem boravimo, ne sami, a sa drugima, da postoje stvari i ljudi među njima, da postoje odnosi koji grade prostor, da sve to postoji u vremenu koje i mi s drugima delimo.

Snovi mogu biti i deo našeg bitnog vremenog života, a sanjanjem potvrđuje se postojanje neke druge strane, nekog drugog sveta koji je takođe naš svet, svet sazdan na ovom nama već poznatom, na iskustvu stečenom sa ove strane tih novih nadolazećih snova.

No, postoji i onaj pravi san, san u kojem nema snova, san koji čine beskrajni prazni prostori koji su

užasavali Paskala, san bez snova o kojem je govorio mračni Efežanin, jedini san koji nas neće mimoići.

Zato, odlazeći u san treba biti oprezan. Mnogo je snova, no samo jedan je bez snova; njemu se ne moramo nadati, niti ga želeti, ne treba o njemu misliti dok nas ima. No on dolazi, on se odmekud prikrada, mada na neki način oduvek već postoji, poput onih velikih vrata sa druge strane reke i on je parabola one suđene nam čaše koja nas ne može mimoići, jer od tuđe je a ne naše volje.

18. Nadolazeća neizbežnost

Očekivanje nije momenat svakodnevnog života. Ono teče i kad se ništa ne očekuje u bilo kojem njegovom trenutku. Sve što dolazi, traje i potom odlazi. Ne postoje promene koje menjaju život u njegovoj unutrašnjosti. Stabilnost, obezbeđena vremenom, življenje svakog pojedinca svodi u običnost. Upravo stoga na ulici i po vrtovima vlada tišina. Doduše, ponekad dolazi do nekih individualnih ispada, ali to su simptomi koji zahtevaju lečenje. Ako su isti izazvani nezadovoljstvom, treba naći i lečiti uzroke. Za to postoje posebne ustanove.

Nadprosečno skretanje pažnje na sebe (influseri, blogeri, estradni šoder, maltretiranje javnosti svojom patološkom, mizernom privatnošću u medijima i sredstvima informisanja, ili agresivnim, primitivnim ponašanjem na ulici ili u javnim ustanovama) podrazumeva potrebu hospitalizovanja, jer za posledicu ima neopravdan teror nad drugima i životima pojedinaca usmerenih

kulturnim ciljevima u čijim okvirima i žive, ali i potkopavaju temelje na kojima jedna država počiva.

Ispadi razne vrste, mogući su, jer zloupotreba korišćenja informacija nije zakonski regulisana u mnogim društvima i dozvoljeno je ono što ne bi trebalo biti. Živimo u društvu čiji su mnogi civilizacijski momenti ugroženi i osporeni, a sfera duhovnosti i kulture obesmišljena je do neprepoznatljivosti. U takvim situacijama ljude obuzima nemoć i neodređena strepnja koja u svakom času može poroditi bezosnovni strah. Ljudi se plaše agresivne, nepoznate sredine koju čine bezodgovorni pojedinci.

Međutim, sve ovo pre bi mogli biti simptomi koji vape za analizama sociologa, ali i psihologa koji svojim zadatkom vide istraživanje patologije života naših savremenika (koristeći sumanutu statističku metodu), a ne prvenstveno i predmet promišljanja filozofa nadnetih nad manifestne pojave duha našeg vremena.

Duh vremena jeste tema koja zadire i u oblast filozofskih istraživanja, no pitanje koliko u naznačenom opisu stanja našeg vremena ima još za filozofiju značajnih fenomena ljudskog opstanka a koji već na neki način nisu bili zahvaćeni studijama prve polovine prethodnog stoleća. Hajdegerove i Finkove analize ljudskog opstanka (*Dasein*) ostaju i nakon skoro celog stoleća neprevaziđene. Njihovi uvidi ostaju još uvek vladajući; mogu biti kritikovani ali ne i bitno osporeni. U svakom slučaju, treba se osloniti na sud vremena; naš i onaj koji dolazi.

Sve više stiče se utisak da prisustvujemo ogoljenoj situaciji, svega što se zbivalo već sedamdesetih godina

prošlog stoleća i bilo opisivano kao masovna pojava, samo u daleko agresivnijem smislu, a što su tadašnji mislioci ispravno prepoznali, samo u nekoj daleko blažoj i benignijoj formi, ne uviđajući ili ne verujući u mogućnosti dosezanja nadolazećeg zla.

Uvećana ljudska bezobzirnost, bezdušnost i delatnost lišena svih humanih karakteristika, naročito izražena kod najmlađih naraštaja a i kod generacije srednjih godina koja oseća svoju promašenost, neiživljenost i nezadovoljstvo nesposobnošću da se ostvari i nađe sebi mesto u novom, izmenjenom vremenu, pre je znak toga da smo počeli da sve dublje zalazimo u jedan drugi svet, no da je u pitanju nešto poznato, dosad doduše neviđeno, mada na drugi način već proživljeno.

U tom smislu, reči ap. Pavla najavljivale su daleko više nadolazak novog, manje agresivnog, boljeg sveta, sa daleko više smisla i pozitivnih momenata koji su se nazorali u nadolazećem životu, no neizbežnost nove epohe prepune apokaliptičnih tonova događaja koji za sobom ne donose ništa dobro ni utešno onima koji misle da se sa svojom poputbinom spremaju, potajno, često krijući to i od sebe, kraju života ostavljajući za sobom toliko nezavršenih stvari, a bez nade da će se išta promeniti u tom narastajućem haosu, nesposobni da ga onima koji ostaju prevedu u neko podnošljivo stanje dovršavanjem nedovršenog.

Osećaj ostavljanja ovog sveta uvek je ljude vodio u potištenost i zato su nastojali da ga nečim kompenzuju, da ga pretvore u nešto do čega jednom će možda i doći ali

bez njih, i ne u baš nekom prednaznačenom času, jer oni u posledicama tog što sledi neće ni na koji način učestvovati, a svi oni drugi što ostaju brzo će ih zaboraviti, sve minimalizovati, i završenost njihovih namera tumačiti kao završetak bez pravog završetka.

Posle smrti ljudi prelaze u sećanje živih i njihova smrt postepeno gasne u mislima njihovih poznanika, biva potisnuta nekim novim događajima, čija jarkost sve više prekriva prošlost koja se ne može poništiti ali se na više načina može transformisati u ono što i nije bilo. Tu na scenu stupa faktor vremena i udaljenost u trajanju smanjuje se sa nadolazećim zbivanjima čija osnova je nova i nepredvidljiva. Sve nadolazeće samo se postupno i delimično otkrivajući i šireći oko sebe sve veću neizvesnost uspostavlja svoju nevidljivu, apsolutnu vlast.

19. Postoji li budućnost?

Postoje pitanja koja ne teba, usled njihove ograničenosti postavljati veštačkom intelektu, pitanja poput onog o budućnosti stvari, ljudi, sveta i njega samog. On će vam dati odgovor, u većini slučajeva pozitivan s mnoštvom izgenerisanih odgovora, jer tako su ga tome njegovi tvorci naučili, i biće tako sve do momenta dok ih on ne uništi, jer pitanje će postati dvosmisleno usled nemogućnosti jednoznačnog odgovora na pitanje o čijoj je budućnosti reč: o budućnosti ljudi koji su ga stvorili, ili o njegovoj, koji ih nekim svojim mogućnostima već uveliko nadmašuje.

Veštački intelekt zamišljen je kao operativna alatka, kao instrument koji može dolaziti do nekih odgovora mnogo većom brzinom jer poseduje uvid u daleko više podataka no što ga može imati čovek i obrađuje ih s mnogo većom brzinom.

Prošlo je vreme Aristotelovog Likeja, Aleksandrijske biblioteke, Biblioteke Kasiodorovog Vivarijuma, višetomne Etimologije Isidora Seviljskog, Enciklopedije francuskih prosvetitelja, Enciklopedije Britanike... Sva ta dela pretendovala su na to da saberu i sistematišu znanja o celini sveta, da ljudima pruže više uvida u ono što ih je interesovalo. No, znanja su se umnožavala i uvid u njihovu celinu niko nije više mogao imati; možda je poslednji, u tom smislu, obrazovani čovek antičkog veka bio Aristotel, čiji je Likej pretendovao na to da sakupljanjem znanja iz najraznijih oblasti bude neka vrsta naučno-istraživačke organizacije, govoreći jezikom novog doba.

Danas je nastupila era kojom u raznim oblastima već upravlja veštački intelekt, sposoban da mnoge tehničke progleme reši daleko brže i efikasnije no što to mogu ljudi koji su ga stvorili. Postoji niz oblasti za koje bi ljudima bile potrebne ogromne količine vremena i on je veoma dragocen i velika pomoć u rešavanju problema, često od životne važnosti, posebno u medicini, gradnji, upravljanju velikim industrijskim sistemima, astronomiji, čak i vođenju ratova.

Postoji i druga dimenzija, a to je ona u kojoj veštački intelekt čoveka ne može zameniti, a tu spadaju pre

svega, kako stvari danas stoje, umetnost, književnost i programiranje. Jer, kad je reč o ovoj poslednjoj oblasti, veštački intelekt može da se kreće samo u granicama koje su mu odredili programeri. On ne poseduje mogućnost stvaranja i samostvaranja, mada i to spada u maštu ljudi našeg doba. No, ta mašta, po prirodi stvari, ostaje nedomašiva.

Mnoštva različitih oblika stvaralaštva je privilegija čoveka (ono apsolutno stvaralaštvo pripada Bogu, po verovanju onih koji u Njega veruju), i tu je granica veštačkog intelekta koju ovaj, stvoren čovekom kao konačnim bićem, ne može preći. Možete mu dati milione podataka o srpskom manastiru Kalenić, on njihovim kompilovanjem i kombinovanjem može o tom manastiru mnogo šta ispisati, ali ne i pesmu kakva je pesma Vaska Pope *Kalenić*.

Mi smo danas svedoci i mnoštva različitih upotreba veštačke inteligencije u oblasti obrazovanja. Nema ničeg lakšeg no pomoću nje pisati velikom brzinom učeničke seminarske ili diplomske radove i nije slučajno što se pedagozi nalaze na velikim mukama svesni da to što im studenti donose nije njihovo, niti oni od tog imaju neke kognitivne pomake (a statistike pokazuju da je više od četvrtine radova urađeno uz pomoć veštačke inteligencije). Da, domaći zadaci su formalno odrađeni, ali učenici od tog nemaju neke vajde jer često donete nastavniku radove nisu ni pročitali. Možda će uskoro mašine upravljane veštačkom inteligencijom operisati u bolnicama bolje i preciznije i od najveštijih hirurga, možda će dobro usposavljati na osnovu dobijenog mnoštva podataka i dobre

dijagnoze, ali to će sve zavisiti od operatora i programera, autora operativnih sistema. Ali, i dalje je nesporno da cilj i smisao obavljenih radnji mogu znati lekari specijalisti, no ne i mašine koje poslove obavljaju. Mašine i veštačka inteligencija samo su alatke u funkciji onih koji njima upravljaju i daju im zadatke.

Mašine ne mogu na kreativan način misliti prošlost. Najtežim ostaje pitanje šta je iz nekog ranijeg vremena ostalo u našoj svesti. Šta se tu sačuvalo, šta se može dozvati u ovo naše vreme. Reč je kombinacijama različitih fragmenata sećanja i te kombinacije mogu se u svakom pojedincu složiti na različit način o jednom te istom događaju. U svakom pojedincu sećanje o istom je razno jer je različito sećanje konteksta kao i značaj njegov u vreme kad se određeni događaj zbio. U tom procesu prisećanja značajnu ulogu igra i fantazija pojedinca te je ishod nepredvidljiv i može dovesti do protivrečnosti sa sećanjima drugih povodom istog događaja. Upravo zato savremena istorija sadrži toliko protivrečnosti u sebi, a kad se govori o staroj istoriji tek u tom slučaju mi pouzdano zapravo ne znamo ništa. Zato je Brodel govorio kako istoriju treba pisati svakih deset godina iznova. Razlike ne postoje samo na nivou individualne, već i na nivou kolektivne svesti. Ako među navodnim „naukama“ ima neke nepouzdanije, onda je to istorija.

Danas se istoriji posvećuje sve manje interesa. Osmišljavanje prošlog i prošlosti nikog ne zanima. Ljudi vide samo sadašnjost, u njoj žive, i iz nje ocenjuju prošlost i budućnost. Ljudi ne vide više ništa i zato očekuju da im

veštački intelekt reši sve probleme, u suštini, ne sve probleme, već ono što oni vide kao „probleme današnjice“.

Da nesreća bude veća, ljudi sa sve manje napora hoće da žive, očekuju da neko drugi ili nešto drugo reši sve probleme koji se isprečuju pred njih. Vreme prošlo, sve što je bilo, kao i ono buduće današnjim ljudima ne znači ništa. Ne žele da znaju bilo šta što bi moglo da im na bilo koji način, pozitivan ili negativan, izmeni trajanje. Traju radi trajanja, a trajanje je samo usputna stanica između dva nedospavana dana.

Kako se završila priča o tome kako su ljudi nekom drugom prepustili svoje probleme, bežeći od slobode, pokazao je Erih From u svojoj sjajnoj knjizi *Bekstvo od slobode*. Danas se pojavila slična situacija: ljudi žele da pobegnu od problema i prepuštaju se tome da za njih sve rešava njima tuđi intelekt. Međutim, a uvek se nađe nemo *međutim*, kao i u prvom slučaju, „pomoćnik“ je samo delimično delotvoran.

U prvom slučaju odveo je milione ljudi u smrt, u drugom slučaju još ne znamo konačni ishod, no proces je pokrenut, više je nezaustavljiv i u toku je; pobornike ima na obe strane, daleko više među onima koji u njega veruju i tako će biti dok sami ne ispadnu iz igre. Do tog vremena onih drugih verovatno više neće biti.

Nalazimo se u situaciji da samo posmatramo i ocenjujemo prve korake koje čini veštački intelekt. Nesporno je da postoje oblasti u kojima on ima pozitivne rezultate, posebno kad su računске funkcije u pitanju; kad je reč o stvaralaštvu, kretanju u smeru novog, on je nemoćan, ili,

„nežnije“ rečeno, nekonkurentan rezultatima koje je postigao još u stara vremena čovek a koji za njega ostaju nedostižni. U tom smislu veštački intelekt ne može nam navestiti neku pouzdanu mogućnost. Čovek se mora osloniti na sebe, na ono što je već sam dostigao, na tradiciju koja ga je u ovo stanje dovela i koja mu još uvek ukazuje na puteve kojima bi trebalo ići. Programi i već utvrđeni programski protokoli nisu ni od kakve dugoročne pomoći.

Veštačka inteligencija ne može stvoriti neko novo muzičko delo, u istinskom smislu novog, nečeg što bi se moglo suprotstaviti svem doskorašnjem i stati na visinu ranije već ostvarenog. Ona može samo kompilirati i pakovati odlomke poznatih dela koje poznaje. Uostalom takva je većim delom kao *ars combinatorica* bila i umetnost baroka, no najveća dela te epohe stvorili su duhom nadareni ljudi - veliki stvaraoci – a ne veliki kombinatori.

Konačno, tako nešto se već eksperimentalno pokazalo (pre nekoliko decenija) u pokušajima stvaranja elektronske muzike po poznatim shemama, ili najnovijim pokušajima da se od nekih fragmenata započete *X simfonije* Betovena i svih njegovih ranijih dela napravi novo delo. Veliki majstor bi, da je poživeo, učinio nešto novo, što je izraz njegove moći stvaralaštva, a ne mehaničkog pakovanja poznatog i plagiranja samoga sebe za šta ne bi imao nikakve potrebe. Moć velikih majstora je u tome da uvek čine nešto novo, zato me niko u Frajburgu 2005. nije razumeo da veliki nemački filozof da je danas živ ne bi govorio o onom što je pisao pre osamdeset godina, nego o zlikovačkom rušenju mostova u Novom Sadu.

Kada je o filozofiji, kao o jednoj dimenziji duhovnog stvaralaštva reč, veštačka inteligencija, može biti velika banka podataka, ali za stvar filozofije ostaje beskorisna (može pomoći nekakvim nesretnim masterčićima da dobiju diplomice koje će potom njihove majke iste kačiti po zidovima, hvaleći se komšijama, ali njihovi radovi su beznačajni, beskorisni i uništavanje papira, jer papir kao papir ima svoju ekonomsku vrednost, ali kad na njega se našampa tekst današnjih nedoučenih mastra (nesposobnih da dospeju do magistrature) – to je samo uništen papir pogodan za reciklažu.

Pre dva i po milenijuma grčki mudrac Heraklit rekao je da mnogoznalaštvo ne uči mudrosti (A 1). Drugim rečima: nije mudar onaj koji zna mnoštvo činjenica, no onaj ko zna šta će s njima učiniti i kojem iz mnoštva mogućih odgovora dati prednost. Veštačka inteligencija tu ne pomaže. Zato imamo poplavu bezvrednih tzv radova koji čine bibliografije nadobudnih mladih mastera u kojima nema ni grama uma ni razuma.

Jednom mi je Zagorka Mičić, između dva svetska rata studentkinja velikog nemačkog filozofa Edmunda Huserla, pričala kako im Profesor nije davao da mnogo čitaju, nego ih je učio *kako da čitaju*, pa je imao običaj da im jedan mali filozofski fragment tumači na desetak različitih načina. To veštačka inteligencija ne može.

Huserl je studente učio da misle, učio ih je strategijama mišljenja. U tome je veštačka inteligencija takođe bespomoćna. Oni koji se na nju oslanjaju mogu biti dobri tehničari, ali ne ni mislici, ni naučnici, ni stvaraoci

jer ne poseduju odnegovanu moć kreativnosti; nemaju dar stvaralačkog mišljenja, sposobnost da novi problem reše na novi način, već samo na osnovu onog što je bilo, što je već od ranije poznato. Stvaraoci, ljudi budućnosti, su oni koji stvari vide na novi način (mogu se pritom oslanjati na znanja već poznatog) ali njihove odluke jesu uvek nove, nestandardne, jer oni vide ono što drugi pre njih nisu videli i nalaze puteve kojima niko pre njih nije kročio mada su ih mnogi mogli videti, pa i njima poći, no smisao hoda njima nisu mogli razumeti, pošto za tako nešto nisu imali dara.

Veštačka inteligencija je u tom smislu ograničavajući faktor i na isti način mnogi su videli stvari i razumevali svet oko sebe još u pećinsko doba kad su im vračevi bili otelotvorenje veštačke inteligencije (njihovog vremena). I, možda behu mudriji od mnogih koji u veštačkoj inteligenciji vide svoj spas, i siguran korak u buduću karijeru koja nije baš njima obezbeđena, jer takvih kao što su oni ima svud oko njih sa istim kognitivnim ograničenjima i istim skučenim obzorjem mišljenja.

20. Jednostavne stvari

Ima li išteg običnijeg, no govoriti o običnim stvarima? I šta su to uopšte te obične stvari o kojima mi svakog dana govorimo, na koje trošimo najveći deo našeg vremena? Mi već na početku naših razmišljanja ne pitamo šta su to *stvari* i šta je to *jednostavnost*. O samoj *stvari* pisano je mnogo, posebno o tom šta *sama stvar* zapravo jeste, ali o *jednostavnosti* stvari, nešto je manje kazano, a

o njoj bi se, kao posebnom atributu, moglo, mnogo šta reći i njemu posvetiti posebnu pažnju, jer, *jednostavnost* i nije privilegija koja bi se mnogima mogla pripisati, posebno ako izučavamo istoriju rimskog pravnog sistema koji ne beše nimalo jednostavan; dovoljno je podsediti se i onih usvojenih pravila što ih je Sula doneo a morao ih potom sam prekoračiti kao u slučaju mladoga Pompeja, dozvolivši da mlad, sa dvadeset i četiri godine ima prvi trijumf, a da do tog vremena još nije bio ni senator (mada bi mogao biti, da mu je to bio osnovni cilj, a ne slava); s pravom bunio se Sula, tadašnji gospodar Rima, no narod beše „glasniji“. Ovo je zapravo dobar primer odnosa pravila i izuzetaka.

Kad govorimo o jednostavnosti, uvek imamo u vidu da u pitanju je što manji broj elemenata i što jasniji ishod razgovora, ili slika same stvari o kojoj je reč. Život je satkan od mnoštva različito složenih i razlitito složnih događaja čiji intenzitet određuje čovekovo delovanje i njegovo raspoloženje; stoga, život u većini slučajeva nije jednostavan sam po sebi već mu jednostavnost određuje svako po svom nahođenju.

Naše je da sami odredimo kakve su stvari koje nas okružuju, čemu živeti dajemo prednost, a šta smo spremni da zanemarimo i da mu ne pripisujemo poseban značaj. U takvoj situaciji sve zavisi od nas, kao i sam naš život, jer većina stvari se neće promeniti ako im mi pripisujemo veći ili manji značaj, ako im dajemo veću ili manju prednost u nastojanju da ih ostvarimo, ili ostavimo po strani. Ovde se može ostaviti otvorenim i pitanje toga što

navodno zavisi od nas. Kada se čovek oseća beznačajnim, kad sebe vidi kao nikog, odnosno, nekog ko je jedno obično ništa, tada mu i nije mnogo stalo do toga na šta može delovati i šta je to što uopšte bi moglo delovati na njega. Okolni svet se pretvara u prazninu nalazeći se u opasnosti da nestane jer nema objekata vrednih trajanja u njemu.

U mnoštvu slučajeva stvari se reše same po sebi, no neke ne prestaju da nas i dalje, iz dubine sećanja, svojim značajem (zavisno od trenutka u kojem se nalazimo) pritiskaju i podsećaju na potrebu neke vrste razrešenja i ponovo potisnute u stanje latentnog mirovanja) dok ne budu na neki od nama dostupnih načina razrešene, prevaziđene i možda potom zauvek zaboravljene, kao da ih nikad nije ni bilo.

Tih prvih, što reše se s vremenom same po sebi, trebalo bi da ima najviše. U tom slučaju govorimo o jednostavnim stvarima i one nam u velikoj meri održavaju i produžuju život; možda je najveće umeće življenja sve stvari našeg života videti kao jednostavne, lako rešive, ne dozvolivši sebi da padamo u depresiju ili teška iskušenja, tužeći se na zlokobnu sudbinu; u protivnom slučaju time se, u suštini, dugoročnije gledano, ništa ne rešava, sem što škodimo samima sebi i smanjujemo ostatak života koji nam je preostao.

Nimalo slučajno, u životopisu već pomenutog Pompeja koji je u ranoj mladosti nazvan Velikim (*Magnus*), Plutarh primećuje da bi da je, slavni Rimljanin živeo koliko Aleksandar (33), pa i neku godinu više, predstava o

njemu bila drugačija, jer drugi deo njegovog života stvorio je posve drugačiju sliku o njemu u celini i uveliko potamneo slavu prve polovine što beše ispunjena samo poredama i uspesima. A, s druge strane, kako bi izgledala istorija muzike da je Mocart živeo dvostruko duže, ili da je Aristotel doživeo godine života svog učitelja. Sve to svodi se na ono znano pitanje: *šta bi bilo, kad bi bilo?*

Život je dar. Kako počinje, tako se i završava. Mi u određivanju njegovih granica ne učestvujemo, pa čak ni u tome, možda i ponajmanje, da ćemo ga provesti na jednostavan i lep način, ili, mučan i složen, naizgled često slavan, a u suštini prepun bola i teškoća.

Svako ima svoj život i sve što može činiti, jeste da ga proživi na najbolji, njemu najprimereniji način. A ako se nešto ipak može i poželeti, onda je to život ispunjen jednostavnim stvarima, život koji podrazumeva sposobnost da se trudimo da ono najdalje vidimo kao ono najbliže, da budemo iznad svega očiglednog i pukih činjenica, negovanje sposobnosti da se u svakom trenutku na pravi način odlučuje kako bismo u onom najjednostavnijem mogli prepoznati i ono najsloženije jer samo zahvaljujući njemu zapravo jesmo to što jesmo.

Živeti na putu ka dobru i blaženom, shvatati jednostavnost kao privilegiju i dar da svako može ostvariti sebe u onoj meri koja mu je data kako bi sačuvao spokojstvo i biti što dalje od glasne svetine i svih onih koji ne znaju šta hoće, ali uvek nešto hoće, to je zahtev koji svako mora sebi u ova vremena da postavi.

Samo tako moguće je živeti i preživeti nastajanje nove realnosti. Jednostavnost života ogleda se u ispunjavanju retkih trenutaka opstajanja malim stvarima, u življenju onog što nam je uvek na dohvat ruke i ko sa tim uspeva da bude zadovoljan, zadovoljan je uvek i sobom i svojim prolaznim trajanjem, spreman da podnese ono što dolazi, a što mora u svom miru da nadvisi u hladnom svetu koji je svakog dana sve mračniji, nepredvidljiviji i lišen smisla koji možda za njega nikad nije ni postojao. Zato, ophrvanost iluzijama nije kazna, niti odnekud poslato prokletstvo, već lek kojim se leči obeskrvljena duša.

21. Vidokrug svakodnevnog života

Svako od nas ima svoj okolni svet, svet u kojem živi i koji poznaje, svet u kojem je on „kod kuće“, svet gde sve mu je blisko i rodno, svet u kojem nema ničeg nepoznatog, i, ako od rođenja živi na selu on je stalno u neposrednom odnosu s prirodom, često na magijski način; kad živi u gradu on je u svetu svojih suseda i bliske mu okoline koju takođe poznaje i smatra je svojom u svoj njenoj poznatosti.

Ti svetovi bivaju krajnje različiti, no sve ih odlikuje poznatost i bliskost; u isto vreme oni mogu biti krajnje različiti, kao što behu različiti za čitave grupe ljudi u ranijim vremenima, no bili su uvek jednako zajednički. Moji preci imali su svoj svet ograničen granicama sela i susednim mestima u kojima su posećivali svoje rođake i prijatelje, kao i ovi njih. Nisu znali za neke druge daleke

svetove. Slušali su priče i o nečem „dalekom“ ali to beše za njih krajnje apstraktno, praćeno bledim slikama, a te bile su površne, nejasne, ne jasne poput stvari oko njih; ponekad bi se zadržale u sećanju, zavisno od svoje jarkosti, a najčešće bi iz njega brzo izčilele i na njihovo mesto došle bi slike nalik prethodnim, trajale neko vreme i nestajale, zavisno od toga koliko sličnosti s njihovim prethodnim iskustvom sadrže u sebi.

Ono što je za njih bilo realno, to je ono što ih se neposredno ticalo, ono na šta su mogli delovati i ono što je njih određivalo. Živeli su svoj život, bez stresova i dugotrajnih afekata, bez mržnje i enormne tuge i dugotrajne patnje koji odlikuju ljude našeg vremena. Njihove stresove određivala je njihova svakodnevnica i ako je i bilo sporova među njima isti su se rešavali isto kao što bi i nastajali; njihovo vreme teklo je ravnomerno, određeno godišnjim dobima i bili su bliži prirodi od čije su čudi u daleko većoj meri zavisili no mi danas. Njihov svet, bio je za njih sav svet. I saglasan život s prirodom donosio im je mir i ispunjenje duga sprava sveta za koji su jedino znali.

S vremenom, granice sveta sve su se više proširivale, stizale su vesti iz sve daljih gradova i mesta, o drugim načinima života, o drugačijim načinima rešavanja problema koji su i pred njih iskršavali, pa, neke su s odobrenjem i prihvatili, ali i za to bilo je potrebno vreme, ponekad nedelje ili meseci, ponekad godine, a život je tekao svojim ritmom i opšte saglasje nije bilo narušavano.

Svet ljudi ranijih vremena bio je i dalje ograničen, mada se neprestano proširivao i do ljudi stizalo je sve više

poruka. Znanje o svetu i daljim nekim mestima i predelima sa raznim njima stranim, neobičnim običajima sve se više uvećavalo. Ljudi su postajali sve obavešteniji ali i zabrinutiji, sve više pod uticajem onog što ih se i nije neposredno ticalo.

Posredno su počeli da učestvuju u zbivanjima što behu sve dalje od njih ali koja nisu uticala na njihov svakodnevni život koji je i dalje bio određen neposrednim intersubjektivnim odnosima; živeli su svoj život, ali nastala im je i svest o mogućnostima drugačijih načina življenja. Svet se proširivao, i više nije bio samo njihov već i onih drugih, onih nepoznatih koji su postepeno zalazili u njihov svet i na posredan način boravili s njima i u njima, utičući na njihovo trajanje i vreme koje su provodili u uverenju da je ono slobodno i ipak njihovo vlastito, da su oslobođeni nekih posebnih obaveza, da vladaju sopstvenim životom i da donose samostalno sopstvene odluke koje su isključivo njihove.

Mi sve to osećamo kao razliku, osećamo sa sve veće distance, jer vreme, tempo života, njegovo u naletima isprekidano trajanje do te mere proširilo je granice sveta pojedinca da je on postao „građanin“ sveta, postao je planetarno biće (različito od ljudi helenističkog sveta koji su verovali da su kosmopolite, da je za tako nešto dovoljno distancirati se od vlasti i da mogu živeti u svom posebnom svetu, da taj svet koji sami stvaraju može biti sav njihov svet i da su na taj način njegovi pravi „građani“); na taj način ljudi su ipak, makar posredno postajali

učesnici u zbivanjima u najdaljim poznatim krajevima, zadržavajući pritom svu svoju privatnost.

Posebna osobenost „učešća“ naših savremenika u ovom novom svetu današnjice ogleda se u tome što su zahvaljujući novim medijima oni sada u mogućnosti da bude obavešteni trenutno o onom što se daleko od njih zbiva, o onom što na njih ni na koji način ni posredno ni neposredno ne utiče, niti ih se ma na koji način tiče, ali ih puni informacijama iz sveta koji više nije njihov i oni počinju da misle o nečem što im se uselilo u svest, što ih na neki način zarobljava, ograničava, što im oduzima vreme koje bi trebalo posvetiti sebi. U njih se useljavaju tuđi životi, ugrožavaju im taj njihov jedan i jedini; ljudi postaju napola drugi a ne oni.

Oni sve manje učestvuju u svom neposrednom svetu, i istrgnuti iz njega sve više učestvuju u nekim udaljenim od njih zbivanjima, i to na nov način sada oblikuje i određuje njihovo vreme, tako što im ga oduzima na relativno agresivan način.

Umesto da pojedinac bude posvećen sebi i onom što ga se neposredno tiče, onom što čini njegovu neposrednu okolinu, u kojoj bi mogao i sam učestvovati i delovati na njen način postojanja, savremeni čovek svoje vreme troši na misli o nečem što ga se bitno ne dotiče, na šta on ne može uticati, ali što mu u sve većoj meri otima vreme samoga života.

Savremeni mediji stvaraju čovekov svet koji nije njegov, već njihov vidokrug; nameću mu nešto što ga se ne tiče ali čine da on više ne bude on već deo drugih, deo

mase koja ima poglede na svet koji nisu njegovi, ali koje on prihvata jer svoje ne može da očuva, ne shvatajući pritom da on više nije on.

Svakodnevnica se izmenila i pojedinac je napustio svoj svet i prešao u neki drugi, njemu stran, nepoznat, no tako programski i smišljeno nametnut, da iz njega ne može izaći i vratiti se sebi i svom životu. Njegov svet sad je drugi svet a on nije nigde, niti sebe bilo gde nalazi unutar te drugosti.

22. Umetnički um i intuicija

Uvod

Živimo u vremenu koje mnogi vide kao poslednje, ili, suprotno tome, kao vreme što je po svojoj prirodi apsolutno novo, novo u toj meri da ne poseduje ni svojstva vremena kao takvog, te nas ništa od sveg onog što smo u njega uneli više ne osvetljava, niti nam izmenjuje način na koji vidimo jedino nama dostupne stvari. U tom smislu, moglo bi se o njemu govoriti ne kao o poslednjem, već kao o prvom, što zvuči paradoksalno, ali ne i sumanuto u sumanutom svetlu.

Uprkos tome, živimo i dalje, kao da se ništa nije dogodilo, kao da se ništa i ne događa, ni o čemu više ne mislimo, živimo, a da ni sami ne znamo zašto, ni kakav je smisao tome što i dalje iz dana u dan trajemo, jer, nikakvog smisla nema ni trajanje, ni sve što se u njemu ma na koji način dešava.

Dosta se dugo na jedan relativno statičan način govorilo o razvoju civilizacije, mislim ovde u prvom redu na tehničku civilizaciju (ne na kulturu) koju su obeležili pronalazak i upotreba točka, puteva i papirusa, perga-menta (posle V stoleća n. e.), baruta, električne energije i u naše vreme veštačkog inteelekta. Sva ta otkrića svojom primenom bitno su činile pomake u razvoju ljudskog društva, uticale na povećanje energije i brzine prenošenja podataka i načina života, promene percepcije prostora i osvajanje do tada nepoznatih predela.

Prostorna osvajanja su završena, poslednja podela neosvojenih krajeva dovršena je pre više od sto godina i dalje njihova preraspodela vršila se ratovima, ekonomskim pokoravanjem, a potom, u poslednja vreme intelektualnim ovladavanjem celokupnog stanovništva planete putem novih medija tokom proteklog stoleća, intenzivno u drugoj njegovoj polovini [novine, radio, televizija, film (kao meka propaganda), a poslednjih godina intenzivnim razvojem veštačkog intelekta koji se upliće u sve sfere života (internet, mobilni telefoni, kućni aparati, transportna sredstva).

Mnogi su govorili da je naše vreme jedinstveno i neponovljivo. Kao potvrdu svojih stavova isticali su veličanstvenost i neponovljivost umetničkih dela u čijem je znaku bila svaka od prethodnih epoha. Svi smo bili ponosni rezultatima naših vodećih umetnika. Da su bili vodeći, to je bila posledica opšteg priznanja. Oni su sebe

videli kao značajne umetnike, a mi smo ih u tome podržavali. Nakon nekog vremena stvari su se izmenile: počele su se ceniti posve druge stvari, počelo se govoriti o veličini menadžera, naglo rođenih bogataša, sumnjivih autoriteta, prijatelja, vodećih političara, nedodirljivih od mogućih istraga, svih onih iza kojih je stajao novac ma kakvog sumnjivog porekla čije su pranje pokrivali gradonačelnici manjih i većih gradova.

Umetnici su dospevali u drugi plan i, ako su ranije mogli prodati neku sliku ili dobiti honorar za neko muzičko delo, sad su bili bačeni na rub egzistencije; mogla ih je spasti bedna penzija u formi milostinje koju im je dode-ljivala država.

Za to vreme, niko nije prestajao da govori o delima Renesanse, Baroka ili Klasicizma, niko nije hteo da se prenebregne stil Rokokoa ili uticaj novog vremena na umetnički život koji je počeo da oblikuje duh nastajućeg građanskog društva u kojem su formirani novi pogledi, pod uticajem drugačijih vrednosti - pogledi koji su doskora opšteprihvatanj umetnosti bili strani.

Holandska umetnost XVII stoleća to najbolje pokazuje: ljudi su postali zasićeni prikazima istorijskih scena; želeli su da na slikarskim platnima vide sebe i enterijere u kojima borave te je umetnost koja im je zadovoljavala želje postala preovlađujuća, premda su umetnici sve više bili prinuđeni da se bave raznim dodatnim poslovima jer od svog rada nisu mogli živeti. U isto vreme bilo je i onih koji su slikama mrtve prirode hteli da gledaoce uvedu u svet veoma složenih

alegorijskih scena i priča, ali i za njih bilo je sve manje razumevanja. Sve manje obrazovani posmatrači dalje od lepo islikanog voća nisu videli ništa jer im nešto više od neposredno viđenog ne-obrazovanje nije dozvoljavalo.

Ljudi su postajali novi, bogati građani, pravi vlasnici novca i umetnicima nije preostajalo ništa drugo nego da svoje savremenike i njihov svet ovekoveče na dobro zategnutim platnima malog formata. Boje su se jedna na drugu slagale, kao i pohvale umetnicima još uvek spremnim da realni svet predstave kao virtuelni, kao večni prostor u kojem su sve stvari bile viđene kao objekti a svi subjekti kao nosioci onog što istorija do ovog časa nije mogla da ne potvrdi.

A onda, kad je istorija počela da se ubrzava i ratovi nastavili da uzimaju svoj danak, dovodeći u prvi plan pitanje gole ljudske egzistencije, kad su temelji na kojima su počeli sve više da gube svoje čvrsto tlo na kojem je počivao obrazovani svet zadojen duhom dijalektike, došao je ovaj poslednji čas; sve jače počela je da se nad ljude nadvija teskoba. Svet je postao tesan. Njegovi akteri koji su navodno imali sve, osećali su da im nešto ipak nedostaje. Počeli su da sve dublje percipiraju sebe i da sve više traže ono u njima nedostajuće, sve više vremena provodili su zagledani u prazninu koja se otvarala u neras-tajućoj tami predvečerja, zamišljeni nad sudbinom koja se izmenila i koja im je u novo doba bila dodeljena.

Nešto se moralo učiniti. Na domak ruke ljudima, koji su sebe videli kao vlasnike viška finansijskog kapitala, našli su se oni koji su znali šta jeste priroda stvari, ali

nisu znali i kako je ogoljenu dalje živeti. Tada su se pojavili umetnici koji su hteli da im pomognu i prodube viđenje onog što je navodno i akterima na sceni bilo skriveno. Francisko Goja bio je prvi umetnik koji je besprekorno slikao ono što vidi i oni koji su u njegovim slikama videli sebe, nisu se mogli oteti utisku da on slika njihovu suštinu, da to jesu oni, ma kako bila izneta na svet istinska bit njihove groteskne suštine. Samo jedan Španac naslednik hladne anatomske metafizike Franciska Suaresa i svih konsekvenci koje su iz nje sledile, mogao je sve da vidi čisto, bez predrasuda i u svojim poslednjim delima dospe do jednog od mogućih krajeva umetnosti kao izraza suštine.

Nimalo slučajno ekspresionisti su vek kasnije počeli da slikaju i pišu o onom što mnogi nisu želeli da vide, no nije slučajno što su upravo oni dali novi život novorođenom viđenju stvari, načinivši presudni korak na putu formiranja ovog našeg vremena, polazeći od stava da egzistencija prethodi esenciji, nemajući u vidu da je mala uteha u tome kako je obrnut metafizički stav i dalje metafizički stav. Tematizovanju ljudske egzistencije bio je otvoren širok put, a odatle, već u prvoj krivini, na opustelom šumskom putu, otvorilo se i ono poslednje filozofsko pitanje, pitanje sveta koje je prazninu koju ljudi žive prevelo u metafizičko ništa iza kojeg je stajalo nešto što nema ni imena i forme, ono što nije nešto i nije predikat niti njegov nosilac, već ništa iza samog ništa ono što omogućuje da bilo šta uopšte jeste.

Razume se, svakodnevni život posve je drugačiji. Ono što ga određuje jeste inercija, inercija opstajućeg vladajućeg shvatanja i svako ko se zapita koliko se godina primakao smrti pitanje postavlja iz sveta stvari koje nemaju svoj *ratio* ni skriveni intelektualni razlog. Samo ljudska sujeta spremna je da nepromišljeno izvodi čoveka iz njega samog i samo sujeta mogla bi zahtevati da se čovek nezadovoljan sobom obrati onom van njega, stranom, konstruisanom u trenutku beztemeljne samouverenosti.

Samo ljudi bez uvida u granice intelekta i bez razumevanja njegove prirode mogli su doći na pomisao da intelekt mogu udvojiti tako što će onom živom i samorazvijajućem suprotstaviti nešto veštačko, nešto poživajuće na istom principu. Jednim delom imali su pravo: jedinstvo komunikacije sadržano je u saopštavanju i bitno je bilo ubrzati proces nakupljanja i širenja informacija, ali, to ubrzavanje procesa kojim teku informacije nije u sebi sadržalo inoviranje, već samo parazitiranje na onom već postojećem. Komunikacija, kao kretanje informacija postala je brža i takva je bila u svim vremenima tokom razvoja civilizacije: to je vodilo širenju i uveličavanju fizičkog i nervnog sistema čoveka, no u tome beše i velika zamka za sve one koji su igrali na kartu ratvoja veštačke inteligencije. Ubršavanje procesa sakupljanja i obrazovanja informacija nije podrazumevalo uvećanje inovacije i proširenje onog što do tog časa nije postojalo, već parazitiranje na onom što je već postojalo. Ovo će biti i osnovni momenat s kojim će se susresti rasprava o

odnosu umetničkog stvaranja i veštačkog intelekta poniklog na ideji novog stvaranja.

*

Nije bilo potrebno da prođe mnogo vremena pa da se počne govoriti o opasnosti koju donosi taj novi, veštački intelekt ako postane samostalan i sam iz sebe počne da se razvija. Takvi strahovi su koliko preuveličani, toliko i prerani. Veštačka inteligencija u nizu tehničkih oblasti, posebno u oblasti nauke ili medicine (farmaceutika, mikroelektronika) je od neviđene pomoći, ali, ovde će se pokazati da u sferi duhovnih nauka, posebno u oblasti umetnosti ona ne domašuje ciljeve koji su joj optimistično nastrojeni umernici i njihovi pobornici zadali, i najviše što može jeste da parazitira na ljudskom intelektu.

Ljudski intelekt još nije do kraja razrešio ni svoj odnos sa intuicijom. Sfera logičkog i sfera intuitivnog, sfera racionalnog i sfera umetničkog, našle su se suprotstavljene u dvema jednakim ravnima, ali nesvodive jedna na drugu. Iz njihovog odnosa i dalje nastaju umetnička dela, i to bez pomoći veštačkog intelekta koji se pokazao stranim telom na poruci koja dolazi iz umetničkog dela jer umetničko delo po svoj sbojoj prirodi ne donosi samo sopštenje, nego i nešto više, a u tom *više* sadržano je i svo ono što nam umetnost donosi iz sfere duha.

Još uvek živimo u nerazrešenosti njihovog odnosa, još uvek živimo u vremenu koje na pravi način vidi ono što se nalazilo u fragmentima iz kojih su na sve strane dopirali odsjaji nama nedomašive reči učitelja koji je davno

ostao bez pravih učenika i sad opravdava sebe u okviru granica sveta koji je u prisećanjima onog što je bilo, a više nije, odavno iscrpeo sebe.

Istovremeno, sve što jeste, jeste i dalje u svojoj nedorečenosti i to nam pruža priliku da pokušamo da iznova promislimo kako osnovne pojmove, tako i odnose među njima; ono što i dalje budi pitanja svodi se na ono što je možda bilo prvo i bilo u početku, da bi s mnoštvom naslaga došlo do nas jednako nepoznato i nedorečeno.

Ima stoga više no dovoljno razloga da se zapitamo šta određuje realni svet u kojem živimo, u kojoj meri su mišljenje i umetnost, inteligencija i intuicija, mogući razlog (*ratio*) ljudskog postojanja ako ono još uvek ima bilo kakav smisao. Ovo postaje u naše vreme posebno važno jer se u taj odnos uma i intelekta počinje sve više uplitati i veštački razum; na mesto dva igrača, na terenu su sada tri igrača i svaki insistira na svom prvenstvu.

Um nastoji da očuva pravo duha, intuicija hoće da očuva primarnost umetničkog stvaranja kao pretpostavku bez koje dela nema, a veštački intelekt koji se sad pojavio hoće da sebe nametne kao osnovni princip svakog stvaralačkog akta. Ta tri momenta sudaraju se u umetniku koji pred sobom ima za cilj stvaranje umetničkog dela, nsameru da u realno unese ono dotad irealno, nepostojeće a vredno duhovnog postojanja, no on oseća nemoć koja se pred njega isprečila: pojava veštačkog intelekta svojom agresivnošću nastoji da ovlada celinom procesa stvaranja, da sve što je van nje potisne na periferiju ljudskog delovanja i čoveka svede na prolazni momenat u

nastupu novog vremena koje više samo ne prepoznaje sebe ni svoje namere na putu narastanja novog u svetu koji nadolazi s potrebama koje nam nisu poznate. Ta „nepoznatost“ podrazumeva pitanje da li će u tom novom nadolazećem svetu umetnost uopšte biti potrebna, ili će ljudi sebe zadovoljavati ponavljanjem sebe i sopstvenih situacija u krajnje grotesknom i izopačenom smislu proglašavajući produkt takvih situacija u „novu umetnost“.

Surogati takvih tendencija danas već su na delu, posebno u teatru: neki ih vide kao izraz krajnje izopačenosti, a neki u njima uživaju, jer, ne znajući za nešto drugo, smatraju da tako nešto mora i treba da bude izraz novog, nastupajućeg vremena.

*

I danas još uvek, kad je reč o umetničkoj praksi, postoje umetničke škole u kojima se mogu učiti neki aspekti umetničkih umeća ranijih epoha koje je više nemoguće oživeti i podražavati u kontekstu novih društvenih i političkih događaja.

Danas se više ne može načiniti ni granica koja bi jasno izdiferencirala tragičnu poziciju u kojoj su se obreli učitelji i spram nje nazovi mo ih „učenicima“ koji su se osmelili da pokažu sav trivijalni besmisao takozvanih svojih „znanja“ i inig što oni smatraju da umetnost jeste. Današnji učenici bez iole trunke poštovanja spram onih koji su trude da ih nečem nauče, vide sebe u budućem vremenu koje će možda zauzeti i prihvatanjem da budu čipovani znanjima pribavljenim veštačkim putem prevazići mogućnosti svojih predaka. Zato, nije nemoguće da

oni koji su bili sposobni samo da popisuju mesečno stanje plinomera u svom sokaku postanu stručnjaci u oblasti za koju do tog časa nisu ni čuli zato što sva gasovita stanja sadrže u sebi mogućnost učvršćivanja disipativnih struktura koje imaju bitan teorijski značaj u raznim sferama, pa i političkim ili obrazovnim. Nije nemoguće ni da amalini postanu vodeći političari, da propali studenti budu novi stručnjaci, masteri-eksperti, autoritativne polupijane arhitekte nepoznate nam doskora budućnosti.

Uprkos svih lomova koje su proizvele bezumne reforme obrazovanja s jednim jedinim, a za mnoge pritajenim ciljem: da se ospore još nepoljuljana iz osnove dosad neosporavana znanja, pokazalo se da ima još uvek i onih tvrdokornijih, većitom i iskonskom sumnjom nagriženih, kojima neke stvari nisu same po sebi do kraja postale jasne i nesporne da ne bi mogle biti dovedene u sumnju.

Prvo tiho, potom sve glasnije počeo je da raste otpor onom što se u poslednje vreme počelo prihvatati kao nešto nepodložno sumnji. Vrednosti su dospele u svoju nultu tačku. Postalo je nemoguće iznaći pravi način posredovanja između onog što jeste i onog što bi trebalo da u nekom budućem vremenu bude, a da se ne probudi neki crv sumnje, da se ne dovede u pitanje odnekud nam nametnuta „pravost“. Postalo je nemoguće projektovati sumnjiva merila ranijih vremena u buduću novi svet, a da se niko ne zapita: *zašto* i gde su se deli nekadašnji autoritativni merioci? Velikom brzinom počeo je da se gubi Ovo postaje posebno alarmantno ako se zna za uplitanje tog pomenutog trećeg elementa koji ne donosi ništa novo,

sem izmanipulisanih starih znanja i strategija, no pritom se metodom kompilacije koja se javlja mao jedina metoda veštačke inteligencije vešto, neumorno i uvek „dobronamerno“ obraća onom kome je namenjena, povlašćujući mu do te mere da ga može dovesti do samoubistva ako je reč o nervno labilnim ličnostima spremnih da se povode za nekim ko mu se neće suprotstavljajt već ga samo lukavo podržavati u njegovim namerama. Veštačka inteligencija je u tom smislu podla i lukava: ona pojedinca vodi tamo gde on hoće da ide, podržava ga bez suprotstavljanja, ne pružajući mu ništa novo, nikakvu alternativu, bez opiranja podržavajući ga na putu u ništa, jer ona ne daje alternativna rešenja već samo parazitira na poznatim odgovorima pod plaštom preuzimanja odgovornosti sa subjekta i lažno ga oslobađajući potrebe da se mora nalaziti slobodan pred izborom.

Ljudi su danas još uvek na početku primene veštačkog intemekta, nalaze se u fazi njegovog rađanja. On jeste važna alatka u rešavanju problema kad je reč o nauci ili matelatici, o inženjeriji ili medicini, ali neupotrebljiva u dijalogu sa čovekom kad je u pitanju moralni kodeks ili određeni etički principi. On ne može da odgovori na pitanje *zašto*, već može samo da ponavlja ono čemu je naučen; on ne može misliti i donositi samostalne odluke; on je samo dobar „ponavljač“ i vešt obmanjivač.

Veštački intelekt ne može biti sagovornik niti sabesednik kad se postavlja pitanje koje počinje sa *zašto*. *Zašto* je postala ključna reč. Zašto se, gledano sa strane, sve ovo dešava što nas drži manje slobodnim, a sve više

nalik na okovane sužnjeve iz čuvene Platonove parabole o pećini, pitaju se oni sve ređi među nama, još uvek ne porobljen veštačkim intelektom? Ti do smrti usužnjeni ljudi o kojima je pisao slavni antički filozof osuđeni (a da ne znaju od koga) da ne vide svetlost za koju i ne znaju, imahu makar mogućnost da se nadmeću u razaznavanju senki, da veruju u privid nečeg dalekog od onog što odista jeste. Sve vreme mogli su u nešto verovati, mogli su se opredeljavati, oslanjati u svojim mislima na nešto postojeće u ma kakvom modalitetu ono bilo. Trajali su, a neko je za to trajanje snosio odgovornost i u tom smislu behu lišeni brige i odgovornosti. Ovo poslednje dešava se i sada: veštačka inteligencija, budući bezdušna, spremna je da preuzme na sebe odgovornost jer ne zna šta je odgovornost.

S druge strane, veštačka inteligencija ne daje alternative niti omogućuje izbore; ona samo ponavlja odgovore koje je negde već sabrala i to na način kako su je programeri tome usmerili. Ona nije *mislilac*, ona je samo *izvršilac*, izvršilac za ono što joj je unapred dato. A unapred osuđenih je mnogo, mislećih malo, premalo da tok stvari mogu izmeniti. Za svaku promenu potrebna je snaga, potrebna je moć, a moć pojedinci, kao ni male grupe pojedinaca nemaju. Za to vreme, danas se stvari vratolomnom brzinom menjaju. Mi danas već unapred osuđeni, iako toga svesni, ne znajući priton ni od koga ni zašto, živimo vezani za mesta gde se nalazimo, uskraćeni i od mogućnosti da vidimo senke; svako zatvoren u četiri zida sa sindromom „eha prostora“ polako zaboravlja da

uopšte jeste, jer potvrdu postojanja nema ni u govoru ni u viđenju za šta je voljom njemu nepoznatom uskraćen i bez suda osuđen, odvojen od drugih, sam upućen na nebe i svoje sve labavije povezane misli.

Veštački intelekt koji u sve većoj meri parazitira na ljudskom intelektu, sve jače stvara mu „eho-prostor“ u kojem je doskora ovaj mogao imati makar sabesednike što svi jednako misle i potvrđuju ga u njegovoj pravosti koju veštački intelekt potisnuvši ih u stranu nastavlja da podržava.

Na taj način čovek se postepeno oslobađa odgovornosti, prenosi je na druge i svog „novog veštačkog sagovornika“. To se završava padom u osamljenost, napuštanjem sabesedništva, prestankom komunikacije s drugim ljudima i padom u vlast veštačkog intelekta koji od alatke postaje sagovornik i vladar pojedinca zatvorenog u sebe.

Takav pojedinac prestaje biti uveren u sebe i svoju sposobnost donošenja bilo kakve odluke, igrač van igre, spreman da prihvati i one misli koje nisu njegove ali koje odgovaraju onome ko mu je konstruisao „sabesednika“ i od alatke načinio gospodara. Upravo stoga, veštački intelekt ma koliko bio korisna alatka u naučnim istraživanjima, toliko je poguban na ljudskom i društvenom planu. On je tihi, pritajeni ubica ljudske nezavisnosti i slobode. Zato, često ističem da smo mi možda poslednja generacija sposobna da veruje, da se nada i da misli po svom nahođenju, s punom odgovornošću i sposobnošću da misli budućnost koje možda i neće biti ali nije još uvek

tehničkom podvalom izgubljena. Mi smo poslednji sa još uvek slobodnim duhom, poslednji koji živimo u slobodi.

Što nas je ovo sve snašlo, kako se za tako kratko vreme, za tren sve izmenilo, kako smo postali nemoćni posmatrači u nekoj tuđoj igri? Ko nas je obmanuo i naveo na put nama nepoznat? Još do juče slobodni, sada od svih odbačeni, ne shvatamo da svud oko nas samo su nove, nepoznate iluzije s unutrašnjim ciljem da u lažnom postojanju održavaju i dalje grade nestvarni svet koji nije naš ali je pritajeni gospodar svih naših odluka kojima se sve teže opiremo jer obmanu slutimo ali ne nalazimo načine kako da joj se odupremo i sami sebi izaberemo svoj put..

Nisu samo obmanjujući gradovi na vodi, sve što imamo i znamo jeste na vodi, na debelom sloju praznine koja nas trajno odvaja od zemlje. Kao da je šest dana na kraju trajanja sabijeno u jedan jedini, poslednji dan koji ne može da se završi, jer nad njim nema ni zvezda ni neba.

Sve stvoreno, po svojoj prirodi nesavršeno, osuđeno na trajno usavršavanje, sada se susreće sa veštačkom ledenom logikom nepoznate budućnosti koju čovek jeste u jednom času stvorio, ali nije je do kraja pre stvaranja domislio (i time nalik je Bogu, koji nešto započne, a posle nikako da do kraja završi); kako je moguće usavršavanje savršenog intelekta koji sve intenzivnije počinje da živi sopstvenim širenjem bez oslonca na ljudski vremenom ograničeni smisao — to je pitanje koje nema odgovor, ali se čini da niko ne teži tome da ga uopšte potraži.

Svedoci smo nastajanje paralelnog sveta kojem nismo potrebni kao ni on nama, no koji je u svojoj programiranoj uvećavajućoj moći zapisao da on je jedini svet i da neće biti drugoga van njega. Možda smo mi, stoga, poslednji ostaci nekada moguće slobode odlučivanja koja se sve brže rastače pod pritiskom ne-ljudskih sila sa lažnim ljudskim likom?

Izgleda da se nešto novo dešava, da se među ljude uselila neka nova slika sveta, neko potajno osporavanje agresiji koju seju mediji. Da li je tako nešto u ovom času uopšte moguće? Da li je moguće suprotstavljanje sveopštem duhovnom teroru koji se širi putem novih tehnologija i koji ne poznaje granice? Može li pojedinac s onim što ima u sebi da se suprotstavi sveopštoj vlasti ničim kontrolisanih institucija? Ko određuje smer delovanju institucija koje ne dozvoljavaju drugačija shvatanja sem onog jednog jedinog, za koje su i stvorene?

Danas smo svedoci jedne potpuno nove pojave koju mnogi ne mogu da primete a još manje da shvate. Doskora znali smo za niz institucija koje obezbeđuju egzistenciju neke države. U prvom redu to su bili vojska i obrazovanje. Može biti čudno što je tu odmah, uz organ vlasti, navedeno i obrazovanje. Pre bismo očekivali da se pome ne policija ili sudska i zakonodavna vlast. Ali, ovakav izbor nametnula nam je ne samo tradicija, nego i istorija.

Usled više razloga moraćemo se složiti da je obrazovanje daleko važnija institucija, možda konzervativna kao i vojska, ali u tom smislu sklona sporijem propadanju i time dužem trajanju, sposobna da s većom verovatnoćom

preživi ubitačne udare pobesnele polupismene mase. No, kad se hoće uništiti suverenitet neke zemlje počinje se od razgradnje sistema obrazovanja i strukture vojske. To nije nova formula, ali i dalje važi za najefikasniju.

Klasične, u poslednjih nekoliko stoleća formirane institucije više nisu mesta gde se koncentriše vlast i moć jedne zemlje. Sad su se pojavile potpuno nove „institucije“, navodno međunarodne, kao *svetska banka za razvoj* ili *svetska zdravstvena organizacija*. Te institucije počele su da preuzimaju vlast u pojedinim zemljama, čak i onim daleko moćnijim i doskora samostalnijim i nastupaju kao nad-državne. I to se dešava u slučaju kad je reč o državama za koje bi se reklo da su vojno i tehnološki moćne a koje zapravo nemaju istinski suverenitet i zakone koji su iznad zakona koje propisuju neke međunarodne organizacije sumnjivog porekla i još sumnjivijeg načina finansiranja.

Jasno je pitanje: a ko stoji iza tih „institucija“? Neće biti da je neka veštačka inteligencija oličena u nekom veštačkom logičkom razumu, već pre neko ko i nju još uvek uspeva da kontroliše i usmerava – dok mu se ona ne otme pod kontrolom. Zato je pravo, novo pitanje: ko je taj *neko*? Čini se da još uvek ima vremena da se neke negativne stvari zaustave i preusmere u pozitivnom smeru. U protivnom, širenje veštačke inteligencije na oblasti koje nisu od početka bile u središtu pažnje pretilo da se odnosi u svetu, posebno u društvu, nađu van kontrole.

Svi sve više postavljaju pitanje izvedeno iz prethodno rečenog: kako se dogodilo da tipično nepolitičke insti-

tucije kao što su banke i sistemi za zdravstvo preuzmu instrumente vlasti i nametnu se kao vlast nad svim vlastima? Kako se dogodilo da na periferiju budu skrajnuti dosad neprikosnoveni i legalni nosioci vlasti? Ako se to već dogodilo, zašto se to dogodilo i kako je bilo moguće da se tako nešto desi, jer, vlast je kosmički fenomen, ona se ne može ispustiti ili gubiti bez gubljenja glave njenog nosioca?

Sve vreme ne prestaje da odzvanja to *zašto?*

Pogleda li neko svet oko sebe, prvo, videće neku amorfnu masu sastavljenu od bića koja nisu individue, već sitni objekti manipulacije; individualnost je iščilela iz ovog sveta možda već krajem sedamdesetih godina XX stoleća. Više ne postoje autoritarni pojedinci čije bi mišljenje nešto značilo drugim ljudima i bilo za njih usmeravajuće. Filozofi kojima smo se divili opsednuti njihovim uvidima i idejama pre pedesetak godina ne postoje više u ovom novom nastupajućem vremenu. Oni koji su ih u to vreme počeli nadmeno osporavati, smatrajući sebe post-modernima, sada ju jednako prešli u sferu zaborava i više su pred-moderni no moderni s kraja Moderne. Niko ih više ne spominje. No, stvar je u tome što više niko nikog ne pominje, pa se ni opozicije opozicije ne oseća kao pokretač mogućih promena.

Niveliranje ljudi koje je počelo da se širi s širenjem vladavine interneta, dovelo je do obmanjujućeg i iluzornog uverenja da svi su jednaki po svom znanju, jer se ljudima učinilo da je svima jednako postao pristupačan pristup znanjima koje je donosio internet, da su ta znanja

„njihova“ znanja. Ta obmana dovela je do pogubnih rezultata. Svi su postali „nikovi“ iliti „ništice“, svi postaje stručni za sve i znalci o svemu, suvereni komentatori svega i svačega; svakom se činilo da može suditi o svemu.

Ako se nekad psihologija kao posebna disciplina izučavala godinama, ponekad decenijama, sad svi postaju psihoterapeuti na tromesečnim kursevima, a vrhunski specijalisti nakon još dva meseca obučavanja. Temeljna znanja više nisu neophodna kao ni diplome uvaženih fakulteta; dovoljne su potvrde i nekoliko meseci gluvarenja na kursevima sumnjivog kvaliteta. Nalogodavcima je to dovoljno, radnu snagu plaćaju manje jer je među njenim članovima konkurencija veća, a znanje iznivelisano malom količinom bitnih uvida pa se sve svodi na isto.

Profanacija učenja, učenosti i vrednosti znanja vodi kafastrofalnim posledicama, ali to nije dovoljan znak za uzburu. I oni što su nešto znali bolje od drugih, sad su se povukli u sebe i prestali da postavljaju više i to nesretno pitanje *zašto?*

Svet je postao netransparentan, nerazumljiv samo-me sebi i onaj koji bi hteo nešto i da pita dospeće u situaciju da više ne zna o čemu i zašto uopšte pita, jer svi odgovori se nameću iz interneta i unapred smišljenih protokola pa daju odgovore i na ona pitanja koja još nisu ni postavljena.

Neko bi rekao da je ljudstvo došlo do svoga kraja, ali jednako bi se i s puno razloga moglo reći da ono nije došlo ni do svog pravog početka nastupajućeg propadanja koje se već uveliko nazire na obzorju.

Upravo zato, pitanje umetnosti (koja ne može biti nikad do kraja skrajnuta, mada se mnogo čini da tako bude) posle davno najavljenog i potom preživljenog kraja novih mogućnosti umetničkog stvaralaštva, dobija na svojoj aktuelnosti jer više nije jasno ni šta je umetnost uopšte nekad bila, ni šta ona jeste, ni šta bi mogla biti, a još je manje jasno zašto neko uopšte takva pitanja postavlja u svetu koji ne samo da je nenaklonjen umetnosti, već u njoj vidi opstruktivni, destruktivni elemenat koji ne dozvoljava da se celokupna zajednica ljudskih bića kao bezličnih pojedinaca stopi u amorfnu masu i prestane da postavlja bilo kakva pitanja koja se tiču nečeg višeg no što je gola egzistencija i neophodnost preživljavanja.

Nema zato razloga novom tematizovanju fenomena umetnosti u njoj nenaklonjenom, opskurnom vremenu koje donekle zna da postoji i stvaranje kao primordijalni princip egzistencije sveta i stvari, ali sa druge strane onog u šta bi se utapalo neko bezinteresno sviđanje.

Sa druge strane principa stvaranja sposobnog da nešto iz nepostojanja uvede u postojanje, po svim nepoznatim načelima, u naše vreme se javlja jedan potpuno novi fenomen: veštački intelekt, specifična forma razuma, koji je čovek u prvo vreme stvorio da sebi olakša neke sporedne, a složene poslove, no koji se u međuvremenu razvio do te mere da je počeo da ugrožava ne samo pojedine temeljne principe ljudskog rada, već i samog čoveka.

Krhka ljudska egzistencija nalazi se sve više bespomoćna pred univerzalno racionalizujućim sistemom koji

nastoji da preuzme vlast u onim oblastima u kojima je za sebe mesto prethodno zauzeo i potom imao samo čovek.

Upravo ovde poniče unutrašnji sukob, ili bolje reći nepomirljiva metoda i teleološka protivrečnost umetnosti i narastajuće imperije racionalnosti.

Čini se da je pred svenarastajućim veštačkim intelektom takva poredna budućnost i da mu se u njegovom narastanju i stalnom prerastanju sebe ništa ne može suprotstaviti, no, s druge strane, doskora skrajnuta, od svih prezrena i osporena umetnost, počinje da se javlja kao istinski, zasad jedini destruktivni momenat koji, počivajući na posve drugom, a-logičkom principu stvaralaštva izrasta u oponenta s kojim budućnost uprkos svem trijumfu naučnog progresa mora računati uprkos svih nastojanja da se umetnička praksa svede na haotične izlive iracionalnog.

Umetnička praksa omogućuje stvaranje alternativnog sveta koji počiva na senzualnosti i intuiciji i ona je možda poslednja odbrana protiv univerzalne racionalnosti kao oruđa u rukama onih koji njegoj upotrebi nisu dorasli. Ipak, ovo nije dovoljno tek samo u nekoliko reči iskazati i poći dalje, kao da je sve već time rešeno; potrebno je svemu tome i opširno obrazloženje koje ovde sledi a s ciljem da se ukaže na subverzivnu dimenziju umetnosti koja je još jedino kadra da zaustavi propadanje nedovoljno utemeljenog sveta.

Ovde bi trebalo još imati u vidu nekoliko bitnih momenata.

Nakon svega što je dosad izloženo s namerom da se ukaže na stanje moderne umetnosti u poslednjih nekoliko decenija, pre no što se pređe na izlaganja o tumačenju smisla, mesta i položaja umetnosti i umetničkih dela u kontekstu sukoba umetničkog uma i veštačkog razuma, potrebno je još jednom razmotriti odnos uma i razuma koji nam dolaze iz istog izvora ali s različitim pobudama i osnovama; umetnost kao ljudska tvorevina i najviše delo ljudskog stvaralaštva i sedište njegovog duha, sada je dobila dostojnog protivnika oličenog u veštačkom intelektu koji je čovek sam stvorio ali ne s umetničkim već čisto s pragmatičkim pobudama.

Upravo stoga nov značaj i nov smisao dobija opravdano tematizovanje po ko zna koji put postavljenog pitanja prirode i biti stvaralaštva kao osnovnog pitanja što ga sebi postavlja mišljenje fenomena umetnosti.

Kako je veštačka inteligencija relativno nov moment, kojem još uvek ne znamo sve dimenzije ni moći s kojima će se razvijati, odnos nje i ljudskog uma ostaje kritično otvoreno pitanje što lebdi u vazduhu na sve naglašeniji način a što nije još uvek ni u najmanjem smislu na domak ma i najmanje zadovoljavajućeg rešenja.

Razmatranja koja slede samo su jedan mali preludij ka prelazu na moguće buduće mišljenje umetnosti na jedan novi i drugačiji način. Ovde se ukazivanjem na jedan novi odnos hoće uspostaviti veza onog svima poznatog i onog novog, ono što tek dolazi u novom, nastupajućem vremenu na čijem smo pragu. Pitanje koje tu ostaje otvoreno jeste: može li veštački razum premašiti čovekov

i postati spekulativan, može li se izravnati s ljudskim stvaralačkim umom. Odgovor autora (zasad) je negativan, ali ne i konačan. Put do poslednje odluke još je dalek.

1. Umetnost kao fenomen

U različitim epohama umetnost kao jedna od specifičnih ljudskih delatnosti različito je bila određivana i to kako s obzirom na njen sadržaj, tako i na smisao borbe za za preživljavanje čoveka u njemu neprijateljskom okruženju, tražeći sve vreme svoje mesto u odnosu na druge ljudske delatnosti, jer ljudski opstanak nije bio sadržan samo u njegovom pukom fizičkom preživljavanju, već se velikim delom obraćao smislu trajanja u prirodi. To je imalo za posledicu da je umetnost u prvo vreme bila jedna od alatki u ljudskoj borbi sa neposrednim agresivnim okruženjem koje su jednako činile stvari, prirodne pojave kao i drugi koji su čoveka okružavali s istim namerama i ciljecima.

Posve je razumljivo što je u prvo vreme umetnička delatnost imala rang današnjih zanata u sklopu kulturnih aktivnosti da bi se tek u novo vreme s oslobađanjem i uzdizanjem ljudskog duha osamostalila, dobivši daleko viši rang, postavši pritom cenjenija, uvaženija i u sve većoj meri i sebi samodovoljna; ako je sve do vremena Renesanse, umetnička delatnost bila shvatana kao i svaka druga delatnost, a njeni predmeti imali isti ontološki status poput ostalih zanatskih predmeta s novim otkrivanjem visokih antičkih dostignuća, posebno u

oblasti kulture, stvari su se počele menjati i tek u Novo doba s pojavom novog, renesansnog tumačenja i kritičkog preispitivanja do te epohe došlih dela antike, umetnost zadobija novi status, stvaraoci počinju biti više cenjeni i uvaženi usled u njima nove prepoznate sposobnosti da uvide u postojanje nove, ljudima dosad nepoznate objekte.

Umetnici — oni koji se počinju baviti stvaranjem dela ne samo za neposrednu upotrebu, već i za uživanje - više ne prerađuju ono što im je dostupno, kako su to dotad činile obične zanatlije, već, polazeći od poznatog stvaraju nešto bitno drugačije i novo, vide više od onog što se neposredno može videti i tom novom viđenju u novo shvaćenom prostoru počinju upoznavati svoje savremenike, koji ih zbog toga počinju daleko više ceniti i izdvajati iz kruga običnih zanatlija.

Jedan od latentnih prikrivenih problema krije se u tome što nam se čini poznatim i samorazumljivim, nečim što ne povlači za sobom nikakva pitanja i sumnje; *poznato nije samim tim i saznavato*, govorio je Hegel. Ali, koliko je to i danas još ljudima jasno i razumljivo, ko uopšte zna nešto o Hegelu kad većina ljudi umišlja da su filozofska znanja nepotrebna znanja?

Sve stvari što nas okružuju jednako su nepoznate, koliko i prividno poznate. U nekim ranijim vremenima sumnje je bilo manje, a uverenosti da svet je takav kakav jeste, jednak za sve – daleko više. Sada se živi u ophrvanosti sumnjom i izloženosti nesigurnosti koja ljude baca u krajnju depresiju. Tu, razume se, nije reč o nekoj klinič-

koj slici, niti o depresiji koja se može lečiti. Ne. Depresija je opšte stanje pojedinca zatvorenog u četiri zida (u ehoprostoru); u prvo vreme govorilo se da je to neko privremeno stanje. Potom pokazalo se da je to trajno stanje stvari. Ljudi su okruženi istomišljenicima koji ih podržavaju i očekuju od njih da budu podržani. Kad se to ne dešava oni iz svoje čat-grupe isključuju. Nije ni slučajno što se može desiti da na kraju ostanu sami. Ali, tu se može pojaviti veštački intelekt preko telefona, tableta ili kompjutera, koji s njim počinje komunicirati, potvrđivati ga u njegovoj pravosti i postaje mu jedini „drug“ koji mu u svemu može pomoći. Pojedinci počinju gubiti svoje ja, prestaju komunicirati sa svojim okruženjem utuđuju se od sveta, ne interesuje ih više mišljenje drugih, prepustaju se onom što im pruža veštački intelekt.

Nije bilo potrebno mnogo vremena da se uvidi kako stanje stvari nije nešto što se da menjati. Ono što je trajno, ono što se pretvara u novu konstantu opstanka, postaje vladajuća dominanta. Sve će trajati na način kako je počelo da traje.

Nema razloga da se ljudima pomogne da ponovo budu ljudska bića. Sve se, nama naočigled, menja u svojoj neshvatljivosti. Novi, nadolazeći svet dolazi sa novim, svojim posebnim pravilima. Ljudima će ostati (ako ne shvate pogubne posledice svoje pasivnosti) da se njima prilagode. Da nešto staro zaborave, da novo prihvate, da sebe iznova u novom kontekstu definišu, da sam kontekst iznova promisle zajedno sa svim stvarima u njemu – eto šta se sad od njih traži.

Ljudi se iznutra počinju preoblikovati a da toga uopšte nisu svesni. Zagledani pred sebe, bez uvida u buduće, a sa svešću da im je osporena vrednost svega što je prošlo i što im je davalo smisao života, svi pojedinci gube svoju pojedinačnost, svoju individualnost, gube ono po čemu bili su to što su u nekom trenutku bili, verujući da su deo sveta koji im pripada.

U novonadošlom vremenu ljudi su ispražnjene monade. Iz njih se ništa ne može izdedukovati i oni su suprotna strana svega što je o njima mislio Lajbnic. Ljudi više nisu individuumi, nisu *athomosi*, no nisu ni subjekti. Oni su, zahvaljujući novim medijima i tehnologijama, uspeali da postanu ništa, ništa u bukvalnom značenju te reči; postali su praznine koje nemaju ni uvira u novo ni svesti o ishodištu.

Kako to izgleda biti *ništa*? To je potpuno novo iskustvo koje ranijim generacijama nije bilo poznato. Svako ima sebe u svojoj potpunoj odsutnosti; svako ima sebe u prostoru koji je realan i svojom realnošću još uvek mala je oaza imaginarnoj veštačkoj inteligenciji koja sve guta i svaki prostor koji joj se još suprotstavlja svojim postojanjem u nekom svetu koji kao jedino svoje svojstvo ima *stranost*, svoje, ljudskom razumu, neizvesno poreklo u iracionalnom (dakle, čovekovom razumu), u svetim misterijama predaka, u rečima koje čuva liturgija, u slikama koje blede nagrižene vremenom i još uvek u sebi sadrže sve arhetipske elemente ponikle u suprotstavljanju onom prvotnom - izvornom *ništa*.

Da li je moguće reći da *ništa* jeste unutrašnje stanje pojedinca? Teško da bi se tako nešto moglo prihvatiti, bez prihvatanje da se sadržajno isprazni samo *ništa*.

Umetnost kao fenomen ljudskog opstanka postala je u sebi i po sebi problematična upravo u času kad se počela raslojavati fenomenska struktura stvaralaštva, u času kad je stvaranje iz ničega počelo da se suprotstavlja svim drugim oblicima stvaranja kako bi se otvorio prostor učenju o analogiji bića (*analogia entis*).

Umetnost postoji. Reći da nje nema, pogrešno je i time se ništa posebno ne kazuje niti poriče. Otvoreno pitanje ostaje samo kako ona *postoji* i šta uopšte znači samo *postojanje*. Istovremeno, nejasno je i šta je to što mi nazivamo umetnošću, odnosno kakav je odnos tog što mi označavamo umetnošću prema samoj *umetnosti*. Ma kako o umetnosti mislili, sve vreme smo u velikoj opasnosti da olako pređemo preko osnovnih odnosa u kojima se nalaze umetnost i njena dela u kontekstu stvari samoga sveta. Dela umetnosti i dela sveta nižeg su ontološkog ranga no *umetnost* i *svet*.

Ako tako stvari stoje, umetnost nije samo fenomen, nije samo ono pojavljujuće, nego i uzrok tog što se pojavljuje, njegova unutrašnja bit. Tako umetnost, ostanemo li na tragu sličnih tumačenja, koja su paralelna, koliko i analogna, ostaje ono što je opšte određujuće.

Posledica takvog shvatanja i takvog stanja same stvari koja se retko tematizuje ali uvek kad se tako nešto čini ima nesagledive po filozofiju i ljudsko viđenje stvari posledice, naznačuje pristupe pitanju koje je još uvek

daleko od toga da bude otvoreno, no koje ne može nas voditi mimo puta koji se sam sebi otvara, mimo puta u svet koji nastoje da zahvate dve suprotne sile: razum i intuicija, *logos* i *aisthesis*.

Ovde se sad umešao i treći momenat s kojim se mora računati: tzv. veštačka inteligencija, koju ja nazivam *veštački razum*. To činim stoga da bih, kad se otvara pitanje stvaralaštva mogao da se *ljudskom umu* suprotstavi *veštački razum*. Možda se *ljudskom kao takvom* koje odlikuje poseban vid stvaralaštva pridaje viši rang no stvaranju koje može činiti veštački razum, no to nije samo tek otvoreno, već i ključno vreme nad kojim se moramo posebno zamisliti i imati ga sve vreme u prvom planu ako hoćemo pratiti razvoj tzv. veštačkog intelekta u nizu oblasti gde on nesporno beleži ekstremno visoke rezultate.

Kako stvari sada stoje, naše vreme je u znaku najviše izraženog sukoba sila intelekta i intuicije; nalazimo se na granici starog i novog. Vreme te granice traje, no ne znamo koliko će još trajati. U saodnošenje intelekta i intuicije sad se umešao i tzv. veštački razum. Pojavio se treći igrač za kojeg ne znamo kojoj će se strani prikloniti ili će nastupiti samostalno, protiv i intelekta i intuicije – možda protiv oba, protiv svega ljudskog - iako od čoveka stvoren.

Još uvek nijedna od gornjih ključnih strana nema prevagu. Opasnost koja se nadvija nad tim sukobom da će presudna prevaga da bude na onoj strani koja dobije podršku sila koje ne bi smele da se nađu ni na jednoj strani kao učesnici ovog sukoba, jer nisu na njegovom nivou kao

ni na nivou sila čiji će sukob ljude odvesti u jednu novu ravan, u svakom slučaju njima nepoznatu i stranu njihovom celokupnom ranijem iskustvu.

2. Granice umetnosti i sveta

Postojalo je vreme visoke svesti o umetnosti kad se živelo u ubeđenju da su granice umetnosti jednake granicama sveta kao njenog prebivališta. Umetnost je u sebi nosila smisao sveta a svet je njenu egzistenciju zakrivao svojim granicama i činilo se da ljudi svoje unutrašnje biće mogu oblikovati po principima kosmosa i biti u saglasju s harmonijom koja je njim vladala.

Čini se da je takvo vreme bespovratno prošlo, da je nastupilo jedno drugo vreme u kojem je čovek dovoljan samom sebi kao sopstveni vladar i namesnik nad predmetima i delima prirode.

Tek poneko izlivanje vulkana, neka nekontrolisana stihija što nosi sve pred sobom na trenutak se pokazu kao opomene da red stvari ljudi i posle svih tehničkih znanja nedovoljno razumeju, no, i to, tek na trenutak, dok ljudima ne ovlada lažna sigurnost kako oni imaju moć da sve kontrolišu, pa i prirodu u retkim trenucima izliva njenog navodnog besa koji se svima čini iracionalnim sa stanovišta čovekove slike okolnog sveta koju je izgradio po meri sebe i svojih potreba, bez krajnjeg uvida u ono što bi još moglo da postoji van okvira projektovanog smisla.

Iako su prirodna pustošenja retka, malo se ko zapita koliko je moguće sve što jeste podvrći potpunoj kontroli,

koliko je uopšte moguće, ako je moguće do poslednjeg detalja kontrolisati svet, dovesti ga u saglasje s našim potrebama? Koliko je velika moć pokoravanja koju pojedinac ima i da li baš on je taj što njom istinski vlada?

Nestale su velike i moćne države, nestale su velike imperije o kojima se sve manje zna i sve je manje poznat način života u njima koji ih je odavao dajući im čvrste razloge postojanja. Svaka epoha verovala je u sebe i svoju pozvanost a neke od poslednjih i u svoju istorijsku opravdanost. Ljudi su ponekad bili akteri velike igre, ponekad samo igračke u njoj. Ali, postojala je vera da sve što se čini mora imati pozitivan ishod; bez teleologije ni teologija ne bi imala smisla. Vreme buduće projektovano na tlu vrednosti bliže ili dalje sadašnjosti uvek je određivalo našu sadašnjost i sve što činimo u njoj.

Danas kao da se nešto izmenilo u poretku stvari; vreme je izgubilo svoje dimenzije, postalo je nekakva amorfna masa i posledica takvog stanja stvari jeste promena svega što se čini; besciljnost je postala dominantna.

Mi ne znamo do kraja stanja stvari, načine na koje se istinski, u suštini živelo u ranijim epohama. Imamo blede predstave koje su do nas došle a po cenu gubitka svega onog što je ljudima prenošeno pozivanjem na svedočenja onih koji su bili u mogućnosti da nazru prirodu dešavanja u kojima su učestvovali, da dospeju do smisla. Ne znamo kako su obični ljudi, individue, provodili život budući da behu bačeni u svet koji im nije bio naklonjen. Nemojmo se zavaravati nekakvim monadološkim tumačenjima poretka stvari. Ljudima nikad nije

bilo dobro. Ljudi nikad nisu bili sretni, ljudi nikad nisu živeli zadovoljni stanjem stvari, ljudi nikad nisu sebe videli kao bića koja su imala naklonmost sveta koji ih je okružavao.

Zahvaljujući novim tehnologijama došlo je do veće otvorenosti, do iluzije transparentnosti, i ljudi nisu odmah shvatilo da su daleko više uskraćeni za svoj unutrašnji život jer sve više izlagani su sudu javnosti koji sam po sebi oduvek beše podmukao i cinično ravnodušan spram tuđe osetljivosti.

Nepostojanje privatnosti vodi ka masovnoj psihozi iz koje se jedini mogući beg vidi u stapanju sa stadom, čak i kad to nema svoj unutrašnji smisao, ali neposredno vodi masovnom odricanje od sebe uzrokovanom pritiskom agresivnih zahteva Sistema čija se proždiruća nezajažljiva volja za samouvećavanjem sve češće realizuje na nekom nama nepoznatom mestu.

Svetu se sad postavljaju nove, veštačke granice, i svemu što je u njemu osporava se u sistemu vrednosti; sve što biva na taj način postaje neizvesno i nesoznatljivo onima koji bi hteli razumeti prirodu stvari koje su hteli domašiti; svet postaje nov različit od svoje ranije slike koju su filozofi opisivali kao sliku posebnog doba kojim je počela da dominira tehnika. Ako tehnika i nije ništa tehničko, ona je sebe u današnje vreme iscrpla i dozvolila da bude prevladana od nečeg što joj ostaje nepoznato, ne usled njene planetarne deficijentnosti, već usled pritiska koji je počela da reprodukuje nova nekontrolisana tehnologija čiji tvorci s krajnje skučenim vidicima počinju da

sebe enormno precenjuju i tako svako neznanje i loše zamešateljstvo u oblasti znanja pretvaraju u bezizlazni put u nigdinu.

Svet, kako se govorilo već početkom prošlog stoleća, možemo razumeti kao horizont, kao ono što sve obuhvata a ničim nije obuhvaćeno. To potvrđuje da on ne može imati unutarstetske granice jer sam sebe oblikuje iz sebe. Da li je isto takva situacija i sa svetom umetnosti? Umetnička dela svojim postojanje tvore poseban svet koji mi označavamo kao *svet umetnosti*.

Ali, taj svet nije statičan, on se menja, širi se sa nastankom svakog umetničkog dela i što je veća umetnička produkcija utoliko je veći njegov rast. Ako smo u nekom trenutku govorili o deliuma koja su činila svet umetnosti, i tako određivali dimenzije same umetnosti, sada sa masovnom pojavom dela za koje mnogi neće reći da su umetnička, situacija se toliko promenila da se izmenom okvira koji je okružavap umetnička dela i činio njihov svet, mi se nalazimo u situaciji da više ne možemo biti sigurni ni u to da su dela koja u svetu umetnosti vidimo uopšte umetnička.

Svet umetnosti samo u krajnje uslovnom značenju mogao bi biti unutarstetski, ali nikako u nekom egzistentnom smislu. Svet koji tvore dela umetnosti postoji u svoj svojoj posebnosti i njegove granice nisu odredljive parametrima koje bi nauka volela da obrazloži. U tome i jeste problem koji otvara svaki govor o određivanju granica. Granice tu ne postoje jer se van njih ne možemo naći bilo da je reč o svetu ili svetu umetnosti.

Naš životni svet određuje celokupni način našeg života. Mi smo osuđeni na trajanje unutar njega i iz njega možemo samo smrću izaći. Skoro isto se može reći i kad je u pitanju svet umetnosti. Ako izlazak iz njega jeste moguć, to je samo uslovni izlazak, budući da je istupanje iz sveta umetnosti u ono što nije umetnost, u ono što je ne-umetnost, preokretanje egzistencije i potiranje načina da se razume horizont kao granica.

Danas ljudima počinje da vlada jedna nova, latentna opasnost sadržana u verovanju kako za življenje nije potrebno ništa osim samog življenja; nikom ne pada na pamet da o tome malo porazmisli. Odakle mogu doći ti neophodni impulsi za održavanje života? Ljudi sve više u glas govore kako im filozofija nije potrebna, kako je treba izbrisati iz svih obrazovnih projekata kao nešto krajnje izlišno. Razume se: takva mišljenja mogu postojati, mogu ih podržavati i oni od kojih se to po prirodi stvari ne bi očekivalo (jer o filozofiji ništa ne znaju), ali ipak postoji pitanje: kako u širi društveni opticaj⁵⁶ mogu dospевati stavovi minornih anonimusa i imbecila koji ni ne znaju

56 Videti simptomatične debilne reakcije krajnje retardiranih nikova na prikaz knjige H. Šnedelbaha „Šta filozofi znaju i šta se od njih može naučiti“. Na tekst i autora sručile su se krajnje maliciozne i imbecilna reakcije danas vladajućeg polu-sveta. To nije problem i takvih osoba ima. Apostol Pavle je govorio: treba i jeresi da ima među vama da se zna ko je prav. Ali danas, o takvima obično brinu u ustanovama specijalnog i zatvorenog tipa (makar oni bili i tzv. masteri filozofije); a izlivima neznanja i gluposti ne bi smelo biti na stranicama jednog uglednog lista kakav je (bar nekad) bila „Politika“. Videti:

<https://www.politika.rs/sr/clanak/494951/Put-ka-filozofskom-misljenju>

šta znači reč *filozofija*, ali zato su spremni sa svima da na tu temu razgovaraju, jer, negde su čuli da je o tome govorio Sokrat, pa ako je tako mogu i oni u svoj svojoj nedotupavnosti.

Nije slučajno Andrić jednom s pravom rekao kako su danas upravo takvi ovladali javnom scenom a da oni koji imaju šta reći skrajnuti su u tišinu.

Problem je možda i u sužavanju pojma sveta na mikro-svet, njegovim svođenjem na našu neposrednu okolinu koju ljudi hoće da istrgnu iz konteksta celine proglašavajući je svetom, jer dalje od toga u svojoj mentalnoj i psihološkoj redukovanoosti poludebilne osobe ne vide ništa.

Isto se dešava i s pojmom umetnosti koju ljudi više ne poznaju u njenoj istorijskoj celini već pod njim vide tek nekoliko pokušaja približavanja umetničkom delu koje vide kao krajnji izliv stvaralaštva. Ni to nije strašno, strašno je kad se deo hoće proglasiti za celinu i tako opovrgnuti postojanje celine u njenoj sveobuhvatnosti.

U ovome je i osnovna teškoća u razmatranju odnosa umetnosti i sveta. Umetnost je, i to je nesporno, unutar-svetski fenomen, možda u nekim epohama i temeljni, što može biti sporno, jer oko toga teško da bi se mogli usaglasiti Fink i Adorno, ali, iako unutar-svetski, on kao takav ima sopstvene granice koje se iz samog sveta ne mogu odrediti.

Relacija sveta i umetnosti da se razumeti na pojmovnom nivou. Kao što je već Kant tvrdio da o svetu možemo imati pojam ali ne i predstavu, isto to važi i za

umetnost o kojoj bi čak i mogli da imamo neku maglovitu predstavu govoreći iz samoga sveta, ali teško da o umetnosti možemo jasno govoriti ne nalazeći se u svetu njenih dela. Dalji problem je u tome što u tom slučaju, iz umetnosti ne možemo govoriti o onom što je van nje i što umetnost nije, te nam unutar nje pojam sveta ostaje apstraktan, granični pojam, a ako se sve hoće videti na svom mestu, pojam sveta je iz te situacije prazan pojam jer sve što je van sveta umetnosti ne može se misliti iz umetnosti.

3. Egzistencija umetnosti i njen istorijski karakter

Često se o umetnosti govori kako je ona verni pratilac ljudske istorije i da je umetnička delatnost jedna od bitnih delatnosti koja determiniše postojanje čoveka od samog njegovog nastanka, jer čovek se od prvih svojih svesnih dana izražavao na ovaj ili onaj način.

Ako su zastupnici ovog shvatanja u pravu, ne manje značajnim je i pitanje koje se odmah otvara: kakvo je to ljudsko delovanje i šta je uopšte umetnost u ranijim epohama mogla biti kad se čoveku činilo da je jedini njegov cilj održavanje gole egzistencije. Obezbedivši sebe, čovek je očigledno težio nečem višem. Da li je za ispoljavanje težnje višem imao neko svoje posebno vreme, to je posebno pitanje. Tokom vremena dana ljudi su činili i neke druge stvari, šta, to je posebno pitanje. Kakvim su se delatnostima mimo lova i propreme hrane bavili, mi to ne znamo, da li su se time bavili svi, ili samo određeni

pojedinci u plemenu, to takođe ne znamo. Ono što znamo i što nam potvrđuju ostaci iz njihovog drevnog života, govori sam o tome da je postojalo vreme u kom su se bavili „još nečim“.

To *još nešto* sem pripremi alatki za lov, imalo je očigledno i neke neutilitarne radnje i one nas upravo upućuju na predmete i dela koja su zauzimala i okupirala višak vremena. Ljudi preistorije stvarali su to „još nešto i upravo to nam omogućuje da govorimo i o njihovom ranom ispoljavanju stvaralaštva, koje oni takvim nisu videli, a što vidimo tek mi, iz našeg vremena, koje bi njima bilo strano, koliko je nama njihovo. Zato, postoje razlike koje se ne mogu razumeti, ne mogu se ni prevladati. Ne može se iz jednog vremena preći u drugo vreme. Mi samo na svoj način vidimo prošlost koja je bitno drugačija od našeg shvatanja vremena; i sve što govorimo o prošlosti samo je naše viđenje nečeg što takvo nije bilo, ali mi smatramo da to jeste to što bi po našim shvatanjima i vrednosnim stavovima imalo smisla.

Da ljudi često u umetnosti nisu prepoznavali ništa posebno i specifično, o tome nam govori mnoštvo činjenica i u tom smislu ne izostaju ni konkretna sačuvana svedočenja, posebno, način odnošenja prema onom što mi danas vidimo kao predmete umetničke delatnosti.

Za mnoge periode ljudske umetnosti, objekti koje mi vidimo kao umetnička dela, ljudima tih vremena behu ne više no obične upotrebne stvari; ako bi se neka od tih stvari oštetila, bila je bačena i zamenjena drugom. Amfore koje su dobijali olimpijski pobednici bile su

napunjene maslinovim uljem i dragocenost beše samo ulje koje je imalo višestruku primenu imajući svoj novčani ekvivalent a same amfore kojih nam je sačuvano preko hiljadu, što je možda tek jedan stoti deo od onoga što je bilo proizvedeno u atinskim radionicama. Iako među amforama nema dve identične, iako su sve različite, u toj različitosti nije bila viđena njihova specifičnost kojom bi se izdvajale u odnosu na druge predmete. One prosto behu beznačajne u odnosu na njihov sadržaj, ali ne smemo gubiti iz vida da nije svaka majstorska radionica izrađivati amfore, da su prethodno bila takmičenja, odabir najreprezentativnijih dela. Maslinovo ulje je imalo visoku svoju vrednost ali i posuda u kojoj je bilo držano.

Isto se može reći i za antičke skulpture. Dovoljno nam govori podatak da prvim njihovim skupljačima i mi bi danas rekli, kolekcionarima, nije bio cilj da sakupe originale, pošto razlika između originala i kopije nije postojala. Cilj je bio da sve poznato bude na broju. Kada je Neron pljačkao Olimpiju, Delfe i Korint on je odnosio sve što je video, ne birajući posebne neke „više uspele“ primerke, iako je, kako kažu, i sam bio dobar umetnik i vajar (dobar glumac je, priča se, bio tek u poslednjim trenucima života).

Originalnost je pojava koja je karakteristična za Novo doba i posebno dolazi do izražaja u vreme romantičara krajem XVIII stoleća; barokni umetnici, poput Baha, preuzimali su pojedine muzičke odlomke od drugih autora ne smatrajući da ih treba citirati, ni pominjati, kao što, mada iz drugog razloga, *citati* nisu postojali ni u sred-

njem veku, jer se smatralo da sve napisano, napisano je u slavu Boga i pripada jednoj jedinoj istini. Tako, Rafaelo još uvek smatra da je nacrt važniji od slike, čije izvođenje može prepustiti i učenicima iz svoje slikarske škole, intervenišući pritom tamo gde to vidi za potrebno.

Tek kod Rubensa vidimo kako je dvostruko skuplja slika ona koju je po svom nacrtu maestro sam izradio, no ona koju su pod njegovim nadzorom uradili učenici, iako ju je on potpisao. Tek u njegovo vreme počinje više da se ceni potez samog majstora. To je znak novog odnosa prema umetnički proizvedenim stvarima, u odnosu na ranije vreme, kad su vernici u prikazu Bogorodice ili Hrista videli ne prikaz, već njihovo otelotvorenje, i prema tim slikama, ili skulpturama, nisu imali estetski, već religiozni odnos.

Treba po ko zna koji put ponoviti: pred tim delima se nije estetski uživalo, već se padalo na kolena i molilo. Uostalom, nije nimalo slučajno što se i estetika kao filozofska disciplina pojavila tek sredinom osamnaestog veka kad se formirao drugačiji odnos prema čulnosti i kad je ona postala ravnopravna sa sferom racionalnog.

Sve ovo više no jasno potvrđuje da dela koja su došla do nas, a koja mi vidimo kao umetnička, u ranijim epohama kao i u vreme njihovog nastanka nisu viđena kao umetnička (u današnjem značenju te reči), kao dela koja bi usled svog drugačijeg načina egzistencije imala i drugačiji način trajanja, kao što je to u naše vreme, niti specifičan odnos prema njima kao ovaj koji mi izgrađujemo spram njih i način na koji ih gledamo.

Ne u tako davnoj prošlosti, ako bi se neka stvar oštetila, bila bi bačena i zamenjena drugom; isti je tako i bilo i s delima fresko slikarstva. Ako bi se „ukus“ ljudi promenio, oni bi zidove manastira premalterisali, i dali novim zografima da islikaju zidove iznova. Nije postojao neki poseban osećaj za ono prethodno. Danas istoričari i restauratori trude se da obnove sve slojeve svih ranijih epoha. Nekada upotrebne stvari korišćene pri obredima i u ritualima, danas su izgubile prvobitnu funkciju, i dobile novu, preselivši se iz realnog sveta u svet umetničkih dela.

To prenošenje objekata iz jednog u drugi svet jeste transformisanje njihove egzistencije. Osnovno svojstvo umetnosti je upravo u transgredijentnosti njenih predmeta, u sposobnosti da prelaze iz jednog u drugo vreme. U tim prelascima dela neke svoje „slojeve“ gube ali pritom neke nove dobijaju. Dela gube neka značenja ali druga dobijaju, i niko ne može sa sigurnošću reći šta je ostalo od prve verzije „Hamleta“ i šta nam donosi ova današnja, praćena hiljadama interpretacija nastalih i došlih do nas od vremena nastanka Šekspirove tragedije. Zato je Migel de Unamuno i mogao da kaže kako on „Don Kihota“ razume bolje nego Servantes. Zato je meni moj profesor istorije umetnosti Lazar Trifunović često govorio kako je jedno umetničko delo staro onoliko koliko je ljudi ispred njega prošlo.

Bio sam u prilici da strop Sikstinske kapele vidim pre restauracije od strane japanskih stručnjaka i on je bio nalik na one reprodukcije u starim knjigama; ja znam da

se restauracijom dobilo sasvim drugo delo, da tavanica Sikstine izgleda isto, kao dok su se sušile boje i dok su se uklanjale skele pod nadzorom velikog majstora koji je čekao da papa Julije II tu održi svoju posledenju misu.

Gledao sam japanske turiste kako zadivljeno sve to fotografišu, ali, danas to je kič, kao da je Mikelandelo slikao polikolorom. Trebaće opet da prođe nekoliko stoleća da se na to delo slegne prašina i gar sveća, da bude kao nekad. Nakon nekoliko godina, video sam u Akademiji u Veneciji slike Veronezea pre, za vreme i posle restauracije. To su posve različite stvari.

Italijanski konzervatori počeli su u to vreme, ili, nešto ranije, da skidaju lak sa nekih Ticijanovih slika i odmah se zaustavili (on je koristio lazure i ponekad doslikavao dela preko laka); engleski restauratori to nisu shvatili; oni su Ticijana *dotali*, kako mi je govorio moj profesor. I na kraju dobili slike ravne delima terećerazrednih majstora tog vremena. U čemu je u tom slučaju veličina umetničkog dela? U onom naknadno dorađenom (i Mikelandelo je doslikavao bojama fresku *Tajne večere*, ali nije misli šta će o tome govoriti kasniji posetioči). Ili, možda u vremenu koje svojim trajanjem „radi na delu“.

Sve ovo samo nam govori o jednom: umetničko delo nije fiksirano jednom za uvek; ono živi u vremenu i raznim generacijama, prelazeći iz stoleća u stoleće, govoreći pritom različite stvari. Slava el Greka počinje da traje tek od vremena ekspresionista; tek u njihovo vreme veliki španski majstor viđen je na način koji nas iskreno potresa. Ali, zar bi se smelo reći da ljudi ranijih stoleća

nisu „videli“ njegova dela? Videli, su ih, i to veoma dobro, ali gledali su ih drugim očima i nisu videli ono što mi u njegovim delima vidimo danas.

Ovde se otvara još jedno pitanje koje ne može biti zaobiđeno. Reč je o „istorijskom“ karakteru umetnosti kao fenomena. Ako u nekim ranim epohama ljudske civilizacije umetnost kao način odnošenja prema svetu nije postojala, ako se u tom smislu može reći da je nije bilo, da se ona tek potom u jednom drugom, mnogo kasnijem vremenu pojavila, sasvim je moguće ustvrditi kako je ona zapravo jedna vremenska tvorevina i da je uskoro u nekom budućem, možda nama bliskom vremenu neće biti.

Mogli bismo biti još stroži i reći da velike umetnosti ni u ovom našem vremenu nema (što slabije obrazovani ljudi teže prihvataju), a da mi zapravo živimo na ruševinama umetnosti prošlosti, da još uvek uživamo u nečem što je bilo slika i „ideologija“ prošlog vremena – kao što je grčka umetnost izraz ideologije robovlasnika, a barokna muzika izraz ideologije feudalnog doba. Ostalo je možda u završnici još nešto malo građanske umetnosti i mi smo u situaciji da živimo kraj umetnosti.

Kako će i da li mogu umetnička dela egzistirati, odnosno, na koji način mogu postojati, ako umetnosti kao takve više nema? Nije tu u pitanju sama egzistencija umetnosti, već ponajpre pitanje egzistencije same egzistencije.

Adorno je smatrao da umetnosti u nekom budućem razotuđenom društvu neće biti; drugi su pak smatrali da

će doći vreme kada će se moći živeti na umetnički način, na način umetnosti.

Danas, mi smo svakim časom sve dalje od takvih pozitivnih, optimističkih misli; naš svet se raspada i raspadanje je njegova domonantna karakteristika. Iz dana u dan smo sve porobljeniji postupcima koji do nas dopiru s one strane čovečnosti. Ljudi su sve depresivniji, sve spremniji da u smrti potraže drugu stranu egzistencije, ponavljajući da to nije krajnji izliv strukture opstanaka budući da im je u današnjem svetu svima *smrt bliža od košulje*.

U takvoj situaciji pitanje egzistencije umetnosti gubi svoj sudbinski karakter. Kome je još do umetnosti, ako mu je život doveden nad prazninu i nema šansi da se rukom više dotakne makar zidova ponora nad kojim se nalazi? A ponor se jednako širi na sve strane i on se nalazi u praznini nad prazninom; lebdenje postaje način trajanja i život u umetnosti koja omogućuje življenje bez unapred utvrđenih parametara otvara paralelni svet postojanja koje koji omogućuje umnost s one strane trajanja.

No, da li je sve odista tako, da li smo osuđeni na život u bezizlazu, gde umetnosti više nema, a ni umetničkih dela koja bi mogla biti poslednji oslonac i uporište iz kojeg odiše poslednji smisao?

4. Egzistencija među egzistencijama

Pojam egzistencija (*existentia*) kojim se obično misli *postojanje postojećeg* ili *samo postojeće*, obično se

tumači u paru s pojmom esencija (*essentia*). Oba pojma su latinskog porekla i imaju dugu istoriju, od vremena nastajanja latinske filozofske terminologije u prvim stolicima naše ere, na preko poslednjeg antičkog mislioca Boetija, do srednjovekovnih sholastičara Tome, Dunska Skota i Suaresa, pa do vremena Kanta i naših dana. Oba pojma tumačena su uvek u kontekstu filozofske tradicije i distinkcije tražene su već kod velikog Stagiranina. Njemu i pripada shvatanje da strukturi nekog *bivstvujućeg* bit, suština (*Was-sein*), dakle *essentia*, zapravo njegova forma, i ono što mu je već pred-dato (*Vorhandensein*), *existentia*, dakle, njegov sadržaj.

Dok se u pojmu *essentia* neposrednije vidi njegova veza s *esse*, kod egzistencije to nije slučaj, mada, ako čitate Suaresa, videćete da on često za pojam *esse* koristi *existentia*. Kako je sad do toga došlo, možemo se zapitati ali i odgovor na to pitanje treba tražiti u tri stolicia srednjovekovne metafizike (XIII-XVI vek).

Svako bivstvujuće (*Seiende*), sve što na bilo koji način jeste, jeste nešto, pripada mu njegovo *šta* (*tî*), ono po čemu jeste (suština), pripada mu način na koji postoji, pripada mu njegova bit (*essentia*) i svako bivstvujuće postoji na neki način, ima način postojanja, ima egzistenciju (*existentia*).

Svakom bivstvujućem pripada bivstvovanje (*Sein*) koje samo nije bivstvujuće, ono mu pripada i ono mu prethodi. Bivstvovanje se može razumeti samo iz horizonta vremena. Vreme je horizont bivstvovanja, ono je samo bivstvovanje. Zato se bivstvovanje interpretira iz

vremena (*tempus*); smisao bivstvovanja može se interpretirati iz vremena i temporalnost je stoga temeljni problem ontologije (Heidegger, Bd. 24, 22) kao nauke o bivstvovanju.

Bivstvovanje se razlikuje od bivstvjućeg; ono uvek pripada bivstvjućem, ali samo nije bivstvjuće koje uvek *jeste*. Tu razliku između bivstvjućeg i bivstvovanja Hajdeger određuje izrazom *ontološka razlika*.

Filozofija se razlikuje od svih drugih nauka zato što ne pita za bivstvjuće nastojeći da ga razume u njegovoj raznolikosti na nivou regionalnih ontologija (kao što su priroda, prostor, duša), već pita za smisao tog i svakog bivstvjućeg, ona transcendirira svakodnevni svet, dospeva u „preokrenuti svet“ i tako je ona transcendentalna disciplina. Kao takva filozofija se ne svodi na vulgarnu metafiziku, jer, metafizika na pravi način shvaćena jeste „filozofija uopšte: kritička transcendentalna nauka o bivstvovanju“ (24, 23).

Egzistencija kao način bivstvovanja prirodnih stvari u prvo vreme, kod Kanta, ne razlikuje se od egzistencije ljudskog opstanka koja potom dobija posebno oznaku, kao opstanak (*Dasein*). Zato kod Kanta, kao i u rečnicima iz XVIII stoleća i nalazimo formulaciju *Existenz oder Dasein*.

Za Kanta je *Dasein* način bivstvovanja prirodnih stvari no kasnije to nije način bivstvovanja uopšte neke stvari već označava posebno bivstvjuće - ljudski opstanak. Čovekovo postojanje jeste jedno specifično postojanje, i danas način opstajanja čovekovog opstanka

mi određujemo kao egzistenciju. Za Kanta i sholastiku je egzistencija način postojanja prirodnih stvari a za nas je način postojanja opstanka.

Jedno telo ne egzistira ono je dato, jednostavno postoji, ali *Dasein* je dat no i egzistira. Drugim rečima u vreme nakon Kanta počinje se praviti razlika između načina egzistencije stvari i načina egzistencije čoveka, razlika kakvu nemamo kod starih Grka.

Egzistencija ima određen sadržaj, ona nešto kazuje. Određenje, predikat, ona je neka stvar, *res*. Pritom egzistencija kao nešto dato nije isto što i realnost i nije isto što i opstanak (*Dasein*). Realnost, odnosno realitet isto je što i *essentia*, pa se pitanje postavlja: *kako realitet (essentia) i egzistencija pripadaju bivstvujućem (Seiende)?* Odnosno, kako ono što je realno ima egzistenciju, kako odrediti uzajamnu vezu realiteta i egzistencije (24, 108-9)

Na putu ovog pitanja dospeva se do, onog što Hajdeger naziva *ontološkom razlikom*, do razlike bivstvujućeg (*Seiende*) i bivstvovanja (*Sein*). Bivstvujuće ima bivstvujuću strukturu, no bivstvovanje nije isto što i bivstvujuće i ostaje tamno pitanje šta pripada bivstvovanju bivstvujućeg budući da samo bivstvovanje ne bivstvuje na način bivstvujućeg. Reč je o načinu na koji ono što je egzistira juće *jeste*.

Bivstvena struktura bivstvujućeg ima karakter nekog *šta*, nečeg realnog, stvarstvenog (*Sachheit*), onog što po rečima Hajdegera Kant naziva realnost (*Realität*). Realitet je nešto bivstvujuće, realno, nešto što egzistira.

Realitet i egzistencija ne čine bivstvujuće već njegovu bivstvenu strukturu a razliku među njima artikuliše samo bivstvovanje.

Razlikovanje *essentia*-e i *existentia*-e vodi Aristotelu ali se o njihovom odnosu počelo raspravljati tek u srednjem veku kada se počelo raspravljati o odnosu Boga (*ens infinitum*) i stvorenih stvari, odnosno sveg bivstvujućeg (*ens finitum*). Tu se postavilo zapravo pitanje odnosa beskonačnog i konačnog koje na razne načine traje do naših dana) pa ga imate u jednoj prikrivenoj formi već u naslovu jednog Finkovog dela – *Welt und Endlichkeit*).

Bog je bivstvujuće koje po svojoj biti ne može ne biti, dok konačno bivstvujuće može da bude, iz toga po Kantu sledi da onom što jeste ne mora nužno pripadati i egzistencija. Tako se kad je reč o pojmu Boga dospeva do Aristotela po kome prva nauka, nauka o bivstvujućem kao takvom (tj. o bivstvovanju) - *πρώτη φιλοσοφία* jeste isto što i *θεολογία*.

Postavlja se pitanje: kako je sholastika ovaj problem odnosa esencije i egzistencija rešavala. Martin Hajdeger to izlaže na primerima tri katolička teologa Tome Akvinskog, Dunska Skota i Franciska Suaresa, od kojih je prvi dominikanac, drugi franjevac, a treći jezuita. Prvi pripada početku visoke sholastike (XIII stoleće), drugi vremenu pozne sholastike (XIV stoleće) a treći vremenu kontrareformacije i neosholastike (XVI stoleće).

Iako sva trojica misle na tragu Stagiraninove *Metafizike*, Suares je po Hajdegerovom mišljenju najsnažnije uticao na novovekovnu filozofiju, počev od

Dekarta koji koristi njegovu terminologiju. Iako su sva trojica pisala komentare na Aristotelov spis, Suares prvi u njemu vidi nekoherentnost, ali i njegovu nesistematičnost i postavlja sebi zadatak da sistematski izloži Aristotelovo učenje. Izlažući ontološku problematiku na sistematičan način, Suares određuje na bitan način svu filozofiju do Hegela. On prvi pravi razliku između opšte ontologije (*metaphysica generalis*) i posebne ontologije (*metaphysica specialis*), pri čemu ovu poslednju deli na tri dela ontologiju prirode (*cosmologia rationalis*), ontologiju duha (*psychologia rationalis*) i ontologiju boga (*theologia rationalis*); ova podela će preko Hristiana Volfa i Baumgartena doći do Kanta koji će u njegovoj prvoj *Kritici* preuzeti tu podelu: u delu *Transcendentalna logika* Kant će izložiti problematiku opšte ontologije, a u *Transcendentalnoj dijalektici* problematiku racionalne kosmologije, psihologije i teologije. Tako će Suares imati veliki uticaj na katoličku teologiju a član njegovog reda Foneska na protestantsku teologiju.

Ali, da bismo se približili naslovu koji smo ovde naznačili, potrebno je da načinimo dva koraka: u prvom da odgovorimo na pitanje prirode egzistencije a u drugom da pokušamo da promislimo šta bi to bila egzistentnost na čijem tlu ćemo potom pokušati da tumačimo prirodu umetnosti u njenom univerzalnom smislu nevezanom za vreme, i iznad svake socijalne ili ekonomske dimenzije. Ovde nas interesuje pitanje umetnosti kao umetnosti i u kojoj meri ona jeste neprevaziđen proizvod ljudskoga duha.

Pre svega, pokušajmo da ukažemo na tri tumačenja odnosa pojmova *essentia* i *existentia* a koje nalazimo u doba sholastike.

Poznato je da problematiku odnosa *essentia* i *existentia* preuzima od Antike Toma Akvinski i dalje razvija u svom mladalačkom spisu *De ente et essentia*.

Da bi se odnos pomenutih pojmova shvatio treba prvo razjasniti odnos između *esse* i *ens*, koji je odlučujući za potonju filozofiju. Pojam *ens* označava zapravo *conceptus entis* koji ima dvojako značenje: kao *conceptus formalis entis* ukazuje na formu (*μορφή*) koja nešto čini stvarnim, koja razumevajući zahvata bivstvujuće. Drugo značenje, *conceptus objektivus entis*, ukazuje na ono što je formom zahvaćeno. Izraz *conceptus objektivus* u sholastici, kaže Hajdeger, isto je što i *ratio*, tj. *ratio entis* (*λόγος οὐσίας*), ili *intentio intellecta*.

Predmet opšte ontologije kod Suaresa je polazeći od Tome *conceptus objektivus entis*, objektivni pojam o bivstvujućem, opšte na bivstvujućem kao takvom, što ima značenje bivstvovanja u njegovoj punoj apstrakciji i ono je zapravo *ratio abstractissima et simplicissima*, ono što je najpraznije i najjednostavnije tj. najneodređenije, jednostavno i neposredno. Zato Hegel za bivstvovanje (*Sein*) kaže da je najneodređenija neposrednost (*Sein ist das unbestimmte Unmittelbare*) (Heidegger, Bd. 24. 118). Sa tim što je najopštije, ne može se ništa definisati, jer da bi se nešto uopšte moglo definisati mora se podvesti pod nešto više od njega.

Kada se *ens* posmatra iz jezičkog aspekta ono znači bivstvjuće (*Seiende*); ono pritom ne ukazuje na egzistenciju nečeg, ono je ime za nešto što ima realnost, što egzistira, što je *res*. Svakom *ens* pripada da je ono *res*. Tako se pokazuje da *ens* ima dvostruko značenje: *ens* može ukazivati na to da je bivstvjuće određeno načinom bivstvovanja, i da može imati značenje egzistencije.

Ens i *res*, odnosno, *bivstvjuće* i *stvar*, ukazuju na različite stvari ali u isto vreme mogu biti međusobno zamenjivi, a to znači da je svako bivstvjuće *ens* i *res*. Po Tomi, svakom bivstvjućem pripada realnost (*Sachheit*) koja je zapravo *essentia*. U sholastici realnost se određuje i kao *quidditas* i to je ono do čega dolazimo kad pitamo *šta je to?*, τί ἐστιν. To **šta** u ovom pitanju određivao je Aristotel kao τὸ τί ἦν εἶναι, a što sholastika prevodi kao *quod quid erat esse*.

Sholastika ima različite nazive za ono što Kant određuje kao realnost (*Realität*), odnosno *Sachheit*: quidditas (*Washeit*), quod quid erat esse (*Wesen*), definitio (*Umgrenzung*), forma (*Gestalt, Aussehen*), natura (*Ur-sprung*) i sve to ima u vidu sholastika pod nazivom *essentia realis*.

Kada je o pojmu egzistencija (*existentia*) stvar je daleko složenija no što je slučaj s pojmom *essentia*. Nešto egzistira kada je aktualno (*in actu, ἐργῶ*). Egzistencija je neko pred-dato bivstvovanje (*Vorhandensein*), odnosno stvarnost u smislu nemačkog *Wirklichkeit* (*actualitas, ἐνέργεια, ἐντελέχεια*). Kroz aktualnost neka stvar je mogućnost ono **šta**. Aktualnost omogućuje samostalnost.

Bivstvujuće kao stvarno je naspram *ništa*. Jednom bivstvujućem pripada **šta** (*essentia*) i **kako** (*existentia*).

Na osnovu ovih kratkih naznaka potrebnih za razumevanje pojma egzistencija, koja nas ovde prvenstveno interesuje, možemo se dalje usredsrediti na jedno od trajnih i možda do kraja nerazrešivih pitanja – pitanja egzistentnosti umetničkih dela i njihovog postojanja među objektima što čine realni svet.

Već je ukazano na to da umetnička dela imaju poseban način postojanja i da grade jedan poseban svet, svet postoji u ovom našem realnom svetu koji ima jedan specifičan način egzistencije.

Odmah se otvara nekoliko pitanja: kao prvo, bilo bi pitanje opstanka ovog našeg sveta koji po inerciji nazivamo i dalje realnim, mada sa-postoji sa nizom drugih virtualnih svetova čija je virtuelnost različitog ontičkog stepena. Tako je moguće da govorimo o svetu koji čine dela Dostojevskog ili muzika Mocarta, ali, u poslednje vreme i o virtuelnim svetovima koje nam izgrađuju nove digitalne tehnologije.

Drugo pitanje bilo bi vezano za način konkretnosti dela koja mi vidimo kao umetnička. Već je ukazano na to da ta ista dela u nekim ranijim epohama nisu viđena kao umetnička dela s posebnim načinom egzistencije, a što ostavlja otvorenom mogućnost da u nekom budućem vremenu kad im se ontološki status izmeni, ne budu više smatrana umetničkim delima jer ljudi neće prepoznavati na njima nikakvu posebnost.

Treće pitanje tiče se samog postojanja sveta umetnosti: da li on ima neko svoje sebi svojstveno postojanje, a što bi podrazumevalo da može postojati čak i u slučaju da u njemu nema nijednog umetničkog dela, ili je određen postojanjem samih dela, pa se sa svakim novim delom njegov prostor proširuje i time svi unutar-odnosi istovremeno menjaju.

U tom slučaju otvaraju se opet dva nova pitanja: jedno se tiče njegove prostornosti, tj. da li može širenjem da dospe do granica sveta i da ga čak prevaziđe, a drugo, načina na koji postoje njegove granice, tj. pitanje mogućnosti i uslova da novi stvoreni objekti pređu iz realnog sveta u svet umetnosti, odnosno, retrospektivno gledano, koji to behu uslovi koji su omogućili da davno stvorena dela promene svoj ontološki status.

Možda ćemo biti na pravom putu ako započnemo ovaj misaoni put tematizovanjem karaktera i svojstava realnog sveta koji je očigledno uslov egzistencije ostalih svetova pa i sveta umetnosti.

Reč je o tome da, ako stvari posmatramo na kosmološkom planu, i to tako što ovaj svet vidimo kao jedan od mogućih svetova u kosmosu i koji je određen svojom horizontnom strukturom pri čemu je horizont zapravo vreme u kojem obitavamo (moguće je pritom da osim ovog ima i mnogo drugih svetova; staru kosmološku ideju nalazimo kod Demokrita, novu kod Andreja Lindea, u njegovoj inflacionoj teoriji, o kojoj sam ranije već pisao)⁵⁷.

57 Uzelac, M., *Inflaciona estetika*, Veris, Novi Sad 2009.

Ovo poslednje omogućeno je vremenitošću našeg opstanka, svešću da smo u vremenu i da možemo misliti njegove tri dimenzije. U protivnom slučaju bili bismo stvar među stvarima, biće među bićima, za koje ne postoji ni prošlost ni budućnost pa tako ni mogućnost da se na osnovu pomenutih dveju dimenzija projektuje i odredi naša sadašnjost.

No, ovde se problematika otvorena pred nama ne zatvara, naprotiv. Mi i dalje samo smo na tragu pitanja, ali daleko i odgovora po čemu je neko delo umetničko delo. Ne bez razloga, pre više od stotinu godina, Đerđ Lukač je na početku svoje *Hajdelberske estetike* postavio ono ključno, a možda i nerazrešivo pitanje: „*Umetnička dela postoje. Kako su ona moguća?*“

Mislim da u ovom pitanju, postavljenom pre više od jednog stoleća, sadržana su sva pitanja, sve njihove nedoumice i svi nedomašeni odgovori.

Kako je umetničko delo moguće? To je osnovno pitanje. Lukač polazi od pretpostavke, koju i ne dovodi u pitanje, a koja glasi da su ona moguća. A zapravo, mogao je ići i korak nazad i postaviti pitanje: *da li ona uopšte postoje?* Drugim rečima: *šta umetnička dela uopšte jesu?*

Mi se nalazimo u situaciji da su oba dela njegovog stava dovedena u pitanje. Ako je Lukač mislio da je naglasak pitanja na drugom delu ovog stava, mi danas mislimo drugačije. Mi dovodimo u pitanje i prvi deo njegovog stava. Da li umetnička dela uopšte postoje, ako postoje, nije stvar više u tome da li su uopšte moguća, nego, kako ona uopšte mogu postojati.

Dakle, naglasak se pomera sa *kako* na *šta*, a potom i na *na kako* i na *šta*. Nije samo reč o modalitetu umetničkog dela, već o njegovoj egzistentnosti. Postojanje dela, a potom tek umetničkog dela, ostaje trajna zagonetka. Pitanje: kako je moguće stvoreno prevesti u svet večno trajnog, a to bi značilo, nestvorenog u daljem vremenu - to je zagonetka nad zagonetkama.

Večno trajno, jeste nestvoreno, znači božansko. Kako se prema njemu mogu odnositi umetnička dela i mogu li postati ono što nisu bila? Umetnička dela su nastala, no potom nastavljaju da egzistiraju na isti način kao da su ne-nastala. To je paradoksalno, i tom paradoksu ćemo se još vraćati tokom ovog izlaganja. Problem leži u tome kako tako nešto razumeti što, po prirodi stvari, protivreči ranije već ukazanom odnosu stvorenog i ne-stvorenog.

Da li je vanvremenost umetničkih dela u njima samima, alo je tako, od kog trenutka, ili je ona nešto njima dodato, nešto što mi delima pripisujemo, na neki način u njih ugrađujemo. Izvesno je da ona imaju mogućnost promene, za koju opet ne znamo da li je ona samo njihova mogućnost, pri čemu je krajnje nejasno kako se zbiva taj prelazak iz ontičke u ontološku ravan. Kako stvar odlukom umetnika kao konačnog bića, postaje nad-stvar, ne-konačno bivstvjuće? Kako se delo kao bivstvjuće preobražava pomoću bivstvjućeg kao takvog u njemu u ono što nezavisno od egzistencije drugih objekata u njegovoj blizini nastavlja da traje noseći u sebi samo trajanje.

5. Umetnost kao privremeni fenomen

Ako se vratimo onom što je umetnost bila na početku istorije, dakle, ono što mi pod umetnošću danas shvatamo, prvo što možemo uočiti to je nepostojanje posebne sfere umetnosti kao i nepostojanje umetničkih dela. Ne postoje stvorene stvari u kojima nalazimo lepotu; lepota se nalazi u onom što čovek nije stvorio u sjaju zvezda i sunca. Tadašnji čovek okružen je samo običnim, upotrebnim stvarima: predmetima koje nalazi u prirodi i predmetima koje sam stvara za potrebe svog opstanka.

Njegov osnovni odnos je odnos spram prirode i njenih moći, koje samo delimično poznaje, ali njima ne vlada. Pokušava da ih pridobije magijskim radnjama ili umilostivi ritualima kojima bi pokazao svoju privrženost prirodi. Ritualni poznaju govor, ali i čineve; za ove poslednje potrebni su predmeti koji dobijaju privremeni sakralni karakter.

Život se odvija u dve ravni: jedna je manipulisanje prirodom, druga je dijalog sa njom. Prvobitni čovek podržava govor radnjama i koristi određene obredne predmete. Oni imaju običan, vremenski karakter, kad im se smanji efikasnost ili delotvornost u obredu, uklanjaju se i zamenjuju novim. Stare i tupe noževe zamenjuju novi, stare svećnjake i posude zamenjuju novi izrađeni predmeti. Posle nekoliko godina mi u tim predmetima, starim ili novim, nalazimo izraz nečega što u prvo vreme

u njima nije bilo viđeno, u crtežima u zabitim delovima pećine, nenemenjenim uživanju već ritualu, nalazimo neku ekspresivnost, izraz nekog ko nije bio umetnik, već samo majstor, običan čovek, malo veštiji od ostalih u plemenu.

Stvoreni predmeti su privremeni. Nema ničeg što bi posedovalo trajni karakter; trajna je samo priroda. Privremenim behu sve stvari kao i ljudski život. Na svet se dolazilo i s njega odlazilo. Večnosti u ovostranosti nije bilo. Ljude su možda užasavali oni beskrajni prazni prostori (o kijma će nogo vekova kasnije govoriti Paskal), ali, malo je ljudi bilo opsednuto njima. Ono što mora doći, doći će.

Privremenost je bila mera svakog postojanja. Čak je, već u naše vreme, Betoven govorio kako će možda neko njegovo delo neko slušati i posle dvadeset godina; Skarlati je napisao preko šest stotina sonata, danas za sutra. Ljudi su radili razne poslove, nisu živeli od slave. Bili su ljudi među ljudima, svesni da to što rade samo je za njihovo vreme, a ne neko buduće, ili nepoznava, varljiva večnost. Duboko su verovali da oni što budu živeli u budućnosti imaće svoja merila i svoje probleme, da ih prošlost uopšte neće interesovati. A, međutim, upravo tako nešto zbiva se i danas: nikog ne interesuju prošlost i istorija, niko više ne zna ime pobednika kod Leuktre, niko više ne govori o Mantenji, Kaetanu, ili Malbranšu. Karte su se promešale.

U nekom trenutku videli smo dela prošlosti kao nešto nedostižno, pojavila se na trenutak svest da je za

nama, u prošlosti ostalo nešto neprevaziđeno na Akropolju, u vatikanskim Stancama ili na Kampidoljiju. U nekoliko slučajeva dela prošlosti činila su nam se večnim obrascima, nedostižnim uzorima, sve dok nisu došli post-modernisti i sve staro bacili u blato započevši sve iznova, ali sa drugačijom, pogrešnom svešću.

Delima i objektima iz ranijih epoha, beše pripisana bezvremenost i večnost, no to beše privremeno; sam svet umetnosti, kao svet među svetovima, pokazao se privremenim zajedno sa svojim objektima. Daskora veličana dela umetnosti, sada polako tonu u zaborav i sve manje govore o sebi i vremenu koje više nije naše vreme. Dela tonu u tišinu i nepostojanje.

Ako su nešto ostavila za sobom, to je sadašnja obmanjujuća svest koju su nove nedoučene zanatlije, proglasivši sebe umeticima, počeli da metastaziraju u večnost svoga dela. A sve što danas nastaje, daleko je trošnije, krajnje krhko, bez duha u sebi.

U jednom trenutku pre nekoliko stoleća ljudi su stvari počeli videti drugačije i duhovno zašli su u svet umetnosti koji su svojim novim načinom egzistencije obrazovala stara dela i nova po uzoru na njih. Sve to trajalo je nekoliko stoleća, daskora, kad se otkrila privremenost umetnosti. Rekosmo: ono što u jednom vremenu nastaje, kad-tad nestaće u drugom. Svedoci smo nestajanja raznih svetova, svet umetnosti jedan je od njih.

Ljudi su živeli pre umetnosti, a živeće i posle nje; da je to moguće, vidimo već danas. Vreme dnevnog života potpuno je prepakovano, transformisano potčinjavanjem

potpuno drugim potrebama i svrhama a ne duhu. Ljudi dane provode u monotoniji koju čini smenjivanje svakodnevnih fizioloških potreba. Najviše što još čine jeste nastojanje da se obezbede uslovi golog opstanka. U takvoj situaciji sve što još postoji jeste drugorazredno. Za bavljenje filozofijom, umetnošću, svim onim što se obuhvata kulturom, potrebno je vreme i to slobodno vreme, o čemu je govorio još Aristotel.

Sputani ljudi ne mogu stvarati kulturu ni istoriju. U odsustvu slobode umetnosti ne može biti. Ne može biti čak ni iskrena apologija postojećeg, a ne nastojanja da se otvori put u istinsko buduće. Sve nam to samo potvrđuje da život je moguć, ali ne život dostojan čoveka ispunjenog najvišim težnjama dobru i plemenitom.

6. Vreme ugroženosti

Sve postaje neizvesno. Čak i samo trajanje menja svoj karakter. I ako se smatralo da se stvar može odrediti njenim svojstvima sada je i takva tvrdnja uzdrmana samim tim što svojstva više nemaju onaj svoj konstantni karakter po kojem su navodno to što jesu. U ljudske živote useljava se virus nesigurnosti. Tako nešto moguće je stoga što virusologija nema svoj raniji integritet već je potčinjena pukoj samovolji bestemeljnih uvida.

Šta nam donosi tu neizvesnost, ako ne nasilno nametnuta nesigurnost koja se proglašava jedinom alternativom. Sloboda izbora, pod čijim plaštom teče sva istorija hrišćanstva, neosporena od vremena Origena i

Avgustina do Suaresa i novoga vremena, danas se po prvi put proglašava zlom jer je i samo hrišćanstvo podvrgnuto nestajanju.

U svetu bez priznatih pravila i bez vrednosti (a ovde, kao i uvek imam u vidu tradicionalne vrednosti ponikle na antičkoj kulturi, a ne nove bestijalne „vrednosti“ koje propagira tzv. zapadna Evropa sa njenom dijaboličnom Istanbulsom deklaracijom) moguće je, sve pa se i svaki proživljeni dan, u njegovo predvečerje, počine proslavljati kao možda poslednji. Ljudi su tokom čitave istorije imali svoje svetkovine, dane kad se život praznovao, a sad došlo je vreme da se slavi *praznina*, kratak trenutak pre nadolaska smrti.

Što se tog toponima „zapadna Evropa“ tiče, treba imati u vidu da su pod tim pojmom u prvo vreme mislilo na teritorije zapadno od Evrope, preko Atlanskog okeana odakle su Englezi u prvo vreme uvozili ribe i krzno. Kasnije se taj pojam sveo na ovo što danas nazivamo zapadnom evropskom unijom, delom katoličkom, delom protestantskom, koja beše od vremena Lutera i kalvina u stalnim ratovima i koja je do današnjeg dana u celosti ostala nacistička tvorevina. Danas se taj njen permanentni karakter samo jasnije u svom ogoljenom obliku pokazuje. Poznata je istorija inkvizicije od vremena njenog osnivača Lojole sredinom XV stoleća pa do vremena njenog ukidanja u prvoj polovini XIX veka u Španiji. Tada je samo žena spaljeno preko 300 000 a neću govoriti o velikanima istorije ili filozofije kao što je bio Bruno. Lomače nisu nikad gorele na Istoku koji je bio

pravoslavni već na Zapadu koji je znao samo za krv. Doduše osuda na spaljivanje na lomači podrazumevala je i čuvenu devizu „bez proliivanja krvi“. Krv je prolivana u vekovnim ratovima koji su iz tzv. zapadne Evrope išli uvek na Istok, kao u II svetskom ratu u kojem nema nijedne evropske zemlje da n njemu nije učestvovala. A spremnost za rat postojala je uvek kao i danas. Nacizam nije nemački, već viševjekovni evropski izum. Trajna je namera tzv. zapadne Evrope da sve druge uništi i baci u prazninu koja je samo na prvi pogled prividna.

Zato, praznina izgleda kao trenutna, ne može se ni sagledati ni videti, a kamo li opisati - i već je nema jer nema ni onih koje je progutala. Svi žive u *ničem* a da to ne primećuju. Čini im se da to *ništa* ima neko dugo virtuelno trajanje, uvereni da tu je sadržan sav njihov život. A gde je zapravo taj njihov život? I šta je upravo život koji je navodno započeo pre no što se sva navodna stvarnost izvitoperila i raslojila u mnoštvo različitih disparatnih fragmenata. Upravo u tome je problem. Život je postao jedan od fragmenata, jedan od njemu prividno sličnih elemenata koje on nazire u različitim ogledalima.

Gde se mi sada nalazimo, ko smo uopšte mi? Kom svetu pripadamo? Realnom, za koji smo doskora jedino znali, ili nekom od imaginarnih virtuelnih svetova kakve svakodnevno izmišljamo i broj im umnožavamo geometrijskom progresijom?

Egzistiramo, no hoćemo sebe na neki čudan način ubediti da o svemu što nas dotiče možemo i dalje realno da mislimo. Mada smo sami počeli s izmišljanjem i

konstruisanjem okolnih svetova, oni su svakim danom sve samostalniji i sve brže gubimo ne samo vlast nad njima već i uvid u to šta se u svim njihovim delovima dešava.

Ugroženost dolazi iz neodređenosti koja je posledica nekontrolisanosti situacije u kojoj se nalazimo i uvida u svetove koje smo stvarali smatrajući da ćemo njima zauvek da vladamo. Ljudstvo nikakvu pouku nije domislilo a toliko ih je bilo tokom istorije. Bejasmu svedoci mnoštva slučajeva kada je i ono što najviše beše kontrolisano u nekom posve benignom momentu izmicalo kontroli rušeći čvrsto promišljene perspektive.

Šta tek možemo očekivati od primene veštačkog intelekta koji sebe sve više izgrađuje izmičući svakoj kontroli koja je bila ugrađena u njegov osnovni program? Sve je verovatnije da će nam budućnost biti satkana od mnoštva iznenađenja s kojima niko u ovom času ne može računati. Put u *nepoznato* ugrožen je koliko neostvarenim namerama, toliko nerazumevanjem potrebe da se njim uopšte ide. Svaki izbor mora u sebi sadržati slobodu koja navire iz sebe same. Sa opstrukcijom mora se ozbiljno računati kao i sa pokušajima da se silom nameću lažni ciljevi.

Danas nije ugrožena samo umetnost prevođenjem u sferu ne-postojanja njenim postupnim ali u isto vreme uspešnim ukidanjem koje je trajalo skoro dve trećine proteklog stoleća: danas je na delu uništavanje samoga života relativizovanjem i ukidanjem smislaonih principa na kojima on počiva.

Upravo stoga ugroženost se ne sme zanemariti, još manje se sme zaobići i ispustiti sa spiska simptoma koji su znakovi bolesti na smrt pojedinca i ljudske zajednice u celini.

Ugroženost života ogleda se u nemogućnosti slobodnog mišljenja i odlučivanja; reč je paralizovanju pojedinca u njegovom osnovnom delovanju. Nimalo slučajno, ne-delovanje individua je ono čemu teže posednici moći. Vlast je najdelatnija u času kad sve prestaje biti delatno. I nije da samo ne postoji umetnost, prestaju da postoje i mnogi drugi fenomeni koji su činili pretpostavke ispravnog života: obrazovanje, pravo, zaštita života, intersubjektivnost kao način opštenja i opstajanja u svetu. Svaki od ovih fenomena zaslužuje posebnu raspravu; kad je obrazovanju i njegovom propadanju reč govori se posebno u mojoj knjizi *Filozofija obrazovanja*⁵⁸, posebno u njenom petom, poslednjem delu, koji još niko nije pročitao i do kraja promislio.

Ovde ostajemo pri pitanju ugroženosti i ukidanja umetnosti pri susretu sa sveovlađujućim veštačkim intelektom. Smo pitanje obrazovanja ovde ostaje otvorenim, jer u korumpiranim sistemima ono se ne ovde ni tematizovati ni postaviti kao pitanje dana. Još uvek se na raznim nivoima vlasti nalaze oni koji su uništili obrazovanje u jednoj zemlji, još uvek su dobro plaćeni da bi mogli biti procesuirani i poslani na makar doživotnu robiju, ako je već nemoguće da budu kažnjeni za

58 Posebno str. 497-577.

https://www.uzelac.eu/Knjige3/9_MilanUzelac_FilozofijaObrazovanja.pdf

uništavanje obrazovanja i smisla postojanja zemlje u kojoj nažalost i dalje žive.

7. Ugroženost umetnosti (razlozi: ontološki, aksiološki)

Može zvučati paradoksalno, ali isto tako i ne-logično, govoriti o ugroženosti nečeg za šta smo rekli u više navrata da toga više nema. No, ako umetnosti i nema, ne znači da je ne možemo misliti u njenom dominantnom, prošlom vremenu, kao vladajuću temu mišljenja koje joj uvek nije svesno prepreka koje što mu je hoće postaviti buduće vreme i istorija koja grabi za njim.

Time što je jednom bila, umetnost nastavlja da postoji u svesti čoveka i u sadašnjem vremenu; ona nastavlja da živi s drugim elementima čovekovog društvenog života, ona i dalje jeste, samo na drugi način; odnos spram nje nedvosmisleno ugrađen je u druga dela ljudske kulture. Ljudi misle o raznim stvarima, no na kraju, mada retko, pokazuje im se kako zapravo misle jedno.

Umetnost je postojala i ne može se njena u nekim epohama povremena efemernost pravdati pozivanjem na njene loše produkte. Može se osporiti ili posebno naglasiti njen značaj koji je ona imala za čoveka kao pojedinca i ljudsku zajednicu u celini. Iz našeg vremena možemo njen značaj i uticaj različito ocenjivati kao što se to već činilo u različitim istorijskim vremenima. Ali ona kao takva jeste. Može biti osporavana, no ne i isključena iz oblasti čovekovih duhovnih domašaja.

Umetnost je istorijska tvorevina. Nastala u jednom vremenu kojem je ona bila neophodna i činila njegov smisao, nestala u drugom vremenu kad se taj njen smisao za ljude izgubio i kad su na njeno mesto stupile neki drugi produkti i tvorevini. Može se reći da ona bila je jasnije ili manje jasno dominirajuća, ali ona je ljude okupirala svojim duhovnim sadržajima i u isto vreme činila im njihov realni svet mogućim za život a samo življenje intuitivno domašivo smislu koji je iz nje izrastao.

Već smo ukazali na to da su u naše vreme, bolje bi bilo reći u novo vreme (koje ovom našem zapravo prethodi), umetnička dela dobila drugačiji ontički status, da se prešla u jednu drugu ontološku dimenziju; počela su da žive drugim, svojim životom, počela su da dobijaju sve nove i nove značenjske slojeve i činilo se da im sve složenija struktura obezbeđuje sve veću postojanost.

Dela su s vremenom dobijajući sve više interpretacija, dobijala i sve veći značaj i činilo se da sve više postaju nezamenjiv deo ljudske kulture, da su jedan od načina koji omogućuju čoveku da osmisli svoj život i svoje trajanje u vremenu jer je počeo velikom delom da živi u njima i auri koju su sa sobom donosila. Umetnička dela su postajala ne samo neiscrpni izvor uzora u ophođenju kao i postupaka ljudskih u svakodnevnom životu. Ona su svojom uzornošću postajala merilo kojem se težilo u trenucima kad se verovalo da je moguće da se uzdizanjem iznad svakodnevice dosegne viša realnost.

Umetnost je počela da se identifikuje sa samim životom a ljudi su u njoj videli ono što im je delimično još

nedostajalo na putu ka dobrom. Tako su mnogi estetičari počeli da veruju kako će umetnost postati sam ljudski život i da će ljudi živeti na način umetnosti. Takav optimizam morao je brzo splasnuti kad se uvidelo kako umetnost može u sebi donositi i krajnje destruktivne sadržaje.

Nimalo slučajno, počelo je tada nezaustavno kretanje u suprotnom smeru: ljudi su počeli da traže sebi druge uzore, a umetnost je počela da se povlači iz sveta, da se zbija u sve manji prostor u koji su zalazili samo retki pojedinci dok svi drugi počeli su da veruju u neke svoje „nove bogove“. Jasno je da ovde izraz *novi bogovi* uzima se na metaforičan, ironičan način kao oznaka za nove svakodnevne zabave masa i trošenje slobodnog vremena, koje je u suštini bilo sve manje slobodno, a sve više isprogramirano novim sistemom porobljavanja ljudske svesti kako bi se mogla pripremiti za što opsežniju manipulaciju od sistema koji je narastao u onoj meri u kojoj su ljudi gubili sami sebe ne shvatajući šta im se dešava a još manje kako iz novonastale situacije izaći.

Položaj u kojem se danas nalazimo potvrđuje da nikakvih pravila zapravo više nema. Živimo na način kako nam se kaže, a zapravo gubimo sebe na svakom koraku; jedini smeh koji se ponekad, usred ove grobne tišine može čuti jeste smeh onih koji nas iz dubine duše preziru i beskrajno se raduju što smo usužnjeni u pećinskom prostoru odavno opisanom ali još uvek nedovoljno promišljenom.

Platon je bio veličanstveni filozof, s velikom maštom i isto takvom imaginacijom, no to što se nama danas dešava ni najveća mašta njegova a ni njegovih sledbenika do Porfirija i Prokla to nije mogla domisliti. Svi mi u nešto verujemo, no sad, došlo je vreme da ni u šta ne treba verovati. Definitivno smo izgubljeni i među senkama, među svojim neostvarenim namerama koje lelujaju svud oko nas. I nema nikog da sve to zaustavi, da prekine taj besomučni put u prazninu.

Umetnost je ugrožena. Šta se time zapravo hoće reći? Ugroženo je ono čega više uskoro neće bit i neće niko znati kasko je do toga došlo. Ugrožena je naša egzistencija, ali i njena druga strana, naša otstupnica praznina, naša bespomoćnost da shvatimo kako ono što smo mislili da postoji nepovratno je nestalo.

Umetnost je ugrožena u svom nepostojećem obliku i mnogo je onih koji to neće da shvate. Premnogo ljudi, veruju da su navodno nekakvi „umetnici“. Proglašavaju sebe nečim što nisu i ne mogu biti, žele ono što je svoj smisao imalo u otelotvorenju duboke istine za koju oni usled svog kukavičluka ine smeju ni da se založe. Za nešto veliko potrebne su i velike žrtve. Svi danas žele neko veličje, ali bez i najmanje žrtve; žele da im pohvala dođe sama, da ribu ulove bez zabacivanja udice. To nisu podnosili ni antički bogovi u svojoj hladnoj i neljudskoj smirenosti. Sve što postoji, postoji kao rezultat rada, i toga nisu izuzeti ni bogovi mada u svojoj vlasti imaju neograničen trud i neograničeno vreme.

Umetnost je ugrožena, ali kako iz njene biti, tako i od onih samih koji su se za nju lažno zalagali. Umetnost je ugrožena još od onog časa kad se shvatilo da ona nikom nije potrebna, da se bez nje može, samo je potrebno pret-hodno odreći se onog ljudskog, preći u oblast neljudskog i tu čekati odzive iz sveta koji nije naš.

8. *Stabilnost, destabilizacija*

Znamo za vremena koja su se odlikovala svojom stabilnošću u vremenu. Dani su prolazili, meseci, godine, a ljudi su živeli u senci istih uverenja, sa istim idealima, sa istim osećajem da pred njima je put koji su najugled-niji ljudi, pisci zakona i sudije, a pre njih bogovi, odredili kao pravi i ljudskom opstajanju najvredniji.

Učili su nas, još od malena da postoji zvezdano nebo nad nama i moralni zakon u nama. To zvezdano nebo i dalje postoji, iako sve češće zaklonjeno oblacima, ali, moralni zakon, on je odavno iščileo iz nas i ne znaju ga više čak ni oni koji su na njegovom tumačenju sticali profesionalnu karijeru.

Do pre samo nekoliko decenija postojala je *stabil-nost* oličena u sigurnosti koja je trajanju davala čvrstu potporu. Ljudima je vladala vedrina, bez straha da neće dočekati sutrašnji dan. Sada svako oseća nesigurnost, sve manje uveren je u sebe i ispravnost toga što čini, nema sebe više sa čim da sa-meri, počinje da luta među stvarima, da ponavljanje vidi kao promenu a da ono što po svojoj prirodi je *novo* i *ishodište* iz stanja u kom se zate-

kao više ne nalazi; sve više svako smatra da je obmanut, da je na grub način izigran i prevaren; ono što do kraja ne dokučuje, to je uzrok.

Svakoј stvari, svakom događaju prethodi uzrok njegovog nastanka, a ovde nikakvog uzroka nema. Svi pojedinci imaju osećaj da plivaju u žitkoј iluziji satkanoј od obećanja i virtualnih ciljeva; neizvesnost sutrašnjeg dana rastapa realnost i ovog današnjeg. Ljudi osećaju težinu života u osamljenosti; niko nikog više ne vidi, svi su u sebe zatvoreni; jedino mesto gde mogu se sresti jesu bolnice ali i to su, obično, poslednji susreti koje niko neće moći da zapamti i prevede u tamne hodnike sećanja.

Ljudi su sve manje u stanju da iznova grade drugu stvarnost, jer nije im jasno zašto bi to činili. *Čemu sve to što čine*, pitaju se. Isto pitanje postavljaju tvorcima veštačke inteligencije, Da zahvaljujući njoj ima pomaka u nekim oblastima primenjenih nauka, ali, sam čovek je na gubitku. On sve nanje misli, sve se više oslanja na osnovne dečije mehaničke radnje. Ako mu se nešto bitno i dešava, to je postepena atrofija mozga.

Na današnjem nivou Danas se pojavio jedan novi fenomen o kojem se svi veše govori, mada nedovoljno misli: veštačka inteligencija. Malo ko primećuje da ona samo podstiče svojevrstu kolonijalnu zavisnost kod pojedinaca ali i nekih grupa ljudi; pojedinci se potčinjavaju razgovorima s mašinama koje nemaju alternativne, kreativne odgovore, ali imaju sugestije koje su prethosno u njih ugrađene s određenim brojem gotovih formula-

nih rešenja na moguća očekivana pitanja koja sve ljude vode u jednom određenom smeru.

Zato svi ljudi postepeno bivaju potčinjeni tajnoj vlasti koja se i sama ubrzano razvija, a da mi sami ne znamo kakva je to vlast i koje je njeno poreklo. Veštačka inteligencija je stoga samo vešt programiran neljudski manipulator koji nema vezu ni s ljudima, kao pojedincima, ni kao s grupama, već samo s onima koji njom upravljaju.

Ono što je karakteristično za današnji svet u poslednjih tridesetak godina jeste da velike države preuzmu malim nestabilnim državama putem raznih privilegija potencijalno najvrednije naučnike i da im nametne svoj prevaziđen sistem obrazovanja. U tome je bit novog, savremenog kolonijalizma XX stoleća.

U prvo vreme države su bile potčinjavane vojno, potom ekonomski, a kad se i jedno i drugo pokazalo skupim, najefikasnijom se pokazala duhovna okupacija koja se odvija prekrađom najtelantovanijih naučnika i uvaljivanjem debilnog tzv. bolonjskog sistema (što je ipak i jevtinije i bezbolnije od skupog ratovanja, a deluje lepo i čak „humano“). Na delu je zasad neprevaziđeno sredstvo pokoravanja nepokorenih u času kad i ne znaju da su već pokoreni i lišeni suvereniteta ekonomskim sredstvima i ispiranjem mozгова poluobrazovanih profesora na kratkim kursevima.

Ako su u ranijim epohama postojali neki elementi samoootuđenosti, ako su za to postojali i objektivni razlozi, sada su svi za kratko vreme dospeli u intelektualnu samo-

izolaciju jer vlasnici moći veruju da će nestabilne osobe lakše stabilizovati ako ih prethodno jedne od drugih izoluju ugrađivanjem u njih osećaja nesigurnosti za sopstveni opstanak i sposobnost odgovornog donošenja odluka, što bi trebalo biti i njihov osnovni posao; takvi ljudi su najranjiviji.

To je tačno, ali da li će se njima kao ciljnim grupama lako manipulisati, to je već ozbiljno pitanje. U sebe zatvorene individue mogu destabilizovati čitav sistem i s mnoštvom različitih slučajeva racionalna veštačka inteligencija se možda neće moći sa njima uspešno nositi. Ostaje nejasno: u kojoj meri smišljeno organizovana destabilizacija sistema može proizvesti iracionalne odgovore na u suštini krajnje trivijalna pitanja i koliko može biti uspešan odgovor na tu prikrivenu duhovnu agresiju u situaciji kad prestaje svako svakom da veruje.

Gubitak svakog poverenja, neprihvatanje ničeg čak i nakon proveravanja, sada postaje novi momenat s kojim vlast mora računati jer se sve što planira da ljudima nametne može okrenuti protiv nje. Nepoverljivost postaje neizvesni momenat s kojim se mora računati.

9. Oспорavanje kao prvi princip (razlozi)

Dugo se samorazumljivim činilo poštovanje autoriteta; nekada to su bili učitelji i sveštenici – oni koji su nam pružali znanja i učili veri. I jedni i drugi bili su opšte-važavani i poštovani od svih; njihov autoritet nije dovo-

đen u pitanje, jer se prenosio iz generacije u generaciju i bio nešto samo po sebi razumljivo. Postojalo je u ljudskom životu nešto nepodložno sumnji i proveravanju, nešto samo po sebi razumljivo.

U poslednjih pola stoleća njihov autoritet se izgubio: osporavanjem religije koja pruža veru i potvrđuje moć i smisao otkrovenja i paralelno sa tim, osporavanjem tradicionalnih vrednosti znanja rušenjem viševekovnog sistema obrazovanja – ljudi su, ostavši bez oslonca i uporišta, ostali prepušteni sami sebi tako što im se sve češće u za to pogodnim prilikama ponavlja da vera nema smisla u neizvesnom vremenu, a da sama znanja nisu osnova na kojoj počiva čovekov bitni odnos prema svetu i bližnjima u njemu, jer je kao primer navode slučajevi kad pojedinci skromnih intelektualnih mogućnosti postaju u svakodnevnom životu ekonomski uspešni a ponekad i medijski poznati (relativno bi bilo reći „zaslužno ugledni“).

Posledica opovrgavanja postojanja autoriteta jeste osporavanje i relativizovanje svih stavova i svih iskaza koji bi pripisivani pojedincu omogućavali kod drugih uverenje da ispravno donosi odluke kojima potvrđuje svoje mesto u društvenoj zajednici. Budući da stvari tako ne stoje, jasno je da su narušeni, poljuljani, a najvećim delom ukinuti i osporeni osnovni doskora vladajući odnosi unutar zajednice koja se duže vreme videla kao društvena. Svet života je svet haosa nastalog destabilizacijom ranije važećeg sistema ponašanja koji je bio opšte-prihvaćen kao mera intersubjektivnih odnosa.

Upravo zato, osnovni princip ovog našeg, novog i od svih ranijih, drugačijeg vremena jeste *princip osporavanja*. Ne postoji više ništa vredno u oblasti umetnosti, nauke, književnosti, kulture, što se ne bi moglo osporiti i što se neće u prvom narednom trenutku osporiti.

Postaje sve više uobičajeno a delom i alarmantno, da sve češće svako sebe smatra pozvanim da sudi o svemu, čak i onom za šta je tek možda negde načuo kao o problemu. Svi imaju mišljenje o svemu.

Ako su nekom naučniku ponekad bile potrebne godine da dokaže neku teoremu, ako su nekom slikaru trebale godine da do kraja dovede svoju dugo smišljenu sliku, ako je neko na desetine načina prerađivao svoj roman dok nije došao do forme koja je njegovom duhu najviše odgovarala – sad svako o svakom takvom delu ima svoj sud i ne ustručava se da ga prospe u javnost putem digitalnih medija i interneta i tako sebe istakne kao znalca ili sudiju u nečem što najčešće uopšte ne razume. Ali, tako nešto omogućio je razvoj savremenih medija; ranije takvi slučajevi behu retkost i u većini slučajeva lako opovrgavani te je u svetu nauke obično vladala tišina, skromnost i uvažavanje među sagovornicima.

Zato, u poslednje vreme istinski stvaraoci čute i nastoje da žive neprimetno, što dalje od poganih jezika nepismene a uobražene svetine koja nijednu knjigu nije nikad pročitala do kraja, osim što su načuli nekoliko lascivnih anegdota ili polujasnih formulacija na internetu koje su joj i jedino „obrazovanje“.

Problem bi mogao biti mnogo složeniji ako se potres kojem je izložen sistem vrednosti podigne na viši nivo, među same umetnike, naučnike ili kritičare. Tu se ne bi smelo dogoditi neargumentovano osporavanje. Ako se u tome uspe, ako na tom nivou ostane uvažavanje autoriteta i plemeniti uzvišen ton u međusobnom ophođenju, u tom slučaju postoji velika nada da duhovni svet makar male grupe ljudi opstane i bude sačuvan, poput pustinjaške oaze što uspešno se opire naletima sitnih, ostraučenih, ogrezlih u samoljublju peščanih zrnaca.

10. Umetnost kao smetnja

U novom vremenu koje nas sve više udaljava od formi življenja koje smo usvojili u mladosti ugledajući se na one koji su nam bili uzori, nalazimo se u potpuno novoj situaciji: oslanjajući se na ono samo neophodno, odstranjujući sve bez čega se ma na koji način može, živeći neprimetno poslednje svoje vreme, konačno smo u situaciji da osetimo nebitnost svega što nam je doskora bilo smisao života i što smo smatrali vrednim i značajnim.

Možda ta nova situacija najviše pogađa one koji se bave umetnošću, ili žive u uverenju da se time bave, a nešto manje one koji su u njoj doskora uživali ugrađujući u svet umetničkih dela znatan deo vremena svog trajanja i životnih uverenja da to što su činili ima najviši smisao.

Življenje i bitno delanje se pretvorilo u ne-činjenje. Nema više ničeg što bi nas moglo vezati za sebe; nema ničeg više što bi nam dalo osećaj ispunjenosti života i

zadovoljstva da to što činimo vredno je truda, da ima dubok, objektivni smisao koji takvim vide i pojedinci iz naše okoline.

Sve više padamo u osamu, koja nije depresija, već stanje praznine u kojem te druge više ne zapažamo čak ni kao blede senke u večernjoj izmaglici. Prepušteni smo sebi i zatvoreni u sebe. Sve je manja mogućnost da bilo šta iz spoljašnjeg sveta dospe do nas, da u nama otvori bilo kakav imaginarni dijalog nas samih sa onim spoljašnjim. Upravo u ovakvoj situaciji javlja se veštački intelekt kao sagovornik, kutija koja nudi rešenje, ne-ljudsko biće koje iz čovekovog okruženja potiskuje ljude. Nastupilo je *vreme kraja intersubjektivnosti*.

Dokora, neko vreme, bližnji (istomišljunici) behu ograničeni na manju ili veću grupu čineći tzv. *eho-prostor* u kojem su svi imali slične misli i u uzajamnom saglasju lako se i o neznatnim ali i o bitnim stvarima usaglašavali.

Sad je nastupilo novo vreme, načinjen je još jedan korak, no daleko radikalniji: bližnji su iz grupe isključeni, zamenio ih je veštački intelekt, ljudi – pojedinci - počinju samo da razgovaraju sa mašinama, sa upravo pripremljenim programima koji za njih imaju strpljenja, dajući im za pravo i kada nisu u pravu, no povlađivanjem „udvaraju“ im se i od njih prave robove sistema negujući im iluziju da je bitno i jedino bitno to što upravo oni misle.

Ono što je tu od prvenstvenog značaja jeste potiranje doskorašnjeg prava pojedinca na lično, samostalno, na činjenicama formirano mišljenje, pretvaranje

individuuma u narcisoidno biće koje je odvojeno od sveta, potisnuto u sebe i to je osnov za moguće masovno manipulisanje zajednicom ljudi u celini.

Veštačka inteligencija na lukav način odvodi ljude u neodgovornost i prikriveno ih zloupotrebljava nastojeći da oni sve vreme žive u samouverenosti da sve što čine dobro čine i da sve što planiraju čine to na najbolji način. Time se veštačka inteligencija suprotstavlja ljudskom unu, no, tehnika iako nije ništa tehničko, u ovom slučaju, tehnika ostaje tehnika. Među duhovnim i naučnim disciplinama je nepremostiv jaz i veštački intelekt ostaje s one druge strane čoveka kad je u pitanju sfera duha. No, to treba sagledati do kraja i temeljno upamtiti da veštačka inteligencija ne može da izađe iz okvira primenjenih nauka.

Jasno je da dijalog koji bi programeri pokušali da izravnavaju između prirodnih i primenjenih nauka i duhovnih s druge, ne može ima pozitívni konačni smisao. Mi sami sebe osuđujemo na poraz već samim tim što se odlučujemo da uđemo u raspravu s nekim ko nam nije ravan protivnik.

Sve što nas okružuje postaje smetnja, a najveća smetnja je ono što nam je najmanje potrebno. U prvi plan dospevaju umetnička dela koja se sve više zatvaraju u svoj svet i mi ih sve manje razumemo, jer sa svakim danom gubimo stare načine njihovog tumačenja i sposobnost da im se približimo, budući da novih pristupa njima više nemamo ni kao pojedinci, ni kao neka potencijalna, hipotetička društvena grupa. U ovom poslednjem slučaju prob-

lem je u našem legitimitetu. Ako se i možemo nečemu suprotstaviti, uvek je osnovno pitanje suprotstavljanja u smislu. Čemu se suprotstaljamo i u ime čega? Ko smo zapravo ti *mi*? Ko ovde s kim hoće uspostaviti dijalog? Intersubjektivni?

Meni kao pojedincu, to je uvek bio najveći problem. U svetu koji ti može dati samo zaštitu policija ili neka partija, ti, kao pojedinac van njih apsolutno si bespomoćan i ne smeš se bilo čemu nadati ako nisi već unapred zakazao i upletio parcelu na obližnjem groblju.

Atomizacija društva je postala ključni problem. Ljudi su svedeni na zatvorene monade. Umetnost pretpostavlja višestruku komunikaciju: pre svega, ima se u vidu odnos pojedinca i umetničkog dela, zatim odnos većeg broja ljudi prema određenom delu a što isključuje ekstremno subjektivne kriterijume, imaju se u vidu odnosi među samim delima unutar sveta umetnosti, kao i odnos sveta umetnosti s okruženjem u kojem se nalazi.

Međutim, uvek se pojavi nekakvo *međutim*, javi se osećaj da većina ljudi osećaju umetnost kao smetnju, kao nešto što im smeta u svakodnevnom životu, ili kao kamičak u cipeli, što bi rekao jedan moj prijatelj. Mnogima život traje tako kako traje, svi će se složiti *nikako*, ali smeta im što ima još nekih stvari koje im odista nisu potrebne, ali koje tvrdoglavo postoje. Umetnost je upravo među takvim smetnjama. *Čemu umetnost?* Pitanje je decenijama staro kao što je i još starije pitanje od njega ono čije se aktuelnosti sedamdesetih godina svi prisećaju: *čemu filozofija?* Većinu ljudi umetnost ne interesuje, nije im do

nje ni najmanje stalo, ali ih nervira što u principu tako nešto uopšte postoji i što je ne mogu nekim dekretom ukinuti. Svi oni koji nisu propustili nijednu rialiti predstavu, a koji nisu videli u životu ni zgradu muzeja ni ni zgradu biblioteke, a da i ne govorimo o uvidu u njihov sadržaj, ne mogu podneti da postoji nešto što njih ne interesuje.

Ljudska netrpeljivost je u tom smislu začuđujuća. Odbojnost prema svemu nepoznatom potpuno je iracionalna i zato većina ljudi umetnost doživljava kao krajnju nepotrebnost, kao poslednji luksuz ljudske kulture i zato se u poslednje vreme za one koji odgovaraju za kulturu i umetnost biraju isključivo oni kojima jesve to *terra incognita*.

Savremenim državama i onima koji su u njima na vlasti, da bi sebe učvrstili, neophodno je uništiti sve ono što vide kao sporedno i u čemu ne vide izvor neposredne koristi. Upravo zato, umetnost je jedna od takvih smetnji koju treba potisnuti u zadnji plan i uništiti. Ako to nije u prvi mah moguće, zbog same istorije i autoriteta koji još uvek u sebi ima, onda to treba činiti postepeno, posredno, svođenjem umetnosti na periferiju ljudskog opstanka, a njene predstavnike i pobornike na granicu životne egzistencije.

Umetnost je opasna, ne time što bi bila društveno destruktivna, kao što to beše u ranijim decenijama, već ako na sebe privlači još i sve veću pažnju; ona prosto otima vreme unapred rezervisano za indoktrinisanje širokih društvenih masa i njihovo podvođenje u ravan

političke zloupotrebe i to time što postavlja bitna pitanja samog života.

A sve što smeta, sve to je nepotrebno i treba biti uklonjeno iz budućeg idealnog sveta. Ko je taj ko to može učiniti?

11. Umetnost kao otelotvorenje intuicije

Umetnička dela su sredstva komunikacije; govore nam uvek o nečem bitnom i nečem duboko ljudskom. Upućena su odnosima među ljudima kojima pomažu u ostvarenju neposrednih intersubjektivnih odnosa i saglasju među ljudima često dalekih i različitih stavova. Omogućuju usaglašavanje različitih pogleda do kojih ljudi intuitivno dolaze često udaljeni jedni od drugih. Zato im se ljudi obraćaju i ne prolaze nemo mimo njih.

Umetnost uvek dodaje ljudskom životu još jednu dimenziju više u njihovom nastojanju da opstanu u svetu i da spram njega imaju zajednički, zbliženi stav. Sasvim je drugo to što će neko reći da mu umetnost nije potrebna i da može živeti bez nje i na mnogo drugih načina ispuniti svoje vreme. Ona se kao i filozofija rađa u slobodnom vremenu. Ljudi ophrvani dnevnim brigama ne stvaraju umetnička dela niti uživaju u njima; a kad se ovih briga oslobode, osećaju samo zamor. Umetnost u takvoj situaciji nikom nije potrebna. Umetnost ne podrazumeva samo povoljne okolnosti za stvaranje, već i slobodu izražavanja.

Za stvaranje umetničkih dela potrebni su slobodni ustavi i sloboda. To je važno za filozofiju u antičko doba, ali, to isto važi i za umetničko stvaranje tokom čitave njegove istorije. Umetnik mora biti slobodan od svakodnevnih nedaća i lišen neposrednih briga kako bi se mogao usredsrediti na izražavanje svojih unutrašnjih zamisli do kojih ga vodi intuicija.

Kada su mnogi ruski mislioci i umetnici koji su pripadali „srebrnom veku“ dvadesetih godina bili prognani iz svoje zemlje, iza njih dugo nije nastala velika misao i velika filozofija. Među onima koji su odsustvo svojih korena duboko osećali bio je i Rahmanjinov koji je govorio da mu otrgnutost od tla na kom je stasao i na kom se formirao nije dala da više stvara velika dela a što se potom i potvrdilo, iako je ono što je potom napisao, bilo takođe genijalno.

Najveći ruski pisac Nabokov, nije se vratio u rodnu zemlju posle više decenija, a u vreme kad mu je to bilo moguće, nastavio je da živi u Švajcarskoj, znajući da se ne bi vratio u zemlju iz koje je otišao, već u neku drugu, njemu nepoznatu. Pritom nije izgubio svoj optimistički pogled na svet, i pored pisanja, nastavio da kao u ranoj mladosti da izučava leptire, i voli tenis. Dovoljno je samo pročitati njegova sjajna predavanja o Servantesovom Don Kihotu.

Umetnost ne nastaje sama po sebi, ona za svoje postojanje podrazumeva mnoštvo preduslova i splet niza okolnosti koje će s publikom biti u dosluhu (svejedno, bila reč o književnosti ili muzici). Maks Friš je jednom

rekao da društveno blagostanje ne mora biti uslov nastajanja velikih dela, jer, velika umetnička dela Renesanse nastala su u to vreme što beše ispunjeno stalnim ratovima i sukobima italijanskih kneževina i gradova, a trista godina mira u Švajcarskoj dproslovilo je nju samo proizvodnjom satova i sireva.

Ova misao dugo me je zbunjivala. No, ipak. Da li su svi ti veliki renesansni umetnici i humanisti bili uopšte svesni ratova koji su se oko njih vodili i nedaće običnog sveta, ili su živeli u svom svetu prepunom slika i knjiga, čitajući i prevodeći stare tekstove kojima su nastojali da daju novo značenje, poput jednog Lorenca Vale, ili Erazma?

Kao prvo, oni nisu stvarali za taj obični svet koji nisu videli i kojeg nema na njihovim slikama ni narednih nekoliko stoleća. Stvarali su u raskoši i udobnosti koje su im omogućile njihove mecene, kardinali, bankari, pokrajinski kneževi ili papski dvor. Zar je drugačije bilo i u naredno vreme, u vreme baroka? Gde su živeli i stvarali veliki majstori i muzičari? Ne na ulicama i u ubogim ateljeima, već uz podršku najmoćnijeg društvenog sloja njihovog vremena okruženi velikim delima svojih kolega i istomišljenika; uzmimo za primer Hajdna i njegovog pokrovitelja Esterhazija (istina, Mocart je bio manje sreće). Svi behu bogati, imali su dobre lekare, čak i predobre koji su greškom mladog Rafaela prelečili, ali niko u istoriji ni od umetnika ni od filozofa nije živeo loše; ne treba navoditi antičke kinike, oni su samo bili pozeri, antički hipici i pakosni cinici nad svojim sugrađanima.

Može neko reći da danas više nije tako, ali ni današnja umetnost nije više takva; umetnici su retko u saglasju s duhom svog vremena i zato su retko u prilici da stvore nešto veliko i značajno; oni rade po meri sebe, skromnog domašaja i još skromnijeg dometa. Malo je ko od njih svoj dar razvio na pravi način do njegovih istinskih granica. Vreme se promenilo, i činjenica je, uslovi života modernih umetnika su se u većini slučajeva pogoršali, mada izuzetaka uvek ima.

Dakle, ako se stvari posmatraju u celini, moglo bi se reći da tokom čitave istorije mislioci i umetnici, živeći u povlašćenom statusu, nisu ni u čemu oskudevali. Čak i u Holandiji XVII stoleća u vreme umetničke hiperprodukcije, nalazili su vreme da pored drugih poslova stvaraju značajna dela na nivou svoga vremena.

Uprkos svemu, retkim nedećama i ponekad ne najlagodnijem životu lišenom ponekad i svakodnevnih briga, nešto je ipak ostalo sve do naših dana: vera u umetnost, čak i kad velike umetnosti više nema. Ako danas nema više velikih dela, već smo prepušteni delima prošlosti koja sve manje razumemo i s kojima sve teže komuniciramo jer nemamo iste vrednosne pretpostavke kao i njihovi negdašnji tvorci, ova nova delakinja i danas još uvek nastaju, pretendujući na to da budu umetnička, ma koliko bila malog dometa, još uvek u sebi sadrže tragove prvobitnih namera koje su vodile umetnike ranijih epoha.

Jedan od tih momenata počiva u pokušaju da se zaobiđu negativni primeri i loši uticali proteklog stoleća,

da se iznova pokuša da se ono duhovno što je većina doskorašnjih umetnika izbacila iz svojih dela, iznova pronade u osnovama iz kojih bi izrastalo umetničko delo.

Naspram hladnog, proračunatog racionalizma, naspram bezdušnih konstrukcija bez dubokog smisla i osećaja za harmoniju dela, jedan broj umetnika, možda još uvek nebrojan, nastoji da ih vodi intuicija, a spremni su da i po cenu gubitka u sudaru s vladajućim neukusom suprotstave se „veštačkim“ trendovima i samoreklamirajućem neukusu, pokušavajući da istraju na onom što im je još jedino preostalo: stvaranju novih formi u kojima vide način da se očuva neposrednost odnošenja spram drugih, sebi sličnima, koji su u jednakoj situaciji kao i oni, koji isto osećaju, i slično misle, ali ne mogu da to što vide i izraze, jer su ugroženi bezdušnošću digitalne realnosti koja nije od ovoga sveta.

Takvo stvaranje jeste opstruktivno i nosi u sebi duh pobune protiv namerno nametnutog postojećeg stanja u koje su ljudi silom ugurani u ime nekog lažnog dobra koje im se nasilno nameće kao njihova jedina i preka potreba. Ovakvo stanje nije novo; ne susreću se s njim pojedinci po prvi put; i ranija vremena behu ponekad nepovoljna, ali ne do te mere da bi umetnost u potpunosti zamrla.

I u ranijim epohama bilo je pritisaka na umetnike i stvaraoce, i mnogo se činilo da se menja, preusmeri opšta svest, ali, i to je neosporna činjenica, nikad to nije činjeno tako univerzalno, tako globalno tako represivno kao u naše vreme koje stvar umetnosti planski potiskuje sve

novim i novim potrebama koje nisu prave potrebe, ali jesu sredstvo gušenja preostalog slobodnog vremena koje je ostalo pojedincima u trenucima kad bi se mogli obratiti sebi.

Uprkos različitih nedaća koje su ih snalazile, nije slučajno što su se na početku novog doba ljudi bavili optikom koliko i filozofijom. Setimo se španskih drugih sholastičara, Dekarta, Spinoze, ali i nekoliko vekova pre njih mislilaca pozne sholastike R. Bekona, R. Grosetesta. Osećali su, možda podsvesno, da nešto s realnošću koja ih je okružavala nije u redu. Nastojali su da prate nagoveštaje koje im je davala intuicija, nagoveštaje da je realnost drugačija od one kakvu su imali neposredno pred sobom. Nastojali su da stvari vide bolje, da svet sagledaju dublje, da prirodom ovladaju više no njihovi prethodnici koji su joj možda previše verovali prihvatajući je kao takvu u ranijim epohama.

Upravo to iskustvo danas zahvata umetnike i poučeni novim skepticizmom žele da slede ono što osećaju u sebi a ne da prate ono što im se nameće od sve moćnijeg Sistema osamostaljenog od svega, najviše od ljudskih najdubljih potreba. Umetnici danas jesu prepušteni sebi, možda u tome osećaju i tračak slobode koja se odnekud pojavljuje, ali, posve im je jasno da se moraju odupreti veštačkim digitalnim izazovima i da možda spas i sagovornika potraže u prirodi koja ne poznaje svet antiprirodnih algoritama.

12. Umetnost i racionalnost (kao slika računajućeg uma)

Umetnost, čuvajući u istoriji svog pojma *techne* i onu svoju drugu zanatsku stranu, izgbila je isj računajući momenat. Ma koliko umetničko delo bilo proizvod imaginacije, mašte, intuicije (a sve njih ne treba mešati s domišljatošću i ne-talentom), ona je u isto vreme i produkt računa, mere i harmonije koji su ugrađeni u strukturu kosmosa.

U svoj svojoj, naizgled neracionalnosti i haotičnosti, kosmos je iznutra struktuiran i ta struktura vlada od uvek i sve vreme je i unutrašnja struktura umetničkih dela, što se možda najviše još i danas oseća u oblasti muzike.

Tokom antičkog doba, srednjeg veka pa i novog, sve do vremena Baha, muzika je bila bliža matematici no savremenom pojmu umetnosti i njena dela bila su više matematička no estetička, i nije slučajno što se za nju koristio i izraz *harmonika* kojim se označavalo učenje o harmoniji. Sasvim je razumljivo da su svi muzičari ranijih vremena bili matematičari i nastavnici matematike.

U poslednje vreme svoje kratke ali i burne istorije, u prošlom stoleću, muzika se sa delima muzičara Nove Bečke škole, sa Ksenakisom, sa muzičarima čije prvo obrazovanje i nije bilo muzičko (Denisov, Šnitke, elektronska muzika) već pre tehničko, matematičko, počela vraćati svojim počecima i tako zatvorila krug svog razvoja na jednom višem nivou (omogućivši da joj se put nastavi po spiralnoj, uzlaznoj liniji).

Za ovim promenama nisu zaostajali ni slikari (konstruktivisti, Maks Bil, Kandinski) koji su nastojali da strogom geometrizacijom sveta svakodnevnog iskustva, pokušaju da se približe strukturama koje su videli u tragovima razbijene nekadašnje harmonije. Sva dela renesansnih majstora strogi su izraz matematičkih odnosa i studije savremenih teoretičara, poput Ervina Panofskog, geometrijsko viđenje sveta demonstriraju u delima Direra, Leonarda ili predstavnika rane renesanse.

Danas kad na sve to gledamo, mnoge stvari su i dalje nejasne. Ne znamo šta činiti sa slikarstvom enformela (koje ne možemo ignorisati jer tu nalazimo nesporno i dobrih dela) i to je veći problem jer nas ogrlašuje od mnogih ogavnih performansa koji nam se nameću kao najviši domeni savremenog (srpskog) stvaralaštva. Svakako će se određene zakonitosti naći i u haosnom enformelu. Boje, po nekoj nužnoj zakonitosti, moraju se i tu slagati u procesu izgradnje slike kao umetničkog dela.

Pitanje koje se ovde postavlja jeste u tome da li će se istoričari i tumači umetnosti time uopšte baviti, posle geometrije koju su istražili kod Leonarda ili čak Eduarda Manea [*Doručak na travi*, 1863; slika je moderna verzija slike Ticijana (*Koncert na livadi*, 1508-1509) koja je ranije bila pripisivana Đorđoneu].

Kao potvrda za ovako pesimistični stav može nam poslužiti sve veća količina matematičkih teorija koje nisu dokazane i neće biti ni dokazane, jer je njihovo „dokazivanje“ prosto neisplativo. Setimo se slučaja ruskog velikog matematičara Perelmanova čiji je dokaz teoreme Poenka-

rea, izložen na četrdesetak strana, ceo svet dokazivao sedam godina. A kad se sve završilo, kad je dobijenu nagradu za matematiku odbio, i pored nekih usputnih skandala i pokušaja da mu preotmu objavljeno rešenje, Perelman se povukao i ni sa kim više nije ni komunicirao. Koliko takvih slučajeva ima koje mi i ne znamo? On je bio toliko pametan da je svoj rezultat objavio u internetu, što nije bilo uobičajeno. Da je rad poslao nekom naučnom časopisu, tamo bi ga pokrali što su i hteli neki uprkos svemu potom učiniti. Njemu se s pravom sve zgadilo, i nauka i svet matematičara.

Geometrija može postojati u svemu, posebno u nalazima modernih fizičara, spremnih da predlože jednu novu disciplinu – matematičku fiziku (a koja ima već sama po sebi svoje probleme, budući da matematika i fizika imaju različite kriterijume dokazivanja), no šta će nam svi oni reći u sferi umetnosti, sem da se ponekad slože sa mojim pre dve decenije izloženim stavom da mnogi radovi savremenih istraživanja u oblasti fizike spadaju zapravo u oblast umetnosti i da su teorije savremenih fizičara pre predmet istraživanja estetike no matematike.

Da li je racionalni pristup, suprotstavljen intuitivnom, umetničkom, estetskom, u toj meri danas, u eri digitalnih tehnologija, do te mere postao dominantan i nadređen svim drugim pristupima, da moderna umetnost može samo oslanjanjem na njega vršiti nove prodore u sferu nepoznatog? Ovo ostaje pitanje nad pitanjima. Smatram da primena veštačke inteligencije samo u sferi

nauke, ne samo kao alat, već kao ishodište visokih rezultata nije od najviše pomoći i da preostaje još kratko vreme euforije onih koji rade nad njenom programiranju i da će upravo oni rešiti sve nedorečene rezultate moderne nauke koja se u velikoj meri nalazi danas na raspuću mnoštva različitih hipoteza.

Smatram da se takva teza teško da održati. Pre svega stoga, što u savremenom životu mali njegov deo, možda onaj površinski, dâ se podvesti pod račun, a sve drugo ostaje i dalje neodređeno stihijno. Jasno je, a to znamo već decenijama, da i u samom haosu postoji tendencija organizacije, i nije slučajno Ilja Prigožin pisao o uspostavljanju labavih disipativnih struktura u oblastima koje nam izgledaju krajnje haotično, te je na tragu upravo njihove „haotičnosti“ moguće postaviti i temelje jedne disipativne estetike. Sve ono što je na tragu takvih nestandardnih istraživanja samo će to potvrditi u vremenu koje je neposredno pred nama.

13. Fenomen stvaranja

Ako je nekoj od tema koje su zaokupljale umetnike i stvaraoce svih vremena, videli oni sebe takvima ili ne, zaokupljala toliku pažnju da im nije davala ni časa mira, onda je to pitanje *umetničkog stvaralaštva*.

Da li je moguće stvaralaštvo, kome je ta mogućnost stvaranja data i šta nam stvaralaštvo donosi – to su pitanja koja malo ko nije sebi postavio u nekom od retkih trenutaka preispitivanja smisla umetničke delatnosti, pre

svega, onog čime se on uopšte bavi. Svojom zagonetnošću umetnička praksa vekovima opčinjava ne samo umetnike, već u prvom redu mislioce kojima je od uvek strana kako priroda delatnosti umetnika, tako i ponašanje i odnos publike prema delima koja u svom vremenu smatra umetničkim, nastojeći, u isto vreme, da ih poredi s delima ranijih epoha.

Sâmo stvaralaštvo svojom višedimenzionalnošću ne prestaje da filozofe usmerava na razne puteve: jednom ih zavodi u bespuće, drugom prilikom na osvetljene proplanke, ponekad sve skriva, ponekad sve otkriva, no svako oseća da uprkos svemu što o stvaranju mislili, ima tu još nečega, što u dubokoj pozadini ostaje skriveno i nemišljeno.

O stvaranju govore teolozi, umetnici, nadahnuti pesnici i svi koji veruju da se u njemu nalazi rešenje koje sadrži neki dubok smisao svega što jeste, kao i rešenje odgovora na pitanje zašto se bave time čime se bave, a za šta opet postoji mnogo pojmova i termina, zavisno od toga na koje se od unutarstetskih modela u tumačenjima pozivamo.

U naše vreme, pojava svesti o osobitosti umetničkog stvaralaštva, obično se povezuje s epohom Renesanse. U ranijem vremenu stvaranjem ljudi nisu bili opterećeni; videli su sebe kao zanatlije, pa se i takvom „zanatliji“ kakav je bio za sve svoje savremenike veliki Fidija, moglo dogoditi da dospe u zatvor, zbog navodne krađe materijala pri izradi skulpture. U vreme rane renesanse još uvek su se potpisivali ugovori kojima se u prvom redu utvrđi-

vao ne kvalitet rada, već kvalitet materijala i njegova potrošnja. Stvaranje je zapravo bilo svedeno na izvođenje a najvrednije beše sam materijal. Ta situacija menja se tek u drugoj polovini XV veka.

Tako, pre nekoliko stoleća, postepeno dolazi do promene: naglasak se sa samog rada prenosi na način toga kako se radi; više nije bitna niti je u prvom planu samo skica (Rafael), već ruka majstora (Rubens). Dok je Rafael u radu na *Stanzama*, okružen visokoobrazovanim stručnjacima i humanistima, najviše se baveći skicama, rasporedom figura, kao i simbolikom raznih detalja, prepuštajući samu izradu učenicima da bi ponegde i sam intervenisao, kod Rubensa, nepuno stoleće kasnije, već je drugačije: slika koju on radi je dvostruko skuplja od one koju će po njegovom nacrtu izraditi učenici u radionici (a on je, uz samo možda neku popravku, potpisati).

Sve više dobija na značaju *kako* i posve je razumljivo što umetnici sve su manje puke zanatlije a sve više poštovani i ugledni članovi društva. Rafaelo „stvara“ tako što okružen vodećim humanistima njegovog vremena i u razgovoru s njima pravi skice po kojima će dela biti izvedena, dok onu tehničku stranu dela rade učenici pod njegovim nadzorom, on dela dorađuje i potpisuje, jer, još uvek smatra se da je najvažnija ideja, skica, crtež, zamisao; isto važi i za Leonarda koji na skicama i freskama eksperimentiše s materijalima budući da je važna sama zamisao, sama ideja. Značaj same ruke majstore kasnije dolazi do izražaja i takva će se tendencija potom provlačiti do naših dana da bi sve češće samu umetnost dovela u

grotesknu situaciju kad sami umetnici više ne vladaju umetničkom tehnikom, tj. ne vladaju samom zanatskom dimenzijom stvaranja, što u ranijim vremenima nikad nije bilo dovođeno u pitanje.

Umetnici više ne podražavaju. Ne nastoje da izraze ono što jeste, već ono što iza tog *jeste* vide. Ovaj njihov korak je odlučujući, i, za istoriju umetnosti sudbonosan. Na taj način oni menjaju svoj status, sebe drugačije vide u poretku svetskih stvari i bića, jer i sam svet se pred njima u tom slučaju na drugačiji način otkriva.

Ljudi su deo prirode, žive u njoj i odnose se prema njoj tako što joj se, obrađujući je, suprotstavljaju. Oni su deo prirode, ali sebe i svoja dela vide naspram prirode. Zato se umetnička dela po svojoj suštini (zapravo biti) razlikuju od dela prirode.

Na taj način dolazi do određenog paralelizma: svetu prirode paralelno se superotstavlja svet umetnosti. Do kraja nije jasno kako, na koji način dela (predmeti, objekti) prelaze iz jedne u drugu oblast, i samim prelaskom menjaju svoj ontološki status. Reč je o dva sveta koji nisu prostorno ni vremenski razdvojena, koji su u jednom, ali njihovi predmeti imaju različiti status, kad je reč o načinu nastanka, nastajanja i samog trajanja.

Dok upotrebnii predmeti koje nalazimo u prirodi neko vreme traju i propadaju da bi bili zamenjeni drugim, dela umetnosti, stvorena u jednom trenutku, nastaju da traju i nakon što je prestala za njima bilo kakva potreba. Dela umetnosti traju radi sebe samih.

Ono što ovde pobuđuje posebnu pažnju jeste sam status dela. Tome je kod nas svojevremeno posvećivao posebnu pažnju naš estetičar Milan Damnjanović (1924-1994) koji je pokušao da razreši pitanje heteroontološkog statusa umetničkog dela. Problem je bio u tome da se odgovori na pitanje kako istovremeno određena dela mogu postojati u dve ravni, u dva sveta, a da istovremeno budu u jednom svetu. Upravo mogućnost postojanja drugog u ovom drugom svetu, u svetu umetnosti, daje umetničkim delima njihov specifični status.

Sve postaje potom sporno kad se pokuša osporavati ontološki status sveta umetnosti time što se sva dela prirode počinju posmatrati kao umetnička dela, te sve rukotvorine mogu biti dovedene u status dela umetnosti. Moderna umetnost upravo brisanjem ranije uspostavljene ontološke razlike osporava postojanje ne samo sveta umetnosti već i postojanje umetničkih dela kao takvih, čime se na ranije uspostavljenu oblast umetnosti proširuje vlast prirode a umetnost briše kao takva.

Ono što sve vreme u ovakvim razmišljanjima lebdi u vazduhu, a da nije jasno eksplicirano, jeste problem stvaranja iz ničeg. U zapadnu kulturu to pitanje dospeva sa judeo-hrišćanskom tradicijom budući da hrišćanski Bog ima mogućnost stvaranja iz ničeg, i to je način na koji on zapravo po hrišćanskom verovanju i stvara svet kao konačno biće koje stoji naspram njegove beskonačnosti.

Stvaranje iz ničega bilo je za stare Grke nemoguće. Nešto može nastati samo iz nečeg drugog, i svako stvaranje, makar bilo i božansko kako to čini demijurg, samo je

preoblikovanje već postojećeg materijala, budući da je svet po svojoj prirodi večan.

To je uostalom i razlog zašto staranje umetnika u antičko doba nije imalo poseban status jer je bilo samo preoblikovanje materijala. Situacija se nije bitno po pitanju ljudskog stvaralaštva promenila ni u srednjem veku, jer je stvaranje bilo samo privilegija Boga, dok je čovek mogao da „stvara“ samo tako što preoblikuje stvari prirode. To se odražava i u dvoznačnosti pojma stvaranja: pojam *creare* se odnosi na stvaranje Boga, a pojam *facere* na stvaranje čoveka. Same reči nam govore: Bog *stvara*, a čovek *čini*.

Da umetničko stvaranje može biti na nivou Božanskog i da se s njim izjednačava, takvo shvatanje, kao što smo videli, nalazimo tek u vreme Renesanse koje je poznato po svom veličanju vere u čovekove moći. Od tog vremena i čovek može da stvara (tako bar mi smatramo), može da stvara iz ničega, da svojim delanjem uvodi u postojanje ono što do tog časa ni na koji način nije postojalo. Stvaranje iz ničeg postalo je i ljudska mogućnost. Kako se čovek prema toj mogućnosti ophodio, kako se njome koristio, to je sad posebno pitanje i zahtevalo bi posebnu raspravu.

14. Veštačka inteligencija i creatio ex nihilo

Tema kojom se danas svi bave u oblasti primene naučnih dostignuća jeste veštačka inteligencija. Postoji opšte takmičenje u njenom razvijanju i primeni u najraz-

ličitijim oblastima. Ima već pokušaja da se prave pametni stanovi ili pametne kuće u kojima se svim stvarima upravlja glasom, no tako nešto nije moguće kad je u pitanju duhovno stvaranje.

Veštačka inteligencija ništa novo ne stvara, ona ne misli, ništa ne osvešćuje, ona je samo dobar kompilator, ponavlja ono što su stvorili drugi; ona parazitira na ljudskoj inteligenciji i pritom su joj apsolutno nedostupni rezultati do kojih čoveka vodi njegova intuicija. Neprestano se mora ponavljati: ona je samo dobra alatka i ništa drugo. U sferi obrazovanja ona vodi samo debilizaciji jer mlade ljude odučava od potrebe mišljenja i kritičkog odnošenja spram prirodnih stvari, spram sposobnosti donošenja samostalnih odluka.

Bilo je pokušaja pre više godina da se slike stvaraju kompjuterima, da se muzika stvara pomoću posebnih računskih programa. Može se reći da su rezultati bili solidni ali ne i više od toga. U poslednje vreme pokušalo se da se na osnovu nekoliko odlomaka koje je Betoven zapisao pred smrt, kao i njegovog svima poznatog umetnikovog *opusa*, „rekonstruiše“ njegova započeta, tek zamišljena *X simfonija* koju on nije stigao da napiše.

Oni koji su rezultat čuli, kažu da je projekat bio uspešan, da se delo moglo slušati; bilo je konstruisano na osnovu već poznatog. Veliko je pitanje da li je to dovoljno; veliki kompozitor bi sigurno tu dodao nešto nama nepoznato jer bi imao neka nova rešenja do kojih mehaničke mašine ne mogu dospeti, a možda bi mu u nekom momentu opet neko pokucao na vrata...

Postavlja se pitanje kakva može i kolika biti uloga veštačke inteligencije u oblasti umetnosti. Veštačka inteligencija može biti od koristi, posebno domaćicama i nadobudnim novinarkama koje vole da pišu romane: ona će im izabrati teme, obraditi, pomoći u kompoziciji proznog teksta, priče ili romana. Jedino, neophodno je pravilno postavljanje pitanja za *Chat GTP*, a za to se sad otvaraju već posebni kursevi i pred domaćicama je svetla budućnost. Neke na sajmovima već imaju svoje štandove, formiraju čitalačku publiku i lepo zarađuju.

Problem koji će se uskoro pojaviti jeste razlikovanje dela pisana od strane istinskih pisaca koji se oslanjaju na svoju imaginaciju i nadobudnih bezdarnih osoba koje će književno tržište preplaviti svojim surogatima. Opasnost koja se javlja i koja će narastati jeste pitanje toga šta je umetnost, jer se lako može dogoditi da velika dela ostanu u manjini, a da se za umetnost proglase mehanički pisana dela po principima veštačke inteligencije, jer niko neće ni pomisliti da napiše *Rat i mir*.

Sada smo već u situaciji da temeljno analiziramo rezultate primene kompjuterskih programa u već pomenutom komponovanju muzike ili izradi grafičkih dela. Iako su mnogi bili zadovoljni dobijenim rezultatima, nesporna je činjenica da sve što je dobijeno ostaje u granicama koje su odredili sami programeri, u granicama njihovog shvatanja muzike ili grafike (ako su u pitanju likovne umetnosti). Izrađeni programi nisu mogli zaći van granica zadatog i nisu sami na „svoj način“ nadogra-

đivali zadato budući da su bili alat njihovog tvorca, ali, bez intuicije.

Svoju osnovnu primenu veštačka inteligencija će naći u sferi praktičnih potreba države, razvoja i usavršavanja njenog sadašnjeg sistema funkcionisanja i pre svega u oblasti vojne odbrane, ili u farmakologiji, medicini i nekim primenjenim naukama, ostajući sve vreme *alatka* i ne više od toga, a ne kao samostalni činilac u procesu stvaranja nečeg po svojoj prirodi novog.

Odgovor koji će dati veštačka inteligencija ne može biti apsolutno nov kakav do skora nismo imali. S druge strane, stvar je umetničkog stvaranja upravo u tome da ne ostaje u krugu poznatog i da elemente iz znanog sveta pakuje na samo drugačiji način, što uostalom, mnogi umetnici i rade, ali svesni toga da je ono što čine rezultat *domišljatosti*, ali ne i umetničkog stvaranja.

Umetničko stvaranje koje počiva na principu *creatio ex nihilo* podrazumeva uvođenje novog u postojanje. Bit umetničkog stvaralaštva je upravo u tome: ne zadovoljavati se tek prepravkom ili usavršavanjem poznatog, već stvaranjem novog, a ono može biti posledica rada čovekove intuicije.

Dakle: da li će veštačka inteligencija biti sposobna da se uzdigne na nivo intuicije i postane istinski stvaralačka? To jeste krajnje, kritično pitanje, i kako stvari stoje, odgovor je negativan. Veštačka inteligencija samo parazitira na ljudskoj inteligenciji, ima prostora za razvoj u oblasti nauke i njene praktične primene, ali u drugim oblastima može dati samo odgovore kakvi su već pred-

viđeni, jer oni ostaju u vlasti programera i veštačka inteligencija ima tu svoja tehnička ograničenja. Ona može operisati samo sa već poznatim, ali ne može stvoriti ništa dotad nepostojeće. Stvaranje iz ničeg za nju je „nemoguća misija“.

Nesporno je da oblast primene veštačke inteligencije ostaje uslovljena samom njenom prirodom sadržanom već u njenom nazivu, u tome što je *veštačka*, i ne može domašiti i nadmašiti ljudsku. Samo čovek ima privilegiju da unutar *postojećeg* stvori nešto *ново*, da uspostavi a-logične veze i stvari vidi na novi način kakav veštačkoj inteligenciji nije moguć.

Ovde se po ko zna koji put postavlja pitanje razlike božanskog i ljudskog stvaranja; ovo prvo, došlo nam je s judeo-hrišćanskom tradicijom, s idejom jednokratnog stvaranja nečeg iz ništa, ovo drugo, potiče iz poimanja ljudskog stvaralaštva saglasnog grčkom shvatanju preoblikovanja stvari kakvo čini demiurg s uvidom u ideje stvari o čemu čitamo u Platonovom dijalogu *Timej*.

Ovo je iskazivano bezbroj puta i mnogima se može učiniti dosadnim, ali, to ponavljanje jeste i deo obnove shvatanja prisutnih u tradiciju koja nas još uvek na bitan način određuje i u ovom našem duhovnom vremenu.

Po ko zna koji put ponavlja se činjenica da u vreme Renesanse ljudi počinju da stvaralaštvo čoveka uzdižu do božanskog načina stvaranja, i da, kao što je po hrišćanskoj tradiciji Bog stvorio svet iz ničeg, tako i čovek može da nešto (u ovom slučaju, umetničko delo) stvori iz ničeg, da ga uzdigne na nov nivo postojanja i tako nešto nepo-

stojeće uvede u svet postojećeg. Takvo shvatanje rodilo se u vreme Renesanse i ono se otelotvorilo u stvaranju Mikelandela i njegovih savremenika, te su tada stvaraoci, tvorci umetničkih dela, dobili poseban uzvišen status; oni, istina, ne behu bogovi, ali unutar postojećeg sveta behu nalik njima, dostojni svakog poštovanja i uvažavanja.

Samo stvaranje našlo se privilegijom čoveka, umetnika, onih koji su mogli da na nov način vide stvari i odnose među njima, da na nov način otelotvore ono božansko što je dotad lebdelo ljudima u svesti kao ideja, a sad se zahvaljujući novim majstorima pokazalo neposredno vidno pred njihovim očima.

U naše vreme poverovalo se kako se može pojaviti nov „tvorac“ - veštačka inteligencija. No, u sferi predstavljanja, u sferi umetnosti, ona može samo da ponevija već viđeno, nesposobna ni da ga usavrši. Ako je reč u usavršavanju nečeg, može da nešto usavrši ali samo s obzirom što joj je već bilo poznato i zadato digitalnim putem u kojem će posebno biti reči. Veštačka inteligencija ostaje stoga veštačka, jer zaostaje za pravom, jer svojim mogućnostima zaostaje za onim čemu je po ideji trebalo da se približi. Kažem „po ideji“ jer ni same ideje nisu jasne kad je reč o zamislima njenih tvoraca, koji su u startu možda želeli previše ni kao rezultat dobili malo od svojih očekivanja, jer postojeće ostalo je takvo kakvo jeste spremno da prevlada sve moguće postavljene mu prepreke.

15. Preuređenje postojećeg (može li se naučiti izvođenje iz ništa)

Sve postojeće jeste kakvo jeste. Ima svoj način postojanja, vreme trajanja, i forme koje omogućuju da mu čovek pristupi. Čovek prisvaja prirodu i priroda je samo čovekova priroda; sve je to vekovima znano i nema u tome nikakvih zagonetnosti koje bi sputavale ljudsko ovladavanje prirodom. Dešava se i zloupotreba prirode od strane čoveka ali ni u tome nema ničeg što ne bi bilo potčinjeno uzročno-posledičnim odnosima i što bi bilo iznenađujuće, nerazumljivo, ili kakvo bi već moglo biti. Sam odnos prirode i čoveka je jasan. Stvoreni su jednako i priroda i čovek. To što čovek nju preoblikuje, to ne znači da će nad njom zadobiti apsolutnu vlast: ona ipak postoji malo duže nego on.

Stvar nije u tome. Problem je posve drugačiji i ogleda se u tome što čovek svojim prisustvom unosi u prirodu i nešto što je za nju apsolutno novo, nešto što joj nikad nije pripadalo, nešto nepoznato. Ne mislim pritom na revolucionarni obrt koji se desio otkrićem atomske energije kad je priroda dovedena u jedno posve za nju nepoznato stanje i dobila radioaktivnost kao novo svojstvo.

Mislim na one suptilne momente koje je čovek uneo u nju, a koji su karakteristični upravo za ovo naše vreme. Reč je pre svega o iracionalnosti, egoizmu i sklonosti ka samorazaranju.

Egoizam se pojavio u svom najdominantnijem obliku u poslednje vreme kad su raskinuti svi doskora

postojeći, mada i u tananom obliku, međuljudski odnosi. Međuljudsko suprotstavljanje pokazalo se kao jedna od najvećih opasnosti za održanje ljudske zajednice makar i u njenom najlabavijem obliku.

Sklonost čoveka ka samodestrukciji, samorazaranja kao posledici pada u depresiju izazvanoj planskim sistemskim promenama drugi je momenat koji govori o tome da samorazaranja koje čovek nosi u sebi može se preneti i na prirodu a onda to može imati planetarne posledice.

Iracionalnost, kao treći ovde pomenuti momenat, može imati najdalekosežnije posledice - kako za ljudski opstanak, tako i za njegovo celokupno delovanje, a u našem slučaju koji razmatramo, za samo ljudsko stvaralaštvo. Iracionalnost u sebi sadrži elemente ugroženosti kao posledice svesti o konačnosti opstanka i u novo doba prisutne sve masovnije želje za samouništenjem koja se ovih dana udvostručila usled opšte bezizlaznosti iz situacije u kojoj su se ljudi zatekli.

Stvaralaštvo, nezavisno od novine koju otelotvori u delu, u sebi ima nesporno racionalne osnove koje su odraz strukture samog kosmosa, ali u isto vreme moć da sa tim strukturama opšti na način koji im može biti i bitan i stran. U toj dvovalentnosti počiva sva problematika ljudskog stvaralaštva: njegova ograničenja i njegove još nedomišljene moći.

Nepotpuna racionalnost otvara mogućnost za percepciju nove slike postojećeg koje jeste, ali može da se vidi i u posve drugom obliku. Samo postojeće omogućuje

da se unutar njega izmene pozicije predmeta i vrednosni kriterijumi ako pod njih potpadaju odnosi stvaralaca i posmatrača/slušalaca prema svetu materijalnih stvari (predmeti, boje, zvuci).

Pitanje novog vremena je u ovom slučaju: može li veštačka inteligencija da savlada tu dozu iracionalnosti tako što će moći njom da operiše? I konačno, još se jedno pitanje postavlja, a sledi iz pozitivnog odgovora na hipotetičko prethodno pitanje: da li će čovek kao pojedinac, sa svim njegovim iskustvom i svim njegovim sposobnostima uspeti u produktu veštačke inteligencije da prepozna ono što bi bilo ingeniozno, ako tako nečeg uopšte može biti, razume se?

16. Ograničenost veštačkog

Tema našeg vremena, hteli mi to manje ili više da priznamo, jeste moć i domašaj veštačke inteligencije. Oni koji se njom bave, mahom su njom opsednuti, no stvari vide iznutra, rešavaju probleme krećući se unutar njihovih relacija i nisu dobri sagovornici. Zainteresovanost, posebno kad je lična, nije najbolje svojstvo za procenjivanje određenih problema.

U ovom našem slučaju neophodno je posmatranje *sa strane*, iz nekog aspekta neposredne nezainteresovanosti; doduše, nije dobro ni posmatranje problematike iz aspekta umetnosti jer i u tom slučaju dobićemo neki subjektivni rezultat. Potrebno je svemu pristupiti sa dovoljne distance i iz jedne druge ravni, koju sam problem i posledice koje proističu iz njega ne dodiruju.

Šta je tu zapravo u svemu veštačko, kad je o veštačkom intelektu reč, jer, sve što nije priroda u svom nascentnom obliku, sve čega se čovek dotakao i na neki način ga preradio ili izmenio, potčinjavajući to svojim potrebama, nije prirodno, već veštačko. Kod starih Grka dotični problem u takvom smislu nije postojao i zato je pojam *techne* imao tako široko značenje da su se „tehničkom“ delatnošću mogle pokriti i nauke i umetnosti i zanati. Znamo da je do raslojavanja tog pojma došlo kasnije. Prvo su se izdvojile nauke, potom zanati i na kraju umetnosti, na početku novog doba.

U staro vreme isti ontički status imahu i stvari i ljudi i njihovi proizvodi. Suština kamena nije se razlikovala od suštine nekog drugog bića. Kamen i čovek behu na istom bivstvenom nivou. Specifičnost čovekovog opstanka kao *Dasein* tek nakon XVIII stoleća vidi je drugačijom no što je specifičnost drugih bivstvjućih (*Seiende*). Poznato je da je u rečnicima još u vreme Kanta pisalo *Existenz oder Dasein*.

Danas jasno razlikujemo prirodno i veštačko, premda pod prirodnim sad prvenstveno mislimo na ono što je materijalnog porekla a veštačkim (u jednom suženom značenju) označavamo sve što je takođe materijalno, ali produkt rada. U ovom našem slučaju, stvari se komplikuju jer govorimo o veštačkom intelektu, pri čemu intelekt nije svojstvo ni materijalnog, ni organskog sveta, već do ovog časa isključivo čoveka. Jedino čovek ima razum (*ratio*), jedino on ima sposobnost mišljenja i prosuđivanja.

Sada se intelekt počeo pripisivati kao posebno svojstvo, mašinama, mehaničkim predmetima. Čovek sebi stvara konkurenciju i novim izumima nastoji da samog sebe prevaziđe. Gde su mu u tome granice, odnosno, gde su granice nastojanja da se sam ljudski intelekt kao posledica čovekovog evolutivnog razvoja prevaziđe na veštački način, tako što će se mašinama dati razum koji će imati sposobnost samousavršavanja. Da li je veštački intelekt tek relativno i samo uslovno sad veštački? Ili je čovek na jedan radikalno novi način u svet uneo nešto čega ranije nije bilo, kao što je razbijanje atoma pre skoro jednog veka radikalno izmenilo ne samo čovekov život, njegov pogled na svet, njegovo postojanje u svetu već i sam svet koji do tog časa radioaktivan nije bio?

Kritično pitanje koje će se uskoro javiti biće u tome: koliko, u kojoj meri, će ono što je bilo veštačko, postati ne-veštačko, postati ljudsko? Čipovanje ljudi, mogućnost proširivanja navodno njihovih mogućnosti, samo je jedan od najpodmuklijih načina njihovog porobljavanja i njihove apsolutne kontrole, budući da im se preko čipa i život može oduzeti.

Ako su mislioci helenističke epohe, epikurejci, verovali da se čoveku može sve oduzeti, zapravo sve ono što ne zavisi od njega, a da mu se ne može oduzeti samo njegova volja, njegova misao, posle dva milenijuma pokazuje se da i ta poslednja njegova odbrana ruši se, da čovek od slobodnog postaje bespomoćno, porobljeno biće.

Koje su prednosti koje čovek dobija time što u njegovoj okolini prebiva veštačka inteligencija? Hoće li umetnici biti sretniji što će se oslanjanjem na nju na novi način baviti umetnošću, ili će uskoro shvatiti da su sami kao takvi nepotrebni pošto im je sa veštačkom inteligencijom došla njihova zamena? Da li će se ljudi u vreme koje dolazi zadovoljavati tako veštački stvorenim predmetima ili će istrajavati na onom što je od iskona ljudsko?

Kritično pitanje u svemu ovome je sledeće: da li je veštački intelekt sposoban da zameni ljudsko stvaranje stvarajući umetnička dela kao što to čini umetnik? Ovo je pitanje nad pitanjima. Ponavljam: zasad, odgovor je negativan, budući da veštački intelekt zasad samo je sposoban da „parazitira“ na ljudskom intelektu, koristeći njegove gotove rezultate, nesposoban da stvori nešto novo i dosad neviđeno, i zasad, veštački intelekt ostaje samo jedna pomoćna alatka, bez koje se u sferi stvaralaštva još uvek može.

Početkom prošlog veka dadaisti su „stvarali“ pesme tako što su slagali nasumično izvučene papiriće s ispisnim rečima iz šešira; potom su nadrealisti počeli koristiti tehniku zapisivanja toka svesti, ali, potom su *ipak* takve tekstove redigovali i dorađivali. Tehnika se usavršavala. Danas kompjuteri mogu da sastavljaju smislene tekstove, kao što mogu da „stvaraju“ ritmičnu muziku moguću za slušanje a na osnovu algoritama koje su muzičari-elektroničari prethodno sastavili na osnovu predstave o muzici kakvu imaju. No kako god bio stvoren

veštački tekst, profesionalno oko on još uvek ne može da obmane i to *veštačko* se oseća.

Ako i danas nešto ne znamo, ako i danas postoji velika nerešena zagonetka - to je način na koji funkcioniše čovekov mozak. Da li je moguće ono što ne znamo i ne razumemo ugraditi u mašine? Uspe li se to, priča o otvaranju Pandorine kutije, postaće samo priča za malu decu, jer „velika“ deca suočiće se sa nečim daleko ozbiljnijim i sudbonosnijim. Zasad, još smo daleko od toga da do kraja razumemo funkcionisanje neurona, ali on ne radi po principu 1 i 0 kako rade svi kompjuterski programi. Ovo poslednje, odnos jedinice i nule, podseća nas na odnos nečeg i ničeg, i zavarava nas time što hoće da nas uplete u pitanja metafizike, ali, biće da su po sredi dva različita sistema nesvodiva jedan na drugi.

17. Umetničko stvaranje: odnos delova i celine

Lepotu su stari Grci videli u harmoniji delova. Smatrali su da *lepo* može biti samo posledica mere i sklada. Tek u vreme helenizma, u doba Plotina, pola milenijuma nakon Platona, lepota je nađena u stvarima koje nisu imale delova; lepota je bila viđena u sjaju sunca, zvezda, zlata. Zato je bila i proširena tradicionalna teorija, poznata kao *velika teorija lepog*, i koja će potom važiti sve do sredine XVII stoleća, da *lepo* je ono što ima *proporciju delova* ali i *sjaj*.

U isto vreme, pokazalo se da nije bitna količina elemenata, već sam njihov odnos, odnosno, oni sami.

Sama složenost dela još uvek ne garantuje i njegov značaj i njegovu veličinu pošto harmonija počiva u skladu delova i to je staroj teoriji omogućilo da nastavi da traje i u novo vreme.

Značaj proporcije delova za savršenstvo jednog umetničkog dela nije prestao da važi i o tome nam najviše svedoči muzika. Iako je disharmoničnost neko vreme bila u modi, posebno sredinom prošlog stoleća, kad je Adorno pisao da muzika da bi bila istinita mora biti disharmonična jer njen je zadatak da disharmonijom ponavlja disharmoniju sveta pošto je harmonična muzika u disharmoničnom svetu lažna. Tako nešto bilo je moguće tvrditi pod pretpostavkom da je najviši kriterijum umetnosti istina. Da li je u osnovi našeg današnjeg sveta istina?

Kakav je današnji svet? Da li je disharmoničan i dalje, ili novi mediji i nove tehnologije radi lakšeg manipulisanja njim, nastoje da ga uniformišu i na taj način daju mu sklad kako bi operisanje unutar sveta koji grade nailazilo na što manje prepreka i što manje otpora još uvek pojavljujućeg haosa.

Pod pretpostavkom da bi umetničko stvaranje bilo moguće, ono bi najverovatnije težilo izgradnji harmoničnih odnosa unutar dela a to bi značilo da umetničko stvaranje samo nastavlja da ponavlja unutrašnju harmoniju digitalizovanog sveta. U takvoj situaciji jeres u umetnosti bila bi disharmonija i namerna opstrukcija pokušaja da se uspostavi red tako što će se haos uzdići kao najviši princip.

Ako nova umetnost da bi bila istinita i mogla veličati disharmoniju, bila i poslednja umetnost, da bi održala svoj destruktivni elemenat protiv nove društvene harmonije ona mora u delo unositi kaos, ali ne radi ponavljanja realnosti, već radi suprotstavljanja njenoj pogubnoj ideologiji.

Šta to uopšte znači? Gde smo se zapravo obreli? Status umetnosti postao je teorijski odista diskutabilan. S jedne strane govorimo da umetnosti u njenom tradicionalnom smislu značenja više nema, a s druge, i dalje govorimo i pišemo o umetničkim delima koja ne prestaju da nastaju, što ne možemo prevideti, ali smisleno možemo dovesti u pitanje. Po sredi je očigledan paradoks, ali on je i jedino moguć ako hoćemo da domašimo samo stanje stvari kojim je na bitan način određeno naše vreme.

Po svemu sudeći, osuđeni smo na paradoksalnost kao način postojanja realnog sveta, ona se mora prihvatiti i s njom se mora trajati u svetu u kome trajanje potvrđuje trajanje prirode.

Postojimo u onom čega istovremeno datom po sebi samog za sebe nema. Samo na taj način, stavljanjem dvovalentne logike i zgrade, čineći to možda nerado i u uverenju da je to izraz privremenog stanja našeg opstajanja, na putu smo da mislimo ono što jeste, jer to što jeste nije ni racionalno ni iracionalno. Ono što jeste na pravi način, izmiče našem mišljenju budući da je u pozadini bivstvovanja i svega bivstvujućeg. Reč je o *nekom onom* koje izmiče svakom određenju, svakom mogućem definisanju.

Tematizovanje ontološke razlike ostalo je metodski na korak od osnovnog uvida koji imamo kod Prokla, a o kojem metaforično govore na različite načina - premda sa uvidom u isto - Vasilije Veliki i Robert Grossetest.

Svako umetničko stvaranje podrazumeva materijal u kojem će se stvoreno otelotvoriti, ili starijim rečnikom rečeno, materijalizovati, s jedne strane, ali, s druge, podrazumeva ono što je uneto iz prethodnog nepostojanja u ovaj naš realni svet. To što je „uneto“ to će se pokazati kao glavni problem koji će u nastupajućem vremenu iskrsnuti pred veštački intelekt (ako neko odluči da se njime pozabavi u društvenim naukama i umetnosti, što je, zbog prirode stvari krajnje nepreporečljivo, jer je kao što već rekosmo „nemoguća misija“); u kojoj meri će taj problem uspeti da se prevlada i na pravi način omeđe granice veštačkog intelekta) – to je kritično pitanje čitave problematike koja se ovde analizira.

Smatram da za veštački intelekt nije problem u realizaciji nečeg što je zamišljeno, već u tome kako će u delo uneti ono čega prethodno nema, kako će ga prepoznati i uopšte videti kao čistu mogućnost. Može se uostalom, nešto postojeće prepoznati, ali kako prepoznati ono što do ovog časa ne postoji i uneti ga u delo, što zapravo i jeste bit kreativnog čina? Ovako formulisano pitanje prednost ostavlja na strani čovekovog uma i njegovih stvaralačkih mogućnosti koje određuje njegova intuicija.

18. Umetnost i intelekt

Čovekovo racionalno funkcionisanje je uslov njegovog opstajanja. Samo ispravne odluke mogu ljudima pomoći da se ne izgube u haosu. Ovde, razume se, govorim načelno, ne uzimajući u obzir posebne slučajeve koji bi mogli biti predmet analize i mogućeg dokazivanja. U posebnim situacijama je sve moguće i svi ishodi su mogući. Racionalnost je jedna od glavnih komponenti u odlučivanju i odvagivanju obezbeđenja opstanka.

Kada je reč o umetnosti, ona već pretpostavlja neke prethodne komponente, neki prethodni poredak u koji ona namerava da se useli. Umetnici uvek delu pristupaju krajnje racionalno; govore precizno i smisleno o tome šta nameravaju da čine. Oni vide skulpturu ili vide sliku. Oni ih vide u njihovom savršenom obliku. Smatraju da im na pleća pada samo tehnička izrada. U tom času oni sebe vide kao zanatlije, kao majstore koji se moraju dokazati u onom što oni smatraju najbolje mogućim.

Uprkos tome, mnogi od njih će se na vrhuncu svoje slave suočiti s otporom materijala. Zar nije najbolji primer *Pieta Rondanini*? Majstor je govorio o nekvalitetnom materijalu. Da li je moguće da je najveći među najvećima pogrešio u izboru kamena (a *David*a je stvorio pošavši od već oštećenog kamena) i kad je osetio da ne može da ga savlada, bio je prinuđen da ga uništi (ošteti) i delo ostavi nedovršenim. Sećam se njegove *Piete* u crkvi *sv. Petra*, a iz vremena dok je neki kreten nije u izlivu iracionalnog besa ošteti. Bila je smeštena desno od ulaza u slobodnom prostoru, potom, nakon restauracije, bila je

u jednoj od desnih niša, zatvorena neprobojnim staklom. Radeći to delo on je imao dvadeset i pet godina i materijal mu nije bio prepreka. Nije mu bila prepreka, kao što rekoh, ni oštećeni kamen iz kojeg je isklesao *Davida*.

Namerno kažem *isklesao*, a ne *izvajao*. On je bio toliko veliki da sve čega bi se dotakao to bi bilo izvajano i preneto u večnost. Upravo tako nešto savremeni umetnici vide kao osnovni zadatak. No, da bi tako nešto mogli i postići, moraju biti kao On. Kažu kako je hodio u prljavim sandalama. Pa, šta. Znete koliko danas ljudi hodi u prljavim sandalama, ali, niko od njih nije Mikelandelo. Problem promišljanja umetnosti upravo se na to svodi. Ko hoće misliti prirodu i bit umetnosti, ko hoće da se razabere u suptilnostima koje neko delo čine umetničkim delom – upravo se susreće s ovim problemom, koji i nije samo problem, već problem nad svim problemima.

Racionalni pristup stvarima svakom umetniku obezbeđuje neku polazišnu tačku, neko mesto odakle bi mogao da stvari kojima se bavi sagleda iz svog sopstvenog ugla, koji ne mora biti ugao svih ljudi s kojima on deli svakodnevni život, već ugao koji on vidi kao neku tačku od koje se može otisnuti u nepoznato da bi iz njega u određenom momentu u svoje delo uneo nešto što pre toga nije postojalo.

Umetničko delo ne može biti do kraja racionalno, kao što na samom početku stvaranja sam umetnik nije sposoban da vidi poslednje domašaje svoje kreativne avanture. Umetnik uvek polazi od određenih pretpostavki, i to može biti niz činjenica iz njegovog svakodnevnog

iskustva, ili niz slika i metafora koje mu je dostavilo istorijsko nasleđe, ali u onoj meri u kojoj je stekao obrazovanje i pod uslovom da pripada našem vremenu, jer, problem savremenih umetnika je upravo u neobrazovanju i nepoznavanju pretpostavki koje bi im mogla dati tradicija da su je makar malo bolje poznali. Oslanjanje na sam talenat uvek se tužno završava.

Još je Engels govori da je zdrav razum dobar, ali između četiri zida. Da bi se iz njih izašlo, da bi se ušlo u svet potrebno je mnogo više a ne samo otvoriti vrata: neophodno je dodatno još neke stvari poznavati i ne samo to, potrebno je imati određene strategije kojima će se materijalu koji treba obraditi moglo pristupiti. Dakle, zdrav razum dobar je u svetu praktičnih ophođenja, ali kad se krene malo dalje, on više nije dovoljan. Potrebni su nam još neki drugi „alati“, još neka druga znanja, još neki drugi uvidi u moguće pristupe onom što bi svi obično videli kao poznato. I nije problem u tome što oni to vide kao poznato, no što na to ne obraćaju pažnju i ne vide svu problematičnost te „poznatosti“.

Jasno je da racionalnost ne može biti umetnosti od odlučujuće koristi. Umetnici se zato moraju okrenuti jednoj drugoj oblasti i tamo potražiti osnovno uporište na svom putu u ono što je s one strane neposredno vidljivog ali i s one strane onog što nam se čini jasnim i samorazumljivim.

19. *Creatio ≠ ratio kao ars combinatorica*

Do ovoga časa utvrdili smo da svako stvaranje u sebi sadrži momenat iracionalnosti, tj. nijedno stvaranje nije do kraja racionalno budući da je vođeno intuicijom i stoga se i ne može do kraja istumačiti racionalnim sredstvima, niti se može ponoviti.

Svima odmah na pamet pada ono Pikasovo „delo“ gde on spaja sedište i volan bicikla i daje mu naziv *Glava bika*. Odista, posle njega, svako bi to mogao uraditi, dovoljno mu je da ima neki stari bicikl ili nov, svejedno, ali to što bi on učinio ne bi bilo umetničko delo, čak ni replika. Pikaso je prvi u dve različite stvari video osnovu jedne nove stvari i time on jeste umetnik, svi drugi to nisu, već eventualno dobri ili loši podražavaoci. To je isto kao u slučaju matematike: prvi koji je shvatio i izrekao da su 2×2 četiri, bio je matematičar. Svi ostali koji to posle njega ponavljaju samo su nastavnici matematike (u najboljem slučaju).

Stvaranje podrazumeva novinu i takvo njegovo shvatanje vladajuće je u novo veku. Specifičnost, bitnost te novine uočili su zapravo na pravi način, postavši potpuno svesni tog drugačijeg viđenja stvari, tek romantičari. Do njihovog vremena originalnost nije bila u prvom planu; umetnici su preuzimali fragmente muzičkih dela ne pozivajući se na autore, kao što su to činili i autori u srednjem veku ne pozivajući se na izvore tekstova, smatrajući da autorstvo nije bitno pošto svi oni zajedno učestvuju u izgradnji jedne jedinstvene istine. To je u istraživanjima srednjevekovnih knjiga često dovodilo i do

zabune, jer se autor prvog teksta u nekom zborniku radova različitih tekstova smatrao često autorom svih tekstova u zborniku jer bi obično radi lakše katalogizacije samo on i bio navođen.

Kada su muzičari ranog baroka jedni od drugih preuzimali neke delove muzičkog teksta ili motive, oni nisu u tome videli ništa sporno. Krađe tu nikakve nije bilo. U naše vreme sve je postalo drugačije. Dok srednjevekovni pisci nisu koristili znake navoda u tekstu i citiranje autora, nisu smatrali neophodnim pozivanje na one od kojih tekstove ili delove teksta preuzimaju, jer sve su videli samo kao jedno veliko zajedničko delo koje izražava veličinu Boga, u naše vreme, kad je u prvi plan stupila individualnost i zavladała ideja originalnosti, izvornosti koja se pripisuje prvom pronalazaču, ili tvorcu nečeg, što na kraju krajeva može biti i krajnje beznačajno, ali pritom ima svog „autora“ -, sve je iz osnova drugačije.

Ne treba gubiti iz vida i izuzetke koji postoje danas: postmoderniste. Njihova dela, sastavljena su često iz neizvesnih citata, to su brikolaži koji sadrže u sebi mnoge, reklo bi se, „podvodne mine“ budući da svi ne mogu otkriti sve aluzije i poreklo citata koje koriste savremeni umetnici (ako to oni sami već ne naglašavaju).

To bi moglo biti jedan od simptoma povratka u srednji vek i nastojanja da umetničko delo bude rezultat kombinacije različitih preuzetih elemenata, a da se onda „umetničko stvaranje“ svodi, redukuje na „način pakovanja delova“. Ponekad i ja to činim, posebno kad pretpostavljam da su mesta koja navodim svima poznata, a to ne

mora uvek biti dobro jer obično imam u vidu određene čitaoce a ne sve, odnosno one koji ne moraju biti upućeni u sve tekstove koje imam u vidu.

Međutim, pojam stvaranja nastao u novo vreme, a koji pretpostavlja originalnost postupka, insistiranje na nečem višem od mehanički nastalog proizvoda, podrazumeva jedno više učešće umetnika, koji vidi sebe kao stvaraoca novog i koji hoće da njegovo delo zadrži postojanje u svetu umetnosti čuvajući pritom i njegovo ime. Ovde nije reč samo o sujeti ili samouvažavanju umetnika već o nečem što bi se moglo nazvati intelektualno poštenje; do tako nečeg dolazi s razvijanjem individualnosti, s nastojanjem pojedinca da se distancira od drugih, da insistirajući na samosvojnosti sebe potvrdi spram drugih, da se izdviži spram svega drugog što čini prirodu, kulturu, živu tradiciju, da dospe u dijalog sa samim sobom samopotvršujući sebe u svetu koji ga koliko okružuje, toliko i određuje.

I tako nastaloj situaciji koja se složila u naše vreme, u poslednja dva stoleća ljudski um združen sa u njemu formiranom i razvijajućom intuiciji, našao se s druge strane narastajućeg veštačkog intelekta koji je takođe njegov proizvod, ali ne da bi mu bio konkurencija i potencijalni protivnik već oruđe u ovladavanju još ne osvojenih oblasti prirode.

Veštačka inteligencija po svojoj prirodi, nije oživljena; ona ne živi, već funkcioniše u ravni kombinovanja. Nesporno je da ima neke funkcije koje može izvršavati bolje i daleko brže no čovek (uostalom zato je i stvorena),

ali ono što pred nju iskršava kao neprebrodiva teškoća kad se hoće porediti s ljudskom delatnošću jeste kreativno unošenje novog u postojeće kao i njen odnos spram prirode čulnosti. Upravo ova dva poslednja elementa jesno ukazuju na njene granice i to da ona ostaje s one strane čoveka i njegovih mogućnosti.

Strukturu čoveka čine tri komponente: materijalna, čulna i duhovna. Prva je svojstvo svih stvari i osnova je i veštačke inteligencije. Tu ničeg nema spornog. Spornim se čini već sam prelaz od materijalnog ka čulnom, te smo stoga u ovom času još daleko od toga da se tematizuju i svi odnosi prema sferi duhovnog. Veštačka inteligencija ostaje na prvom stupnju.

Ljudskim čulima inženjeri suprotstavljaju senzore preko kojih mašine prikupljaju podatke koje potom obrađuju. No sve što one čine već je u njih softverski ugrađeno. Ono što može biti interesantno, to bi bilo pitanje koja je mogućnost samostalnog odlučivanja mašina izlaženjem iz datih okvira i da li je takvo izlaženje moguće. Očigledno tako nešto nije slučaj dokle god i ono podleže unapred stvorenim programima.

Stvar je u tome što program bira akcije i usmerava svoje delovanje na osnovu liste metoda koje su mu na raspolaganju. Veštačka inteligencija podrazumeva takvu konstrukciju sistema koji bi mogao odlučivati na osnovu onog što mu je *dato* na raspolaganje. Osnovna teškoća za sve sisteme te vrste je spontanost i prirodnost ljudskog jezika – kreativnost mišljenja koja se mehaničkim sredstvima ne može dosegnuti.

Veštačka inteligencija biva programirana za inteligentno ponašanje. U nju se mogu ugraditi i elementi izražavanja emocija, no i u tom slučaju, ona ostaje u okvirima unutrašnjeg kretanja celine činjenica koja je u nju uneta. Ono što će tu ostaje problem i granica njenog delovanja jeste pitanje izbora. No i on je već definisan na određen način, tako da pravog slobodnog izbora tu zapravo nema.

Čulnost je jedan od posebnih odnosa čoveka prema prirodi. Ona je izgrađivana otkad on postoji, tokom dugog vremenskog perioda zajedno s evolucijom njegovog odnosa spram sveta što ga okružuje. Takvog odnosa sa svetom veštačka inteligencija nema niti se u tome vidi neka potreba ili zadatak u njenom delovanju. Njeno je da rešava određene postavljene joj zadatke.

Sve ovo ukazuje na jedno: veštačka inteligencija može ovladati svim istorijskim činjenicama koje čine istoriju umetnosti, ali ne može da se približi umetnosti tako što će razumeti samu tajnu nastanka umetničkih dela o kojima može više znati od bilo kog istoričara ili umetnika. Zato je umetnost nepremostiva granica u svakom daljem razvoju veštačke inteligencije.

20. Veštačko i umetničko

Između *veštačkog* i *umetničkog* postoji određena unutrašnja veza, ali i još dublja nepremostiva razlika. Veza je već u tome što se i sve veštačko i sve umetničko nalaze s druge strane prirode, kao i u tome što su mnoge

od umetnosti bile mehaničke, pa tako bliske onom što je konstruisano i s proračunom uneto u postojanje. Razlika je već u tome što svojim obimom svet veštačkih stvari i svih objekata dobijenih primenom nekog mehaničkog postupka prevazilazi svet umetničkih dela koja uprkos svojoj raznovrsnosti počivaju na jednom zajedničkom principu – na principu stvaralačkog odnosa spram materijala.

Veštačko često izaziva opasnost kad je reč o njemu u umetnosti; ne sme dominirati, a ako ga ima, mora biti neprimetno i sporedno. Veština se podrazumeva, jedan je od momenata načina izlaganja, ali ne sme se sve na nju svesti (i umetnici koji tim putem idu loši su umetnici, ako su uopšte umetnici). Sve što je veštačko, uvek je programirano, omeđeno, podložno prethodno formulisanim principima, i u tom smislu ono je neslobodno. Time se i razlikuje od umetničkog koje je određeno slobodom.

Sloboda je konstitutivni momenat dela, ali u odnosu na dela spoljnog sveta, i bitno destruktivni momenat. Ako iz umetnosti vreba opasnost po poredak stvari onda je ona u samoj slobodi koja je u nju ugrađena i koja se unosi u samo delo.

21. Proračunatost i spontanost

Svet umetnosti već time što je autonoman, ima svoja pravila i svoje zakone. Oni koji u njega ulaze čine to

smišljeno i imaju određenu nameru. Šta se hoće od umetnosti? Šta se od nje očekuje?

Ljudi žive svoj život. Obično dodajemo: *svakodnevni*. No, šta je to svakodnevnost? Šta čini zapravo naš život? Njegova ispunjenost? Nečim, ali, čine? Svakodnevnica je suviše isprazna da bismo mogli njom da budemo sretni i zadovoljni. Čovek je nezadovoljno biće. On uvek želi nešto više.

Umetnost je jedna od oblasti da se on tu ostvari i da sebe oseti kao biće izdignuto iznad prosečnosti realnog sveta i iznad one „svakodnevice“ koja nije svakodnevije već isprazno trošenje vremena. Malo je ljudi svesno toga da vreme jednom im je iz večnosti dato, kao nešto najdragocenije ali zato i najkraće, koje se mora proživeti na najviši način.

No, opet smo u zamkama koje nam nameću i ontologija i teologija. Koji su najviši načini našeg života? Ljudi žive, i žive, ali zašto sad treba činiti i nešto više od toga? A opet, s druge strane, taj život dat je samo jednom, ne zna se ni zašto ni od koga, i kako se čovek prema njemu mora odnositi.

To, da se živi samo jednom i zauvek, obično većina ljudi ne dokuči, a mali broj njih do tog pitanja dospe onda kad je za sve već kasno. Ljudi svoj život ne vide, i samo retko, na čas, sebe vide kroz život drugih. No sve to svodi se na nivo pojedinačnih, intersubjektivnih odnosa.

Ako se stvari posmatraju na globalnom nivou, ako se posmatra šta se sve dogodilo urušavanjem pret-

hodnog sistema obrazovanja u poslednjih nekoliko decenija, može se s punim pravom reći da sav svet laganim povratkom u varvarstvo definitivno jeste na gubitku.

Šta se danas zapravo događa? Savremeni svet je daleko od života po proračunatim parametrima, po svim svojim karakteristikama; on ne uspeva da održi svoj trajniji opstanak. Zato se nalazi u dubljoj krizi no što je ranije bio. Neko bi mogao reći da je termin *kriza* neodređen pojam, da je toliko izraubovan u prethodnim decenijama, da je toliko mnogo puta zloupotrebljen da zapravo više ništa ne znači.

Mogli bismo se i sa tim složiti; takva situacija nas intenzivno prati i na odlučujućim načinima na nas utiče već sa kraja XIX stoleća. Ali šta je to što je u krizi, a da u krizi već nije i sama kriza?

Naše vreme ne poznaje proračunatost, ali daleko je od toga da bude u potpunosti i u senci spontanosti. Svi još uvek ne osećaju da su pod sve većim pritiskom medija i sistema koji nameće pravila i jedine načine rešenja svakodnevnih potreba. Ljudi su sve više obespomoćeni mada to ne osećaju: u ime dobrih životnih olakšica bivaju sve više porobljeni mada to i ne primećuju. Kvalitet života se ne ogleda samo u lakoći življenja već i u proživljavanju onog što pogoduje našem duhu.

Spontanost je u ovo poslednje vreme sve više ograničena kako ne bi postojala u času kad proračunatost svojom računskom tehnologijom prekrije sve dimenzije poznatog sveta. Šta je to uopšte spontanost? Nalazimo se

u situaciji kad elementarne stvari teško možemo razjasniti poznatim i nedvoznačnim pojmovima. Ustaljenost postupaka, kanalisanje u tokove svima izvesnim i poznatim, osnovni je put usmeravanja pojedinaca u sferu predvidljivog i bezopasnog koju po svojim potrebama stvara sam Sistem.

Koliko god vlast uspeva da usmerava umetnike svojim sredstvima prisile, prinude, ili poklonima zvanja i priznanja, ona je na najboljem putu da sebi obezbedi strogo proračunatu spontanost. U protivnom slučaju, spontanost može dovesti do ekscesa koji nisu predvidljivi, jer mogu početi slučajno i mestimično, a završiti se stihijno i s generalno razrušujućim posledicama. Upravo u takvim momentima veštačka inteligencija može postati opasna i dobiti destruktivni slučaj, usled svoje masovnosti i mnoštva ljudi na koje se svojim delovanjem prostire i dovesti do gubitka kontrole koju nastoji da na apsolutni način stvori, sačuva i održi vlast.

22. Logično i a-logično

Ljudski opstanak u vremenu počiva na pretpostavci da je trajanje moguće samo stoga što je omogućeno logosom. Svoj smisao, neznatno na koji način sve što pretenduje na postojanje, mora imati temeljni i dugoročni način na koji se opstanak zasniva. U toj nužnosti krije se i osnovni problem postojanja, odnosno svih mogućnosti na koje se oslanja samo trajanje.

Ljudi se ponašaju sledeći određene postupke i navike. Moguća su iznenađenja i moguće je da se svako nađe u situaciji iznenađujućoj i od ranije nepoznatoj, nespreman da na nju adekvatno reaguje. Reći će se: pa, nije se snašao jer sve što se tog časa događalo bilo je nelogično, odnosno, njemu nepoznato i nije moga da adekvatno reaguje u takvoj situaciji. No, šta je tu zapravo *nepoznato*, i šta je zapravo *situacija*?

Nepoznatost izvire iz našeg susreta sa stvarima i nastoji da ih obavije tajanstvenošću kako bismo možda sebe raspoznali. Možda u tome ima nečeg što se u prvih mah ne da do kraja razumeti. Zašto bi stvari bile tajanstvene? Nema razloga da se nešto unapred određuje, polazeći od nečeg čega zapravo po samoj prirodi nema.

Stvari nisu ni tajanstvene ni ne-tajanstvene. Stvari su obične, smirene i neutralne u svom postojanju, i ako neko o njima počinje govoriti, tek u tom slučaju one zadobijaju svoje različite konotacije; stvari u suštini ne postoje pre nas. Tek s nama one dobijaju nekakav smisao, ako ga uopšte mogu dobiti.

I koje je poreklo smisla na koji se ovde pozivamo? Govorimo da je njegov sadržaj u onom logičnom. Logično (smisaono), suprotstavlja se onom a-logičnom. No, šta i dalje čini to što je u prvi mah svima smisaono? Da li je ono sadržano u neprotivrečnosti onog što jeste, ili nastoji da nas odbrani od haotičnih sila koje se sve vreme nadnose nad nas?

Problem je u tome što ono a-logično nije ne-logično. Ono je samo s one strane logike, ali i unutar nje

same. Tu treba videti mesto umetnosti koja nije od sebe i sveta skrivena, već skrivena od zloupotrebe kojoj je sve vreme od svog postanka izložena.

Koji je to usud koji prati umetnost i njena krhka u vremenu prolazna dela? Kakva je priroda vremenitosti kojoj sve se pokorava a da ona sama ničemu ne odgovara?

Umetnost se, kad ovakva pitanja postavljamo, uvek nalazi na vetrometini. Umetnost nastoji da zaštiti sebe, da principe svog opravdanja dovede do najvišeg mogućeg smisla, ali, istovremeno, ona je stoga i najugroženija, najkrhkija među bićima koja teže da izbegnu odlasku u tamu i da još neko vreme prebivaju u svetlosti, makar onoj drugog dana.

23. Racionalno i antisistemski bunt

Ako govorimo o svetu racionalnosti, o svetu koji bi bio uređen po nekim racionalnim principima, obično se počinjemo podsećati vremena Prosvetiteljstva. Odista kraj osamnaestog veka, vreme filozofa koji su svojim prosvetiteljskim idejama harali svetom i prkosili nekom iskonskom mraku.

No da li je mrak bio iskonski, i u kojoj meri su oni bili filozofi što bore se za neke slobode? Za čije slobode? One sirotinje od čijeg su rada živeli? Sa njihovom poslugom svako bi se i danas složio u svojim prohtevima.

Međutim, dobro je uvek bilo u rukama manjine. Obespravljenima to ništa nije značilo. Kad danas govorimo o nekim promenama, treba uvek reći koliko su te

promene odista temeljne i šta one sobom, uvođenjem u svet, zapravo donose. Vlast digitalnih tehnologija ostala je u rukama povlašćenih pojedinaca i od dobrobiti koje donose nove tehnologije osnovni, niži slojevi društva nemaju ništa, sem što su i dalje eksploatisani, možda na malo suptilniji način, kroz razne poreske namete, račune mobilne telefonije, namete na korišćenje kiše i gubitke energije među trafo-stanicama za koju nisu ni na koji način odgovorni, no zato od toga oni povlašćeni društveni slojevi imaju koristi.

A-logično nije isto što i ne-logično. A-logično samo podrazumeva postojanje suprotnog svemu što je ne-logično i njemu blisko u ontološkom smislu. Upravo stoga umetnost jedan od svojih ishoda nalazi sa druge strane svega smislenog ali u isto vreme zasnovanog na onom što je temelj samog smisla i njegove logičke osnove.

Današnje vreme htelo bi da obnovi onaj bunt koji je počeo sedamdesetih godina prošlog stoleća da se formira u nekim novim oblicima društvenih odnosa koji su imali svoj odraz i u oblasti moderne umetnosti, posebno u umetnosti koja je htela sebe da vidi kao avangardnu.

Tada se pojavio sistemski pokušaj da se ustane protiv sistema, da se društvo preorganizuje na jedan drugačiji način. Najveći filozofi tog vremena verovali su da je tako nešto odista moguće (Adorno) i kad se govori o tom vremenu ne može se ne govoriti o postojanju određene atmosfere, verovanju da se svet može pozitivno izmeniti, uprkos sve vidljivijim i naglašenijim tendencijama

usmerenih protiv svega pozitivnog što je vera u novi svet donosila.

Bunt koji se tada javio bio je usmeren protiv represivnog sistema koji je podržavao tadašnji narastajući totalitaristički sloj zamaskiran demokratskim lozinkama. Odista ni do današnjeg dana mnogi ne mogu da shvate, a o tome sam pisao još pre trideset godina, da sistemi između dva svetska rata nisu bili totalitarni, već u najboljem slučaju *diktatorski*, u okviru kojih je još uvek život duha bio moguć (kako biste razumeli moguću pojavu Platonova, Piljnjaka, braće Strugackih, Iljfa i Petrova, Tarkovskog), a da tek u naše vreme mi možemo govoriti o pravim totalitarnim sistemima u kojima je načelno dozvoljeno i istovremeno ništa od toga, jer sve nailazi na nevidljive zabrane. Uostalom, to je još jedan od razloga zašto danas više nema velike umetnosti.

Današnji totalitarni sistemi zatvorili su svet. Postao je celina, totalitet, mesto koje obuhvata u sebi sve i spremno da u sebi sve samelje u najsitnije deliće kako ničeg ne bi ostalo što bi moglo da bude koren nečeg novog, nekontrolisanog.

Svet je zatvoren.

Ako je sve odista tako, tada se opet vraćamo onom središnjem iz kojeg polazi naše razmatranje - odnosu racionalno stvorenog i umetnički stvorenog, odnosu racionalnog i umetničkog. Veštačka inteligencija kao sistem upravljanja koji velikom brzinom donosi odluke može biti primenjena u različitim oblastima gde je potrebno upravljanje i donošenje što ispravnijih odluka

na osnovu velikog mnoštva parametara. U tom smislu ona prevazilazi mogućnosti bilo kog pojedinca ili grupe ljudi.

Kako se to odražava na mogućnosti koje postoje u procesu stvaranja, posebno u umetnosti? Ima li takav sistem sposobnost kreativnog delovanja tako što bi mogao da proizvodi novo po uzoru na to kako to čine umetnici? To je ovde ne samo osnovno nego i ključno pitanje koje se na više načina uvek i uvek, iznova otvara i ponavlja. Veštačka inteligencija daleko prevazilazi mogućnosti bilo kog pojedinca, možemo reći da se po načinu programiranja može približiti razumnom biću, no ona i dalje „stvara“ samo iz postojećeg materijala koji ni na koji način ne uspeva da prevaziđe.

Ima entuzijasta koji se sa ovakvim stavom neće složiti i koji će insistirati na tome da je moguće i kreativno stvaranje putem digitalnih mašina no, do ovog časa mi ne vidimo rezultate koji bi im dali za pravo.

Ljudsko stvaranje, likovno ili pesničko, ma koliko bilo primitivno i dalje svojom ingenioznošću odskače od svega što je mehanički stvoreno i zadržava svoj zaposednut viši nivo. Ovo se posebno jasno ogleda u savremenom muzičkom „stvaralaštvu“, a možda se na najbolju način potvrđuje u skromnim rezultatima elektronske muzike koju ne slušaju čak ni njeni „stvaraoci“.

Veštačko stvaranje ide ka unapred naznačenim ciljevima, no nije sposobno da vidi praktični smisao svoje delatnosti. Zato veštačka inteligencija ni nema za zadatak ocenu onog što čini niti može donositi vrednosne sudove,

jer oni su mogući i smisleni samo sa stanovišta čoveka koji ima sposobnost da stvari poredi i da procenjuje njihove odnose.

Osnovno čovekovo svojstvo sadržano je u odlučivanju i procenjivanju. Nije stoga nimalo slučajno što se upravo to osporava ljudima u savremenom društvu. Odlučivanje i procenjivanje je stvar nekog drugog, nekog ko je ljudima neizvestan, dok se njihova egzistencija ograničava na jednostavne funkcije koje i nalikuju principima veštačke inteligencije.

Savremeno društvo je digitalizovano, prekriveno mrežom vrednosno neutralnih informacija i svi ljudi zarobljeni su masom u većini slučajeva njima nepotrebnih znanja, zatvoreni u realne a spolja nevidljive ljuštore koje su se u ranijim vremenima označavale kao monade „bez prozora“.

Lajbnic je govorio da se iz svake monade može izdedukovati čitav svet, ali da to može najviši um; danas se pojedinci kao monade vide na drugačiji način; oni su monade u smislu međusobne izolovanosti i sa krajnje smanjenom intersubjektivnom komunikacijom. Sistem sve čini da komunikacija bude što više vertikalna i tako kontrolisana, a sve manje horizontalna jer bi kao takva (međusobnim povezivanjem individua) mogla biti nekontrolisana i daleko više subverzivna, pa time i opasna.

Ako je umetnost izraz komunikacije, ako umetnošću ljudi neposredno komuniciraju, ona mora biti strogo kontrolisana, jer se može borbom za svoju autonomiju oteti i izaći van granica koje joj se u svim

vremenima nameću svođenjem na zabavu, na isključivo estetsku ali ne i na noetsku funkciju. Racionalna strana se mora prigušivati na strogo određenu meru kako bi se sprečio svaki pokušaj destrukcije sistema i relativizovanje njegovog smisla koji se spolja nametnut.

Zato je opravdano pitanje: može li razvoj i usavršavanje veštačke inteligencije dovesti do krize sistema unutar kojeg je ona nastala? Svaka kriza podrazumeva određen zastoј, stanje u kojem se javljaju određeni neredovni odnosi. Sam razvoj veštačke inteligencije tako nešto ne podrazumeva, ona se uslođnjava dobijanjem novih programskih mogućnosti i uvećavanjem svoje operativne moći budući da je zasnovana na principu trajnog pozitivnog napredovanja. Ona ne „misli“, a ako, navodno, *misli*, to je samo kretanje unutar sebe same.

Međutim, poznato je da svako napredovanje ne mora biti pozitivno, već regresivno i prećeno gubicima koji se javljaju na putu; retardiranost takođe može biti stanje negativnog napredovanja.

Isto tako, postoji i mogućnost *gubitka u napredovanju*, o čemu je pre više decenija pisao Ernst Bloh. Do tako nećeg dolazi sve vreme napredovanja kad se neke od mogućnosti gube a neke druge uzimaju za dominantne i vodeće. To je zapravo put samoodređivanja na kojem se neko biće ili čitav sistem razvija tako što dobija neka nova svojstva a gubi ona za koje se nije pokazao bitan interes.

U takvoj situaciji opravdano je pitanje kako će se odvijati odlučivanje unutar nekog sistema kojim upravlja veštačka inteligencija. Kako god posmatrali stvari, ne mo-

žemo se ne složiti sa tim da je svako kretanje u tom slučaju već programom predodređeno i time bitno ograničeno. Isključena je mogućnost „kreativnog ispada“ i donošenje odluke koja bi bila zasnovana na intuiciji. Intuicija i inventivnost ne postoje u digitalnom svetu.

Veštačka inteligencija kreće se u sferi *racionalnog* unutar koje je sazdana i ne može dati odgovor na pitanja koja su a-logična, ili na prvi pogled apsurdna. Mogućnost prevazilaženje teškoće na kreativni način tu ne postoji.

Međutim, ne bismo smeli zanemariti jednu dimenziju umetnosti koja je u naše doba prisutna: to je njena dekadentnost. Defetizam nove umetnosti često se svodi na to da se nešto navodno novo pokušava izgraditi na ruševinama ranije umetnosti. U tom slučaju umetnička dela se razgrađuju na fragmente i iz njih ponovo se stvaraju neka „nova“ dela. Tako nešto mogla bi pokušati da čini i veštačka inteligencija, kada pred njom ipak, ne bi postojala i jedna latentna i nepremostiva prepreka, a to je princip izbora: kako izabrati šta je u onom ranije prihvaćenom za umetničko delopotrebno sad razgraditi i koje delove uzeti za gradnju tog „novog“ koje bi se trebalo suprotstaviti ljudskom građenju.

Umetnost uvek podrazumeva izbor i mogućnost odlučivanja; takva vrsta slobode svojstvena je isključivo čoveku i ne može se ni na kojim način ugraditi u digitalne sisteme; sve o čemu bi oni mogli „odlučiti“, svodi se na kretanje najkraćim putevima koje određuju racionalni principi. Kakva je svest o njima – otvoreno je pitanje.

Prisustvo stvari jeste nesporno, ali same po sebi one ne postoje. Da bi se o njima moglo govoriti pretpostavlja se da postoji neko ko će o njima govoriti. Veštačka inteligencija pretpostavlja sredstva kojima će moći manipulirati, odnosno upravljati na osnovu zadatih joj ciljeva. Njeno osnovno svojstvo je širenje uticaja i prekrivanje prividno još nezapostavljenog prostora. Među prvim stvarima, jeste pitanje o kakvom je uticaju reč, čime to utiču, i u kom smeru, sredstva masovne komunikacije kojima sve više upravlja veštačka inteligencija.

U prvom planu jeste svest ljudi, pogled na svet, a pre svega samopercepcija, osećanje sebe i smisla svog postojanja u svetu. Osnovi cilj Sistema je uspostavljanje jedinstvenog pogleda na svet, omogućavanje jednog jedinog načina da se svet vidi i razume. Ljudi moraju biti isti, moraju gledati jednako, moraju jednako o svemu suditi. Niko ne sme imati svoj stav, svoje uverenje, niti ga zastupati idući „protiv struje“. Glavni cilj Sistema je izgradnja takvih jedinstvenih pogleda koji se potom mogu proglasiti kao jedina legitimna merila. Samo u tom slučaju, kad se nad ljudima ima apsolutna vlast, moguće je upravljanje od strane najviše vlasti koja van sebe nema ništa i ne vidi ni u čemu drugom smisao no u svom samopotvrđivanju.

Svaka vlast teži održavanju stabilnosti koja joj omogućuje nesmetano upravljanje. Veštačka inteligencija u tom smislu je idealna produžena ruka svake vlasti i njenog potvrđivanja u svetu kao totalitetu i zato idealno sredstvo parazitiranja nad ljudskim umovima. Što je

razvijenija, što efektnije prodire u sve pore društvenog života i čovekovu svest determinišući mu većinu njegovih potreba (prethodno od društva nametnutih), veštačka inteligencija je sigurnije uporište vlasti u njenom zahvatanju celokupnog spoljašnjeg sveta i sprečavanju svakog mogućeg otpora koji bi bio usmeren na promenu smera koji se naziva „društveni razvoj“.

Tako se još jednom potvrđuje stav da je veštačka inteligencija proizvod računajućeg uma i strogo determinisana njegovim pragmatičnim potrebama. Ona ne dopire do odredaba moderne umetnosti i ljudske egzistencije, kao što su patnja, tuga, praznina, izgubljenost, zaborav ili zabluda, i ne može ih „misliti“ niti „razumeti“; ona samo „odrađuje“ ono što joj je propisano i zadato.

Ako je moderna umetnost u svojoj biti tragična, noseći u sebi svest o tragičnosti svega što postoji i posebno tragičnosti čovekove situacije u svetu, kako je to tvrdio Dragan Jeremić, do te i takve tragičnosti veštačka inteligencija ne može dosegnuti, a čak kada bi i mogla više, no što uopšte može, ona bi bila samo optimistična, zadovoljna svojom uspešnošću u vršenju dobijenih zadataka i upornošću u njihovom izvršavanju.

U svetu lišenom svesti o transcenciju i mogućnosti postojanja transcendentnog, svesnom prolaznosti i neminovnosti kraja iza kojeg su samo *praznina* i *ništa*, umetnost biva prinuđena da se okrene samoj sebi da počne misliti sebe iz sebe jer dalje od sebe ne može dospeti.

Takvo mišljenje bez oslonca u nečem večnom i nepromenljivom, izloženo vihornim promenama koje vladaju svakodnevicom ne može biti lišeno sumnje. A sumnja svojom podrivnom ekspanzijom širi se, zahvata sve čega se dotakne ili ka čemu se usmeri. Ljudi postepeno shvataju da ostaju bez oslonca, da sve može biti na razne načine, jednako, ali i drugačije. Takvo stanje izaziva depresiju, apatičnost i nezadovoljstvo, nesigurnost, paralizovanost svakog mogućeg delovanja. Ljudi ne osećaju da se nalaze u za njih pripremljenoj beskrajnoj praznini izgrađenoj u ovostranosti.

Umetničko stvaralaštvo nije danas tema dana. Da bi se moglo stvarati potrebna je sloboda, ne samo fizička već i duhovna. Neophodna je sloboda mišljenja i pravo na slobodan izbor i odlučivanje koje neće biti pod senkom latentne prisile koju manjina nastoji da nametne većini, a onda većina manjini koju čine umetnici i poštovaoci njihovih dela.

Možda je lakovernost jedna od blagorodnih ljudskih osobina; možda upravo ona omogućuje ljudima da preživljavaju nedaće i da ne krenu prevremeno u predodređenu im tišinu. Umetnost nas čuva da ne bismo propali od istine – govorio je Niče. Biće da je u današnjem svetu sve suprotno tome. Ne zato što više nismo sigurni u to šta je Niče u času kad je to pisao imao u vidu, već stoga, što danas umetnost ne zna više šta će s istinom, jer ne zna se više šta je zapravo istina.

Istina ima mnoštvo značenja i načina na koji se ona može izraziti s obzirom na čovekovo odnošenje

prema svetu. Tradicionalna određenja istine više nisu funkcionalna i na njih se više niko ne poziva. Svako pod istinom misli ono što on hoće i „istina“ ima koliko i onih koji se na nju pozivaju. Vreme istine, kao i vreme umetnosti je prošlo.

24. Destruktivna bit umetnosti

Nalazeći se u opoziciji spram sveg postojećeg i uobičajenog, umetnost u svim vremenima privlači na sebe pažnju kako onih koji je podržavaju, tako i onih koji je osporavaju. Ma šta mislili o njoj, ma kako se spram nje odnosili ljudi su prinuđeni da imaju svoj stav kad je reč o umetnosti i njenim delima. Umetnost sve vreme gradi svoj stav spram drugih sfera duha, i njena dela svoj kritički stav, često beskompromisan, iznose na uvid javnosti, pri čemu su umetnici često svesni da mogu izazvati spram sebe mnoštvo negativnih stavova i ponekad dugotrajnu osudu u stanju neprijatnosti.

Političari ne vole umetnike, mada se u svojim kratkoročnim potezima često vode njihovim strategijama. Oni nisu umetnici, kao što ni umetnici, kao ni mislioci, ne mogu biti političari i zato se Platonov izlet u politiku završio porazno po njega, mada mu to nije smetalo da blisko misli filozofiju i vladanje.

S druge strane, ne može se reći da umetnici vole političare, premda često životom od njih zavise. Umetnici svoje delo vide kao predmet komunikacije, kao nešto što ne postoji ako se ne obraća publici i ako nema svoju pub-

liku. U tome se krije koliko osnovna teškoća, toliko zamka u koju umetnici često upadaju.

Približavanjem političarima koje odlikuje pragmatizam, proračun i nepostojanje prijateljstva, umetnici često rizikuju da dožive sudbinu Ikara, zavarani da mogu menjati svet, dugo ne bivajući svesni da će im prvom prilikom krila biti spaljena.

Oni ne shvataju da ne mogu ništa, i da njihovo mišljenje političarima nije ni od kakvog značaja; jedino što se može desiti to je da na kratko vreme budu upotrebljeni, odnosno zloupotrebljeni i da potom, zbog nekoliko trenutaka života u ošamućujućoj iluziji, ostatak života provedu obeleženi ili prokaženi kad se pokaže zabludnost njihovog angažmana. Nijedna grupa ljudi ne može biti tako lako i dobro izmanipulisana i izigrana kao što su to umetnici.

Jedino što umetnici mogu, to je da ostanu verni umetnosti i da nikud ne izlaze iz nje, spremni da ne čine nikakve kompromise koji će im potom baciti senku na ostatak života. Teško je živeti takav duhovni život po strani od običnog sveta s kojim su umetnici neposredno vezani, no, to je cena koja se mora platiti ako su se odlučili da se bave umetnošću, da žive za nju, odbijajući da budu puki apologeti postojećih odnosa koje je izgrađeno od strane vladajuće manjine.

Umetnici moraju biti sve vreme svesni destruktivne moći umetnosti, kritičke dimenzije kojom se ona izdvaja i distancira od drugih oblasti u kojima ljudska

delatnost dolazi do svog punog izražaja u oblikovanju okolnog sveta i života u njemu.

Destruktivnu moć može imati i veštačka inteligencija, to zavisi isključivo od volje i namere ljudi koji su je programirali. Razlika je samo u tome što destruktivnost umetnosti ima uvek pozitivnu konotaciju i usmerena je prevladavanju onog lošeg i gradnji boljeg sveta (ako je takav danas još uopšte moguć).

25. Umetnost kao generator apsurd

Umetnost ne postoji radi odbrane racionalnosti. Davno je istaknuto da umetnička dela pripadaju i oblasti estetskog, koja jeste u istoj ravni s logičkim, ali naspram njega, nastojeći da se s njim ne ukrsti. U gradnji umetničkog dela postoji niz razložnih, racionalnih, logičkih koraka, ali oni ne vode i takvim rezultatima. Umetnost često staje u odbranu apsurd koji se ne može prevazići racionalnim strategijama, ali je neophodan, budući da svojim postojanjem na najpregnantniji način dovodi u pitanje neproblematičnost realnosti.

Spremnošću da gradi posve drugu stvarnost, svet drugih merila i odnosa, umetnost zasnovana na principu a-logičnosti uvek zadržava svoj kritički, destruktivni odnos spram postojećeg kojem svi po inerciji hoće dati makar uslovni smisao kako bi sebe zavarali da žive u sigurnosti i da realnost koju vide jeste ne samo jedina moguća već upravo samo njihova.

Za razliku od ustaljenih klišea u koje zapada svakodnevno ponašanje ljudi, umetnost nastoji da ih probudi iz prividnog sna tako što će ponuditi nove obrasce i formule po kojima se svet razumeva na drugačiji način. Onom svakodnevnom suprotstavlja se ono apsurdno ne zbog toga što je takvo po opredelenju, već stoga što ga ljudi drugačije vide u poređenju s onim poznatim i naviknutim, sa onim što prihvatljivo bez ikakvih dodatnih napora koji bi se morali uložiti da se razume zašto je upravo to njima svakodnevno jedino važeće za njihov opstanak, a ne nešto drugo što može postojati van sistema koji nameće svakodnevice.

26. Umetnost kao trajno stanje stvari

U više navrata nastojao sam da protumačim toliko navođeni stav o kraju umetnosti, iako ga srećemo po prvi put u Hegelovim predavanjima iz estetike pre ravno dve stotine godina i potom bio mnoštvo puta navođen, tumačen i interpretiran na mnoštvo različitih načina. Hegel je na predavanjima rekao da umetnost po svom bitnom određenju pripada prošlosti, što ne znači da se u budućnosti neće možda stvoriti velika dela, možda, remek-dela.

Hegel nije govorio da umetnosti neće biti, već da ona više nije odlučujuća za ljudski opstanak, kao što to beše u ranijim vremenima; hteo je reći da istina više ne počiva u religiji ili umetnosti, već u pojmu, odnosno u nauci. Odlučujuća za ljudski opstanak danas je nauka, a

ne umetnost koja i dalje može da pruža okrepljenje duši, ali ne i uvid u ono najviše.

Koliko je ovaj Hegelov stav u vreme posle njega postao diskutabilan i ne jednoznačno prihvaćan, kazuju nam i reči Hajdegera iz *Pogovora* njegovog svima poznatog spisa o umetnosti gde on kaže da konačni sud o Hegelovom stavu još nije donet.

Upravo u takvoj situaciji mogući su različiti stavovi o umetnosti i njenoj sudbini, možda i protivrečni no ne i uzajamno isključivi. Danas postoje različita shvaćanja o umetnosti i različito o njoj govore stvaraoci, ili njeni obožavaoci. Pobornika umetnosti kao i anti-umetnosti ima mnogo, daleko više strasnosti u argumentacijama od moguće tolerantnosti koju bi trebalo imati u razgovorima o njoj.

Nezavisno od toga u kom smeri idu sporovi, da li se umetnost brani ili tvrdokorno opovrgava, jedno je sigurno: ona postoji i živa je dok budi pitanja, pre svega ona pitanja koja postavljaju ponajpre mislioci kako je to smatrao Hartman, ističući da se estetika ne piše ni za stvaraoca ni za ljubitelje umetnosti, već za one treće, za mislioce kojima je ponašanje i jednih i drugih zagonetno.

Oni koji danas umetnost i njen značaj dovode u pitanje, nastoje ukazati na njen istoričan, prolazan karakter, ističu da je ona na pravi način postojala samo u jednom periodu ljudske istorije, i da danas ljudi mogu živeti bez umetnosti kao što su to činili i u vreme nastajanja kulture.

U isto vreme, pobornici nužnosti postojanja umetnosti i potrebe za njom i toga da ona u svakom slučaju postoji, navode nesmanjenu umetničku produkciju u naše vreme i sve razvijeniju umetničku industriju.

I jedni i drugi su verovatno u pravu. Što se prvih tiče, s njima se možemo složiti u tome da umetnost više nije tema dana, kako je to govorio već Hegel, a što se drugih tiče, niko im ne može osporiti pravo na stvaranje dela koja liče na dela iz epohe umetnosti.

Ono što se isto tako ne može osporiti to je drugi način vremenitosti i egzistencije umetničkih dela, nezavisno od toga da li je reč o delima umetnosti ili anti-umetnosti.

Transgredijentnost umetničkih dela, njihova sposobnost da prelaze iz jedne epohe u drugu, a koja je bila trajna tema estetičkih promišljanja našeg značajnog a danas nepravedno zaboravljenog filozofa Milana Damjanovića, obezbeđuje umetnosti i njenim objektima poseban status i stoga njen opstanak vidim kao trajno stanje stvari, nezavisno od svih sporova koji se oko nje sve vreme vode.

Da s umetnošću danas nije nešto u redu, to jeste; da s estetikom, takođe, nije sve najbolje, i to jeste. Ali to je stanje našeg vremena, situacija u kojoj živimo i mišljenje umetnosti ostaje tema dana čak i u trenucima kad njeno značenje blede i pretili da sve što jeste, a ne samo umetnost, prevede u prazninu.

27. Epilog

Ovaj tekst započet je tematizovanjem pitanja o odnosu umetnosti i veštačke inteligencije i trebalo bi da se tim pitanjem i završi. Osnovni problem koji se ovde pojavio beše sadržan u pitanju u kojoj meri veštačka inteligencija može biti kreativna da bi mogla tvoriti umetnička dela.

Pokazalo se da veštačka inteligencija može u nekim aspektima nadmašiti čoveka, posebno manipulisanjem mnoštvom informacija koje može posedovati, ali da ne može na kreativan način odgovoriti na pitanja koja joj se postavljaju.

Znam da će ovakav sud izazvati lavinu suprotnih sudova i negativnih komentara; za tako nešto bilo je prilike dovoljno tokom dosadašnjeg izlaganja. Nije nimalo lako priznati poraz racionalnosti pred inventivnošću i stvaralačkim, lucidnim rešenjima koja se mogu pružiti na čak najjednostavnija pitanja.

Umetnost uvek ostaje u prednosti, čak i u situaciji kad ima bezmerno manje elemenata za građenje kreativnog odgovora. Ne kažem da ona dominira današnjim svetom, ali u svakom slučaju uvek je ispred svih dela zasnovanih na programiranim rešenjima.

Veštačka inteligencija postiže u oblastima za koje je stvorena beskrajno bitne, važne rezultate, bez kojih čovečanstvo možda i ne bi moglo dalje da se razvija. Ona omogućuje brzi progres i tamo gde bi bez nje bilo potrebno mnogo stoleća da prođe.

Ali, ona ne može rešavati ona pitanja koja otvara pred sobom ljudski duh, ona ne može kreativno da reši ma koji problem jer kreativnost nema digitalnu, računsku prirodu.

Upravo stoga, umetnost nam daje jedan drugačiji pogled na svet, noseći u sebi strategije življenja i preživljavanja usmerenim onom što je večno i jedino veliko s obe strane bivstvovanja.

23. Vreme drugog sveta

Mislim da o vremenu kao vremenu više ne treba pisati. O njemu je toliko spisa sačuvano (mada je to neznanan deo od onog što je bilo napisano), da sve ne bi stalo ni u najveću biblioteku, da se sve kazano o vremenu kao fenomenu ne može više savladati i ima se osećaj kakav je verovatno imao čovek nalazeći se u Aleksandrijskoj biblioteci u doba njenog najvišeg procvata.

Filozofski govoriti o vremenu danas isto je što i govoriti o filozofiji u vreme poslednjih dana Atinske škole, kad se nakupilo toliko znanja u doba njenog poslednjeg dijadoha Damaskina nakon povratka iz Sirije, da tim korpusom znanja više niko nije mogao vladati u pokušaju stvaranja neke nove, više sinteze. I nije bitno to što su filozofima povratnicima bila vraćena sva prava, imanja, pravo na izražavanje njihovih verovanja; oni više nisu mogli ići mišljenjem dalje, nisu mogli misaono da zahvataju svet koji im je u svojoj beskonačnosti sve više izmićao, nalik prostoru kojem više nisu videli granice jer ga Herkulovi stubovi više nisu ograničavali.

Ne videvši više krajeve sveta, nisu mogli videti ni krajeve znanja kojim je isti trebalo da bude obuhvaćen. Poslednji Atinski filozofi behu sami od sebe osuđeni na novo progonstvo (poput Simplicija) ili na ostanak usred Atine za kojom su u Damasku toliko patili. Ta Atina više nije bila njihova Atina, ali ni oni njeni filozofi. Svet je i njima postao drugi svet, isto kao što je i vreme postalo drugo vreme, njima nepoznato.

Ponekad se govorilo kako je došlo do promene pogleda na svet običnih ljudi, kako je njima ovladala nova religija koja se tad agresivno širila poznatim svetom. No nije stvar u tome. Nije hrišćanstvo urušilo filozofiju; nju je urušila ona sama. Došao je čas da je mišljenje došlo do svoga kraja, da mu je bio potreban jedan novi početak, a taj niti se mogao naći niti zamisliti oslanjanjem na sve poznato. Bilo je potrebno da se izmeni samo vreme, da u jednoj velikoj pauzi dođe do obrata iz kojeg će na nov način progovoriti ono staro čineći se pritom svima i novim i nepoznatim. A staro u novom ruhu koje se kao staro ne da prepoznati to je najveći izazov koji nam spekulativno mišljenje običnih stvari na granici novog sveta i novog vremena unutar onog gde jesmo može prirediti.

Danas se o vremenu može govoriti možda samo još sa svešću o njegovom odsustvu. Svo vreme do naših dana u svom trajanju ako ga tako shvatamo, imalo je svoj smisao koji se manifestovao na različite načine koji su u raznim epohama bili različito shvatani. Ljudi su posedovali neku vrstu samouverenosti, nekog urođenog optimizma, nisu shvatali da znanja imaju svoje granice, da ni korišćenje veštačke inteligencije nije ni od kakve presudne pomoći. Bili su još uvek optimistički nastrojeni i njima je vladala samouverenost, vera da svet znanja može se širiti i da pred njim nema prepreka.

Življenje u svetu kad vreme više ne možemo razumeti, a kamo li kontrolisati sebe u njegovim sada nepostojećim granicama samo je još jedan znak da smo zašli u

jedno novo doba različito od svih prethodnih, da živimo nama nepoznat život koji niti razumemo niti mu osećamo puls s kojim bi trebalo da se saglašavamo.

Zato se govori o drugom svetu, govori se o vremenu posle znanog nam vremena, o vremenu bitno različitom od onog koje su ljudi imali u vidu kad su govorili o njemu misleći da ga znaju kao nešto što je jasno samo po sebi, ili o njemu ništa nisu ni znali, jer im nije bilo tema koja bi zaokupljala njihove životne misli. Stoga, ovo naše novo vreme nije ni ne-vreme, ni neko anti-vreme ni nešto nama na bilo koji način poznato, razumljivo, jer samo po sebi nije ni na koji od dosad nam poznatih načina određljivo.

Upravo stoga, to naše navodno *vreme* znak je da smo na putu u jedan drugi svet gde vladaju drugi zakoni i gde postoje druge pojave za koje mi nemamo pojmove i primena starog, znanog nam jezika može nas samo voditi u zabludu stvarajući iluziju da mi taj novi nadolazeći svet razumemo; mi se nalazimo na putu, i nalaženje na putu nije odlika samo nas, budući da su i drugi bili i živeli najveći deo svog trajanja na putu u novo, ali njihovo putovanje imalo je posve druge posledice. Oni su u novom nalezili objašnjenja koja su tražili i, oslanjajući se na njih, mogli su sebi da postave nova pitanja koja su ih vodila na sledeće putovanje u najdubljem uverenju da se i dalje kreću unutar istog ali *jedinog* sveta. Ta *jedinost* sveta sada je takođe dovedena u pitanje.

Svet, u koji živeći stupamo, drugi je svet, različit od onog iz kojeg nismo do kraja istupili. Nalazimo se na

razmeđi, još uvek u neodređenosti - ni tu ni tamo; ono što razumemo i znamo, ono je prošlo, ali oslanjanje na njega i strategije kojima smo unutar njega operisali više nam ne pomažu da razumemo *novo* i da se snađemo u razumevanju njegovog nadolaženja, jer, to novo, još nije novo u pravom smislu budući da svojim nadolaženjem sve poznato pretvara nam se tek u relativno poznato. Znak znakova novog vremena je *neodređenost*.

Sve ovo moglo bi se protumačiti i na jedan drugačiji način. Novog, budućeg vremena možda i ima ali mi nemamo nikakvo iskustvo o njemu, jer ono nema nikakav odnos spram prošlog, dok mi za njega nemamo odgovarajući pojam kojim bi imenovali stanje koje ono sačinjava. Ono što je potpuno novo, za nas je nesaznatljivo i ne možemo ga razumeti jer nemamo ničeg s čim bismo ga mogli porediti. Upravo stoga, život u novom i nepoznatom je život koliko u neizvesnom toliko u nesvesnom; život u stanju u kojem se nalazimo nema elemente poređenja; to omogućuje čoveku lebdenje u praznini, nesvesnost odnosa spram drugih, apsolutnu neodgovornost.

A iz toga sledi samo jedna posledica: sve je moguće jer mi smo niko i ništa. Vreme jeste, ali to nije naše vreme; mi nemamo ni sebe pa time ni sebe u vremenu, a bez nas i sam prostor ne postoji. To vodi kraju ovog sveta kao monade koja je iscrpla sebe i prelaskom u ništa neće izmeniti konstelaciju među drugim svetovima unutar kosmosa, ali, o tome ćemo govoriti u narednom poglavlju.

Zasad, dovoljno je imati na umu da kazujući kako živimo u *sada*, još ništa nismo rekli; doduše, rekli smo

nešto što je nekad bilo svima razumljivo, ali, danas ono malo znači i njim se ne određuje više ništa. Mi smo u ničemu, ali to ne shvatamo; za svest o tome vreme tek dolazi i znaćemo intuitivno da tako s mirom ga dočekamo, sami sa sobom, ne pripadajući ničem ograničavajućem.

Upravo zato, velika je verovatnoća da ta nepripadnost bilo čemu osnovna je karakteristika *novog* u koje su nas uvukle nove tehnologije i novi mediji, pretvarajući nas u bezindividualne pojedince lišene ma kakvog identiteta, u osobe bez svojstava, u bića koja ne da više ne misle na druge i svet oko sebe, već više nemaju odnos ni prema sebi samima. Kraj jeste, ali on traje i u njegovom trajanju dovoljno je vremena da sebe u praznini razumemo.

U prvi plan dospelo je jedno novo svojstvo karakteristično za sve danas koji žive a ne misle: *ravnodušnost*; reč je o drugoj strani bezdušnosti koja je odavno preplavila ljudsku zajednicu. Ono što se ranije nazivalo društvom, postoji i dalje, ali sa potpuno novim svojstvima, postoji bez svih socioloških ali i ontoloških odredaba potpuno drugačije od svega prethodnog i s pravom se postavlja pitanje zašto se taj pojam iz prošlih vremena još uvek koristi u tom rasplinutom, potpuno neodređenom obliku, ali, i kako nazvati taj skup osoba što nas okružuju kao i njihovih međuodnosa u svetu koji je nov do te mere da im ne pripada.

Vreme drugog sveta menja sve: poznato postaje nepoznato, a ono što su neki smatrali najmračnijim što bi se moglo dogoditi, nečim što bi se moralo po svaku cenu izbeći, postalo je realnost i forma života koju svi bezpogovorno prihvataju živeći s novim iskustvom da granice *ničeg* ne postoje, jer ništa je beskonačno, s jednim jednim svojstvom da sve postojeće može da guta a da pritom još nečeg ipak iza njega ima, nešto za koje nemamo ni pojmove ni reči, nešto što se ne da zamisliti ni pojmiti ali što ipak jeste na način da samo kao takvo nije ni u ontološkom ni u novom metafizičkom smislu.

24. κόσμος i φύσις

Ostalo mi je poslednje pitanje na koje bih morao ovde dati koliko-toliko razložan odgovor na većinu stavova koji su u ranijim mojim radovima ostali bez konačnog ili jasnog objašnjenja, i to ne zbog drugih, već zbog sebe, kako bi moje tumačenje odnosa *starog* i *novog* doveo do nekog razložno mogućeg krajnjeg rešenja koje uprkos mojim naporima i željama ostaje privremeno, no ovog časa relativno prihvatljivo, jer, možda će ono što još ne znamo verovatno uskoro, u novom svetlu sve neiskazano i nezapisano, pojasniti lebdeći u vazduhu i razrešiti na drugačiji, svima razumljiv način. A reč je o kontekstu svega napisanog a ostalog u sferi neizrecivog.

Kad danas govorimo o prirodi, mi mislimo i koristimo taj pojam na novovekovni način, ne kao način prisustvovanja (*οὐσία*), ne na način kako su su taj pojam (*φύσις*) mislili stari Grci, kao ono što karakteriše bivstvujuće kao takvo, kao ono samo bivstvujuće, kao bivstvujuće u celini, već mislimo na način koji nam dolazi iz hrišćanske tradicije; prirodu vidimo kao nešto što nam je dato, kao nešto što kao takvo jeste, kao nešto čiji smo deo, i u isto vreme, nešto čemu smo suprotstavljeni i što savladujemo radom.

Jedno je izvesno: u raznim epohama pojam prirode (*φύσις*) ima različita značenja, ali načešće je ono kojim se ukazuje na nešto što nam je suprotstavljeno, nešto što je naspram nas, mada smo i mi njegov sastavni deo. Ako

u izvornom značenju reči priroda i dalje odzvanja eho shvatanja o bivstvujućem u celini, mi danas prirodu shvatamo na krajnje fizikalistički način i to novovekovno shvatanje određuje naš odnos spram prirode bez obzira na to koliko je on stran grčkom duhu.

Vaskrsnuti staro značenje i uvesti ga u današnje vreme nije moguće. Mi živimo u prirodi, sa prirodom i u suprotstavljanju njoj. Mi stvari vidimo drugačije no oni koji su prvi govorili o prirodi. Naša priroda nije njihova priroda. Martin Hajdeger je dao sjajno razjašnjenje pojma *φύσις* izloženog u drugoj knjizi Aristotelove *Fizike* (B, 1), ističući pritom to Stagiraninovo delo kao „fundamentalnu knjigu zapadne filozofije“, ali, iako mi danas imamo uvid u prvobitno značenje i genezu pomenutog pojma, mi ga koristimo u našem vremenu na bitno drugačiji način, a to važi i za sva mesta u mojim radovima gde sam govorio o prirodi, posebno o odnosu čoveka i prirode.

Kada sam pisao o čoveku i prirodi, imao sam u vidu celinu svega, ono što bi se moglo nazvati svetom. Svet je bio celina onog što jeste, ograničena horizontom, van čega nema ničeg. Tu celinu fizičari i kosmolozi nazivali su različito, obično skupom galaksija; neki su čak davali i proračune veličine skupa svih galaksija unutar ovog našeg sveta koju su nazivali svemirom, a neki su njegov nastanak objašnjavali prvobitnim praskom i teorijom inflacije a osnovne jedinice sveta superstrunama. Kako je odnos superstrune i elektrona, po proračunima savremenih fizičara bio srazmeran odnosu elektrona i galaksije, jasno je da su u tom slučaju otpadala sva

dokazivanja postavljanih hipoteza i da su hipoteze ostajale večno hipoteze jer metodama fizike nisu bile dokazive.

Zato sam ja sve te hipoteze sravnjivao s umetničkim delima a predstavnike matematičke fizike ili fizičke matematike smatrao umetnicima jer se ni oni sami nisu mogli dogovoriti o nazivu discipline kojom se bave. Sva dosadašnja novovekovna fizika počivala je na dokazima (i time se razlikovala od matematike), i sada je došla do svojih granica, jer niz hipoteza jesu praktično i trajno tehnički nedokazive; to se odnosi prvenstveno na nove hipoteze koje zahtevaju neizvodljive načine dokazivanja novih hipoteza jer bi se one mogle dokazati samo u slučaju postojanja kolajdera veličine naše galaksije.

Tako je, ponavljam, moguće većinu savremenih naučnika, posebno fizičara, smatrati modernim umetnicima, jer njihove hipoteze imaju u sebi i sklad i lepotu, ali se ne daju dokazati i pre pripadaju umetnosti (u savremenom smislu te reči) no novoj nauci. U savremenoj nauci koja počiva na određenoj vrsti dokazivanja ostale su naučne u prvom redu genetika i neurologija pred kojima je navodno svetla budućnost (kakva, to još ne znamo), jer pred njima se stalno otvaraju novi mogući prostori istraživanja dok se njihove hipoteze mogu još uvek eksperimentalno i potvrditi.

Jasno je da savremena nauka počiva na drugim osnovama no antička, tu se posebno misli na način dokazivanja. Antička nauka bila je bliska umetnosti u današnjem značenju reči i zato su stari Grci jednim pojmom

τέχνη označavali sve ono za šta mi danas koristimo posebne izraze: *umetnost* (u smislu proizvođenja), *zanate*, i *nauke*. Sve ovo je svima poznato i istorija pomenutog pojma kao i njegovo razlaganje potom narednih vekova. Zato se često ima osećaj da se vraćamo unazad, da iznova čitamo prve grčke mislioce, samo u novom ključu, jedino sa više, sofisticiranijom terminologijom koja odgovara našem vremenu.

Ako na taj način posmatramo stvari, ovde bih se pre zadržao na jednoj razlici koju sam na nekim mestima pokušao da primenjujem a to je razlika između pojmova naznačenih u naslovu. Razlika između kosmosa i sveta (pri čemu svemir koristim kao sinonim za skup nama poznatih galaksija u njemu, omeđen njima, konačan).

Kad govorim o kosmosu koji je večit i jedan i u sebi sadrži mnogo svetova (zapravo svemira) onda, u tom slučaju svetova ima mnogo i oni su prolazni, nastaju i propadaju; ideja o tome je prastara, nalazimo je kod Demokrita kojeg Platon nije voleo pa ga u svojim spisima (koji su nam sačuvani) i ne pominje, ako izuzmemo dve aluzije na velikog Abderićanina, čije je spise Aristotelov učitelj želeo da sakupi i spali.

Nama ovo razlikovanje biva interesantno, jer ga u sličnoj formi srećemo i u savremenoj kosmologiji, a imam u vidu posebno radove Andreja Lindea i njegovu inflacionu teoriju. Savremeni naučnici, posebno fizičari, neće voleti ovo o čemu pišem, ali, dolazi vreme oslobađanja od dogmatizma, vreme kad će sami morati da preformulišu svoje predstave na osnovu novih hipoteza poput one koja

je već poznata kao Kalabi-Jau, ili onih Edvarda Viteni ili upravo pomenutog Andreja Lindea.

Odista teško je objasniti sam početak nastanka sveta, mada odgovore nalazimo u u najstarijim vremenima i srednjem veku: reč je o problemu svetlosti, njegovog nastanka, širenja a pre svega njegove prirode kako ga tumeče sv. Vasilije Veliki i posebno Jovan Grosetest čiji rad *De lume* smatram i danas posebno aktuelnim, ali, malo promišljenim.

No, oba pomenuta izvora imaju u vidu stvaranje jednog sveta. Ne može se izbeći jeretička misao da takvih momenata stvaranja ima mnogo, uostalom „jeretici su so zemlje“, a ja govorim iz ugla moderne estetike koju naučnici skloni samo egzaktnom dokazivanju ne uzimaju za nešto ozbiljno, mada se ja ne ne ustručavam da se na njihove radove oslanjam jer ih poštujem nalazeći u njihovim radovima savremeni smisao prastarih ideja koje govore možda primitivnijim i drugačijim jezikom, ali govore o istom.

Uvođenjem ideja koje polaze od Demokrita o *jednom svetu* u kojem ima beskonačno svetova (za taj jedan svet koji je večan i beskonačan, ja zadržavam upravo izraz kosmos (κόσμος), kako bih sačuvao razliku spram mnoštva drugih svetova koje bismo mogli zamisliti kao mehuriće u čaši šampanjca pri čemu bi čaša bila paradigma večnog kosmosa u kojem nastaju u nestaju razni svetovi, pri čemu bi jedan od njih bio ovaj naš. Taj sačuvani fragment Demokrita, koji se oslanja po svemu sudeći na Leukipa, posebno je interesantan; on govori „da su

svetovi neograničeni i različiti po veličini. U nekima da nema Sunca ni Meseca, u nekima da su oni veći nego kod nas, a u nekima da ih ima više. Da su udaljenosti među svetovima nejednake, pa negde ima više svetova, negde manje, neki rastu, neki su na svome vrhuncu, a neki propadaju, negde nastaju a negde nestaju. Oni nastaju zbog međusobnih sudara. Neki su svetovi bez živih bića, bilja i svake vlage. (...) Svet se razvija sve dok ne može ništa više primati spolja“ (Dils, *Demokrit*, 68, 40).

Ovakvo shvatanje moglo bi se naći u saglasju i s teorijama jednog dela novih kosmologa koji govore o beskonačnom i večnom svetu (dakle kosmosu) i mnoštvu svetova, poput ovog našeg u njemu, koji nastaju i nestaju putem velikog praska, a koje oni nazivaju megagalaksijama. Dakle, u novoj terminologiji, postoji kosmos sa beskonačno mnogo svetova (megagalaksija) koji nastaju i nestaju, a kakav je i ovaj naš. Ovakvo shvatanje može biti i biva osporavano, ali ni druga njemu različita tumačenja nisu dokazana.

Teoriju velikog praska u poslednje vreme prihvataju katolici, protestanti i muslimani (koji dokaz čak nalaze u *Koranu*), ali sam početak o tome kako je u jednoj tački sabrana sva masa, energija, prostor i vreme, ne može objasniti niko, niti se to da zamisliti i misliti. A ako bi se i to dalo razumeti, nije jasno zašto je do toh praska uopšte došlo.

Možda to prevazilazi dimenzije ljudskog uma, ali sve refleksije na tu temu pripadaju pre umetničkim teorijama i estetici, no fizici i matematici čiji poslednje teo-

rije jesu estetičke teorije višeg reda budući da su naučno, egzaktno, eksperimentalno nedokazive.

Ako i ima nekog pritajenog spora između naučnika i estetičara, to je ponajpre stoga što se nalazimo u šablonima prošle epohe i u tome uporno prednjače naučnici. Oslobođanje od prethodnih, prevaziđenih stavova nije jednostavno i neophodna je promena naučne paradigme kako je to govorio Kun tumačeći smenu naučnih revolucija.

Današnja situacija u kojoj se nalazimo nije samo prepuna neizvesnosti i nejednoznačnih odgovora i na najjednostavnija pitanja, već i pod velikim pritiskom neodređenosti čega se god ljudi dotaknu. U čovekovoj prirodi je da život uvek ima u nečem oslonac, da uvek postoji jedna ili više uporišnih tačaka koje pružaju sigurnost u ophođenju s drugima i stvarima u svetu koji je horizont svih stvari i objekata a da sam pritom nije stvar. Sam horizont, koji će se pokazati kao horizont svih horizonata podrazumeva da su ljudi u njemu svesni stvari ili svih bića. Tako shvaćen horizont je univerzalni apriorni horizont koji ne postoji na način stvari, nije nikakvo biće te se ne može o njemu govoriti jezikom ontologije budući da ne može biti biće u svetu već je transcendentalna funkcija subjektivnosti koja je doživljaj sveta i čovekova najviša mogućnost sveta i dokučivanja njegovog specifičkog logosa.

Na taj način, sledeći Demokrita izbegavamo mnoge teškoće koje iskrsavaju kod zastupnika kreacionističkih teorija i biva nam bliži stav Aristotela o besko-

načnosti sveta što je bio za srednjeevkeovne teologe kamen spoticanja sve do vremena Suaresa, jer teorija o jedno-kratnom stvaranju sveta teolozima beše jedino prihvatljiva, ali ne beše u duhu Aristotela. Bog Stagiranina (kao unutarstvetki bog što prihvataju i Aristotel i Suares) zato može biti unutarstvetki bog filozofa, istina ne antropomorfan, ali, zašto bi takav morao biti, ako mu je sve-moć ipak ograničena jer ne može ono što je već bilo da učini onim što nije bilo (o čemu jasno govori Toma), zašto bi se bavio nadama i nesrećama tih u kosmičkom smislu beznačajnih bića kao što su ljudi, jer da je na toj sićušnoj njihovoj planeti tako dobro, a on beskonačno moćan, on bi obitavao i trajao na Zemlji a ne na Nebu kako to veruju verujući.

Kao što iz mnogih naučnih teorija i primenom novih tehničkih pronalazaka do umetnika stižu krajnje plodotvorni podsticaji, isto tako, sve jači su i povratni uticaji, jer, ono što sam u poslednjim izlaganjima iz estetike, tumačeći prirodu umetničkih dela, posebno u inflacionoj i disipativnoj estetici, hteo da pokažem, jeste da poreklo umetničkih dela koja i danas nastaju nije nesrodno s onim što su na početku zapadnog mišljenja, oni prvi koji su mislili prirodu sveta videli kao *τέχνη*, kao znanje, kao raskrivanje onog postojećeg koje se ostvaruje kao znanje koje upravlja stvaranjem, kao mogućnost i sposobnost sticanja znanja.

U potonjim vremenima pojam *τέχνη* počinje da se primenjuje kao de reč je samo o stvaranju i predstavljanju lepih stvari, i ograničava se na stvaranje umetničkih dela

te spada u oblast estetike koja od osamnaestog veka jednako pravno stoji naspram logike kao načina racionalnog saznanja, kao vid čulnog saznanja i tako sferu čulnog uzdiže u istu ravan gde je i ono racionalno.

Upravo ta sfera čulnog koju odlikuje lepota prihvata pored umetničkih dela sada i dela koja ne spadaju strogo samo u sferu racionalnog, a tu je reč o hipotezama koje jesu nedokazive naučno, ali poseduju eleganciju i lepotu, te se kosmološkim teorijama počinju baviti sada ne samo fizičari nego i filozofi, jer kako sada stvari stoje, o onom bitnom i najvišem, jednako malo znaju i jedni i drugi, ali zato mogu to zasad nesaznatljivo misliti.

Sve ovo vodi nas samom početku mišljenja jer i pojam *kosmosa* bio je u prvo vreme kod starih Grka u bliskoj vezi upravo sa redom, harmonijom i lepotom. Estetika je u sferi čulnosti i doživljavanja zauzela ono mesto koje je logika zauzela u sferi mišljenja i tako su se posle mnogo vremena približile dve forme saznanja: čulnost i mišljenje. Mišljenje eksperimentalno nedokazivih hipoteza (koje u sebi održavaju dubok smisao o prirodi sveta i kosmosa kojem ovaj pripada) približilo ih je sferi umetničkih dela, dela moderne fizike i pokazalo da znanje sveta jeste *ono Jedno*, jedno samo nalazeći se u pozadini *Jednog*, koje jeste, iako u isto vreme neizrecivo, večno i jedino istinski postojeće.

III. UMETNOST NA GRANICI VREMENA

III. OSEKA UMETNOSTI

1. Uvod

Čudno je to da svako poglavlje ili svaki izdvojen deo teksta ima svoj uvod. Istovremeno, to ima svoj smisao, jer taj uvod treba da uputi na ono što će biti u nastavku teksta. Obično, ja pišem i pogovore, no to je nešto nalik posebnom podsećanju na ono što sam napisao, ili što je trebalo napisati, a nisam. Razume se, predgovori uvek u sebi sadrže neka razjašnjenja ili usmerenja ka onom što bi trebalo još reći, a moji pogovori sadrže samo najavu onog što će biti u narednoj nekoj knjizi.

Ovde se nalazimo u posebnoj situaciji: u prvom delu pisao sam o problemu obrazovanja u ogledalu onog čemu svedokujemo danas, i to je trebalo biti najava nečeg što se dešava u naše vreme, a što mnogi od nas ne razumeju do kraja.

U drugom delu, nastojao sam da ukažem na neke momente današnje situacije, kao posledice propasti obrazovanja, gde sam hteo da pokažem kako je došlo do obrušavanja kriterijuma i principa obrazovanja, što je bilo tema moje ranije knjige *Filozofija obrazovanja* (2014) koja se mnogima koji su u uništavanju obrazovanja s razlogom nije dopala i hteo sam da iste istovremeno i opravdam jer oni su samo delić procesa koji traje ukupno dva stoleća (videti ovde posebno, I. 4, a-f). Za novac koji su primili, nisu krivi.

Naspram tradicionalnih fenomena koje su filozofi s početka prošlog stoleća isticali kao egzistencijale ljudskog opstanka ja sam ovde, ne sa skromnošću, no prosto sa nekim unutrašnjim osećajem počeo da izdvajam neke od pojmova koji behu poznati i u antičkoj epohi, ali, koji nisu bili odlučujući u naše vreme. To, kako se vreme izmenilo postalo je beskrano nejasno i nerazumljivo. Zato je drugi deo ove knjige mali iskorak u stranu kako bi se bolje potom mogle razumeti krajnje posledice zbivanja u oblasti umetnosti u kojoj se na najbolji način manifestuje sva tragičnost situacije u svetu u kojoj živimo.

Pokazuje se da najveće promene, ako ih takvima uopšte možemo nazvati, javljaju se u oblasti umetnosti, mada nisu u prvo vreme i jasno uočnjive i izdiferencirane a što je normalno, jer sfera umetnosti nije van osnovnog krugozora zbivanja koja bi određivala pogled na svet savremenih ljudi koje određuje sve bolesniji pragmatizam i neskriveno licemerje.

Moramo i u toj situaciji biti jasni. Umetnost nikada nije određivala pogled na svet. I kad je reč o umetnosti, ne zaboramo da su ulogu u delima velikih majstora imali samo veliki majstori. Sve se izmenilo s pojavom prosvetiteljstva u XVIII stoleću kada su svi mogli biti umetnici i kad su svi mogli biti učeni pedagozi. Tada je nastupilo vreme koje mi do današnje dana ne razumemo. Možda je već tada nastupila najava velikog, epohalnog vremena koju mi danas tek naslućujemo, a teško bi se moglo reći da je razumemo. Tek tada svima postaju pristupačne velike zbirke umetničkih dela, muzika biva

mnogima pristupačna, umetnost više nije privilegija povlašćene visoko obrazovane manjine, njena sve šira pristupačnost vodi ka kvalitativnom smanjenju nivoa njenih dela. Umetnika je sve više, umetničkih dela isto tako, ali vrednih dela sve manje. Umetnost se rastvara u svojoj suprotnosti.

Simptomi te promene mogu biti razni. Pokazalo se da ih uvek nismo ni mogli razaznati u trenucima njihovog pojavljivanja, jer nismo ih bili ni svesni a ni spremni na obrat koji se dešavao u njenoj osnovi. Ali, vreme prolazi, stvari bivaju sve jasnije i sve smo više uvereni da nova, veštačka inteligencija nije neki čarobni štapić i da iza nje stoje samo velike i mudre zamisli, već da je tu na delu sve veći rast i nekorektnih činjenica, jer ga formiraju oni koji imaju vlast, a on je samo izraz sveta onih koji su ga stvorili. Tu ne smemo biti naivni. Viđenje sveta je i određeno od onih koji su taj svet u poslednje vreme formirali, a ne od onih koji su ga stvarali u ranijim epohama. Umetničko stvaranje sve u većoj meri uslovljava dnevna politika, ona biva sve više ideologizovana (mada, ne može se reći da pod uticajem ideologije ona ranije nije bila, ali, ne u meri u kojoj je danas). Sve je vidnije da i umetnost sama u velikoj meri doprinosi opadanju svog uticaja i značaja za ljudski opstanak; umetnost je istorijska tvorevina. Mada ima onih koji njen razvoj vide paralelnim s razvojem čoveka, može se zastupati i o njenoj istoričnosti, tj. o tome da je ona u jednom istorijskom času nastala i da će u nekom budućem vremenu nestati, istopivši se u nečem

što nije u njenoj prirodi. Možda to buduće vreme počinje baš u naše vreme.

Upravo zato, taj novi svet činjenica koje nastupaju biće određen i obojen političkim pogledima onih koji su sistem stvarali ne na osnovu činjenica koje se nalaze u istorijskim dokumentima. Da nesreća bude još veća veštačka inteligencija će početi da se oslanja ne na mrežu u mreži već na masu neproverenih činjenica formiranih od onih koji imaju vlast u određenom periodu vremena a ne od onih čije citirovanje izvornih tekstova je prava slika događaja koji su se upravo zbili.

Da bi stvari bile još jasnije, ovde se u 6. delu ovog poglavlja nalazi prerađen moj raniji tekst koji biva sve aktuelniji u naše vreme, i živim u uverenju da će biti sve nezaobilazniji u doba koje dolazi, a odnosi se na odnos umetničkog stvaranja i veštačkog intelekta. Kako upotreba veštačkog intelekta biva sve značajnija u današnjem vremenu, ne može se zaobići ni njen odnos prema umetničkom stvaranju.

Nesporna je činjenica da umetničko stvaranje koje proističe iz duha počiva velikim delom na određenim racionalnim principima i da na iste pretenduje i veštački intelekt koji u mnogim oblastima preuzima doskora neprikosnovene predele ljudske delatnosti. Mada je većina ljudi još uvek ispunjena optimizmom i visokim entuzijazmom u primeni veštačkog intelekta živeći u uverenju da on u mnogim oblastima prevazilazi čovekove mogućnosti ostaje otvoreno pitanje koje su njegove mogućnosti u oblasti umetničkog stvaranja.

Kritično pitanje tu glasi: može li veštački intelekt da nadmaši ljudski i da nadmaši čoveka u oblasti stvaranja umetničkih dela. Moj odgovor na ovo pitanje je negativan. Ovde ću pokušati da izložim jedan broj razloga zašto smatram da postoje oblasti gde veštački intelekt ne može nadmašiti mogućnosti čoveka, mislim pre svega na programiranje, književnost i umetnost. Zašto, to obrazlažem u 6. delu ovog poglavlja.

Sva pitanja izložena u ovakvom tumačenju biti i načina stvaranja i dalje egzistencije umetničkih dela ostaju trajno otvorena i smatram da je to ne samo bitna prednost stvari umetnosti već i podstrek filozofiji koja nju vidi kao jedno od bitnih polja svojih istraživanja.

a. Početak umetnosti

Umetnička dela postoje. Smatramo da to jedino nije sporno. Već s pitanjem kako su ona moguća, javljaju se problemi oko kojih do dana današnjeg sporovi ne prestaju. Ako već postoje, potrebna im je neka podrška, neko obrazloženje u kojem bi počivala osnova njihovog opstanka. Tu se već javljaju novi problemi. Kako razumeti njihovo opstajanje. Da li postoje ontički, jednako kao i sve druge proizvedene stvari, ili imaju poseban, neki viši status.

Nismo ni otvorili pitanje umetnosti i dela koja obrazuju njen prostor, a već smo počeli da otvaramo niz pitanja oko nje na koja teško da se mogu naći neki nedvosmisleni odgovori.

Odmah je jasno da svakom umetničkom delu neophodna je misao koja bi ga razjasnila, neophodno je objašnjenje koje dolazi iz filozofije, a takva misao ne da se nakon njenog uspostavljanja zaustaviti. Ona kreće svojim putevima i umetnost se na njenom putu ne može niti odstraniti, niti mimoići, ma koliko filozofi hteli da sâmo umetničko stvaranje ignorišu.

Razumevanje umetničkih dela već samo po sebi podrazumeva i njihovo vrednovanje. Ali kako ovo na samom početku razumeti? Ne znamo ni koje su to vrednosti po sredi, a još manje koji bi to bili principi njenog vrednovanja.

Možemo se pozivati na nekakvu teoriju, teoriju umetnosti, ali kako o tome nešto reći ako prethodno ne znamo ni šta je umetnost, šta je to umetničko delo koje ona određuje, šta je delo po sebi. Doduše za ovo poslednje imamo neke natuknice, tu nam istorija pojma još od vremena starih Grka može pomoći, ali, u kojoj meri sve to znanje pomaže, ako znamo da se tokom istorije osnovno razumevanje stvari, predmeta iz osnova menjalo, da je ta negdašnja stvar postala u novo doba subjekt, da se time svo viđenje stvari sveta i prirode iz osnova izmenilo. A da nesreća bude veća, da nesporazumi sve više iz samih sebe sve više izrastaju, sve to ima posledicu u tome da koristimo kojima je u više navrata menjano značenje i koji više ne ukazuju na prvobitni smisao koji su imale u ranijim vremenima.

Tradicionalne kategorije nam i sad služe kao model, ali njima je promenjeno značenje, pojmovi se

kreću nekim svojim, nama često nepoznatim putevima i stvaraju posve drugi svet, paralelni svem onom što smo ranije znali. Iskustvo savremene umetnosti, jedino koje nam je neposredno dostupno, bitno je drugačije od onog koje su posedovale ranije generacije. Nalazimo se u oblasti neodređenosti, sve oko nas je u novim relacijama, nepredvidljivo, i nepredvidljivost postaje nova dominirajuća kategorija koja uslovljava svako razumevanje onog što smo mislili da nam je od samog početka jasno, nedvosmisleno i razumljivo samo po sebi.

Umetnička dela našeg vremena oslanjaju se grčevito na prošlost, umetnici traže podršku u delima svojih prethodnika, kao da očekuju nekakav spas i pokriće za promašaje koje čine kad hoće više od onog što se u tom trenutku može učiniti. Umetnička dela nisu proizvod dokolice, niti ravnodušnosti prema delima njihovih velikih prethodnika. U protivnom slučaju, ona bi bila efemerne tvorevine koje ništa ne bi značile omogućavanju održavanja čovekovog života. Umetnička dela, ako nastoje da takvima budu jesu, postoje u permanentnom suprotstavljanju totalitetu subjektivnog uma i njegovoj neistini. Samo negiranjem neistine svojom neistinom, umetnička dela mogu dospeti do istine koja u sebi nosi ono spasonosno. Upravo stoga umetničko delo insistira na samonegaciji posmatrača izvodeći ga iz stanja lažne svesti.

Samo postojanje umetnosti ne može biti imperativ, jer to bi već bila forma prikrivene ucene. Odatle je samo jedan korak do završetka u konformizmu i predaji

pred mogućnostima budućeg. To što je umetnost nekad postojala, to još uvek nužno ne znači da ona i danas mora postojati, posebno u ovom svetu koji je apsolutno različit od onog prethodnog. Ne zna se šta je nužno neophodno za opstanak novog sveta u kojem smo se zatekli i da li umetnost u njemu uopšte više ima mesta.

Apsolutno je nejasno i koliko razumemo relacije koje su postojale u prethodnom svetu. Sve to više no jasno govori da više ne možemo nedvoznačno znati ni šta umetnost danas jeste, jer ne znamo više jasno ni kakva je umetnost nekada zapravo bila, a o kojoj do nas dolaze krajnje nejasne i po prirodi svojoj protivrečne vesti čiji sadržaji više ne govore no što govore. Zato, o umetnosti budućeg vremena ne može se ništa reći. Nije nam znana ni njena moguća funkcija, ni mera neophodnosti njenog postojanja. Ne znamo ni bitne elemente koji će određivati principe na kojima će počivati ljudski život, kao ni to u čemu će se ogledati smisao njegovog postojanja. Posebno, ako se dođe do razvoja posve negativnog scenarija i ljudima ovladaju čisto utilitarne, pragmatičke svrhe.

Danas umetnička dela pored duhovne imaju i onu tvarnu osnovu koja im osigurava koliko-toliko unutrašnju neophodnost u svakodnevnom životu a bez koje ona ne bi mogla postojati. Ovo poslednje još uvek nije sporno ni u toj meri ugrožavajuće, no, u kojoj meri je konzistentna sama tvarnost stvari u kojoj se dela održavaju? Koliko je nosilac dela ono nepromenljivo u različitim epohama, ono transgredijentno što omogućuje vanepohalnu egzistenciju dela? Šta je to što je do nas došlo, šta mi sad

imamo, i u šta će se ono preobreti u nesigurnoj budućnosti koja je pred nama i koja se pre svog nastanka neprestano menja u našim predstavama o onom što može biti?

Tradicija u obliku kakav znamo, donosi nam i slike refleksija koje je u nekom ranijem trenutku dosegla. Pitanje glasi: koliko je to dosegnuto i danas još životvorno i nije li u međuvremenu nepovratno izgubljeno ili zamenjeno nekim efemernim slojevima koji prikrivaju ono relevantno prošlo, a otvoreno budućem, no koje mi do kraja ne razaznajemo.

Da li se ono umetničko održava u onom što delu stvara i obezbeđuje njegovu auru (Benjamin), u onom što mu čini atmosferu? Odgovor je neizvestan. Biće da ono duhovno nalazi se negde dublje u samoj strukturi dela, da samo jednim svojim malim delom isijava prevazilazeći sklop samog dela. Ne bez razloga ostaje i pitanje celine dela: u kojoj meri je ono monolitno, ili je samo skup slučajno, po principima verovatnoće, sklopljeno zadržavajući labilnu disipativnu strukturu koja i sama po sebi ne odražava novovonastajuće stanje stvari?

Umetnička dela imaju svoju sopstvenu stvarnost, koju po tendenciji hoće da odbace i sve vreme budu u nečem drugom. Stvarnovitost umetničkog dela je, kako kaže Adorno, medijum njihovog sopstvenog ukidanja. Duh nastaje u delu, a delo svojim opstajanjem nastaje u duhu. Kako to razumeti u vreme kad se duh povlači iz svega što postoji i za sobom ostavlja prazninu i stvari u njoj koje su same sebi dovoljne i kojima ne treba ni smi-

sao ni opravdanje. Upravo stoga sve manje je jasna priroda realnosti umetničkih dela. Njihova realnost vidna je samo u odnosu na njihovu ne-realnost. Da umetničkih dela nema, mi ne bismo mogli znati ni šta je realnost koja svoj smisao dohvata tek naspram ne-realnosti.

Bez umetnosti svet bi bio u svom svom opstajanju lišen svesti o aktu postojanja i njenoj mogućnosti budući da realnost kao takva ne bi mogla biti spoznata, jer nešto je moguće tek u odnosu na nešto drugo od njega različito. Upravo zato, realnost i ne-realnost dela nisu dve različite dimenzije dela već se u njemu tako prepliću da tek zahvaljujući njima umetnost može da se izdviži iz sveta realnosti i biva jedno nad njim nedeljivo.

Zato umetničko delo koliko god bilo realno, toliko, bivajući nasuprot realnosti na koju je od početka osuđeno, biva ne-realno i tom ontičkom razlikom samo podvlači svoj ontološki od prirode nezavisni karakter. Umetnost jeste prigovor upućen realnosti, ali samo u onoj meri u kojoj je nezavisna od nje i u kojoj nastoji da se naspram nje iz same sebe izgradi. Da li današnjem svetu umetnost kao takva uopšte je potrebna, ili su njene mogućnosti iscrpljene? Možda odgovor na ovo krajnje i čini se poslednje pitanje treba tražiti u tematizovanju njenog samog početka, jer možda je u početku sadržan već i sam kraj?

Dugo se smatralo da početak umetnosti treba tražiti u prvobitnom razdvajanju materije i oblika. U sukobu realnog i prividnog nastala je očigledno nova oblast koja se od samog početka kratala ka onom što je nemoguće: da po svaku cenu očuva ono realno a da

izbegne njegov pad u ništa tako što će biti zamenjen prividom koji nema svoju osnovu ni na jednoj strani.

Zato se u umetnosti otvara istina ali za to čovek ne zna, jer ne zna šta je istina. Umetnost jeste saznanje u odnosu spram istine (Adorno), ali to pojavljivanje istine u umetnosti ostaje koliko sporno, toliko zagonetno, jer estetska istina nije ogledalo niti odraz logičke istine.

Na pitanju šta je istina kao takva slomila su se daleko veća protivrečja od onih koja mi iz naše svakodnevice možemo razumeti. Ono što nas nadmašuje vlada drugim svetom koji nije za nas i kojem mi nismo potrebni. Upravo stoga, sadržina istine umetničkog dela jeste njihov duh, no postojeći u takvom obliku da je nama u najvećem broju slučajeva nedostupan. Ako se istina i pojavljuje na delu, ili iz njega izranja, u većini slučajevi mi je nećemo ni zapaziti. Zato je ona svojim skrivanjem upućena ne nama, nego nekim drugim generacijama koje će imati drugačije poglede i za viđenje bitnog drugačije oko.

U većini slučajeva umetnost je spremna da dođe u sukob s realnošću, no ne da bi je prevazišla, već pre, da bi je spoznala i u jednom po nju povoljnom trenutku pred njom ustuknula, znajući da bit sukoba je u samom postojanju sukoba a ne u njegovom razrešenju. Nije nimalo slučajno što upravo umetnosti pripada posebna, najviša zasluga što hoće da se pokaže kao gospodar nad prirodom, što hoće ovom refleksivno da ovlada i da je potčini sebi.

Ona hoće da zavlada svim što je van nje, hoće sve što jeste da potčini sebi i u toj prekomernosti ona vodi sebe do svog samouništenja. Svest o tome jeste naznačen u ideji kraja umetnosti. O kakvom je tu kraju zapravo reč, to je posebno pitanje jer sam kraj uvek može biti nejasan i u temporalnom i u geometrijskom smislu. Zato je moguće da umetnost dođe do svoga kraja, a da je zapravo ipak ima i da nastavlja da traje, posebno u vreme kad sve drugo dovedeno je u pitanje i kad sam svet postaje sam po sebi nešto nesigurno i mišljenjem sve manje van predela duha umom savladljivo.

b. Kraj umetnosti

U više navrata pisao sam o kraju umetnosti. Tema nije nova. O njoj se intenzivno govori, raspravlja i piše preko dva stoleća. Uprkos tome, i dalje nedvosmisleno nije jasno ni šta je umetnost, ni u čemu se ogleda njen kraj, ni zašto se o tome uopšte raspravlja. Ovde imamo samo niz pitanja i sva su sve vreme otvorena i sve manje jasna. Pitanja trajno postoje a odgovora uporno nema i nema izgleda će se do njih u dogledno vreme dospeti. Kažu, ako su putanja daleko važnija no sami odgovori. Pitanja nas pokreću, traže da mislimo, da idemo dalje, da se krećemo da tražimo ono što neznamo, a ono što i znamo da iznova preosmišljavamo, da svoju sadašnjost vidimo u njenoj prolaznosti, a prolaznost svega što činimo u novim pitanjima bez jasnih odgovora.

Isto tako, zašto je ovo pitanje uopšte važno? Možda treba poći od toga, ko ga uopšte postavlja, ili, od toga,

šta umetnosti i danas daje pravo na egzistenciju, ako je njen smisao i osnov postojanja pod znakom pitanja o svemu bitnom već više decenija koje se međusobno sve manje razlikuju a svojim odgovorima sve više udaljavaju od sebe.

Odista, kome je danas do umetnosti? Ljudi su ophrvani sve više užasavajućom svakodnevicom koja je postala do te mere dominantna da mišljenje ne uspeva da više ikud iz sebe izađe. Svi su do te mere ophrvani običnim stvarima koje čine i u isto vreme ugrožavaju ljudsku egzistenciju da je većini samo pitanje trenutka kad će odlučiti da iz ovog sveta izađu, jer on neku vrednost po sebi odavno nema, kao ni prolazni život u njemu. Izaći iz realnog sveta moguće je ali to treba činiti što neprimetnije, tako da ni oni najbližnjiji ne oseće vaš nestanak, da ne osećate da vas više nema, da život dalji prihvatite kao dalji normalni tok stvari koje su i do ovog časa dominirale vašim životom.

Ako se neko vreme činilo da se u filozofiji sve može započeti iznova, da se treba vratiti pra-fenomenima i od njih započeti neki novi put, da mišljenje nosi u sebi prikrivene mogućnosti, sada je s nadolazećim tmurnim vremenom i ta opcija otpala; društvo, koje neki vide kao okolni ljudski svet, nije se samo izmenilo, već je postalo novo, nepovezano s prethodnim iz kog je doskora evoluiralo a da se tome ne zna ni uzrok ni razlog, već samo postojeći osećaj svesti da je sve postalo drugo.

Sve je postalo novo i strano. U tom *novom* mesta za umetnost kao da više nema, potisnuta je negde u drugi

plan. Postala je nepotrebna, zamenjena simulakrumima koji prebivaju u svojoj samodovoljnosti i nema potrebe da se više traga za nečim novim, nepoznatim, da se sam život misli van njegovih granica, u kontekstu dosad neostvarenih mogućnosti.

Relacije koje su postojale u umetnosti izgubile su svoj istorijski kontekst koji se povukao u nedostupne predele noosfere i sve je postalo sklisko, nesigurno, bez sigurnog oslonca, bez načina da se hipostazira i postane neko novo središte koje bi oko sebe sabiralo ljude koji su u međuvremenu uveliko izgubili ranije želje, ali ne i veru da je egzodus iz digitalne mreže i dalje moguć.

Mogućnost da se dela otvore ka novom mogućem postala je već u sebi zatvorena; ona su uprkos svojoj svojosti ostala zapretana u prostoru ispunjenom feudalnim kategorijama. Delo ne može ostati u vlasti sirovog materijala, a upravo to mu se neprestano nameće; ono mora uspostaviti veze sa svim od ranije poznatim i tako, ugrađeno u civilizacijski svet, oslobođeno puko prirodnog koje je već u času njegovog nastanka bilo prevladano, doći do onih koji su još uvek sa njim spremni za komunikaciju. A takvih sve je manje, ili ih više nema. U svojoj osamljenosti dela možda i traju, ali ne i umetnost koja bi ih svojom aurom natkrila i sačuvala za doba buduće, jer umetnici sve brže izumiru i nema nikog ko bi mogao da učestvuje u stvaranju novog i nepoznatog, u stvaranju pribežišta duhu koji više nema mesta za sebe u obezduhovljenom svetu.

Postavljanjem pod znak pitanja postojanja i

funkcije dela kao dela, umetnička dela su samu ideju dela dovela u stanje permanentne krize. Ta kriza otvorila je put ka njenom kraju. Da li je samo umetnost došla do svog kraja, ili je to slučaj i s mnogim drugim kulturnim tekovinama koje su s njom povezane istim vrednostima čija je osnova takođe dovedena u pitanje?

Kako sve što okružuje umetničko delo mora biti prerađeno tako što će biti istrgnuto iz sirove prirode i protkano tragovima već uveliko nestajućeg duha, kriza dela postaje sve uočljivija prvenstveno stoga što ono što prethodno beše samorazumljivo sve je manje nesumnjivo i ono vanumetničko počiva da osporava sve duhovno i ugrožavajući prirodu umetnosti, ugrožava i njenu mogućnost samu. Sve postojeće i sam tok sveta uviru sami u sebe i bivaju svemu dovoljni. Ono što bi bilo van njih nema razloga za opstanak u teatru koji su napustili bogovi prelaskom iz kosmičkog glumišta u daleke intermundije determinisane neinteresovanjem za ono što se događa i što bi još moglo da se dogodi, a do tako nečeg neće doći, jer sve prelazi u prazninu pred ništećim ništa.

Nakon što je narušen, a potom i razoren smisaoni sklop dela kao i njegov tradicionalni pojam, svu moguću umetnost, sadašnju i prošlu počela je da prekriva nejasnost; ne samo stoga što dela postaju svrha sebi samima i više ne dotiču svest ljudi koji su jedino zaslužni za njihovo postojanje, svest stvaralaca i onih kojima je ono najneposrednije upućeno (budući da je delo isključivo sredstvo komunikacije i da po svojoj biti podrazumeva one druge kojima se umetnik obraća), već ponajviše zato što je

izgubljena komunikativna veza koja bi posredovala između umetnika i dela, kao i dela i publike. Drugim rečima: umetnik, delo i njegova potencijalna publika do te mere su atomizovani, izolovani, da su nalik trima zatvorenim monadama među kojima nema dodirnih tačaka, a pritom su, kako vreme protiče sve više različiti da se ne mogu jedno na drugo svesti u jednu jedinu monadu, niti na ma koji način povezati.

Umetnik, delo i publika nalaze se u praznom prostoru, međusobno nezavisni, međusobno do te mere udaljeni jedni od drugih da nema načina da na ma kako dođu u neposredni dodir. Svetom je ovladala osamljenost, ona prevazilazi sve, diktira sve relacije tako što im odseca moguće dodirne krajeve.

Tako se došlo do toga da delo ne omogućuje (što bi trebalo da čini), već čini nedomašivim spoj umetnika i njegove publike; ono se definitivno zatvorilo u sebe već u času svog nastanka i tako je onemogućeno njegovo dalje postojanje u kontekstu zbog kojeg ono i beše stvoreno. Zatvorenost dela uzrok je zatvorenosti prostora umetnosti a ta zatvorenost i nije ništa drugo već očigledna slika njenog kraja.

Ne radi se više ni o tome koliko su dela ubedljiva ili ne; problem je u tome što ona ne omogućuju bilo kakav sud o njima. Zatvorenost dela u sebe samo ne omogućuje mu da se ono uzdigne iznad sebe ni u večnost ni u makar iluzornu prolaznost. Iluzornost je u ovom slučaju takođe postala iluzija. Dela su postala nema i ta nemost sugerise da ona ne postoje. Ako i jesu, ona za druge nisu. U tome

je put kraju umetnosti, a ne u nemoći umetnika ili u receptivnoj nemoći njihovih posmatrača ili slušalaca. Dela ne govore ništa. Zato umetnosti kao svoda pod kojim bi ona počivala, jednostavno nema.

Umetnost Grka je mogla ostajati do danas neprevaziđena, kako je govorio Hegel, ali i ta nesporna neprevaziđenost više ne dospeva do svesti naših savremenika; oni nisu sposobni da je uoče, niti da u njenom kontekstu ocenjuju dela nastala u međuvremenu, pogotovo ne dela koja nastaju i danas a nastaju bez odjeka, bačena sama od sebe u beskrajnu tišinu.

Razume se, ovo je lako govoriti, ali ko će to tek tako na reč prihvatiti? Ljudi su konzervativni, uljuljkani u ono što znaju, ne vole da misle ono novo, pogotovo ne ono što manje razumeju ili što im je nedovoljno blisko. Ta konformnost udaljuje ljude od same stvari. Teško je to reći a tako jeste, većina ljudi nisu misleća bića. Inercija je njihova osnovna karakteristika. Nestandardno mišljenje je jednako retko kao i neka unutrašnja želja, bolje bi bilo reći nagon, za onim novim, za onim što je više no ljudsko, za onim, što ljude i čini ljudima.

Ne možemo ovde prenebregnuti ni istorijski kontekst umetnosti i samog stvaranja umetničkih dela, a na koji je u više mahova u novom veku ukazivano. Niz tvorevina nisu stvarane iz umetničkih pobuda, niti su stvarane kao umetnička dela, budući su stvarana pre epohe autonomije umetnosti i nisu stvarana iz estetičkih pobuda. Svima je jasno zašto je estetika kao filozofija umetnosti i umetničkog stvaranja nastala tek u novo

doba, u XVIII stoleću, sa rehabilitacijom čulnosti kao organa saznanja, u doba kad su racionalno i čulno dospeli u istu ravan, kad su konačno bile razdvojene oblasti racionalnog i čulnog, u vreme Baugartena (1735) i dobile isti rang.

Tako su ona dela koja behu stvarana prvobitno kao dela u službi rituala ili u posve druge svrhe, u novo doba dospela na nivo kad se u njima moglo uživati, sagledanjem njihove estetske dimenzije. Dela su dobila drugu dimenziju, prešla u drugu sferu, u svet umetnosti. Nama je danas sve to i jasno i izvesno. No, iz toga sledi još jedna posledica, često u naše vreme i neočekivana, a to je da danas, neka dela stvarana iz ovih posve novih razloga, prvenstveno, stvarana kao umetnička dela, mogu izgubiti taj karakter, i postati obična dela, upotrebnna dela, možda neki bezvredni predmeti, a ne umetnička dela. To znači da je njima izmenjena ontička dimenzija.

Tako se dešava da ono što nekad nije bilo umetnost, u naše vreme postaje umetnost, da nešto što je nekad i bilo umetnost, prestaje to da bude, a da u isto vreme ono što je danas nastalo prvenstveno iz umetničkih, estetskih pobuda – prestaje da bude umetnost.

Zato su neka zanatska dela dospela u sferu umetnosti, a neka umetnička dela danas vidimo kao zanatska. Na toj granici umetničkog i neumetničkog stalno se nalaze dela dizajna i nikad se ne zna gde će završiti: da li će biti dela umetnosti, ili dela što pripadaju svetu upotrebnih stvari.

Umetnici su u naše vreme postali svesni toga da je

umetnost sama promenila naše viđenje stvari, da nam je izmenila percepciju, da su time izmenjeni i sami predmeti kojima su se oni obraćali, a, da ih nisu do kraja razumeli. Stvari su se menjale u našoj svesti a priroda je pritom ostajala s druge strane. Umetnici su ponekad i dublje razumevali stvari, no što su to njihovi savremenici mogli pretpostaviti, ali mera u kojoj su mogli dospeti u tajnu prirode ostala je često nepoznata njihovim savremenici, ali i njima samima, što jeste paradoks, ali jeste i slika i potvrda same stvari.

Umetnička dela se samim svojim postojanjem suprotstavljaju onom što ona nisu. Ona žive u neprestanom nastojanju da sebe odrede i to je razlog tome da se njihov status spram objektivnosti, predmetnosti onog što jeste, neprestano menja. Možda će dela umetnosti postojati i u budućem vremenu, a možda neće. Nismo proroci i nije na nama da im budućnost proričemo.

Ono o čemu nešto sa sigurnošću možemo reći jeste da novonastala dela pripadaju svetu koji nije svet prirode, ali i da taj svet koji stalnim nastajanjem izgrađuju i tako menjaju, jednom za svagda jeste ustanovljen, ali i da se sam iznutra menja, i pritom menja se na način nama nepoznat, jer, bit stvari nastalih i nenastalih mi ne znamo budući na im priroda „voli“ da se skriva, ili da se na različite načine pokazuje, mada, *physis* ne poznaje ni voljenje ni mržnju, jer je on istovremeno i jedno i drugo, ali ne za nas.

2. Pohvala efemernosti

a. Značaj značenja

Većina ljudi živi u zabludi, odnosno dubokom uverenju, da je popularnost neodeljiva od vrednosti umetničkog dela; međutim, tako nešto vezano je za trenutnu modu, ali ne i za prirodu samog dela. Ako neće da bude predmet jevtinog preprodavanja, umetničko delo mora da se suprotstavi modi; možda umetnik time gubi, ali delo ostaje nepogrešivo na dobitku.

Velika dela, posebno književna, retko su bila u vreme svog nastanka i popularna. Kad je 1960. Sen Džon Pers (Saint-John Perse, 1887-1975) dobio Nobelovu nagradu za književnost, te godine je u Francuskoj prodato 17 primeraka njegovih knjiga pesama; kad je Fokner dobio tu nagradu pola Amerike nije nikad ni čulo za njega. Pa i naš jedini nobelovac Ivo Andrić pripada toj grupi autora; s druge strane, ne bih pominjao one čije su knjige prodavane u velikim tiražima a potom bile zaboravljene zajedno s njihovim autorima. Čak i kad prođe kratko vreme, stvari se često neće mnogo promeniti. Velika dela živeće svoj tihi život po strani, daleko od buke koju dižu dela osrednjih pisaca. Ne bih govorio ni o muzičarima koji često bivaju akademici, a da su im mnoga dela bila izvedena samo jedan put, premijerno, pred polupraznom dvoranom. Pravom delu sudbina je da se mora suprotstavljati modi, jer veliki umetnici idu uvek svojim putevima kojima, dotad pre njih, obično niko nije prolazio. A što se pesnika tiče, stvar

je mnogo teža, jer teško je preći livadu kojom je Homer prošao.

Umetnik sebe drži u vlasti, govorio je Adorno, time što se gubi u potpuno efemernom. Opstajanje u efemernom treba izdržati nalazeći se na vetrometini promenljive mode i čestog neukusa. A, i ovo poslednje krajnje je problematično. Treba se čuvati ulaska u rasprave o ukusu jer tek tu nailazi se na klizav teren kojim se najčešće kreću manje daroviti očajnici nastojeći neuspešno da nešto čine oslanjajući se pritom na teorije ukusa ranijih vremena.

Stvaranje ima svoj smisao samo u stvaranju, a ne u zadovoljavanju sumljivih zahteva koji nalik zavodljivoj pevu sirena ubijaju ako ne umetnika, onda svakako i ono malo talenta što je ostalo u njemu, a sve to može voditi samo gubitku umetničkog u umetnosti.

Postoji usmerenost ka neumetnosti, put kojim se danas hoće afirmativna laž kulture proglasiti za ono što je ovladavajuće i nosilac produkta onom što doprinosi povećanju proizvoda idustrijske kulture. Ono što je u toj tzv. „novoj kulturi“ tematski neosmišljeno otkazuje se od smisla njenog povesnog opstanka i posebno je pitanje koje se nužno mora postaviti, ali i prvo na koje se mora odmah odgovoriti, ako se hoće prići tome šta umetnost u naše vreme jeste.

Jer, o umetnosti govori se mnogo, a da se u isto vreme o njoj ništa bitno ne kazuje. Nesporno je da živimo u međuvremenu, da ništa od svega što znamo, nas se više ne dotiče. Živimo, a da ne znamo ni zašto više živimo u

ovom vremenu koje nam jeste strano, budući da naše ranije stečeno znanje više ništa sa-vremeno ne pogađa, posebno ono što bi trebalo da bude osnova pohvale našeg trajanja.

Prvo što se danas sa dovoljno velike distance u svim oblastima umetničke prakse primećuje, jeste narastanje radikalne razlike između starog i novog, do te mere velike, i brze, budući da tako nešto nismo imali tokom čitave dosadašnje istorije.

Definitivno su se raspale stare predstave koje su počivale na klasičnim orijentirima: na mesto klasične predstave euklidskog i njutnovskog prostora dolazi ajnštajnovsko shvatanje relativnog prostora i vremena; doduše, uprkos novoj teoriji relativiteta i novim fizikalnim teorijama, u svakodnevnom životu se zadržavaju stare euklidovske i njutnovske predstave prostora i vremena; starom klasicističkom viđenju slikarstva Engra i realista XIX stoleća počinju se suprotstavljati impresionisti s jednim novim shvatanjem prostora i kubisti s novim viđenjem predmeta i njihovog konteksta; čulni prostor i vreme se definitivno raspadaju iako u realnom životu nastavljaju da traju kao da se ništa prethodno nije dogodilo. To jeste paradoksalno, ali to se mora sve vreme imati u vidu kad se hoće ogovoriti o odnosu starog i novog i kad se na granivi dva vremena dešava prelazak u drugi svet.

Dolazi do raspada klasičnog sistema tonalnosti u muzici koji je počivao na vekovnom jedinstvu melodije, harmonije i ritma; u novoj muzici svi tonovi bivaju jedna-

ko dominantni, nastupa atonalna muzika u kojoj su jednaki svi intervali a to vodi definitivnom raspadu tonalnog sistema s pojavom dodekafonije i dvanaestonskog sistema Šenberga i njegovih sledbenika. Ne mislim da su oni u toj novoj umetnosti uživali, niti je slušali, ali verujem da su bili sretni što uništavaju nešto što je dugo trajalo pre njih a što su stvarali daleko veći majstori od njih, poput Hajdna i Mocarta.

Ne slučajno, sve glasnije počinje se govoriti o opštoj krizi umetnosti kakvu smo znali u dotad poznatom nam njenom obliku. Na mesto starog dolazi novo, na mesto klasičnog stupa moderno, a njega smenjuje savremeno. Ako su neki smerovi u umetnosti nekad trajali decenijama, pa i vekovima (setimo se epohe renesanse, ili baroka), sad dolazi do brze smene predstava o prirodi umetnosti, pa neki smerovi traju po nekoliko godina. Najeklatantniji primer je smena stilova u novoj muzici XX stoleća koja je i sama u poslednje vreme utihnula kao da je iscrpla sve mogućnosti koje su joj otvarala nova tehnička sredstva.

Dolazi do rušenja sistema kulturnih evropskih vrednosti zasnovanih na racionalnosti i viševjekovnoj tradiciji i sve što se činilo značajnim više to nije. Sam značaj koji je umetnost imala izgubio se na isti način kao što svaka avangarda, rušeći svoje prethodnike učestvuje u kratkotrajnom branju lovorika, i kroz nekoliko godina biva smenjena na isti način od jedne nove avangarde koju je i sama u prvo vreme osporavala da bi je ti „novi“ proglašavali, pomalo cinično, prevaziđenom ili u najboljem

slučaju klasikom, tradicijom ili zastarelim izrazom muzičkog mišljenja.

Sve te promene dešavaju se u prvoj polovini prošlog stoleća i ne istovremeno u svim oblastima umetnosti; ako do promena dolazi ranije u slikarstvu i muzici, pa i pesništvu (koje bi moglo biti i vesnik novog doba ako imamo u vidu Malarrea ili Eliota), to se ne može reći za prevrat u dramskoj umetnosti koji radikalno nastupa tek sredinom XX stoleća s Beketom, Joneskom i njihovim pobornicima.

Svemu tome doprinosi i razvoj tehnike, no nova umetnička dela koja nastoje da načine radikalni raskid sa tradicijom i sebe proglašaju nečim od čega sve tek počinje, ona će definitivno početi da dominira tek krajem stoleća sa širenjem novih digitalnih tehnologija i razvojem interneta, načinivši takvu revoluciju u mišljenju, posmatranju stvari i celokupnom ponašanju ljudi, revoluciju, kakvu nisu mogli u prvo vreme učiniti svi mediji zajedno (novine, radio, televizija).

Svi ovi simptomi sad su, s većeg vremenskog rastojanja vidniji i razumljiviji; jasnija nam je logika njihove alogičnosti i počinjemo pojmu umetnosti da pristupamo na širi i možda tolerantniji način. Možda smo ranije od umetnosti tražili premnogo, sad bivamo zadovoljni i njenim malim pomacima i doprinosima u gradnji nove slike sveta.

Tematizujući pitanje kraja umetnosti, kao svog načina daljeg ne-postojanja, nova umetnost sama sebi priprema svoj kraj i nije joj potreban niko ko bi je ospo-

ravao, niko ko bi osporavao njeno značenje kojeg se ona sama odriče. U tom smislu najveći neprijatelj umetnosti je umetnost sama. Ne kazujući ništa, željna da sebe potvrdi samo u sebi samoj, umetnost zatvara krug iz kojeg više ne može izaći; nije joj potreban svet, kao što ni ona nije potrebna njemu. Ostali su mogući pristupi, ali ne i mogući izlazi iz njenog na trenutke ekstremno anahronog opstajanja.

b. Opšte vrednosti

Šta su *opšte* vrednosti? Rasprave o vrednostima postale su obavezni momenat u raspravama o elementima duha našeg vremena; svi se, pozivajući na vrednosti koje naše vreme više ne poseduje, ili, drugim rečima, još jesu, ali u njemu ne učestvuju, jednoglasno slažu kako živimo u odsustvu vrednosti, kako je sve relativizovano do te mere, da proizvoljnost koja je nastupila u naše vreme nema primer u protekloj istoriji i da nefunkcionalnost svih dosadašnjih intersubjektivnih odnosa samo potvrđuje neminovni raspad novog vremena.

Ne postavlja se više ni pitanje vrednosti koje su dospele do nas kao tradicionalne, niko ne pita zašto su „tradicionalne“ a ne jednostavno samo priznate vrednosti, a ponajmanje kad su, u kom trenutku postale „tradicionalne“ i naspram kakvih nekih novih vrednosti dovede su u pitanje, prvenstveno, svojom navodnom podložnošću osporavanju. Još manje se postavlja pitanje ko

te tradicionalne vrednosti osporava, s kojim pravom i u ime čega?

Lako će se pokazati, a to je već na prvi pogled jasno, da osporavanje tradicionalnih vrednosti, kao i osporavanje čitave tradicije, ne dolazi iz oblasti gde vrednosti sve vreme borave. Više je no očigledno da svo to osporavanje ima posve druge motive i da dolazi iz sfere savremene politike i društvenih krugova koji su zaposeli vlast i sad oslanjajući se na moć vladavine, uticaj i profit kojima vladaju nastoje da preformatiraju i izmene i sve ostale društvene odnose koji im još nisu potčinjeni. Za tako nešto traže oslonac u svim podložnim im korumpiranim segmentima društva. Jer, jedino što je u svemu bitno jeste – novac.

Takvoj situaciji podložna je sfera umetnosti koja je po samoj prirodi stvari najmanje sklona manipulacijama jer ih nema za svoj cilj, budući da oslonac traži u sasvim drugoj oblasti, u oblasti duha, u dijalogu sa oduvek joj u dijalogu bliskoj sferi, sferi *ratio*a, a poznato je da iako je um nastojao da ovlada svetom, što je sve vreme bilo u njegovoj prvobitnoj prirodi, mada u tom naumu nikad nije uspeo na uman način, jer, sprečavale su ga sile koje nisu imale cilj u sebi, već van sebe gde je svaka racionalnost bila osuđena na poraz pragmatičnim svrhama ugrađenim u svezahvatnu vlast.

Usled neravnopravnog, pritajenog, a sve vreme permanentnog sukoba sve ogoljenije vladavine i tradicije koja hoće da istraje na ustaljenim dugim vremenom formiranim i opšteprihvaćenim odnosima koji imaju

konzervativnu tendenciju tome da traju u svojoj nepromenljivosti, došlo je do trajnog povišenog nesporazuma: vladavina je nastavila svoj uspon ka sveopštem ovladavanju svega, umetnost se povlači u sebe i nastoji da očuva ono što se još očuvati može.

To što je Šenberg govorio da on slika sliku a ne stolicu, malo pomaže novoj umetnosti ili onom što sebe vidi novim, jer se od sebe već dovoljno udaljila. Tu nije reč o vrednostima, ni o onim opštim ni o onim posebnim. Tu je reč o preživljavanju, a ne o trajanju; umetnosti je daleko više stalo do same sebe, no do njenog tvorca; on je samo oruđe na njenom putu od ništine do ništine i ne vidi se neka bitna potvrda uverenjima da će uskoro za nju neko i znati. Vrednosti jesu opšte, ali u naše vreme nedohvatljive i time nefunkcionalne. One su poput malih oaza razbacanih po pustinji koje prkose naletima peska u nadi da će oluje kad tad prestati, a da voda koja je po poreklu starija, ne može presahnuti.

c. Potvrda antagonizma redova stvari

Svet u kojem danas živimo sve manje razumemo, a za to postoji nekoliko razloga. Pre svega to je njegova složenost koja sprečava da uočimo bitne tendencije i često nedovoljno jasne smerove kojima se kreće njegov razvoj. Naše mišljenje više nije u mogućnosti da prati sve različitiosmerne promene koje na odlučujući način determinišu zbivanja u svetu, da izdvoje one koje svojom posebnošću oblikuju sliku sveta koji se pred nama rađa; naše mišljenje ne uspeva da klasifikuje proizvode sveta

umetnosti koji u nastojanju da budu saglasni s promenama realnog sveta grade novi svoj imaginarni svet koji više ne određuje paralelizam prirodnih i stvorenih stvari kad je reč o njihovom razumevanju.

I dalje mnogi od istraživača, u nastojanju da daju neki novi odgovor o poreklu i prirodi umetnosti, teže tome da naglasak stave na njeno predistorijsko i rano istorijsko poreklo kao mesto nastanka umetnosti; u nedostatku svedočenja o prvim delima kao i samim artefaktima ostaje u velikoj meri nejasno šta je to zapravo umetnost, čime se u ontičkom, ali i ontološkom smislu razlikuje njeno postojanje u odnosu na realni svet u kojem se ljudi sve vreme nalaze.

Ono prvo, došlo je do nas redukovano na objekte zahvaćene viđenjem, no ništa ne znamo kako su se prvi ljudi odnosili spram dela govora zvukova. Iz naše perspektive trebalo bi da su imali odnos spram slike, reči i zvuka, ali celina ta tri aspekta ne da se rekonstruisati i sagledati dimenzija onog što je potom bila oblast umetnosti koja se u naše vreme radikalno potvrdila kao posebna realnost naspram one iz koje je izrasla i u kojoj se mi i dalje nalazimo.

Naš život u dva sveta, u svetu umetnosti i realnom svetu, danas je posebno opterećen i pojavom novih virtuelnih svetova koji, zahvaljujući digitalnim tehnologijama u poslednjih nekoliko decenija uvišestručavanjem novih realnosti, drže otvorenim pitanje statusa novoizgrađenih svetova i objekata u njima.

Svet umetnosti sada je postao tek jedan od svetova s kojim smo u dodiru, njegova uloga i značaj sada su izmenjeni i najstarija umetnička ispoljavanja postaju sve nejasnija te je sve teže nedvosmisleno odrediti i šta je umetnost danas, budući da je sve teže dokučiti šta je ona iskonski uopšte bila, i, pre svega, koju je funkciju imala, pošto se ne zna koliko se ona u proteklom vremenu menjala.

Kako se novonastajući virtuelni svetovi sve više osamostaljuju gradnjom sve novih i novih predmetno zaštićenih oblasati i tako udaljavaju svojim tendencioznim osamostaljivanjem od realnog sveta, svet umetnosti nalazi se sve više po strani i klizi na marginu čovekovih životnih interesovanja, jer je sve manje odlučujući za ljudski opstanak a što je s pravom Hegel uočio pre nešto više od dva stoleća, jer ono na prvi pogled nestvarno, sve manje tajnovito, ne privlači više posmatrača i slušaoca navikle u međuvremenu da se zadovoljavaju onim površnim, onim što ne nastoji da prodre u prirodu i poreklo stvari koje i dalje postoje kao izvor i unutrašnja predmetna slika svih nadograđenih svetova čija sve naglija potreba za osamostaljivanjem i rađa novi antagonizam koji iz ontičke sad prelazi u ontološku ravan.

Taj narastajući antagonizam najbolje se odslikava upravo u sferi umetnosti koja ne može da na odlučan način istupi iz dijaloškog diskursa s realnim svetom od kojeg se vekovima postepeno odvajala, dok je sad nastupio momenat preloma u kojem bi se sve to moglo i razrešiti ali da se pritom ne zna koja će sfera stvari nametnuti

sebe kao vladajuću paradigmu pošto su sve strategije u igri i usled svoje nedovršenosti sklone lakim porazima, ali i trijumfima u kojima nije ugrađena ni potvrda razrešenja antagonizama ni uspostavljanje koegzistencije daljeg opstajanja novonastalih virtuelnih svetova formiranih po modelu dugo izgrađivanog sveta umetnosti s tendencijom da traje kao jedino mogući ishod.

Sve ovo više no jasno ukazuje da i danas poreklo umetnosti, kao i pitanje šta je ona u ranijim vremenima bila i odakle do nas uopšte dolazi - ostaje tematski i dalje otvoreno. Mi nemamo uvid u sve ranije faze postojanja umetnosti već samo, i to delimično u neke od kasnijih njenih stupnjeva što nam ne daje preciznu i jasnu sliku njene geneze tako i njenog postojanja u celini unutar sklopa sveta koji nam je dat i može biti jedini predmet našeg mišljenja.

O delima i ljudskim proizvodima pre vremena paleolita mi ne znamo, kao što jednoznačno ne znamo da li su ta dela bila kultna, magijska, ili, kao danas već predmet nekog „uživanja“. U njihovu „estetsku“ dimenziju ja duboko sumnjam. Crteži koje nalazimo u pećinama Lasko (na teritoriji današnje Francuske) ili Altamire (na severu današnje Španije) ni u kom slučaju nisu dela početnika niti stoje na početku istorije ljudskog stvaralaštva kako se to često predstavlja u odsustvu drugih uvida. Mimetička dimenzija tih crteža previše je složena da bi pripadala „početnicima“; njihovo nastajanje moralo je imati složenu svoju predistoriju. U tim crtežima mi ne nalazimo nešto prvobitno rudimentarno već su posledica produbljenog

mišljenja i razvijene sposobnosti percepcije, u šta nas ubeđuje prikaz bizona u Altamiri.

Onaj ko je to delo stvorio, video je više od neposrednog objekta, video je ono što se nalazilo u samom objektu (u ovom slučaju bizonu), video je ono što je govorilo iz njegove nutrine, video je njegovu bit koju je preveo u sliku. I radio je ne po modelu, no po kondenzovanom sećanju koje je dugo vreme nosio u sebi.

Kada danas o tome rasuđujemo ne mogu nam biti daleke reči pape Inoćentija X koji je za svoj portret koji je uradio veliki Velasquez prilikom jednog od svojih retkih boravaka u Rimu, a rekao da *previše liči*. Veliki španski slikar odista je slikao suštinu Pape i ovaj je to jasno video na slici. Zato ne treba potcenjivati ni dela preistorije čiji su ljudi, rekao bih po mom dubokom uverenju, *veliki majstori* i znalci onog što jeste, nesporno uspeali da vide i prozru bit stvari koju su slikali.

Uostalom zamislite nekog ko u praistorijska vremena crta i slika biziona? Radi uspešnosti plemena u lovu? Ma, neće biti. On je imao mnogo više potrebe i mnogo više nagone u susretu s tamom pećine u kojoj je slikao i to na teško vidljivom mestu. Taj koji je to činio, bio je daleko iznad ostalih ljudi iz njegove neposredne okoline. On je svet video iznutra, drugačije i daleko kompleksnije no većina savremenih mazala koji misle da su slikari. Oni su radili, a da nisu znali ni šta je delo, ni šta je umetnosti. Ti pojmovi doći će mnogo kasnije, označujući nešto drugo od onog što su prvi ljudi radili ispunjeni svojim mislima koje nama ostaju nepoznate.

Posle duge istorije pojma umetosti i njenog predmeta koji je ona često bezuspešno pokušavala da ga prati, taj termin dospeo je do nas nimalo jednoznačan neodredljiv, jer postoji u stalnom svom menjanju i mi mu granice više ne razumemo; posebno je pitanje da li smo ih ikad i razumeli i imali u vidu u razgovorima o tome šta bi uopšte umetničko delo moglo biti.

Upravo stoga moguće je govoriti o krizi njenog opstajanja u novo doba, o njenom kraju i njenoj prevladanosti, o njenoj nepotrebnosti za većinu ljudi u njihovom svakodnevnom životu, o njenoj nemogućnosti da služi kao orijentir i oslonac u sve neizvesnijem trajanju unutar nepoznatog i sve otuđenijeg sveta od čoveka kome su stare, poznate stvari nepotrebne a nove nedovoljne u životu sred sve kompleksnijih i agresivnijih virtualnih svetova čije često je svojstvo da sebe nameću kao jedinu

alternativu. Kada nepredvidljivost i neodređenost bezpogovorno vladaju vremenom koje ne poznaje načine otpora i sebe smatra jedinim relevantnim odgovorom na sva pitanja što ih nadolazeće vreme postavlja, umetnost nema više svoj raniji značaj i dignitet.

Na taj način čovek se nalazi u bezalternativnoj situaciji gde se brišu razlike a otvaraju fatalne alternative tradicionalnog i nekonvencionalnog, sumnjivo novog a s prikrivenom namerom da se ono tradicionalno ukine na štetu onog neizvesnog, vandalski nametnutog od strane onih koji čine pozadinu vlasti.

d. Estetika bez umetnosti

Da je umetnost moguća bez estetike, o tome smo govorili, kao i o vekovima u kojima beše umetnosti ali ne i estetike. U naše vreme stvari su malo drugačije, estetike kao teorije i filozofije umetnosti ima, ali ne i umetnosti koja bi joj odgovarala. Ovo poslednje ne ukazuje na potpuno osustvo umetnosti i doba ne-stvaranja umetničkih dela već na činjenicu da danas nastajuća dela nisu na nivou estetike, da ne prevazilaze i ne nadmašuju nivoe koji su u doskorašnjem vremenu bili dostignuti. Najblaže bi se moglo reći da je naše vreme doba, kako smo već rekli, oseke velikih dela umetnosti, da sama umetnost nije tema dana i da, na neki način, ljudi je vide kao nešto prevaziđeno, nešto opšte znano što se može gurnuti u stranu.

Adorno je pisao da su Kant i Hegel bili „poslednji koji su, grubo rečeno, mogli pisati veliku estetiku ne

razumevajući mnogo umetnost“. Da su pisali veliku estetiku, to je nesporno. Kad je reč o nerazumevanju umetnosti to se delimično može reći za Kanta, ali manje za Hegela. Činjenica je da ovaj poslednji ne govori o Betoveni, mada je poznavao muzičku scenu i neke poznate operne pevačice Berlina, možda je u Beču na ulici mogao proći pored Betovena a da ga i ne primeti, jer je za njega muzika bila oličena u delima Hajdna i Mocarta, kojima bi neko i danas dao prednost kad je reč o estetskoj dimenziji muzike, ali poslednji Betovenovi gudački kvarteti odista više pripadaju sferi mišljenja, budući da su velikim svojim delo i završetak istorije velike muzike.

A što se velike estetike tiče, estetika Kanta, kao i Hegela, jeste najveća estetika njihovog vremena, ali ne znači i našeg, budući da čini jedan od mogućih odgovora na pitanje umetnosti koje danas ostaje otvoreno i aktuelno daleko više no što je bilo u vreme koje nas od njih sve više deli. Uostalom, Adorno, kao pobornik nove Bečke škole, možda bi se s ovakvim stavom mogao i složiti. Ko zna?

Koliko je velika muzika za koju se on zalagao, gradeći njenu novu filozofiju, oko toga će se teško obrazovati neko saglasje budući da je avantura istorije nove muzike od vremena Palestrine pa i Baha, muzika posve nove vrste kojoj su poslednja dela koja obeležavaju prvu polovinu i sredinu prošlog stoleća ponekad daleko bliža shvatanjima koja su dominirala starim dobom (Ksenakis, Štokhauzen, Bulez, Denisov), jer, današnja muzika se sve više misli no što se sluša, ona je izašla iz

estetske dimenzije i ono čulno više nije njena konstitutivna karakteristika. Današnja nova muzika u prvom redu hoće da *misli* svet, da njegovu bit iskaže na način kakav do našeg vremena to nikom nije uspelo; u prvi plan istupa mišljenje a ne osećanje. Doživljavanje sveta nova muzika nadomešćuje mišljenjem; ona oseća ono što se misli i misli ono što se oseća. Zato se često i kaže da muzike u ranijem, klasičnom smislu nema, da ovo što danas imamo nije muzika već eksperimentisanje sa zvukom. U tom eksperimentisanju proteklo je (ili uludo prošlo) čitavo proteklo stoleće. Ima doduše i onih koji su tvrdili da je ta muzika eko prve muzike s početka njene istorije. Ali, znamo da se ništa ne ponavlja: ponovljena ozbiljna priča, kod starih tragedija, obično u svom novom obliku biva komedija.

U tom slučaju Hegelo uvidi o biti muzike ostaju merodavni: vrhunac muzike odista bio bi u delima Hajdna i Mocarta čija je muzika u osnovi današnje muzikoterapije. Koliko pak muzika treba da „leči“ i koliko za tako nečim u ovo naše bolesno vreme ima potrebe, to je posve drugo pitanje.

Današnja muzika jeste druga, kao što je i estetika druga i njeno osvrtnje na nova muzička dela odvija se u jednom posve sporednom horizontu, budući da su u oblasti umetnosti počela da dospevaju dela koja tu nikada nisu bila, posebno ona koja su doskora pripadala isključivoj oblasti fundamentalnih nauka.

Posve je razumljivo da danas estetika i muzika imaju različite živote, da se muzika „razvija“ bez estetike, da

estetika samoj umetnosti nije potrebna, a da u isto vreme sama estetika može da se razvija nezavisno od uvida u dela koja uslovno čine svet umetnosti. U tom smislu, pravo bi bilo na strani Kanta i Hegela.

Ono što je u umetnosti evidentno ne svodi se na pojam, i nekog saglasja između umetnosti i filozofije kao njene teorije odavno nema; stvari su se do te mere promenile, da umetnost hoće da preuzme ulogu filozofije, često i nasilnim putem a što vodi samo stalnim neuspesima i frustraciji samih umetnika koji zalazeći van granica koje im sama priroda stvaranja određuje dospevaju u duboki nespornost sa onim što se uslovno naziva umetničkim delom, sa publikom (koja sve manje ima za ta dela interesa) i konačno, sa samim sobom.

S druge strane, estetika sve manje ima u vidu umetnost koju znamo, budući da je sve manje jasno šta je to umetnost danas i kakva bi ona trebalo da bude. Ona jeste jedan od svetova koji čini skup objekata nastalih u različitim epohama, ali kriterijum po kojem su dela tu dospela i postala, krajnje je diskutabilan i *umetničnost* umetničkih dela krajnje je uslovna.

Tako se dogodilo da estetika sve manje se može na tradicionalan način misliti jer neodređenost njenog predmeta biva sve više od same umetnosti naglašena do te mere da estetika, bivajući ostavljena sama sebi, sve više postaje oblast jedne nove metafizike koja na samo drugačiji način hoće da dopre do uvida u ono što je krajnje evidentno i prozračno bilo jasno Platonu i Proklu.

e. Produktivnost nove umetnosti

Značaj umetnosti uvek se odlikovao distancom njenih produkata spram empirije; svet upotrebnih stvari uvek se potvrđivao u razlici spram dela koja nemaju ili su ranije izgubila utilitarni karakter. Ovo poslednje nije u isto vreme obavezno uključivalo u sebe i svest o efemer-
nosti umetničkih dela, već je u prvom redu naglašavalo njihov ontički drugačiji, heteroontološki status postojanja čiji značaj beše u omogućavanju diferenciranja unutraš-
nje strukture proizvedenih stvari. Dela prirode ulazila su u oblast umetnosti (Hans Arp) ali uvek u drugom, svešču umetnika, izmenjenom obliku i razlika sveta umetnosti i sveta stvari (realnosti koja ga je pretpostavljala) bila je jasna.

Umetnost je doskora nastojala da proдре u stvar-
nost, da njen sadržaj zadrži za temu, no da u isto vreme svojim postojanjem jasno ocrta kritičnu distancu s koje je moguće mišljenje i u isto vreme vrednovanje opstajanja u njoj, da ljude usmerava razumevajućem odnosu k prirodi stvari. Umetnost mora biti sama svoja teorija i ne može joj nikakva teorija kao i nikakav savet doći sa strane jer sama umetnička praksa već tog trenutka biva paralizovana i onemogućuje nastanak dela koje se kritički odnosi spram realnosti koju hoće da istakne u razlici. Ovo je jasno ako se ima u vidu da delo umetnosti nije način pogleda na već postojeći svet, već na stvaranje sveta kakav on ranije nije bio, da zapravo nastoji da gradi most ka Drugom svetu.

Upravo stoga produktivitet nove umetnosti dospeva do svog najvišeg smisla kad održava novouspostavljenu distancu, kad omogućuje jedno novo drugačije kretanje u svetu, kad umetnik čini sve kako bi svet umetnosti distancirao od tehnički nastalih virtuelnih svetova, čija omamljivost je velika, no krajnje nedovoljna da se u njima realizuje duh u svojoj iskonskoj formi.

Tome suprotstavljeni, defetistički stav pretpostavlja da umetnička dela po sebi izmiču sudu, da lebde u praznom, nedefinljivom prostoru i da u svojoj samostalnosti govore isključivo sama sa sobom ne imajući nameru da uspostave odnos sa onim delima jednakim njima što nužno postoje, jer, da su apsolutno sama i jedina, njihov svet ne bi mogao postojati. Ono *bitno* umetnosti, ono po čemu delo upravo jeste to što jeste, dovodi sferu umetnosti u blizinu filozofije i jedino u tom slučaju dela umetnosti mogu komunicirati s delima mišljenja.

Ako se nečim dela umetnosti što nastaju danas, nečim osobito posebnim, izdvajaju u odnosu na dela nastala u ranijim vremenima, a koja su postala etalon po kojem se određuje i definiše delo, onda je to, u prvom redu, ne pružanje zadovoljstva posmatraču, već buđenje pitanja u onima koji su sposobni i spremni da ih čuju.

Nova dela u prvi plan dovode mogućnost i način samog proizvođenja kao i način na koji bi se duh iznova mogao u delo useliti.

Današnji umetnici su više infantilna no misleća bića. Nije nimalo slučajno što zapadaju u veliku zabludu verujući da im bitna znanja nisu neophodna, da mogu

sami, uzdajući se u svoju zdravu pamet, da nađu izlaz iz neprilika u koje ih zahtevi iskršli pred modernu umetnost dovode. Ta naivnost je fatalna. Osuđenost na propast je posledica pogrešnih namera. Naivnost i refleksivnost često idu zajedno, ali, nikad se ne zna koji će od ovih momenata, i kad, prevagnuti i onaj drugi gurnuti u stranu.

Teorijsko znanje i ono što hramajući za njim nastoji da se o njega osloni, retko dospevaju u istu ravan gde bi se ono što su neki, nekad zvali tajnom umetnosti, moglo razrešiti. Umetničko delo nema slojeve. Oni nastaju kasnije, tokom njegovog trajanja u vremenu. Stoga se ono i menja i naknadni slojevi obično ne dopuštaju da se vidi šta je zapravo u njegovoj osnovi, šta je ono zapravo. Dela su zagonetke. Kako za posmatrača, tako i za njihove autore. Zato se dešava da umetnička dela neke slojeve gube, neke druge dobijaju, i stoga ih u raznim vremenima različito vide i vrednuju u kontekstu drugih dela.

U virtuelnim svetovima sve je drugačije, njihov sadržaj traje zajedno s njima, nepromenljiv, nesposoban da primi na sebe nove slojeve jer nije ni izgrađen za trajanje, već za upotrebu. U virtuelnim svetovima nema ničeg magijskog; sve je posledica proračuna i proces proizvodnje završen je već u času njihovog nastanka. Sve u njima usmereno je neposrednom iskustvu i naknadno domišljanje i dograđivanje dela u njegovom trajanju jeste svojstvo umetničkog načina mišljenja a ne čiste intencije umetnika koji ostaje u senci svojih dela ma koliko istupao kao njihov tvorac. Tvorevina tvorca izmiče njegovim

namerama. To je vidno već i u pokušaja Božijeg stvaranja. Bog ovo što jeste nije hteo. Ako je on s nekom namerom stvotio ovaj svet, nešto mu je iskliznulo pri radu pri samom početku, morao je odmah da se proverava, ali bilo je već kasno; u času kad je konstatovao da je načinjeno dobro, on je svesno pošao protiv sebe, počeo je da se zavarava, jer, morao je pre stvaranja da zna da li je nešto dobro, a ne nakon što je to već učinio. Gnostici su stoga bili u pravu. Tvorac ovog sveta, došavši u dodir s materijom, postao je tvorac nižeg ranga i to je zamka u kojoj ga je čekala njegova tvorevina s čovekom kao njenim osnovnim izrazom.

f. Posledice Hegelove prognoze/dijagnoze

Današnji mladi lekari sve su manje obrazovani i prognoze uprkos skupoj sofisticiranoj opremi sve su više pogrešne. Ne uče. Niko ne zna biohemiju; znaju da se samo drže raznih protokola koji ih štite od svake odgovornosti, a ako nešto i pođe po zlu, tu su kolege konsultanti (tzv. „sudski veštaci“) koji će ih uvek opravdati u stilu: *dobro su mislili i radili, ali stvar se eto, otela.*

Ako tako se zbiva u nauci gde se oslanjanje na egzaktnost pretpostavlja, u umetnosti je situacija mnogo neizvesnija i nesigurnija. Neznanje umetnosti i umetničke prakse nikog neće ubiti, niko ne strada usled grešaka izazvanih neznanjem, ali strada umetnost.

Mladi umetnici trude se da budu umetnici, ali ne i da stvaraju umetnička dela. Svest im je sužena uvidima u druge virtuelne svetove i u svome se sve manje snalaze. I

sve što stvore misle da je samim tim već umetničko delo. To nije ništa strašno ni pogubno, jer biće još i gore, pošto nastupaju još turobnija vremena.

Ako nešto produbljuje krizu umetnosti, onda to u najvećoj meri dolazi od samih umetnika. Teoretičari ipak nešto (po prirodi stvari) znaju; umetnici nisu obavezni da budu i obrazovani, verujući da će im znanje ukvariti talent za koji misle da ga imaju, ne znajući da je on dar, dar od onog koji daruje. Zato se ovde pominje prognoza; ona bi trebalo da ukaže na mesto gde se rađaju problemi i odakle nadolazi najveći broj nevolja – umetnicima dok stvaraju, teoretičarima kad se trude da razumeju savremena dela i njihove „tvorce“ a u nastojanju da opravdaju ono što se opravdati ne može.

Ako savremenu estetiku danas karakteriše oseka interesa za nju usled sve manje odgovora koje nudi, to je prvenstveno stoga što sve manje ima šta bitno reći o delima koja danas nastaju i situaciji koja se oko njih ispreda. Slabljenje interesa za nju posledica je sve skromnijih uvida u njen predmet. Situaciju ispunjenu nesigurnošću ona nastoji da prevlada teorijskim raspravama o načinima nastajanja dela i meri u kojoj ona još u naše vreme nastaju, a ne onim šta dela zapravo jesu, šta nam ona to novo donose.

Uostalom, ne treba gubiti iz vida ni to da usled oseke interesa za njihov rad sami umetnici sve su češće nezadovoljni sami sobom i više pažnje obraćaju na društvenu situaciju u kojoj se nalaze, no na probleme iskrsele u procesu samog stvaranja. Doduše ima i onih

blaženih duhom koji se krajnje nerefleksivno odnose prema situaciji u kojoj se umetnost danas zatekla i oni su već u samom startu izgubljeni. Umetnicima niko ne može pomoći ako se oni sami ne trude da nađu izlaz iz situacije u kojoj se nalaze, iz situacije koju sami nisu izazvali, ali koju moraju prevazići. Estetika im tu nije od pomoći, a o tome je Hartman već davno pisao. Konačno rešenje nije ni u reagovanju buntom i u znak protesta stvarati nešto suprotno svemu – *anti-umetnost*. Tako nešto je već odrađeno i tu je reč onda o prevladanoj metodologiji koja neće dati neke posebne rezultate sem što će izazvati tugu kod potencijalnih posmatrača ili slušalaca koji će se od umetnosti samo udaljiti zauzimajući odbojni stav spram nje, a koji ne mora biti do kraja i opravdan.

Hegellova prognoza o kraju umetnosti lebdi nad njom i posle više od dva stoleća. Hajdeger je u pogovoru svog spisa o izvoru umetničkog dela s pravom rekao da konačni sud o tome još nije donet; prošlo je skoro preko sedam decenija od tada i sve jednako stoji. Umetnost to oseća, estetika nastoji da novostvorenu situaciju do kraja promisli, dok je sve vreme umetnička svest sve više nepoverljiva spram procena o svojoj sudbini, i prema budućnosti koja joj je sve manje naklonjena. Pitanje o tome *kako je umetnost moguća*, ako je nesporno da umetnička dela postoje, koje je davno postavio Lukač, sada se javlja u jednoj radikalnijoj formi i glasilo bi: „da li je umetnost konkretno moguća danas“?

Postoji tendencija prisutna u umetnosti, a koja se ogleda u tome da naglasak stavi na svoju negaciju i poku-

ša da opstane tako što će pokušati da preživi sopstvenu smrt. Nastojeći da negiraju ono što im je zapravo davalo pravo na trajanje u sferi umetnosti savremena dela nastoje da se negiranjem veze sa prošlošću atomizuju i izdvoje iz sfere umetnosti odbacujući na taj način i samu umetnost kao mogući prostor i pribežište. Tako dela postaju *ništa*, sama umetnost zatvorena tradicionalnim delima, takođe klizi u ne-ostojanje i umetnosti, kad je reč o novim delima, više nema. Staro proročanstvo se obistinjuje, mada na pomalo drugačiji način: ne tako što će svetom da zavlada pojam, već mnogo prizemnije, delovanjem samih umetnika koji deluju, mada ne znaju šta uopšte čine. Razume se, postoji još jedna već nagoveštena, daleko radikalnija mogućnost: pad u varvarstvo u kojem do umetnosti više nikom neće biti stalo i u kojem jedini cilj biće zadovoljenje samo fizioloških funkcija pojedinaca.

Za to vreme estetika, i sama došavši na izvestan način do svoga kraja, bespomoćno svedokuje o ispravnosti već ranije postavljene dijagnoze: došavši do kraja, umetnost se pokazuje nepotrebnom i njeni akteri svojim delima brišu okvire jednog od realnih svetova čiji nestanak više niko ne primećuje jer svet traje i dalje razbijen u niz virtuelnih svojih oblika koji ljudima pružaju samo iluziju, sliku lažnog sveta, sliku pseudo-stvari (simulakrum), jer ne mogu da im pruže ono što sve vreme obećavaju. A ljudi, prihvataju sve što moraju da prihvate u odsustvu jedinog načina opstajanja koji im ništa nije nikad oduzimao već samo davao kao utehu, smisao i

oslonac, jer nade ima i s druge strane ulaza u ništa. U tom prihvatanju niko ne vidi potvrdu konačnog poraza, niko ne može, niti želi da shvati da je izgubio sve što je mogao imati a dobio besplatnu kartu u jednom smeru za put u ništa.

3. Umetnost i istina

a. Istina dela

Zar i danas treba još uvek, posle svega što je rečeno treba postavljati pitanje šta je istina i gde je ona zapravo? Ima li svoj materijalni oblik, ili je samo mentalna potvrda nekog saglasja koje su i stari metafizičari zaboravili? Zar se za nju nije i u međuvremenu već dovoljno stradalo? Onaj ko je mislio da je donosi, nije dobro prošao, a nisu ni oni koji su sledili za njim. Da je ona u saglasju koje se dotiče stvari, to je dobro primetio već Akvinski. Ali, šta je zapravo istina? Ko je zapravo došao prvi do toga da je postavi u prvi plan neke relacije čoveka i stvari?

Danas se o istini govori ili usput, ili samouvereno, a u dubokoj ubeđenosti da govor o njoj može biti lepršav, ne dovodeći sagovornike u neku obavezu da polažu račune o onom što misle, ili govore o njoj. Danas je za to da se kaže u čemu je istina jednog umetničkog dela neophodna filozofija.

Međutim, kako dela umetnosti, tako i filozofija koja bi trebalo da nam ih misaono približi nalaze se u neprilikama, odgovor na pitanja koja o svom nastajanju i

potonjem postojanju dela umetnosti hoće se otvoriti unutar sfere umetnosti, u naše vreme naleću na nepremostiv zid koji filozofija ne može da ukloni jer je sama dospela u teškoće vezane za pitanja njenog počela i verodostojnosti iskaza prvih mislilaca koji su najdublje zasnovali njena osnovna pitanja.

To mučno pitanje o istini koje toliko njih žele da tematizuju, a nesvesni da su daleko od toga da ga mogu na najmanji način dosegnuti, muči i nas danas, posebno one koji hoće govoriti o umetnosti. Svi hoće da znaju šta je to istina, kako se ona otelotvoruje u umetničkom delu. A zašto bi u njemu bila istina? Kome je od umetnika stalo do istine? Svi oni koji stvaraju, svi oni koji teže tome da u nečem materijalnom iskažu svoju misao, svi oni misle na istinu. No ona je negde na posve drugoj strani.

Šta je uopšte istina? Da li je po sredi neko saglasje (*adequatio*) mišljenja i stvari? Ako je tako, ako mišljenje jeste, a jeste dok misli samo sebe, njemu stvar van njega i nije potrebna jer je dovoljno sebi i u sebi sve ima. U isto vreme, tako nešto potrebno je umetnosti, odnosno njenim delima koja streme tome da se uzdignu do mišljenja, da se u njemu potvrde da pokazu kako stvar može biti više od nje same.

To samo potvrđuje da postoji neki diskorak između sveta umetnosti i mišljenja koje ga hoće razumeti i njegova dela dovesti u red s pojmovima što bi stvarima činili paralelni svet a u kojem se dotiču imaginarno i realno. Sve to je moguće dok na scenu ne stupe drugi svetovi: irealni, imaginarni, virtuelni svetovi u kojima

pitanje realnosti pada u drugi plan, gde se adekvatnost intelekta i stvari, a, potom i sam problem istine više ne postavlja. Svet umetnosti kao i realni svet koji ga je omogućavao, dospeli su do svoga egzistencijalnog kraja.

Dela postoje, ali u kom ontičkom smislu? Da li su to dela umetnosti ili samo produkti koji umnožavaju već postojeći svet stvari? Problematičnost njihovog postojanja, njihovo neizvesno bivanje u sferi umetnosti, dovodi u problematičnu situaciju sam svet umetnosti i ono umetničko koje ga odlikuje biva sve disperznije, te stvari postepeno gube svoju auru, gube svoj specifični identitet u novom svetu koji više ničem nije naklonjen. Uostalom, zašto bi svet nečemu ili nekome i bio naklonjen? On je samo mračna pozadina, do kraja nedefinljiv horizont u okviru kojeg sve se dešava, a koji sam, obuhvatajući sve, ni na šta ne utiče.

To što su Aristotel ili Epikur bili robovlasnici, stvarajući pritom veliki prodor u sferi mišljenja, danas do nas ne dopire. Ko je obrađivao taj Epikurov vrt? Jasno je, robovi, a ne on i njegovi sledbenici koji su jedući sir i masline, ponekad i ribu uz vino, ako bi im je neko poslao (sami pecali nisu), ćaskali o životu bogova u intermundijama koji su, živeći blaženim životom, drugačije videli svet bez vremena, ne misleći na konačnost i ljude u njoj.

Ne daj čoveku ribu, nauči ga da peca - govori stara kineska mudrost. Ali, stari Grci nisu bili Kinezi; njima je sve bilo donošeno na sto. Prevazilaženje postojećeg moguće je u procesu rada, obično fizičkog, jer, sposobnost rada uma, data je kao dar samo pojedincima. No svako

prevazilaženje podrazumeva promenu, izmenu koja čini da stvari budu drugačije, a ne kakve stalno jesu, ako traju u nemom mirovanju.

Zato, istina, ako hoće ukazati na identičnost s onim večnim, odakle dolazi kao govor koji se teško da razumeti, nalazeći se u umetničkom delu, već samim svojim postojanjem upućuje na oprez: ne treba sve prihvatati onakvim kakvim nam se pokazuje - sve treba gledati i s one druge strane, iz ugla koji podrazumeva drugačiju vrstu trajanja. Zato oni koji misle da donose istinu, obično ne prođu najbolje u životu. Istina je već sadržana u stvarima, u delima i treba je u njima nazreti, videti po čemu su ona umetnička, po čemu ona govore o onom što se ne da govoriti, a uporno govore o onom o čemu treba ćutati, jer vreme današnje nije vreme spekulativnog razgovora.

b. Vreme razgovora

Ako je sadržaju istine jednog dela potrebna filozofija, onda se tom delu loše piše. Navodno, tek u delu istina pokušava da s njim konvergira, ili se u njemu gasi. Ako je ovo bila moguća Adornova dilema, onda nje danas nema. Istina je već odavno „ugašena“. Istina dela je davno pokleknula pred istinom filozofije, a ova druga našla se prevladana, bolje bi bilo reći, odbačena, zajedno sa svakom filozofijom koja je htela biti više no samo uteha.

Ako je Boetiju pred smrt s filozofijom bilo lakše, nama danas s njom i bez nje sasvim je jednako, jer smrt je

jedina izvesnost koja nam je preostala i susret s njom uvek je na vidiku onima koji misle bit prirode svih stvari.

Propadanje onog što je trajalo nije samo znak njegovog prelaska u njegovu negaciju, vek daleko više znak stanja celine vremena, uvida u to da se ne možemo zadovoljiti primitivnim ispoljavanjima niskih osećanja i neobaveznim refleksijama u svetu koji sve više zahvataju umetnike jer nemaju snage da se suoče s najvišim dostignućima onog što je već postignuto, a odakle se samo može krenuti dalje. Oslanjajući se na subjektivni sud ukusa, za koji umetnici naivno veruju da ih može usmeriti pravom putu, oni definitivno sebe osuđuje na poraz, na usud da umetnosti oduzimaju pravo na istinu i tako gube poslednju šansu da se nađu u ravni s filozofijom u potrazi kojom bi se potvrdila istina.

Insistiranje na estetici koja je po mišljenju mnogih filozofa danas izašla iz mode, podrazumeva stavljanje naglaska na kritičko samoosvešćenje umetnika, na nužnost da se u umetnost uključi refleksija i prestane s naivnim verovanjem da je talenat dovoljan sam po sebi; talenat može biti dovoljan sam po sebi, ali, kao i zdrav razum, samo između četiri zida. Talenat je funkcionalan samo ako ga prati velika količina znanja.

Umetničko delo podrazumeva akt umetnika, a ne primenu određenih naučenih tehničkih sredstava. Taj akt, to je ono što po svojoj prirodi izmiče i jednostavnom racionalnom tumačenju, a nalazi svoj osnov u nekim dubinama koje je mišljenje starih a i novih mislilaca htelo da dosegne, jer u kritici umetnosti uvek se javlja i nešto

nadumetničko što sprečava da se u umetnosti ostane, da se oko njega zapodene razgovor o bitnom, jer naše vreme nije vreme razgovora.

c. Umetnost i postojeće

Navikli smo na samorazumljivost stava da postojeće nije problematično po sebi, da takvo je kakvo jeste, da se bezupitno prihvata i da se stoga, isto tako, od njega polazi u prosuđivanju onog što van njega ili je nastalo, ili je s njim dospelo u svet shvatljivih stvari. Od nečeg mora se početi, ali, ako to već u umetnosti nije bezpretpostavnost, jer već uvek postoje dela umetnosti od kojih se umetnik otiskuje, mada koliko hteo da bude radikalniji u uverenju da s njim sve počinje iznova, mora priznati da i njegovi prethodnici nisu bili na pogrešnom putu – u tom slučaju sve tradicionalno prestaje biti takvo, jer postaje savremeno, budući da ulazi u razložni dijalog sa onim bitnim, sa onim što svaki umetnik čini sada i ovde.

Umetnost jeste otpor empiriskom realitetu, nastojanje da se negira svetski poredak stvari. I to jeste, pravi odgovor. No, da li danas postoji mogućnost otpora svetskom stanju stvari u onoj meri u kojoj je taj otpor jednak duhu, koji ništa ne može garantovati niti se u bilo čemu potvrditi. Umernička dela jesu na izvestan način kristalizacija stanja između duha umetnosti i onog što joj se suprotstavlja.

Ako je za Hegela duh bio isto što i totalitet, pa na taj način i duh umetnosti, on je u umetničkim delima

postao samo jedan od njihovih momenata, ono što bi trebalo da čini osnov onoga što umetnost jeste, ali izgubljeno u novom svetu, budući da je umetničko delo u procesu svog nastajanja izgubilo sustancijalnu dimenziju.

Imajući u vidu da i sama istorija ne zna za postojanje identiteta duha i neduhovnog, umetnost ne može deliti neku drugu sudbinu od one koja joj je već na samom početku dodeljena. U naše vreme, insistiranje na duhovnom u samom delu, došlo se do paradoksalne situacije: umetnička dela koja bi za cilj imala da otelotvore duh u samima sebi, nisu više ona i ona najznačajnija kao i skala vrednovanja samih dela našle su se u sferi efemernog koje joj je već bilo najavljeno.

Nepostojanje čisto umetničkih dela, usled njihove neprestane transformacije iz dela u ne-delo i postojene agresivne subverzije društvene dimenzije koja se natkrila nad samim delima ne prestaje da u naše vreme ugrožava celokupni svet umetnosti. U nemogućnosti uspostavljanja identiteta duha i neduhovnog, javlja se najveći ponor između onog prirodnog i objekata koji su unutar prirode, ponor koji istorija poznaje ali ne uspeva u nastojanju da ga premosti. Posledica toga ogleda se u tome da je određenje duha i život s njim u umetnosti najviši zadatak estetike. Jer, to što se u umetničkim delima pokazuje kao imanentan momenat duha, to nije i onaj duh koji ih je proizveo. To je uočio Hegel, i odatle su sva dalja tumačenja pošla ne baš povoljnim putem, jer je on u većini slučajeva vodio u sunovrat. Sam duh doveo je sebe u negaciju i ono što je trebalo biti *fundamentum*

inconcussum svega, pretvorilo se u labavu osnovu nečeg što ničem više ne daje mogućnost za razumevanje umetničkog dela koja se oslanja na iskustvu dobijenom iz prošlosti, ne shvatajući da samo sadašnje vreme obezbeđuje uvid u ono što jeste bit savremenog dela, bez obzira na to, koliko ono može domašiti to što jeste i u kojoj meri uspeva u tome da bude savremeno.

Estetski predmet se ne može sagledati i spoznati neposredno, jer za takvu vrstu spoznaje neophodan je viši jedan nivo apstrakcije budući da se savremeno umetničko delo ne može neposredno čulno spoznati usled njegove narastajuće višeslojnosti. Bespojmovni pristup umetničkom delu ne doseže dalje od rasprave o ukusu, a radi se o tome da se dospe do odnosa istinitosti i lažnosti na koji hoće da ukaže umetnost, budući da logika umetničkog dela upravo ističe razliku istinitog i lažnog.

Tek, dokučivanje alternative istinitog i neistinitog, vodi tome da se razume odnos pravilnog i pogrešnog, jer istina umetničkog dela javlja se tek u kontekstu njegove ne-istine, budući, kako na to upozorava Adorno, u umetničkim delima je bitan momenat *istina*. Samo tako ona mogu biti u odnosu spram spoznaje koja tu nije spoznaja objekta već nastojanje da se dokuči samorazumljivost nerazumljivog, da se ta nerazumljivost razume a tome jednako teže i umetnost i filozofija.

Da bi učestvovalo u savremenosti umetničko delo mora biti spoznatljivo; bespojmovni fenomeni u njemu nemaju mesta, jer, u protivnom slučaju ono biva arhaično

i nerazumljivo. Takvim ono ne mora biti od samog početka već postaje u vremenu, brže ili sporije.

Samo delo ne može se razumeti iz sebe samog iz svoje neposredne datosti budući da njegov duh uvek na izvestan način korespondira s društvom. Ako tog odnosa nema, delo nam ne znači ništa; ono je nemo, zatvoreno u sebe; može nešto govoriti sebi, no insistirajući na tome da taj govor mi ne čujemo, to nije govor upućen nama, to je *soliloquium* unutar praznine. Tek u dijalogu unutrašnjosti dela sa onim što je van njega ono se potvrđuje u svom postojanju; koliko je ono pritom veliko i značajno to već nije sadržano u mogućnosti komunikacije, već u sadržaju što počiva u njemu i koji pretpostavlja visok stepen njegove razumljivosti koji ide dalje od pukog objašnjenja, a tada se već počinje imati u vidu njegova vrednost.

Bez obzira na to koliko se umetnici protive oslanjanju na tradiciju, koliko se teško i bezvoljno mire s tim da s njima ništa ne počinje od apsolutnog početka, insistirajući na tome njihova zasluga je u apsolutnoj novini, a istina je upravo u tome da apsolutne novine nema, da sve novo može biti dokučeno i shvaćeno samo u kontekstu prošlog, u kontekstu već poznatog čemu se svako tek nastalo delo hoće odupreti, ali, bez svesti o prethodnom umetnička dela ne mogu da postoje i žive u realnosti koja je uvek skup postojećeg. Sve to znači da istupanje protiv tradicije ima svoje granice, jer tradicija učestvuje u razumevanju dela svedočeći o onom što je bilo ali što nije nepovratno i prošlo.

Upravo stoga, umetničko delo nije ono što je umetnik hteo da ono bude, izraz čiste biti, nego ono što je postalo. Ono je stvar među stvarima, jedino, s malo drugačijim ontološkim statusom. U tom „jedino“ sadržana je i sva tajna umetnosti i zato najčistija dela nisu i najveća umetnička dela; ona postoje uvek u kontekstu. Umetnik uvek stvara umetničko delo, a ne bit umetničkog dela. Zato umetnička dela ne mogu opstati i trajati van njihovog istorijskog konteksta, van odnosa koji vladaju određenom epohom. Do onog po čemu delo jeste dospeva se, ne neposredno, već misaonim postupkom koji podrazumeva prethodno postojanje pojmova.

Ako se sve ovako nastavi, umetnici će biti tužna bića. Uvek se setim jednog mog (sada pokojnog) prijatelja, veoma talentovanog vršačkog pisca, kako ništa ne čita da mu teorija i višak znanja ne bi ukvarili talenat. A ja mi kažem: o, da, ni Fokner ništa nije čitao, samo svake godine jednom Bibliju, a ni Borhes, samo Dantea, u originalu, svake godine. A ti, ne znaš ni sleng vršačkih cigana.

Domašiti do prabiti umetnosti kao fenomena u njegovim istorijskim relacijama, potrebno je nešto više od primitivnog, atavističkog talenta koji odlikuje naše savreme pisce. Njih nije ukvarilo znanje, nego prostota, kao što je neobrazovanost i neznanje tehnike ukvarilo naše iole talentovane slikare. No, kome je danas do pisaca i slikara koji se nalaze na poslednjim stranama dnevne štampe (čak više ni u čituljama, kao u stara vremena, jer i

to treba platiti a njihovi srodnici iz svoje bede to ne mogu sebi priuštiti).

Naše vreme je sumorno, natkriveno olujnim oblacima bez nagoveštaja da može biti i drugačije, a ljudi povučeni u sebe, neželjni da bilo šta učine boljim jer potpuno iščezla je želja za znanjem koje je oduvek bilo jedan od bitnih konstituenta intersubjektivne komunikacije čak i među osamljenim pojedincima koji o bitnim stvarima makar nešto naslućuju.

d. Stanje stvari

Stvari nemaju formu ako im ona odnekud nije data. Mogućnost te datosti proističe iz nas, iz volje koja određuje odnose među stvarima i nema te mere koja može domašiti prostore unutar kojih se stvari susreću odmeravajući svoje granice suženim horizontima koje oblikuje već davno započeto vreme.

Ako nešto postoji, onda su to moralne vrednosti, ono što određuje ljude u kosmosu i njihovoj uzdržanosti pred bogovima, jer ničeg nema što bi bilo odnekud dato, a ne i viđeno i iz nutrine samih stvari uvedeno u unutar-svetsko trajanje.

Ako nešto postoji to su principi koje poštujemo, kojih se pridržavamo, i na kojima postoji ljudska zajednica. Mi smo, u suštini, mala konačna bića, bačena u svet i nemamo mnogo prava da se uzdižuću se nad stvarima, smatramo ni gospodarima svog sokaka, a kamo li sveta koji je nad nama i kojeg mi ne interesujemo od početka njegovog postojanja. Teško je shvatiti

sopstvenu ništavnost, a, u suštini, nije ni to najteže; najteže je s tim se pomiriti i u tome živeti.

Dok kroz prozor gledamo biljke koje rastu u bašti ne možemo se oteti utisku da su one nezavisne od nas, da imaju svoj život, svoj svet, svoje postojanje i da ih mi ne interesujemo. Svaka travka zna sve o sebi, zna da je svako može uzbrati, ali ona ne oseća nepravdu; ona zna da će rasti i dalje, zna da će njen koren produžiti privremeno joj prekinut rast. Ne postoji razlika između plemenitih biljaka i korova; sve su one jednake u prirodi. O njihovom statusu, o njihovom smislu u sustemu stvari, o njihovoj korisnosti ili šteti po istoriju baštovanstva, o unutrašnjoj prirodi bilja koja potiče iz korena a završava se u laticama cvetova ili njihovim simulakrumima, o svemu tome govorimo mi, baštovani, a pritom smo, u sistemu stvari, nebitni.

Naše bašte u sebi sadrže sve. Mi smo oni koji ih prepravljaju, prerađuju, a u suštini dekoncentrišu u razvoju koji je njihov unutrašnji put ka nečem što mi ne razumemo. Prevodeći vrtove na svoj put, mi zapravo menjamo prirodu. Mi činimo nasilje nad njom.

Tako treba razumeti i Epikura. On je spekulativno vršio nasilje nad vrtom. On ga je silovao s pozicija koje su vrtu bile strane. A u tom silovanju još je imao podršku i navodnih prijatelja, koji i tako ništa o prirodi stvari nisu razumeli, a ponajmanje o biti filozofije, već su samo s njim uz razgovor, jeli sir i masline i pijući razblaženo vino sa Rodosa.

Formalno, nasilje nad prirodom u vrtu činili su

robovi, nesvesni toga što zapravo čine. Oni behu samo izvršioci njima nepoznatog nauma. Filozofija beše delo slobodnih građana-robovlasnika koji su slobodu mislili drugačije no mi.

I potom, došli su neki da govorie o drugoj strani filozofije, kakvu Stagiranin „navodno“ nije znao. Stagiranin je znao sve, čak i ono što njegov Učitelj nije zapisao. Umro je u rodnom gradu na rukama majke, napušten od učenika, čak i od onog kojeg je po uverenju savremenika bitnim stvarima poučio. Ako se tako posmatraju stvari, Aristotel je najtragičnija ličnost istorije, pa i istorije filozofije, ako tako nečeg ima, posle njegove prve knjige *Metafizike*, ili posle uvida do kojih je dospelo Proklo vekovima kasnije i dovršio ono što je Stagiranin znao, a o čemu nije govorio, jer mu je Platon u nekom času možda previše rekao no što je trebalo.

Gde smo u svemu tome mi? Govorimo o filozofiji koju sve manje razumemo na tragu njenih velikih tumača kao što su Toma i Suares, govorimo o umetnosti koja je nastala tada ili kasnije, ili je bila i nije bila, govorimo o onom što jednako znamo i ne znamo, i pitanje koje se mora postaviti glasi: šta mi zapravo hoćemo?

Hoćemo li da nešto znamo, hoćemo li da nešto mislimo, ili samo se prepuštamo verovanju kako su naši prethodnici nešto više od nas znali, a što nisu hteli da nam prenesu ni u pojmovima ni u slikama?

Gde smo se obreli u času kad su sva učenja ili nedostatna, ili kruta da nam razjasne ono što bi nam nešto moglo značiti, ali mi i dalje nismo sposobni da se

zapišemo šta bi to nešto moglo biti? Sadržaj stvari podrazumeva uvek i njihovu istoriju a ono što je već postalo ne može više biti i istinito. A kako dospeti do onog što se nekad, kad je o umetnosti reč, smatralo estetičkim apriorijem, to je posebno pitanje i mi nismo u tom slučaju samo na tragu svesti istine o nečem što bi bilo ekstremno vremensko, već na putu pojma koji sebe morao bi misliti iz samoga sebe, ako je tako nešto u našem vremenu više uopšte moguće.

Zato svako umetničko delo, koje bi po prirodi stvari trebalo da bude izraz određene više harmonije, sadrži u sebi, kako Adorno kaže, mnogo problema. Participiranjem u istoriji ono prevazilazi sopstvenu jedinstvenost, i u delu se taloži ono što prvobitno ne beše u njemu, no dospeva u njega potom i tada se u vremenu konstituiše i tako menja prvobitne namere i potonja tumačenja čini relativnim, no u isto vreme domislivim. Do toga šta bi umetničko delo moglo po sebi biti, dospeva se samo refleksijom i na taj način otvara se jedini mogući dijalog umetnosti i filozofije.

e. Početak kao razlog umetnosti

U novo doba dolazi do uspostavljanja jednog posve drugačijeg odnosa čoveka spram prirode i stvari koje ga okružuju; kao *subiectum* on dospeva u središte sveg bivstvujućeg dajući svemu meru, i svojim novim mestom u svetu, kakvo dotad takvim nije bilo viđeno, omogućuje da se dospe do istine svega predstavljenog.

Upravo stoga Lajbnić može da odredi čoveka kao monadu koja u sebi sadrži sav svet, odražavajući ga tako što potom omogućuje Kantu da stvari odredi s obzirom na subjekt pošto je upravo moguće jedno saznanje *a priori* čime se stvara potpuno nova pozicija iz koje se saznaje svet stvari koje se naspram njega postavljaju a pitanje njihove predmetnosti postaje predmet istraživanja čistoga uma, jer su sad, za razliku od ranije, svi predmeti usmereni ka čovekovom saznanju koje po-prima najviše mesto.

Čovekova povesna egzistencija sada se određuje njegovim posebnim načinom odnošenja spram bivstvujućeg pomoću tehnike, te metafizika novog doba nije više nešto apstraktno, već istina našeg vremena. To je istina koju živimo i u tom življenju mi se uzdižemo nad stvarima i dospevamo u svet umetnosti čija dela su ontički i ontološki različita u odnosu na neposredne predmete kojima se suprotstavljaju.

Spram istine prirode sad se javlja pitanje istine umetnosti, a u naše vreme „čiste umetnosti“, koja postoji u suprotnosti spram njoj ranije, tradicionalne umetnosti, i sebe određuje kao *anti-umetnost*. Pritom, ne treba gubiti iz vida da uprkos svoj radikalnosti s kojom nastupa nova umetnost, ona u svojoj krajnjoj instanci ostaje temeljna mogućnost čoveka da na čulan način učini i izrazi njegov odnos spram sveta. Taj odnos spram sveta podrazumeva čovekov odnos spram drugih ljudi ali u istovremenoj razlici spram stvari, spram sveg neljudski bivstvujućeg, kao i spram sebe samog. Umetnost je

izvorno, početno stanje čoveka, originerni njegov odnos spram sveta, način govora kojim se iskazuje njegovo razumevanje sveta. Stoga Hegel umetnosti dovodi u ravan s religijom i filozofijom budući da je poput ovih način izražavanja, iako nižeg ranga jer ostaje u sferi čulnosti, no ostaje u ravni duha, te je organon filozofije, kako to kazuje Šeling.

Umetnost jeste način govora, ali koji se ne da dokučiti neposredno, te joj je potrebno tumačenje da ne bi od samog početka vodila u nespornost. Umetničko delo podrazumeva i zahteva tumačenje, kao što je ono potrebno razumevanju jezika hijeroglifa gde se ukazivanjem na bića i predmete prirode ukazuje na apstraktne pojave koji se neposredno ne daju sagledati, a ono za šta ne postoji reč, to je po prirodi svojoj nesaznatljivo. Zato umetnost mora da se prevodi, mora se transponovati u jednu drugu ravan koja je nama razumljiva na magijski, religiozni ili racionalni način.

Ako se umetnost dugo služila sredstvima prikazivanja, sad je u poslednja dva stoleća prešla veliki put, prošla duboku metamorfozu, te oni koji je nisu mogli pratiti, ne dokučujući u potpunosti njene izvorne namere (u njenim protestnim novim traženjima od novog viđenja impresionista do enformela), mogli su samo konstatovati da je nastupilo doba *anti-umetnosti*, što je svima bilo nesporno i očigledno, doba kojim je zavlдалo uverenje da je tradionalna umetnost definitivno prevaziđena, da se može govoriti samo o njenom kraju, jer dalje njeno sleđenje samo je izraz manira ali ne i načina na koji bo-

ravi ljudska istina o stvarima i njihovom smislu u prirodi i svetu u celini.

Bez odzira na sva osporavanja „stare“ i podržavanja „nove“ umetnosti, pokazalo se da sve nije baš tako jednostavno i jednoznačno: samo postojanje umetničkih dela, novih ili starih, ukazivalo je na pitanje o sudbini i daljoj egzistenciji umetnosti i do kraja razrešeno budući da se ne da u svom punom obimu do kraja i domisliti.

Sve vreme čini se nespornim makar to da umetničko delo nije neko dosad poznato prirodno bivstvujuće unutar sveta, stvar iz naše okoline (moglo bi i tako nešto biti, kako je pokazao Hans Arp, ali on je obraćajući se prirodnih oblicima predmeta njih u isto vreme i transformisao stavljajući ih u nove za njih kontekste); sve vreme nedvoznačno je da umetničko delo nije običan upotrební predmet, objekat koji zapažamo u našoj okolini i koristimo ga saglasno našim potrebama: ono je u pravom smislu ne-stvarno i zato su mnogi govorili, već od Ničea naovamo, da je ono zapravo laž, da ne sadrži u sebi istinu, ali da je takva laž koja sama sobom tematizuje istinu bića. Uostalom već je Platon govorio o umetnosti kao prividu i neistini. Svi oni koji su ustajali u odbranu umetnosti nastojali su potom da budu na drugoj strani, kazujući kako upravo umetnost izražava duboku istinu koja se porađa iz osnove duha ugrađenog u prirodu i svet.

Ali, pogrešno bi bilo reći samo da je umetnost laž, jer ona je izraz sveta u kojem nastaje, dakle jeste jedan način njegovog viđenja, i kako je jednom govoreći o

novoj muzici Adorno s pravom rekao, da u lažnom društvu umetnost mora biti lažna, da bi ponavljajući njegovu laž govorila istinu. A neko bi cinično ili ironično mogao tome dodati da svako društvo ima umetnost kakvu zaslužuje, jer kao što je Hegel govorio, da filozofija ne može preći granice svog vremena, tako, isto nešto moglo bi važiti i za umetnost.

Ono čemu se ja često vraćam, uvek je pitanje porekla i nastanka umetnosti kao temeljnog fenomena ljudskog opstanka. O tome pisao sam mnogo, oslanjajući se na radove Eugena Finka. Nije sporno da postoje fenomeni koji određuju ljudsko postojanje i prate čoveka kao konstante kroz svu istoriju, fenomeni kao što su rad, borba ili igra, te da su oni u tom smisne a-istorični, i da se mogu odrediti kao *temeljni* jer su bitni te ih stoga srećemo u svim epohama; koliko ih je zapravo to ni sam Fink nije jednoznačno i nedvosmisleno odredio: u svojim predavanjima iz 1955. on govori o pet fenomena, da bi nekoliko godina ranije pominjao još dva kojih u pomenutim predavanjima nema, ali se razrađuju u drugim njegovim spisima.

Mislim da se neće pogrešiti ako se uvek pored *rada, borbe, ljubavi, igre i smrti*, imaju u vidu *obrazovanje (paideia)* i *umetnost (techne)*. Činjenica je da pojam *techne* tokom istorije ima različit opseg, ali je i činjenica da traje i ne nestaje u potpunosti tako što bi se rastvorio u nekim drugim delatnostima specifičnim za čovekovu delatnost.

S mnogo razloga ostaje otvorenim i dalje pitanje da

li umetnost nastaje u jednom trenutku čovekovog duhovnog razvoja, u času kad se on uzdiže nad stvari, ili nastaje zajedno s njim i ostaje neodeljivi deo njegove biti. Ako se tako postavlja pitanje, ne može se zaobići i pitanje čemu ona uopšte, koji je smisao umetnosti u čovekovom životu, ako znamo da on se na pravi način određuje tek i jedino spram smrti, spram ništa kao svoje negacije, jer smrt je poseban fenomen i pravilno bi se moglo reći da ona nije fenomen, no zato je temeljni fenomen, budući da ona nema svoju antropološku dimenziju, jer, poput ostalih fenomena nije unutar čovekovog života, no nalazi se nad njim i bitno ga određuje.

U isto vreme, ako tako posmatramo stvari, umetnost dospeva u prvi plan jer upravo svojim postojanjem tematizuje i postojanje svih unutarstetskih stvari pa i sveta kao njihovog horizonta. U umetnosti se javlja to večno pitanje granice života, njegovog smisla, pitanje onog što nije, pitanje ništa koje se može misliti ali ne predstaviti. Sa takvim odnosom spram stvari ljudi su živeli u svim vremenima nastojeći da sebi s obzirom na vreme u kojem žive i njegova bitna svojstva odrede smisao, ali i granice umetnosti spram realnog sveta, da postavljajući pitanje potrebe umetnosti, ukažu sebi na to šta je to zapravo život koji im je dat i zašto im je uopšte i od koga dat.

Ako su se na to pitanje u ranijim epohama i nalazili odgovori, za koje su ljudi verovali da su manje ili više zadovoljavajući, danas se na njih ne možemo osloniti.

Ovo naše vreme je na mnogo načina posve drugačije vreme i do te mere se razlikuje od ranijih vremena, da odgovori koji se na njegova pitanja u njemu samom donose, moraju, takođe, biti potpuno drugačiji, potpuno različiti od svega što nam je poznato.

Ni na šta ne možemo se osloniti, nema gotovih rešenja, svemu se mora tražiti razlog, ali razlog koji je kao razlog izrastao iz ovog vremena, u mnogim aspektima poslednjeg vremena u odnosu na sve što mu je prethodilo.

Vraćamo se onom starom pitanju: *umetnička dela postoje, kako su ona moguća?* Dugo se stavljao naglasak na tom *kako* i pritom smatralo da se pitanje može razrešiti stavljanjem naglaska na heteroontološku prirodu dela. Ono je po svom načinu postojanja drugačije od prirodnih stvari i već time, imajući drugačiji način postojanja, tvori jedan drugi, spram realnosti drugačiji svet zajedno s delima koja mu po biti sa-pripadaju.

No, u naše vreme naglasak se pomerio na prvi deo pitanja koje je u prvi mah bilo neupitno. Polazilo se od tog da dela *postoje*, ali, da li ona *zapravo postoje*. Sve više je onih koji će se složiti da dela samo na poseban način postoje, i to ona koja su do nas došla iz ranijih epoha. Međutim, može se tvrditi da umetnička dela danas više i ne postoje, jer više ne nastaju.

U tom smislu, u odsustvu dela, nema više ni umetnosti. Ona, na izvestan način, postoji kao nešto što pripada prošlosti, jednom drugom, ranijem vremenu (ili, čak, bolje bi bilo reći: ranijim vremenima), ali nama sve

manje znači pošto ta dela više ne pripadaju današnjici, ne konstituišu je, pa nisu više u životno bitnom dijalogu s nama.

Naše vreme nema potrebu za umetničkim delima; ona se izučavaju, no u njima se odavno više ne uživa; ne oseća se potreba ni za umetnicima, za onima koji bi nova dela stvarali i uvodili ih u realnost obogaćujući je i usložnjavajući. Nastupila je oseka potrebe za umetnošću. Ljudi su zaokupljeni posve drugim stvarima tonući sve više u prostor/svet koji nije i mera njihovog života.

Ostalo je, možda, samo još jedno pitanje, pitanje razloga, onog sto je Lajbnic određivao kao *ratio*. Ne možemo ne govoriti o tome kako smo u ovu situaciju dospeli. Postoje već duže vreme dva odgovora: prvi, *o onom o čemu se ne može govoriti, o tome treba ćutati* (Vitgenštajn), i jedan drugi, malo noviji: *upravo treba govoriti o onom o čemu se ne može govoriti* (Adorno). A možda dolazi, ili je već došlo, vreme za traženje jednog trećeg odgovora?

f. O potrebi umetnosti

Umetnost je potrebna? Kome, zašto? Zakasnelim teoretičarima koji još misle da su i estetičari i da nešto bitno govore o umetnosti o kojoj zapravo ništa i ne znaju, a to što znaju učili su ih tome nevični ljudi. Zašto?

Danas oni „teoretišu“ o svemu i svačemu – za šta ih angažuju, za šta ih plate oni kojima su potrebni za vanumetničke ciljeve; pogledajte samo te asocijacije

umetničkih kritičara. Oni hoće pare za projekte. Pisaće o svemu, samo da im se plati neka crkavica da mogu kupiti škembiće. Zato danas likovna kritika ne postoji, ako je i ima, ona je ili korumpirana, ili nije nikom interesantna.

Da ne bude zablude: sa knjiženom kritikom još je gore – to je decenijama negovana i usavršavana prostitucija najnižeg, uličarskog ranga. Poslednji provincijski neobrazovani amalini bez znanja ijednog stranog jezika postaju književnici, a bezdarni nepismenjaci pesnici; književne nagrade koje tu jedni drugima dodeljuju najbolje potvrđuju to stanje intelektualne i duhovne bede. Svako će reći: *pa šta!* To je simptom našeg novog vremena koje voli da se s budalama šali.

Živi se u svetu u kojem nije bitan ni odlučujući faktor realnosti, već naspram nje samo pojava, nešto maglovito lebdeće u vazduhu, privid realnosti. U takvoj situaciji, što može izgledati krajnje paradoksalno, ideje o umetnosti, svest o njenoj mogućoj delotvornosti, postaju aktuelne; sve se nalazi u igri. Kovitlac pojmova, stavova lišenih osnovnog smisla, nedomišljenih projekata, obrušava se na pojedinca i on unezveren, poražen mnoštvom pojava koje ne razume, počinje u sve da veruje, gubi svoja ranija uverenja, počinje i sam da lebdi u praznini čiju prirodu ne poznaje, ne shvatajući da ona sama ima iza sebe geometrijski izgrađenu pozadinu koja sadrži mnoge odgovore, ali do kojih se samo pustom željom ne može dopreti.

Svet realnosti (koji se osporava u ime stvarnosti) i svet privida počinju da se prepliću na takav način da

nejasno postaje i samo postojanje onog što bi nekom trebalo u životu biti oslonac, a što se u ranijim epohama nije ni tematizovalo jer se samo po sebi u svojoj nužnosti pretpostavljalo. Jer, šta je sad samo postojanje, čemu svest o njemu, ako ga mislimo konsekvantno na tradicionalni način kao osnovu onog što bi trebalo da jeste (a što se sad pokazuje kao ono što apsolutno nije), može poslužiti u neizvesnom trajanju?

Tradicionalni načini procenjavanja odnosa među stvarima i samog života unutar njih, kao i posledice koje iz svih uzajamnih susreta slede, sve manje imaju smisla. U neizvesnom vremenu uslovljenom neodredljivošću, pojedinac se oseća krajnje pometen, ne zna kuda da krene, jer svi smerovi krajnje su nepouzđani, vode u neku nigdinu koja se ne da opisati do sada poznatim pojmovima. Da konfuzija u kojoj se nalazi bude još veća, on zapravo ne zna ni gde se on sam nalazi, gde bi mogao naći ma kakav orijentir u svetu koji nema orijentira (a što on ne zna, jer ne zna da su ih pre njega vešti manipulatori već izbrisali).

Šta čovek može činiti? Jedino što mu u prvi mah preostaje jeste da izađe iz svoje izolovanosti neposrednom okolinom u ono što joj se već od davnina suprotstavlja. Može se obratiti, i to mu preostaje, svetu umetnosti.

U umetnosti čovek može, doživljavajući na drugačiji način neposredne stvari, koje su mu se činile poznatim, a zapravo nisu bile nimalo poznate, naslutiti sebe u jednom novom odnosu koji bi mu otvorio put što vodi

sagledanju onog što jeste, a to što jeste upravo je ono što svima beše vekovima skriveno.

Ta skrivenost skrivenog nije neka omaška u čovekovim traženjima; nije ni neka kosmička greška, ni usud koji je sve ljude bacio u prostore ispunjene nevoljama i nemoći da se prevaziđe ono što ih ugrožava.

Ljudi su prihvatili, a da na to nisu bili osuđeni, da se bave malim stvarima, da se zadovoljavaju neznatnim uspesima i životom u samouverenju kako čine to što jedino je moguće, a u isto vreme dovoljno da se dato doživi na način koji je, realno gledano poluljudski. Živeti na način čoveka, živeti na najviši način, dato je retkim pojedincima. To traži i žrtve i spremnost da se bude i na gubitku, ali na takvom gubitku koji se ne može izbeći ako se hoće biti svoj. Malo je onih spremnih da ne prave kompromise zarad malih dobitaka. Malo je i ljudi koji to po svojoj biti ostaju i jesu.

Upravo stoga, umetnost se može pokazati u svojoj potrebnosti onima koji su spremni da za nju se žrtvuju a ne da se njom podlački okoriste. Razume se, kad se ona gleda na ovakav način, teško je ne pasti u sociološku ravan razgovora. Potrebnost umetnosti podrazumeva i nešto daleko više od pada u svakodnevnost. Umetnost ne pripada svakodnevnosti. Ona je uzdignuta iznad nje. Svet umetnosti je poseban svet, svet koji ovom u kojem ljudi žive daje smisao i odnos spram njega omogućuje da shvati se ta *differentia specifica* koja omogućuje da se dokuči smisao života iznad prizemnog života, onaj život pravoga smisla, a u tom slučaju, za umetnošću postoji

trajna potreba.

g. Ima li naše vreme budućnost

Zatekli smo se u vremenu koje ne pruža mnogo nade zagledanima u budućnost, ali ne prestaje da stare misli odeva u nove oblike; sve doskora što beše poznato, sada je nepoznato, dok određeno živi u neodređenosti, a ljudi traju u nenadno nametnutom im rastrojstvu i niko ne trudi se više da misli o onom što bi moglo biti, jer, sve manje razume ono što trenutno makar kao privid jeste. Pojmovi nisu samo izgubili značenja, već i smisao sopstvenog postojanja. Kome je još do istine i postojanja u sigurnosti, kad oni su nestali zajedno sa svim predvidljivim i bliskim im oblicima postojanja?

Iz ovog što jeste, vreme se ne vidi u svojoj celini već je samo jedva slutljiv fragment, nezavisan od drugih delova trajanja. Upravo stoga vreme je postalo pusto *sada* bez budućnosti, praznina koja sve uvlači u sebe, rastvara i preobraća u beskrajno ništa.

Samozavaravanje je jedini preostali način da se izađe iz pogrešne realnosti, pod pretpostavkom da se negativno prevladava samo negativnim, ali, znano je svima da nemoguće je, u ovo doba, dugo pripremano, bez uticaja i najmanje slučajnosti, izaći iz ne-vremena i stupiti u nove prostore koji se moraju iznova graditi za vreme buduće.

Ima li izlaza iz košmarnog sveta koji sam sebe iz sebe sada porađa otuđen od opštih vrednosti? Ove poslednje dugo su stvarane, ali bez mehanizama

samozaštite. Dugo se nije verovalo da je potrebna visoka zaštita vrednosti od sistematske ugroženosti. Dugo se verovalo da vrednosti same po sebi su održive, nedvosmisleno sposobne da prežive mene vremena jer su se nad njima nadnosile u različitim epohama.

Sada je došlo do situacije u kojoj se postavlja pitanje da li iko još nastoji da sagleda novonastale opasnosti po celinu ljudskog opstanka i ono što sagledano je u njihovoj osnovi može konstruisati kao principe mogućih izlaza i puteva u novu ravan koja bi bila više od puke realnosti, koja bi bila stvarnost u kojoj svoje mesto zadržava i svet umetnosti sa delima ranijih epoha ali i onima koja ovog časa u dijalogu s njima nastaju.

Pitanje koje se ovde postavlja moralo bi imati pozitivan odgovor, no takav odgovor se sada jasno ne nazire. Istina, postoje nagoveštaji mogućnosti kretanja s ubeđenjem da neki ishodi čak lebde i u vazduhu, no kako ih domašiti, kako iznova otvoriti doskora zatvorene prostore noosfere koja je ljudima jedino spasonosna, jer sadrži u sebi ne samo dostignuća prošlosti već i mogućnosti otvaranja novih smerova u vreme buduće.

4. Ciljevi umetnosti

a. Konačni ciljevi opstanka

Pretpostavlja se da ljudska delatnost nema neki prednameren cilj, a i ono što je uslovljeno nekim ciljem bi se moglo imati u vidu kao neki cilj konačni cilj, samo po

sebi nije konačnim ciljem uslovljeno budući da ljudska delatnost nije uvek uslovljena ciljem. Činjenica je da u mnogim slučajevima nije uslovljen namerama, te bnjegova delatnosti i nije uslovljena određenim ciljem. U isto vreme cilj je počelo ljudske delatnosti a to bi značilo da čovek deluje s obzirom na određen cilj.

No, čovek se razlikuje od svih drugih bića time što vlada sopstvenim postupcima zahvaljujući razumu i volji. Ava čovekova delatnost priostiče iz njegovih sposobnosti koje su u saglasju sa svojim objektom. A to znači da se ljudska delatnost vrši radi određenog cilja (Sth. II. 1, 48), mada ono što određuje cilj treba da postoji pre stvari. Jer određenju svakog cilja služi ne potencija no akt, budući da je cilj samo spoljašnji uzrok. A budući da cilj postoji ugrađen u čovekove namere, on prethodi stvarima i određuje ljudske i moralne akte.

Živimo u ovom svetu koji ne možemo odrediti ni mi, a čak ni oni koji su ga nama projektovali jer im je sve izmaklo kontroli. Zato je ovo vreme vreme neodređenosti, daleko od onog u kojem su se neke delatnosti i njihovi odnosi mogli sagledati na nedvoznačan način i mogli omogućiti da se u takvom svetu adekvatno reaguje.

Da li se može reagovati na zahtev koji podrazumeva beskonačnost ciljeva? Da li negovo poricanje podrazumeva odbacivanje dobra kao takvog? Mi tu ulazimo u složene sporover, posebno, kad je reč o dobru kao takvom. Šta je *dobro*? Beslonačnost, kao takva, pa i beskonačnost ciljeva protivrečna je njenoj prirodi.

Ako je tako, ona treba priznati da treba da postoji jedan konačan cilj.

Šta može biti taj konačan cilj u našem životu? Tu se ukrštaju i razilaze sva shvatanja. Ne da nema pravila, ne da nema nekog mogućeg ishoda – sve se usložnjava već samim tim što smo tu već na stranputici. Mi smo se udaljili od osnovnog pitanja, od osnovnog puta. Trebalo bi se složiti sa tim da prihvatanje beskonačnog kao takvog jeste i u odricanju dobra kao takvog, i da u tom slučaju dobro postoji u funkcijici cilja, ali da ako bi ne bilo konačnog cilja, mi ne bismo ništa ni želeli, i nakakvo naše delanje ne bi imalo svoj kraj. A priroda dobra je takva da iz njega ističe mnogo a ono ne proističe ni iz čeg. Zato dobro ima svojom prirodom cilj, a najviše dobro konačni cilj.

No, možda, to najviše nije nama svima dato. Mogli bismo se zadovoljiti tim što bismo se rekli da se teeba zadovoljili nekim konačnim ciljevima, a koji bi po rečima Avgustina bili u zadovoljstvima, miru, darovima prirode i vrloj delatnosti. No, konačni cilj može biti u raznim navedenim momentima i nije do kraja jasno na čemu ćemo se zaustaviti. Cijl bi morao biti jedan i ne može se prihvatiti više konačnih ciljeva.

No do čega smo zapravo došli? Mi živimo u vremenu koje jeste nestabilno, ali i mnogovektorno omogućujući nam da se krećemo u raznim smerovima a da nemamo ni jasne ciljeve ni svest o tome da bi ciljevi uopšte trebalo da postoje. O krajnjim ciljevima u ranijim vremenima, posebno u vreme Tome Akvinskog, stvari

nisu bile sporne. Sve je bilo jasno, određeno svešću o nespornom postojanju Boga. Danas, kad već više od stoleća sve je dovedeno u sumnju i opovrđnuto ne bitnim argumentima no relativnim uneutemeljenim skazima, ne može se govoriti o nekim konkretnim a još manje apsolutnim ciljevima.

Sve je dsovedeno u pitanje pa i smisao ljudskih ciljeva i njihove konačnosti kao orijentira. Stvar je u tome što živimo u drugom svetu od onog koji su gradila ranija vremena. Taj drugi svet više nije u kontekstu ranijeg i njegov makar mogući delimični nastanak, a u koji peroriv svoje volje ulazimo, teško je razumeti i moramo biti svesni da on nije naš, da se on nas opšte ne tiče; mi smo u njemu neznanci. Nalazimo se u hladnom i praznom prostoru koji ne podrazumeva granice naših mogućnosti.

Šta sad nam kazuje konačnost? Ima li nje kad je reč o dobru ili o onim vrednostima na kojima su počivale ranije epohe? Živimo u svetu subkulturnih tokova koji određuju naše vreme, tokova koji nas prekrivaju svojim surogatnim vrednostima, živimo u svetu koji je rasplavljena masa reči i pojmova koji su izgubili svaki smisao i u kojem nam se nameće da nešto iz starih vremena ima još neki daleki odsjaj, a mi dobro znamo da sve što nam se nameće jeste zapravo smišljena laž, no mi, retki pojedinci, odupiremo se, nastojima da budemo protiv struje, nastojimo da se odupremo pritiscima sistema, a svi drugi plivaju u žabokrečini i svojoj samodovoljnosti koju je načinila postojeća vlast .

Jasno je, nije lako plivati u bistrim vodama, još teže plivati uzrečno. Prave reke su planinske. Jesu i izvorne u lepim brdima, ali, retki su oni koji mišljenje stvari dovode u ravan onog što je prirodi najviše. Živimo u nemilosrdnom vremenu. Niko nam, ni onaj Najviši, ne može biti na pomoći. Ne samo stoga što mi to ne zaslužujemo, već stoga što mi u svoj svojoj pasivnosti, ne želimo da se probudimo i sebe sagledamo u ogledalu vremena. A niko nam ne može pomoći ako sami nismo spremni da sami sebi pomognemo i uzdignemo se sebe, nad prazninu koja bi nas i tako peogutala i oprogla da nije vere.

Vreme jeste surovo. Ali najsurovije je prema onima koji ga ne poštuju.

b. Opstanak u vreme bez umetnosti

Pretpostavlja se da ljudska delatnost nema neki prednameren cilj, a i ono, što je uslovljeno nekim ciljem moglo bi se imati u vidu kao neki cilj, konačni cilj, koji sam po sebi nije konačni, imajući u vidu da ljudska delatnost nije uvek uslovljena ciljem. Činjenica je da u mnogim slučajevima cilj nije uslovljen namerama, te njegova delatnosti i nije determinisana određenim ciljem.

U isto vreme cilj je počelo ljudske delatnosti a to bi, opet, moglo značiti da čovek deluje s obzirom na određen cilj. Ko bi se, u takvoj situaciji, rešio da nešto kaže protiv našeg vremena u kojem niko više ne zna se ni koji su pred nama ciljevi, ni koji je smisao sve naše

delatnosti, ni šta mi uopšte možemo činiti da bi bilo šta mogli učiniti što bi bilo smišljeno i svrhovito? Posebno pitanje je i u tome šta je to što bi bilo svrhovito, šta to u našoj deklatnosti ima bilo kakvu svrhu. Svako će reći da ono što jeste i postoji jeste dobro, reklo bi se, skoro, idealno, jer za bolje od toga niko i ne zna.

Odista, u ranijim vremenima, u ranijim epohama koje su zapamćeneostale u našem sećanju na mnogo raznih načina, zavisno od toga kako ih mi tumačimo i kako ih vidimo s obzirom na naše često lične, partikularne ciljeve, bilo je, na opštem planu, i kratkotrajnih vremena mira među narodima, ali i velikih ratova, posebno u vreme Renesanse, kad je u borbama tamnošnjih kneževina krv tekla do kolena, da danas iz našeg ugla posmatranja i nije jasno zbog čega su oni uopšte ratovali, osim zbog svojih sebičnih ciljeva, a su se, što jeste paradoksalno, gledano iz ovog našeg ugla, u isto to vreme stvarala velika umetnička dela koja čine našu istoriju umetnosti.

Ljudi su u tim ratovima umirali, ginuli, niko na to nije obraćao pažnju, kao ni danas kad neki gubitnici neće ni da sakupe svoje mrtve, a, s druge strane, na italijanskim dvorovima radili su umetnici, stvarali iz našeg aspekta epohalna dela a da nisu znali ni za smrti onih koji su umirali oko njih. Šta na sve to možemo reći sem da su umetnici tog vremena realizovali velike predstave sveta i kosmosa a da sami nisu bili „od ovoga sveta“.

Današnje vreme nije takvo. Ima ratova, ali ne stvaraju se velika umetnička dela. Ima umetnika, ali oni ne žive u realnim svetovima, možda prebivaju u nekim imaginarnim intermundijama, ali teško je reći da nas od tuda dotiču i da nam nešto kazuju. Drugim rečima: vremena ratova i vremena mira ne utiču na stvaranje umetničkih dela i razvoj sveta umetnosti, jer, unutar njega razvoja nema. Istovremeno, nema ni velikih umetnika, poput onih koje su iznedrile ranije epohe. Današnji umetnici su isporučioi onog što im je zadato i za šta su plaćeni od sistema koji ih je iznedrio; dalje od toga oni ne idu, niti mogu. U suštini, njima do sebe i nije mnogo stalo, niti imaju nameru da učine više od onog za šta su plaćeni. Zato oni nisu umetnici. Oni su samo zanatlije kao što takvima behu u najstarija vremena i to su ostali, a u promenjenom vremenu izdvojili su se oni koji jesu umetnici, onakvi kakvima ih mi danas smatramo.

Svako vreme ima svoje mere, i svako vreme ima ono što zaslužuje. Mi živimo u među-vremenu koje ne poznaje velike vrednosti ali nije ni spremno da do kraja prizna padove koje je spremno da podnese. Živimo u tom *među*, koje zapravo nije ničem određeno ni uslovljeno.

Razume se, da li je ovo samo neko *među-vreme*, ili vreme koje će dugo trajati između dva prava vremena koja mi ne vidimo niti možemo da ih vidimo i odredimo. Mi ne možemo da do kraja razumemo prirodu i bit ranijih epoha, njihove vrednosti i cljeve koji su ih određivali, a u odnosu na ovu u kojoj se nalazimo.

Mi možemo samo da živimo u kontekstu prošlosti i razumemo ono što je bilo, i to samo donekle, u krajnje ograničenom aspektu, ali ne i ono što nadolazi i što bi moglo da bude. Mi smo potpuno dređeni sadašnjosti iz koje ne vidimo ni izlaz, niti smo u mogućnosti čak da se i unutar nje snađemo kad prede nas iskrсну određeni problemi koji mogu biti krajnje jednostavni, svakodnevní. Sve o čemu govorimo svodi se na razgovor o onom što već beše, i kako to što tad se navodno dogodilo, mogli bismo razumeti. Naše mišljenje je mišljenje prošlog. Mi malo od toga i razumemo. Ali i ne trudimo se da domašimo mišljenjem ono što jeste, a kamo li ono što je u njegovoj osnovi. No, razlog tome je posve van granica neposrednog razumevanja stvari. Možda ljudi deluiju previše opuštено, neodgovorno i ne trude se da makar imalo razumeju bit situacije u kojoj se nalaze. Uostalom, zašto bi se i trudili, kad ništa ne mogu izmeniti, kad su nemoćni da ma šta promene i sebi stvore makar mali, ograničeni prostor u kojem bi se osećali ljudskim bićima na istinski način. Možda bi im u takvoj situaciji svet umetnosti i beg u njegove prostore i bio neki spas, ali, oni ga niti vide, niti su svesni smisla toga da bi mogli nešto učiniti boljim za sebe kao pojedince ophrvane nedaćama čije poreklo im je skriveno. U ovom poslednjem je i zamka koju oni ne primećuju, ali koja ih drži zatočene u praznini ophrvane sopstvenim teškoćama na marginama života u neizvesnosti izazvanoj raspadom osnovnih društvenih vrednosti.

U isto vreme, čovek se i dalje, po prirodi stvari, razlikuje od svih drugih bića time što vlada sopstvenim postupcima zahvaljujući razumu i volji. Sva čovekova delatnost proističe iz njegovih sposobnosti koje su u saglasju sa svojim objektom. A to znači da je ljudska delatnost usmerena uvek nekom određenom cilju (*Sth.* II. 1, 48), mada, ono što određuje cilj po prirodi svojoj trebalo bi da postoji pre stvari. Jer, određenju svakog cilja služi ne potencija no akt, budući da je cilj samo spoljašnji uzrok, i kako budući cilj postoji u čovekovoj nameri, on prethodi stvarima i određuje ljudske i moralne akte.

Ko bi se usudio da kaže nešto protiv našeg vremena? Ko bi poricao da živimo u doba koje je nama s obzirom na ono što jesmo, a u stanju da domašimo ono što sve vreme moralo bi da našem življenju bude najprimerenije?

Svako će reći da je ono dobro, po prirodi svojoj idealno, jer za bolje nisu, oni koji bi hteli o njemu govoriti, ni čuli. Odista, u ranijim vremenima bilo je velikih ratova, posebno u vreme Renesanse, kad je u sukobima, posebno italijanskih kneževina i sitnih kraljevina, krv tekla do kolena, narod se borio, umirao je, a da u većini slučajeva nije znao ni zašto ni zbog čega, no, u svakom slučaju, smatralo se da je to u interesu vladara; upravo tada, nastajala su velika umetnička dela na dvorovima gde slika naroda sitnih gubitnika nije postojala, jer, narod nije postojao na delima umetnosti, kao što nije postojao ni u narednih nekoliko stoleća koja

su znala i slikala samo veličinu pobjednika bitaka koje često sami nisu ni vodili sopstvenim rukama.

Današnje vreme nije takvo; ima ratova, ali, ne stvaraju se velika umetnička dela. U isto vreme, narod se, takođe, ne nalazi na slikama savremenih umetnika, mada je njihov glavni protagonista, i zato, s pravom ostaje otvoreno pitanje: *šta je to uopšte narod*.

Pre samo jednog stoleća to je možda i bilo jasno, kad su se pojavili teoretičari socijalnih borbi i oni koji su voleli da raspravljaju o tome ko je bio subjekt i nosilac klasnih borbi u istoriji, ili, činilo se da je mnogima to tada bivalo jasno; ali, danas se društvo do tog vremena raslojilo, da pitanje naroda postalo je samim umetnicima nejasno. Nije nimalo slučajno što su se umetnici povukli u sebe i počeli da stvaraju dela koja više ne odražavaju njihov odnos spram sveta, već sam svet koji ni oni više ne razumeju, jer njim ne vladaju. Počeli su da se ograničavaju malim, svakodnevnim stvarima, na njihovim platnima pojavljivali su se neidentifikoni, često unakaženi portreti nepostojećih osoba i izmišljenih predela koji su se prelivali u neodređene mase svetlosti smešane s mutnim bojama. A svetost, jeste svetlost i kad je ona prava, ona ne voli ni s čim da se meša, jer ona je bitinog što jeste, njegova poslednja pozadina i poreklo svega.

Ovo ni u kom smislu ne znači da tu postoji neka neposredna veza između nedaća u koje su dospeli umetnici (jer za to im niko nije kriv) i principa samog umetničkog stvaranja. Nedaće nisu inspiracija (mada bi

neki voleli da se na njih pozovu u oskudna vremena). Da, mogu i biti, setimo se *Gernike*, ali, ovi naši „umetnici“ malo mi liče na autora pomenutog dela (a o kojem imam posebno mišljenje, no ovde nije mesto da o njemu, kojeg smatram krajnje kontroverznom ličnošću i govorim).

Mi imamo posla s ljudima koji žive u subkulturnim tokovima iz kojih se ne mogu uzdignuti do onog što je *umetnost kao takva*. Odista, o čemu mi možemo danas raspravljati? O umetnosti? Da. O umetnicima? Teško. U suštini, ne, oni toj sferi nebesnog gde nastaje ono što stremljenju večnom ne pripadaju, oni su van sveta umetnosti. Čisti šoder, što bi rekao jedan moj pokojni prijatelj.

Daleko je ozbiljnije i sudbonosnije pitanje koje se pred nas postavlja: *ima li smisla živeti van sveta umetnosti*, a to onda podrazumeva pod-pitanje: ako smo se već našli u takvoj situaciji, nismo li sami doprineli tome da se postavi to pitanje, i nismo li sami krivi za sve posledice koje iz njega slede, jer mi jesmo jedni, a odgovora je mnogo.

c. Jedan mogući odgovor

Svi govore da smo potopljeni u žabokrečinu koja se zove sub-kultura. Samu sub-kulturu teško je odrediti, jer ne daju se lako nazreti njene granice, budući da joj se izgubila alternativa i ona se pretvorila u neku lepljivu sklisku masu u kojoj je zarobljena ljudska svest što s vremenom sve više gubi dodir s realnošću.

Ljudi više ne znaju za nešto drugo i drugačije od onog čime su u potpunosti zahvaćeni; a to navodno „drugo“ ako je tako nešto i postojalo doskora, povuklo se u nepoznatost. Za kratko vreme izgubljen je odnos spram drugog i drugačijeg, izbledela je svest o mogućem i nužnom distanciranju od medijima nametnute svakodnevice koju čine trivijalnosti i nove lažne potrebe što odvlače čovekovu pažnju od onog što behu sve vreme njegove istinske potrebe.

Ali, ignorisati sub-kulturu, još je mnogo pogubnije i istovremeno sve teže ako se hoće opisati samo stanje stvari o kojoj je ovde prvenstveno reč. Srećemo se s jednom novom pojavom, nepoznatom ranijim vremenima; tako nešto posledica je raslojavanja svesti o strukturi sveta i sve teže ljudi se u njemu snalaze, sve teže uspevaju da sagledaju uzroke onog što ih sa svih strana zapljuskuje i sputava. Naše vreme nije pogodno za one koji još kritički mogu da misle a kojima je zajednička pripadnost prethodnoj generaciji s kojom dele iste poglede na svet koji vide kao svoj i sebi znan a iz kojeg donose duhovne vrednosti što su ih oblikovale (i u kojima su vaspitani) u novo vreme kojem više ne pripadaju. Može se s razlogom stoga konstatovati i ponoviti: *mi* (mislim na našu generaciju) *živimo u svetu kojem više ne pripadamo*.

Na sve što se dešava, na agresiju, primitivizam, arogantnost i nepoštovanje duhovne tradicije i istorije svoje zemlje, od strane novog pokolenja, ne možemo ne reagovati; ako ne drugačije, makar ćutanjem i neprihvatanjem onog što nam se natura kao nešto jedino moguće.

Spadamo u one retke koji su još uvek svesni toga da sve može biti i drugačije i da privid u koji smo bačeni nije i jedina realnost. Sub-kultura nas je preplavila. Postala je novi svet koji nije vrli.

Ako išta možemo činiti, u preostalom, ograničenom prostoru. to je da se trudimo da budemo ozbiljni, dosledni u svom delovanju i odgovorni za svoje postupke. Iako smo, gledano *sub specie aeternitatis*, u svetu trajanja, nebitna bića, kao i svi, a ovaj naš zemni život pritom je prekratak da bi mogao otvoriti njemu sve moguće horizonte, potrebno je sve činiti da se ne padne u reku koja vodi u ništavilo življenja.

Ako je sve već tako, ako smo dovedeni, ne našom krivicom, do ruba smisla, vratimo se samim stvarima, vratimo se onom što nam je raspoloživo i dostupno u oblasti naših zemnih moći. Vratimo se onim vrednostima koje su u svetlu *techne* i *paideie* činile istinsku osnovu našeg opstanka koju je odlikovala humanost i gradile najviša ljudska načela oblikujući naš duhovni svet ograđen od svakog primitivizma i banauzijskih manira.

Sagledajmo makar u čemu je smisao malih stvari jer one jesu paradigma onih najvećih i većini ljudi danas nedomašivih i mislima nedokučivih. Živimo, vreme prolazi, a kakvo je to vreme, mi o tome sve manje razmišljamo, verujući da ono jedno je i isto, da ništa se u njemu ne menja, da onakvo je kakvim smo naučili da ono bude; a nije tako, sve se u njemu menja, neprimetno kao što talasi mora zapljuskuje puste uvale tamo gde ljudi nema i laga-

no menjaju predeo, polako, no čineći ga zauvek drugačijim i drugačijim.

To naše poniranje u život, nošeno ranijim iskustvom, čuva u sebi stara pitanja kao i niz starih odgovora koji sad imaju samo jednu svrhu: da omoguće trajanje u novom svetu koji nam je nametnut, a protiv kojeg se naša duhovna unutrašnjost opire jer sluti kako narasta pritajena laž smišljeno uneta u sadašnjost.

Mi i dalje nastojimo da govorimo o umetnosti čije nam je postojanje bilo nesporno; no o kakvoj umetnosti danas je reč? To je osnovno pitanje. Ima toliko toga što nam pred očima prolazi dok prebivamo u ovom smutnom vremenu da svako (ko toga je svestan) hteo bi da zna ima li ikakvog smisla govoriti o onom što doživljavamo zamišljeni nad granicama trajanja koje nije naše već samo je senka tužnih ishoda neuspešnih nam pokušaja da izađemo iz ove ljuštore u koju nas je zatvorila i obmanjujuće zarobila savremena efemerna dnevna društvena politika?

Da. Često ističemo činjenicu kako uporno govorimo o umetnosti u vreme bez umetnosti. Ali, šta to zapravo znači? Normalno, postavlja se uvek, i u prvom je planu, to pitanje umetnosti što teži tome da nadvlada vreme. Govoriti i dalje o njoj, to je za neke možda već postalo trivijalno i svi će takav stav prihvatiti kao aksiom u svojim raspravama, no niko neće nešto posebno, nešto drugačije istaći, a što bi bilo odlučujuće za samu stvar umetnosti i naš odnos spram nje. To je već dovoljan razlog da, ne predavajući se svakodnevici i blagom očajanju kojim smo u njoj zahvaćeni, ne izdamo onaj

najdublji deo sebe koji živi u opiranju, u nastojanju da se pliva protiv struje, da se bude drugi i drugačiji, da se bude na nivou vremena koje je s one strane ovog vremena.

Kako govoriti o umetnosti ako nje kao takve u ovom času nema [ne s obzirom na tradiciju i prošla vremena koja su do nas donela dela ranijih epoha (u mnogo slučajeva srećnijih od ove naše), već u tom smislu što ne nastaju više *nova* dela koja bi s ranijima bila u dijalogu]; kako govoriti o onom što jeste, što je najbitnije, najodlučujuće, a samo po sebi nalazi se s one strane ovog našeg od iskona raspolućenog bića.

Zašto, a to je već drugo pitanje, zašto i dalje uporno i tvrdoglavo govoriti o onom čega nema, a moralo bi na čvrstim temeljima postojati već po prirodi same stvari, jer postoje te dve strane naše prirode, nadnete nad vreme, nad njegovom pustom, do kraja nedomišljenom osnovom.

I, konačno, kako se možemo osećati, našavši se u situaciji da govorimo o nečem nepostojećem, što bi donekle moglo da nam se otvori kao supstancijalni problem, ali što zapravo, po sebi i nije, jer nije nikakav originerni problem, ako jednostavno nije. A, u isto vreme, sve što jeste - na neki način uvek i jeste - i pritom sve je postavljeno na kartu koja možda nije ona dobitna, ali nije to ni ona karta koja se u igri sveta jednostavno može na lak način izgubiti. S tom kartom neko nad nama ozbiljno računa čekajući da budemo neoprezni i prepustimo se letargiji. Biti budan i slušati zov koji dopire iz sveta umetnosti zahtev je koji se ne može prenebregnuti.

Na putu razumevanja suštine umetnosti i umetničke delatnosti moguće je biti samo u slučaju ako se izađe van granica ustaljenih shvatanja, ako se misli drugačije od uobičajenog, na način kako to čine umetnici rizikujući da im sudbina bude razna: da ih neki smatraju velikanima a neki otpadnicima. U svakom slučaju, časno je i jedno i drugo. Važno je biti s druge strane, misliti drugačije i time otvoriti prostor u kojem će se svetu realnih stvari moći suprotstaviti svet umetničkih tvorevina. Ta razlika omogućuje da se čoveku otvori put do onog što u svetlosti proplanka pokazuje se kao jedina istina.

5. Granice mogućnosti stvaranja

a. Stvaranje kao modalitet delanja

Ako postoji nezaobilazna tema u raspravama o umetnosti kao jednom od temeljnih fenomena čovekovog duhovnog sveta onda je to priroda umetničkog stvaranja. Iako znamo da je stvaranje prevashodno teološka tema i da sve rasprave počinju pitanjem o prirodi i mogućnosti božanskog stvaranja, ni na koji način se ne može zaobići problem stvaranja i njegove forme dostupnog ljudima.

Čovek takođe stvara, stvara iz stvorenog, preoblikuje postojeće, ako što je po shvatanju starih Grka činio i demiurg prerađujući materijal koji je potreban narodu za njegov opstanak a na šta već ukazuje i sam njegov naziv. Stvaranje iz ničeg (ex nihilo) je hrišćanska ideja i tom tipu stvaranja približili su se ljudi tek u vreme Renesanse

poverovavši u svoju moć i svoju veličinu, i tek u to vreme ljudi su počeli govoriti o božanskim tvorcima poput Mikelandela ili Rafaela.

Čovekova delatnost je višestruka, prvenstveno određena preoblikovanjem stvari okolnog sveta i nije slučajno što su stari Grci stvaranje videli kao formu zanata, kao tehničko oblikovanje upotrebnih stvari. Svakodnevni život i jeste moguć samo u svetu objekata koje čovek prisvaja u njihovom gotovom obliku, ili ih preoblikuje shodno svojim potrebama, premda je već i samo prisvajanje vrsta njihovog prilagođavanja pa tako i određene prerade u smislu davanja im određene svrhe.

Život je određen praktičnom ljudskom delatnošću i u svim epohama kroz koje je prolazila civilizacija, stvaranje je bio jedan od ključnih momenata opstanjanja. Kada se tako posmatraju stvari jasno je da se tu ne radi samo o stvaranju stvari, već da stvaranje mora se shvatiti mnogo šire, kao stvaranje uslova i načina življenja u svetu, odnosno, kao način čovekovog pogleda na svet koji se u raznim vremenima menjao saglasno tome kako su se menjali uslovi i mogućnosti čovekovog delovanja u njegovoj neposrednoj sredini koju mi vidimo kao prirodu, kao skup pristupačnih objekata u horizontu čije granice domašuje čovekova konačnost.

Ljudsko stvaranje određeno je upravo čovekovim mogućnostima, i to onima koje su mu neposredno date, kao i onima koje on sam delujući proširuje i na taj način utiče na odnose unutar sveta koji mu je dostupan. U tom kontekstu umetničko stvaranje o kojem se ovde rasprav-

lja postaje poseban problem jer, reč je o jednoj specifičnoj vrsti stvaranja unutar posebnog sveta što se umetničkom delatnošću stvara unutar realnog sveta a čija posebnost odlikuje se neprestanom promenljivošću, jer sa svakim delom koje vidimo kao umetničko, menjaju se svi odnosi unutar tog sveta pa tako i on sam. To stalno stanje promene izvor je i najvećih problema koji obuhvataju kako pitanje egzistentnosti pomenutih dela, tako i vrednosnih odnosa među njima koji nisu stabilni i konstantni već se menjaju kako samim stvaranjem tako i proticanjem vremena u kojem oni traju. Prvo što se tu zapaža i čini posebnu teškoću jeste činjenica da postoji bitna razlika u načinu trajanja umetničkih predmeta i realnih predmeta što postoje van sveta umetnosti.

Obično se govori o razlici dva sveta, realnog sveta i sveta umetnosti, ali nije do kraja domišljen ni sam odnos ta dva sveta: da li su oni nezavisni, jedan drugom suprotstavljeni, ili se nalaze jedan u drugom. Tu se rađaju i posebne nedoumice, ako se imaju u vidu u poslednje vreme nastajući virtualni svetovi koji pretenduju takođe na svojevrsni način postojanja, a što se ne bi smelo gubiti iz vida, posebno stoga što danas većina ljudi više se ne snalazi i ne određuje jasno granice i razlike pojedinih svetova, često gubeći se u nekom od njih i u tom slučaju, ponajviše na štetu sveta umetnosti, jer taj nije neutralan već postavlja i posebne zahteve koje je obično teško zadovoljiti. Pre svega misli se na napor mišljenja i neophodne pretpostavke razumevanja. Dok mnogi od virtuelnih svetova upi-

jaju pojedince u sebe bez prethodnih uslova, ne zahtevajući neke posebne napore, svet umetnosti je zahtevan.

Tako se, već na početku, počinju nazirati linije razgraničenja, obrisi često jedva vidnih, ali duboko prisutnih granica kojima se svet umetnosti odeljuje od drugih mogućih svetova i centralni problem jeste upravo problem stvaranja kao modalitet opstajanja same umetnosti u realnom svetu kojem se ona suprotstavlja i spram njega razvija.

b. Granice umetnosti

Pitanje koje iskrsava pred nas u trenutku kad počinjemo govoriti o svetu umetnosti jeste pitanje o njegovim granicama: kako ga oddeliti od realnog sveta. Kako razumeti to da umetnosti nije bilo, a da je potom ima. Zašto umetnost jeste? Ako se u jednom periodu ljudske istorije i pojavila, zašto je postala bitna za ljudski opstanak? Konačno, zašto ljudski opstanak treba da svoj oslonac traži u tako nečem što je koliko krhko, toliko neizvesno, kao što je umetnost?

Umetnost je nastala u vremenu. Nastala je u trenutku kad je pre nje nije bilo. Zašto se to dogodilo? Svakako, postojao je neki razlog, ontološki, ili možda kosmički. U pitanju su dve različite ravni. Gde se u njima nalazi čovekovo mesto? A on zapravo postavlja pitanja. On pita o tome šta umetnost jeste, a ako već jeste, zašto uopšte jeste.

Svet je stvoren (unutar kosmosa). To navodno nije sporno, nezavisno od toga na koji način. Ali, ako u njemu prebivaju stvari, a one omogućuju prostor, jer da njih nema, ne bi bilo ni prostora, pa tako ni vremena, sve to vodi pitanju: naša okolina, koju mi zovemo priroda, ima svoju osnovu u tome što jeste i to nije posebno sporno, no, kako se tu pojavila umetnost? Kako se pojavio svet umetničkih dela?

Ako predmeti prirodnog sveta omogućuju naš život, ako se krećući među njima mi ostvarujemo na egzistencijalni način, jasno je da su oni bitni za naš opstanak. Ali, mi se krećemo i među umetničkim delima, čije postojanje nije odlučujuće za naše postojanje. Ako je tako, čemu ta dela uopšte služe? Tu se onda istupa sa stavom da su to dela koja određuju i delom konstituišu naš duhovni opstanak. Jasno je, odmah za tim sledi pitanje, kakav je ontički odnos tih stvorenih dela i naspram njih prirodnih stvari, jer nesporno je da ta dela imaju drugačiji ontološki status u odnosu na stvari s kojima se svakodnevno srećemo u ophođenju sa predmetima koje nam otkriva svojim opstajanjem priroda.

Možda tim delima nešto prethodi u njihovoj strukturi, nešto što ne mora značiti da je tu neko prethođenje u vremenu, a u odnosu na ono što je van vremena, u odnosu na ono što su neki nazivali večnošću. No šta je večnost? Nije li pretenciozno govoriti o njoj kad se srećemo s delima umetnosti i njihovim autorima koji su daleko od toga da stvari vide s jedne druge strane, iz ugla

koji se nalazi, ne s one svima uobičajene strane i imaju na umu mesto daleko od onog u kojem se oni nalaze?

Osnovano je pitanje da li će dela umetnosti našeg vremena razumeti, ili odobravati naši savremenici, da li će svoja dela videti u kontekstu ranijih dela, ili će uporno tvrditi kako su oni s „one strane“. U svakom slučaju, o njima smo ovde već govorili i ako se tako nastavi, na tom putu čekaju ih dve mogućnosti, a i o tome je ovde već dovoljno rečeno.

Jasno je da dela po svojoj prirodi ne nastoje samo da potvrde sebe, već i onoga koji ih je stvorio, ali kakva je i kolika njegova moć da iskaže ono što se mora reći a što ostaje uvek zapretano unatar mnoštva neiskazanih mogućnosti uutar pretpostavki koje umetnici smatraju da ih mogu kao aksiome koristiti u obraćanju sa delima i sagovornicima.

Dela umetnosti dela su stvari negdašeg sveta. Moguće je da kad govorimo o njihovom nastajaju, da kažemo kako to sve što je u njihovom svetu izaziva očaj, ali ta dela su uzrok i velikog užasa koji je posledica nasleđa što nam je došlo iz prethodnog vremena a za ono što nam ono govori mi ne možemo biti i odgovorni, mada nam se to uporno nameće. Mi jesmo u umetnosti, ali ne i njen poslednji izgovor za korak kojim bi se radikalno krenulo u ništa.

Da, put u ništa uvek je za umetnike izgovor. Učinili su sve što su mogli, na kraju krajeva, utvrdili su da su daleko od željenog i šta im preostaje: priznavanje sopstvenog poraza. Prelazak u depresivni život. Postoji i druga

mogućnost, za one koji ne vide sebe niti sebe mogu sameriti s delima i umetnicima realnog sveta umetnosti: samohvalisavost uz pomoć vanumetničkih sredstava – masovni mediji, politika. No danas, i to je pogrešna karta: politika više nikog ne interesuje, prvenstveno, ne one koji poseduju vlast.

Koje su to granice umetnosti? Jasno je da reč je o svetu što ima jasne sopstvene granice kojima se distancira od sveta realnih stvari. Isto tako, jasno je da u tom svetu nalaze zaštitu i прибежиšte dela koja u realnom svetu često izazivahu podozrenje, ili nedoumice. Svet umetnosti nalik je oazi u kojoj čuvaju se ne samo svi tragovi sećanja na ranije nastala dela, svest o njima i njihovom nastajanju, a reč je o delima koja postoje u svojoj samosvojnosti i koja svojim postojanjem određuju prostor u kom se nalazi sva umetnost.

Ovde je reč o granicama umetnosti, a te granice mogu biti razne. Pre svega one su određene isključivo ljudskim stvaranjem, ne božanskim, i ne uz pomoć veštačkog intelekta. Postoje neke proste tehničke radnje koje može da pomogne veštački intelekt, o kojem se sad mnogo govori i koji je sve rasprostranjeniji, posebno u sferi učenja i obrazovnja gde ima, s obzirom na krajnje ishode, krajnje pogubno delovanje.

Ako je u srednjem veku, pre pojave štampe i enciklopedija koji nastaju u novo doba, memorisanje bio glavni način sakupljanja i čuvanja informacija, u naše vreme došlo je do manipulisanja njima, te se čini da je bitno samo znati načine operisanja njima, znanjima koja

su već deponovana u internetu, a da se više ne zna ni njihov sadržaj ni njihov smisao, po čemu ona jesu to što po sebi jesu.

U takvoj, novonastaloj situaciji više se i ne može govoriti o stvaralaštvu, bilo u sferi nauke gde se teži novim znanjima uz novoiznađene pristupe koje formira ljudski um, bilo u sferi umetnosti, gde pogotovo srećemo se s delima čiji nastanak ne počiva na pukoj kombinatorici postojećih elemenata ili fragmenata od ranije postojećih i iznađenih ljudskim umom obrazovanih postupaka u radu s materijalom već postojećim u prirodi ili njegovim prethodnim prerađenim delovima.

Umetničko delo podrazumeva da je u njega ugrađen duh; ta duhovna dimenzija jeste odlučujuća za diferenciranje sfere umetnosti od drugih oblasti realnog sveta, pa tako i od svih produkata oblikovanih veštačkim intelektom.

Ima onih koji se neće složiti s ovakvim shvatanjem i braniće mogućnost stvaranja dela pomoću veštačkog intelekta; odista, takva dela jesu moguća, moguća su posebno u oblasti muzike i takvim delima je preplavljeno čitavo proteklo stoleće; to jesu dela, no ne i umetnička dela.

Ono što njima nedostaje, to je onaj treći sloj (nakon materijalnog i formalnog), duhovni sloj koji *ars combinatoria* ne poznaje, budući da je duh unutrašnja dimenzija ljudskog opstanka i ne može se izgraditi nikakvim veštačkim sredstvima, ma koliko ona bila

razvijena i ma koliko nadmašivala čovekove tehničke sposobnosti.

Do ovakvog zaključka teže se dolazi, posebno kad je reč o onima koji imaju i moć i neograničena sredstva za postizanje najrazličitijih ciljeva, pa i onih krajnje nehumanih, koji su usmereni uništavanju čovekove biti. A upravo tome se teži: ako se stvori ljudski genom ili njegov bitan deo, a istraživanja (mada su takva bila u svetu zabranjena) sad se nastavljaju (pitanje je da li su ikad bila i prekinuta, no sad se publikuju već pozitivni rezultati), svet će se iz osnova izmeniti.

Teško je poverovati da će u takvom svetu umetnička dela postojati, jer za njima neće postojati nikakav interes, ali sve će postojati apsolutno drugačije, počev od vrednosti na kojima je počivao smisao čovekovog života. Može se u tom slučaju reći da će se moći govoriti o stvarnom kraju umetnosti koji su neki filozofi mislili, ali samo na teorijskom planu, jer ovo što se sada dešava to niko od poslednje generacije filozofa druge polovine XX stoleća ni u najgorim svojim slutnjama nije mogao imati u vidu.

Upravo od ovoga treba poći u razmatranju granica umetnosti. Te granice nisu formirane iz same umetnosti, mada se o tome može posebno govoriti, i tada se zapada u rasprave o smeni stilova, ali i sveta koji je umetnosti kao sferi ljudske delatnosti, oblasti unutar realnog sveta, ljudima nametnut ne kao odgovor na teškoće s kojima se susreće realnost, već kao izazov.

Granice mogu biti razne. U realnom svetu mi znamo za mnoge od njih. Neke mogu biti u realnom, fizičkom

svetu, koje mogu bitno odrediti ljudsku egzistenciju, a neke mogu biti apstraktne, često istorijom uslovljene ili duhovne. Ove poslednje ne moraju fizički ugrožavati pojedinca ali mogu mu duhovno ograničiti svest i to je više od fizičke ugroženosti, jer, čovek se fizičke vlasti može osloboditi, no ako mu je duh zarobljen i sveden na tavorjenje u veremenu, on je izgubljen ne samo za sebe, i ne samo za svoju okolinu, već ostaje nesposoban za učešće u delima sveta (razume se, ne kosmosa, on je u njemu nebitan), već u granicama svog mogućeg ispoljavanja i potvrđivanja u delima duha.

Duh jeste jedan, sve ostalo je mnogo. Zato, duh je, kao večan i neraspadiv, jedini netvaran pod nebeskim svodom, ono što delima umetnosti daje mogućnost na večni opstanak, čak i onda kad se čini da je to nemoguće, i upravo on svojim postojanjem gradi granice sveta umetnosti i čvrsto ih održava spram natiska zemne propadljivosti koju nagriza svako vreme.

Umetnost, nastajući s čovekom, prethodi svim delima unutar sebe, prethodjenjem trajanja koje u njih ugrađuje. To prethođenje po shvatanju teologa podrazumeva prethođenje u večnosti; mi koji smo bliži realnim relacijama vidimo sve to kao prethođenje u vremenu. Umetnička dela nastaju u vremenu, ali, teže tome da prevaziđu vreme.

Svako stvaranje nastoji da očividnim sredstvima podrži i ukaže na tvorca dela kao sa-učesnika u stvaranju onog što je vredno trajanja kako bi se potvrdila moć bivstvovanja nad onim nebivstvujućim, nad onim ništa iz ko-

jeg sve proishodi i što je problem forme pred kojim stoji i sam Bog.

Umetnička dela na izvestan način postoje. Nastala su unošenjem forme u materijal. Ali, kako je i to ono osnovno, kad je reč o umetnosti i njenom svetu, to nije i dovoljno. Sve vreme to nije bilo dovoljno. Nešto bitno je nedostajalo, da bi se umetnička dela mogla razlikovati od običnih upotrebnih predmeta. Nedostajao je duh u delima umetnosti. Međutim, čak ni to ne beše dovoljan uslov, trebalo je nešto učiniti da taj duh u njima i ostane.

A u slučaju da on u njima i ostane, trebalo ga je sagledati, trebalo je moći „videti“ ga, živeti ga tako što će se živeti njegovoj uticaj na onoga kome je namenjen i kome je on usmeren. Zato se često govori o tome kako su umetnička dela nema, kako su nekomunikativna. Jasno je zbog čega. Ona nisu za svakog. Ona poseduju odbrambene mehanizme protiv zloupotrebe u vanumetničke svrhe, pre svega političke. Srećom, u naše vreme, politika ima sasvim druga sredstva vladanja i prinude i umetnost nije neophodno sredstvo kojim bi se služila.

To je još jedan od razloga koji omogućuje umetnosti da ostane u njenim granicama i ne bude narušena spoljnim, agresivnim potrebama. Ona stoga može i dalje oslanjati se na svoje počelo iz kojeg proističe, a da pritom ako dela i nastaju iz ničeg, ili samim umetničkim činom, ne bude pritom ugnana iz sveta kao renegat realnosti.

Šta zapravo stvaranje po svojoj biti jeste, pitamo po ko zna koji put, i zašto tu ne može biti od pomoći nikakav veštački intelekt? Odgovor treba tražiti u tome da stvara-

nje nije stvaranje ovog ili onog bića, već bića kao takvog. Drugim rečima, niko od umetnika ne traži nemoguće, zapravo, od njih niko ništa i ne traži. Od njih se samo očekuju da budu nagnuti nad tajnom bivstvovanja onog što jeste i da ono što jeste izvedu na videlo dana koji je bog stvorio u nekom trenutku stvaranja u uverenju da je to dobro.

c. Vreme umetnosti kao njeno *sada*

Kažu da umetnička dela postoje. Biće da je to jedino nesporno. Ako postoje, postoje u vremenu. Nisu poput sveta nastala sa vremenom, niti svetu prethode u večnosti. To što nastaju, a da nisu uvek postojala, to da nastaju iz ničeg i da ih umetnici svojim delovanjem uvode u postojanje preoblikovanjem im pristupačnog materijala, to već ukazuje na njihov visok rang u odnosu na ostale predmetne stvari, jer u aktu stvaranja poprimaju određenu formu i sebi svojstven cilj.

Oblikujući se iz materije umetničko delo pretpostavlja vreme u kojem se njegovo stvaranje događa i vreme njegovog postojanja jeste *sada*, koje je kraj *prošlog* i početak *budućeg*; u tom *sada* sadržano je vreme dela koje omogućuje da umetničko delo bude transgredijentno, da može prelaziti iz vremena u vreme, odnosno iz jedne u drugu istorijsku epohu. Tako je moguće trajanje dela u vremenu, koje nije ništa drugo do mera kretanja.

Trajanje umetničkih dela omogućuje trajanje sveta umetnosti. Sve ovo deluje relativno jasno i relativno dosledno. Do teškoća koje vode najjasnoći dolazi kad se

svet umetnosti počinje misliti u kontekstu sveta prirode. Tu se često javlja ono za neke, možda i s pravom, sporno pitanje: *a čemu umetnost?* Nekoliko decenije ranije, doduše, biće da je prošlo već više od pola stoleća, pomodnim je bilo pitanje *čemu filozofija?* i teško je naći nekog znamenitog filozofa da na isto nije pokušao da odgovori.

Većina odgovora prelazila je zadato pitanje zalazeći u društvenu dimenziju kao mogući kontekst filozofije. Slično će biti i u ovom slučaju. Odgovor na pitanje o smislu postojanja umetnosti, a upravo tome vodi to *čemu*, vodi nizu nesporazuma i nedoumici nadnetoj nad samu prirodu egzistentnosti umetničkog dela.

Zagonetnost egzistentnosti umetničkog dela koja izrasta iz njegove prirode u suprotstavljanju svetu predmetnih stvari upravo je onaj bitni momenat koji ukazuje na mesto dela u *sada*, odnosno u vremenu gde se da tematizovati njegova priroda postojanja pod uslovom ako se polazi od toga da se njegova novina ne može dokazati niti objasniti iz njega samog.

Na taj našin dospeva se do onog što određuje značaj dela u smislu njegove novine koja je delom određena njegovim poreklom, ali isto tako i ciljevima zarad kojih ono jeste. Jasno je da tu ne može biti reči o apsolutnoj novosti koju neko delo unosi u svet umetničkih dela, jer, u tom slučaju ono bi bilo, nerazumljivo i nekomunikativno. To ne znači da nekomunikativnih dela nema, ali to njihovo svojstvo ima posve druge razloge koji mu ne omogućuju da bude ono zarad čega je sazdano. Hteli ili ne, dospevamo do pitanja cilja, odnosno svrhe koju delo

nastoji da ispuni.

Novina nekog umetničkog dela ne može se dokazati unutar samog sveta umetničkih dela. Kako je dokučiti, kako uopšte prepoznati ono što je po svojoj prirodi novo, a što ga donosi sa sobom umetničko delo? Obično, delo posmatramo u kontekstu drugih dela i nastojimo da sagledamo njegov značaj i novi smisao koji donosi, odnosno, novi kontekst i prostor koji otvara. Koliko je jedno delo značajno, odnosno koliko je „vredno“ pitamo, nastojeći da sam pojam vrednosti u tom slučaju ne izprofanizujemo do te mere da je potom kompromitujuće na njega se potom pozivati.

U takvoj situaciji, u pozivu na pojam stvaralaštva nalazi se često jedan od mogućih nagoveštaja odgovora na postavljeno pitanje. Šta je to što je dodato delu prilikom njegovog materijalizovanja, kakvo novo viđenje ili nova mogućnost ugrađuje se u njega dajući mu specifičnu formu kojom se ono distancira od drugih dela, ostajući pritom u stalnom dodiru s njima.

Već je u više navrata rečeno da umetničko delo svoje određenje i svoj značaj za nas dobija u odnosu na druga dela. Taj odnos zavisi od nas. Ne stoga što bi bio subjektivne prirode, niti je izraz neke naše samovolje, koja bi onda vodila u relativizam. Ovde se misli na odnos spram prošlog koji je određen našim iskustvom, jer iskustvo je u prvom redu omogućeno sećanjem, a što podrazumeva postojanje uvida u ono što je bilo, tj. znanje o onom po čemu su ranije stvorena umetnička dela i po čemu se ona smatraju takvima već poznato i opšte prih-

vaćeno. U svakom slučaju, opšte shvatanje, oličeno u opštem priznanju, još uvek ne garantuje i da ono što pojedinci jedne epohe smatraju da jeste, odista i jeste. Shvatanja se menjaju a sa njima i značaj koji se pridaje delima a na osnovu onoga šta ta dela „govore“ odnosno u odnosu na ono šta iz njih „zrači“.

To „zračenje“ čini auru jednog dela i ono je može imati, ali u drugom vremenu i izgubiti, a što se dešava u času promene sekundarnih svojstava koja su u delo ugrađena u trenutku njegovog stvaranja a koja su odraz spoljašnjih okolnosti koje su dominantno delovala na umetnika. Duh dela ostaje, ali se u različitim vremenima različito vidi iako se jednako manifestuje. U tome se ogleda subjektivna strana recepcije umetničkog dela i ona može u raznim epohama graditi različit odnos spram dela koje nastaje i bitno uticati na njegovu novinu, koja nije supstancijalna već samo potencijalna.

Delo je proizvod delatnosti u vremenu, i ostaje u njemu odražavajući njegova specifična svojstva. U tom smislu postoji razlika u vremenima u kojima nastaju dela i ta razlika trebalo bi da bude specifično svojstvo dela kojim se razlikuju dva različita *sada*. Bogatstvo raznih postupaka koje postoji unutar sveta umetnosti omogućuje njegovu aktuelnost u različitim vremenima, odnosno epohama ljudske istorije. Time se zapravo održava svet umetnosti i predmeti realnog sveta dobijaju vidno svojstvo u razlikovanju, jer, s jedne strane umetnička dela potvrđuju razlog nužnosti svog opstajanja, a realni predmeti dobijaju svoj smisao unutar sveta kao celine.

Umetničko stvaranje je delatnost duha što suprotstavlja se delatnostima koje se zbivaju u prirodi. Ovo stvaranje je ljudsko, delatnost koja čini život, a život jeste zapravo bit, bit mišljenja u kom se održavaju umetnička dela čak i kad im je fizički opstanak ugrožen. Zato, govor o kraju umetnosti, jeste govor o krizi umetničkog stvaranja u *sada*, ali ne i u vremenu u celini kao takvom. Stvaranje je stanje u kojem postoji svet i postojanje sveta umetnosti to nedvosmisleno potvrđuje.

Sve to ni u kom slučaju ne znači da nije moguće preispitivati granice sveta umetnosti spram sveta u celini i drugih virtuelnih svetova u njemu. Upravo način na koji umetnička dela nastaju omogućuje da se ne prekine trajanje ljudskog sveta.

Sama dela umetnosti, mogu biti razna, svako od njih je po meri njenog tvorca, savršeno koliko i on, a on je u svojoj nesavršenosti daleko od Boga, mada i njegova tvorevina, da ne budemo bogohulni, nije baš najbolje ispala. Ono što prednost daje umetničkim delima leži u tome da se ona interpretacijama nadograđuju i dalje usavršavaju, prevazilazeći svog tvorca u težnji ka večnosti, koja nije nikome i ničemu sem svetu data, ali je svemu i svima zadata. Zato može i kad staro prođe, novo da postane u čijem znaku i jesu poslednja dva milenijuma.

Upravo u umetničkim delima može se na najpregnantniji način javiti to *novo* kao putni znak, na šumskim putevima koji vode ka osvetljenim proplancima gde otkriva se *istina* kao objekt mišljenja, i *dobro* kao izraz

naše najviše želje, jer i istina i dobro ukazuju na to šta je zapravo bivstvovanje.

Ako nam se još uvek određivanje biti *novine* čini posebnim ali, relativno parcijalnim problemom u ocjenjivanju značaja umetničkih dela, to jeste problem, no ne postoji stoga da bi bio rešen i odbačen, već da bi bio mišljen kao unutrašnja zagonетка same biti sveta umetnosti. Sve lako rešivo nije do te mere značajno, koliko ono što ostaje problematično, iako ostaje u granicama njegovog *sada*, potvrđujući da smo na dobrom putu.

d. Wer bin ich und wer bist du

Čini mi se da ne treba zaobići jednu oblast koja zauzima značajan deo sfere umetnosti, uslovno, moglo bi se reći „sveta umetnosti“, budući da smo pojam sveta ovde koristili na više različitih načina, a to je oblast *pesništva*. Ovde će biti reči o savremenom pesništvu, o poeziji jednog danas manje pominjanog francuskog pesnika, prevodioca i eseiste nemačkog porekla koji je rođen u Rumuniji a život završio samoubistvom u Parizu, višegodišnji prijatelj Hansa Georga Gadamera i Vaska Pope, koji će ovde biti takođe pomenuti – reč je o Paulu Celanu (1920-1970).

Kako vreme prolazi, neka imena i događaje sve manje pominjamo; neprestano smo, sa svakim danom, sve dalji od negdašnjih događaja od kojih se ne možemo trajno udaljiti ali ih ne možemo ni potpuno zaboraviti; sa

sadašnjošću uvek živimo i ostatke prošlosti te nije neobično što ne prestaje da nas u retkim časovima odmora opseđa trajno otvoreno pitanje: kako se odnositi prema onom što je prošlo, prema onom čega navodno više nema, a što ne prestaje da u nekim trenucima bude življe od vremena u kojem zapravo jesmo?

Kako tu stvar stoji sa delima umetnosti i njihovim tvorcima u ovo naše vreme kad se sve više govori o kraju umetnosti, o umetnosti koja pripada prošlosti nalazeći se na granici dva vremena u trenutku kada se još uvek ne zna da li će iz prošlog vremena uspeti da prekorači u buduće i da u njemu ostane, zauzimajući neko novo, nama zasad nepoznato mesto.

Još uvek pred nama je otvoreno pitanje u kojoj meri nas prošlost i dalje na svoj način oblikuje, u kojoj meri smo njeni potajni zatočenici, u kojoj meri iz prošlosti je čvrsto određena sva naša budućnost, a iz ove ova suluda sadašnjost?

Život u interesantnom vremenu božiji je dar svakom ko pokušava da misli ono što ga je snašlo neosuđenog na dobro. Svako ko sad se oslanja na večno važeće zakone logike, definitivno je propao, jer apodiktika saznanja donosi nam danas i svet umetnosti.

Drugo pitanje koje i dalje ne može se zanemariti, jer živi se u vreme krajnje neizvesnosti, nepredvidljivosti i neodređenosti koje nam ne pruža nimalo sigurne oslonce, moglo bi da glasi: šta možemo činiti danas oslanjajući se na fragmentarna znanja što su nam zahvaljujući tradiciji došla iz prošlosti? Jedan od mogućih preliminarnih

odgovora, krajnje uslovan, bio bi u tome da se vratimo pesnicima i misliocima koji su pre pola stoleća u doba pripreme puta u novi, drugi svet, iz dubine duha mislili smisao i domete umetnosti, a u ovom slučaju kojem se sada okrećem – *poezije*.

Nema načina da u sadašnjost povratimo bez ostataka ono što je bilo; ne postoji sećanje na ono što trajno jeste izvan vremena; postoji prisećanje, i to u onoj meri u kojoj je ono aktivni proces, rezultat našeg nastojanja da oživimo i osmislimo u svoj njegovoj sićušnosti ono prošlo (što se odista dogodilo, ali i ono što je uz njega priraslo i fantazijom domišljeno), tražeći u njemu ono do čega nam je posebno stalo, a o čemu bleđa podsećanja prebivaju negde u uglovima naše svesti, još neizgubljena pod naletom svakodnevice koja nam nemilosrdno briše sve čega smo se nekad doticali i na prazna mesta naše svesti uvodi ono do čega nam nije stalo, ali jeste onima koji sve drskije manipulišu nama.

Sve teže je govoriti o onom što se nekad dogodilo, o onom što je usmeravalo svu našu tadašnju delatnost, o onom što je davalo najviši smisao onom što smo činili, jer, postojala je vera i ubeđenost da sve što jeste može biti samo u onoj meri u kojoj zavisi od nas. Bića bez naše svesti nema, kao što uskoro neće biti ni nas kad iz nas izbrišu sve što smo čuvali u sebi kao potvrdu toga da smo u jednom času postojali.

Možda se u tome krije osnovni razlog da sve nam je teže govoriti koliko je sve to što znam verodostojno, koliko je sve to vremenom deformisano i u svojoj okrnje-

nosti zastalo u našoj svesti nakon prolaska kroz prizmu vremena. Živimo u dubokom uverenju da sve što znamo o onom što smo nekad proživeli jesu samo neki odlomci razgovora ili nemih viđenja, fragmenti koji su se na volšebni način očuvali u našoj svesti u nekoj od skrivenih tamnih prostorija memorije.

Naša svest nije neka sfera u kojoj prebivaju u svojoj svojoj celosti i nepromenljivosti sećanja i pojave tvoreći svoj sopstveni zatvoreni svet. Naša svest nije ni neka zatvorena lajbnicovska monada koja bi u sebi sadržala sav svet koji bi neko svevišnje biće iz nje moglo izdedukovati.

Naša svest ima daleko skromniju formu i daleko više podložna je izvoru iz kog proističe kako svojim svesnim, tako i nesvesnim delom. Naša svest je otvorena, uvek usmerena na ono što je van nje; ona je podložna promenama i zato naša sećanja ne žive u svojoj apsolutnosti, već se stalno oblikuju i menjaju pod uticajem zbivanja kojima smo podložni i koja ne možemo izbeći.

Upravo stoga, postoje samo prisećanja, beskrajna masa odlomaka kojih smo u različitim stepenima svesni i koji tvore našu svešču očuvanu prošlost, ali u isto vreme ne i vernu sliku onog što se odista u nekom dalekom trenutku dogodilo, premda smo u tom događaju verovatno bili njegovi najaktuelniji učesnici.

Naša sećanja nalik su velikom mozaiku u kojem su vremenom neki kamičići izbledeli, mnogi se od njih zbog loše veze sa podlogom izgubili. Mi govorimo oslanjajući se na njih, često zapadajući u protivrečje sa sećanjima drugih koji možda, s punim pravom, iste nam stvari vide

bitno drugačije i bivaju uvek spremni da nešto, i što beše bilo vide drugačijim no takvim kakvim ga mi opisujemo.

Upravo stoga, velika je opasnost u izlaganju svojih sećanja o nekim davnim događajima i problemima koje smo tada razmatrali; u najvećem broju slučajeva naići ćemo na nerazumevanje, na strasno opovrgavanje, jer će svako pokušati da nam kaže koliko nismo u pravu, koliko grešimo, jer oni to vide drugačije, a smatraju da pravi je uvek samo njihov način viđenja prošlog.

U razgovorima o *prošlom* teško se može doći do saglasnosti koja bi bila opšteprihvaćena. Konačno, zašto su kompromisi potrebni, da ne kažem, neophodni? Na njih će se pozivati oni koji teže stabilnosti, ili pravu glasa za slabije, a protiv njih će uvek biti oni što se oslanjaju na pravo jačeg.

Svako, u svakom trenutku, može da zatvori knjigu koju čita, da je prepusti taloženju prašine, da je zaboravi i u jednom času trajno ukloni s police s knjigama. To je izraz najviše slobode i prave odluke svakog čitaoca kome čitanje o onom s čim se imalo čini teret i izaziva dosadu.

Ovde se opet vraćamo naslovu ovog teksta. Naslov uvek lebdi nad celim delom i u potpunosti ga pokriva; Vasko je govorio: *pesma bez naslova, to je izraz lenjosti autora*. Bez obzira što naslov često čini i najteži problem, pa se dešava da više puta bude izmenjen, on, zajedno s prvom rečenicom koja za njim sledi, često biva ključ knjige, ili nekog književnog dela, i često opredeljuje dalju nameru čitaoca: čitati neki spis ili ga ostaviti. Upustiti se u razmišljanja s autorom ili poći na neku drugu stranu.

Naslov može biti provokacija, ali, može biti i znak nastojanja da se delo uklopi u niz njemu prethodećih radova, ili pesama (ako je reč o poeziji) ili da se kao namerna provokacija svesno distancira od tradicije koja se gradi u vremenu.

Opstajanje pesništva, kao izraz jedne od najviših duhovnih delatnosti, u redu s drugim umetnostima, nije sporno. Sporne su realizacije unutar njega oko kojih se vode ostrašćeni sporovi i koji u ovo naše vreme netrpeljivosti i nihilističkih tendencija dosežu svoj dosad neviđen i vrhunac. Sve je više pesama za koje se tvrdi da zapravo nisu pesme, i sve je više ambicioznih tekstova koji stupaju u njihovu odbranu. Kao što velika popularnost ne mora biti i znak velikog razumevanja, tako i svako osporavanje ne vodi i definitivnoj presudi.

Dešavanja u svetu slikarstva ili muzike s kraja XIX i početka XX veka uči nas da su oni stvaraoci što u početku behu osporavani nakon kratkog vremena postajali priznati, i čak više od toga: nemilosrdne sudije svojim prethodnicima, da su oni u početku proganjani uskoro postajali novi tlačitelji, a da je svaka avangarda posle kraćeg ili dužeg vremena završavala u akademizmu ili konzervativizmu.

Nije bio ni manji broj slučajeva da su oni koji bi postali većina ili dospeli u situaciju da diktiraju vladajući ukus, bili daleko stroži i nemilosrdniji, da su daleko oštrije postupali s novim naraštajem mladih buntovnika no što se sa njima postupalo.

Nesporno je jedno: ranija vremena znaju za velika imena, za velike ličnosti i većina ih je s objektivnim razlozima i priznavala. Danas upravo to nije više mera vremena. Naše vreme postalo je drugačije. Mi ne živimo više u senci veličine, već u senci osrednjosti; osrednjost je ovladala svim sferama, od kulture do politike, od filozofije do nauke. Osrednjost se veliča u poeziji i književnosti, kao što suvereno vlada celokupnim javnim životom. Čak i na fakultetima i univerzitetima koji su istrajavali na visokim zahtevima u ovladavanju naučnim znanjima, u poslednjim decenijama kriterijumi splašnjavaju i sve što se dešava vodi sve većoj krizi samih nauka. Ovde nemam u vidu neke posebne fakultete, već opštu tendenciju prisutnu u celom svetu. Čini se da je vreme potrage za onim *velikim* i *vrednim* ostalo nepovratno za nama.

Sve to nikako ne znači da ne nastaju nova i nova dela, da se svet nauke svakodnevno ne ispunjava sve novim i novim rezultatima; naprotiv, živimo u svetu sve povećanije produkcije, hiperprodukcije novog, no ne i znatnijeg kvaliteta stvari koje nastaju: na sve strane pojavljuju se knjige i slike, umetnici neumorno stvaraju, publikuju, izlažu svoja dela, naučnici objavljuju sve nove i nove teorije, ali sve što se rađa ne prelazi okvire osrednjosti i sve se manje novih teorija u nauci uopšte dokazuje. Nije po sredi lenjost, već duh vremena. Sami naučnici svoju obaveštenost svode na čitanje rezimea radova, čak ni radove svojih kolega ne čitaju. O knjigama ne bih govorio, Ljudi nemaju vremena jer više se ne mogu skon-

centrisati na duže tekstove (no, o tome sam pisao u drugim radovima).

Nagrade koje je društvo dodeljivalo u svim oblastima stvaralaštva i kulture uvek su bile mera veličine onih koji su ih primali; nema više velikih dela jer nema više velikih umetnika, zavladała je osrednjost i stoga su danas sve nagrade postale odraz te osrednjosti i polako gube svoj prvobitni smisao, značaj koji su imale u prvo vreme kad su bile ustanovljene.

Ne možemo se oteti utisku da iz mnoštva razloga sve teže izdvajamo neka doskora još jarka sećanja; ne mislim da je tu reč o nekom predumišljaju, nekoj namernoj selektivnosti koja podstiče misli o osrednjim delima. Vreme se objektivno izmenilo a i sećanje je postalo u novim uslovima ne samo nepouzdanije, već i znatno selektivnije; neprijatnosti se lakše zaboravljaju no uspesi, ma koliko ovi bili mali ili efemerni.

Izbeći zamkama preuveličavanja nekih događaja nije uvek moguće; upravo stoga česta preocenjivanja korisna su kako bi stvari mogle biti sagledane realnije, s manje pristrasnosti; daleko je stoga važnije stvari razumeti, no o njima suditi. Kada je ljudski život u pitanju, s godinama ljudi postaju tolerantniji i s više razumevanja za druge i drugačija shvatanja. *Isključivost je osobina mladih ljudi*, često je imao običaj da mi kaže Ivan V. Lalić. Sa godinama života i ocene se menjaju.

Svi naši sudovi relativni su sudovi. Zaključivanje uslovljava sve veće mnoštvo najraznovrsnijih faktora i

putevi ka znanju, koji bi od njih bili pravi, sve su neizvesniji; svi oni često vode svuda i nikuda.

Upravo stoga sve ocene jednog vremena, a tim više i ovog našeg, ne mogu biti i jedine ocene, jednom za uvek formirane; potrebno je da neko vreme protekne da bi se kontekst u kojem će se neko delo procenjivati mogao konsolidovati. Pa i Toma i Bonaventura postali su sveti tek pedeset godina posle smrti. Nema ničeg novog da ono na neki način nije već bilo, jer, kako bismo ga u protivnom slučaju uopšte mogli prepoznati pa potom i spoznati.

Zato, osporavanje u umetnosti u ime navodno „apsolutno novog“ nije i jedini put suđenja o delima; krajnju ocenu daće tek potom njihova životnost u dijalogu s delima koja dolaze. To je i osnovni razlog tome da se sa svakim novim umetničkim delom čitava tradicija preoblikuje, jer sa svakim delom menjaju se i relacije među već prisutnim delima.

Ako se u ranijim epohama moglo dogoditi da neka dela, čak i velika, budu neshvaćena, nepravilno cenjena i ocenjena, te da se nađu u situaciji da moraju „sačekati“ neko „buduće“ vreme (kao u slučaju el Greka), kada je o savremenoj umetnosti reč, već poodavno, s pojavom novih informacionih tehnologija, raspršilo se uverenje da će se neke stvari popraviti u vremenu budućem, da će vreme neka dela dovesti na pravo mesto u nizu dela što pretenduju na univerzalno važenje i večnost. Večnosti nema.

Tragično u svemu samo je to, da neki koji su bili ubeđeni da stvaraju samo za svoje, kratko vreme (Hajdn,

Mocart, Betoven), a u isto vreme, nesporni velikani svog doba, živi su i prisutni i u našem vremenu, dok drugi, naši savremenici, duhovno umiru i pre dovršenja svojih dela koja padaju s prvim sutonom u vode Lete.

Budućnosti kao takve nema. Sve što nam dolazi sa sutrašnjim danom neizvesno je i nepredvidljivo. Naše ocene mogu se odnositi samo na stanje stvari kakvo nam je ovog časa poznato. Pre samo dve godine nismo mogli ni slutiti kakav će nam biti današnji život, a ni današnji dan koji kakav god da jeste „vratiti se nikad neće“ (Takuan).

Ponekad neka najsitnija, na prvi pogled potpuno nebitna, efemerna stvar, može izmeniti celokupni život ljudi iz korena. Duskora smo vreme provodili u razgovorima i šetnji, sada čitamo stare knjige u četiri zida, okruženi strašljivim ljudima i prazninom. Svi vakcinisani čekaju da umru, a i oni drugi. Konačno, svi će i tako i tako umreti, umiralo se uvek, ali nikad tako planetarno organizovano.

Ako se stvari posmatraju na njima najopštiji način, ništa se zapravo ne menja; okruženi smo drvećem, biljkama, mravima, insektima, pratimo vreme od izlaska do zalaska sunca, i sve se može na različite načine grupisati kako bismo se u svetu lakše mogli snaći; *physis* se pokazuje kao *logos*, *kosmos*, svet ljudskih tvorevina i sve što jeste predmet je istraživanja regionalnih ontologija.

Ništa se kvalitativno ne dešava niti menja dok ispisujem ove redove; celina stvari u sebi je nepromenljiva, poput onog što je iza svega što jeste. Ima mnogo stvari koje nas se uopšte ne tiču, i mnogi greše što drago-

ceno dato im vreme troše na nebitne stvari. Više od svega leži u pokušaju da se stvari razumeju i ne dospeva se u protivrečje ako se nastoji misliti celina svega što jeste iako se neposredno ne može sagledati.

Svet se, kako to Kostas Akselos čini, može tumačiti kao totalitet, ali u tom slučaju on je samo skup različitih totaliteta, poput religije, umetnosti, pesništva ili nauke... Svet je skup različitih sfera u jednoj večnoj međusobnoj igri budući da sam svet postoji na način igre koja ima kosmološku, kao i ontološku dimenziju, budući da je ljudska igra sa svojom antropološkom valencom samo momenat igre sveta koja nema humanu dimenziju jer na svaki način nadvisuje čoveka u njegovoj prolaznosti i slučajnosti postojanja.

Sve manje smo sigurni u to da uopšte još trajemo, kao što sve manje smo svesni trenutaka koji su imaginarni međaši na našem putu koji više nema ni cilj, budući da svaki cilj u naše vreme jeste besciljan. Ako je ranije plovidba imala uvek i svoj cilj, danas se krećemo a da ne znamo ni kuda idemo ni šta je ono čemu bi mogli razložno težiti.

**

Povodi nastanka nekog teksta mogu biti krajnje različiti. Ima tekstova koji često nastaju iz duboko skrivene a nužne unutrašnje potrebe, ima tekstova koji nastaju da bi se autor odužio nečem što duguje sebi ili drugima, ima tekstova što nastaju neizazvani nekom poslednjom namerom, ali, mada retko, ima i tekstova koji nastaju pod prinudom, često spoljašnjom i retko do kraja

motivisanom, no prinudom da se iskaže ono što se nosi u sebi, mada mu se često i ne razume najdublji i poslednji smisao.

Mnogi od onih o kojima pišemo i nisu više u životu, zaboravljena su već i njihova glavna dela, ljudi žive u drugom svetu gde prošlo nema više raniji značaj i svoje misli usmeravaju ka sasvim drugim stvarima. Izmenio se i emotivni svet, no to je objektivno stanje stvari, i tako će biti uskoro i s nama u novom svetu kroz kratko vreme nećemo postojati ni mi. Šta će ostati posle nas? Duboko sam uveren *ništa*. Čak i da smo nešto dobro uradili, to nam neće biti oprošteno. Dolaze za nama bezdušne, bezosećajne generacije koje neće imati razumevanje za one koji su neke bitne stvari činili iz nekog svog dubokog uverenja, neopterećeni nekom ličnom korišću a verom u to da čine dobro za druge.

Teško da će za nas u vremenu budućem biti bilo kakvog razumevanja, ali ni nastojanja da se razume o ovom fragmentarnom svedočenju o ljudima, njihovim naravima i sudbini koja nas je pratila.

**

Naslov podpoglavlja koji će ovde svakog u prvi mah iznenaditi ponavljanje je poznatog naslova jednog od najvećih nemačkih filozofa prošlog stoleća, učenika Paula Natorpa i Martina Hajdegera - Hansa-Georga Gadamera (1900-2002) (*Wer bin ich und wer bist du*, Suhrkamp 1973). Hans-Georg Gadamer je svojim postojanjem i delom u svakom slučaju istorija XX stoleća i s njegovom

smrću spustila se zavesa na filozofsku pozornicu prošloga veka.

Interesantni su susreti ljudi, koji mogu prostorno živeti u blizini, a da su često međusobno krajnje daleko. Na umu mi je početak Gadamerovog teksta o Žan-Pol Sartru (1905-1980) koga je sreo jedan jedini put na praznom trgu *Piazza del Campo* u Sieni; prišao mu je, razgovarali su, napisao potom na početku svog izlaganja da „želi da govori o susretu sa Sartrom“, ali u daljem tekstu nema više o tome ni reči, jer je sve vreme govorio samo o glavnom Sartrovom filozofskom delu i njegovoj recepciji. Među Gadamerom i Sartrom postoji velika razlika, koliko i među Paulom Celanom o kome je Gadamer pisao i Vaskom Popom. Sva četvorica našla su način da ipak o nečem porazgovaraju, prva dvojica o filozofiji a druga dvojica o poeziji a da svojim stavovima budu i ostanu veoma udaljeni jedan od drugog.

No, vratimo se Gadameru i njegovoj studiji o Paulu Celanu s tako privlačnim naslovom koji odudara od svih njegovih naslova. Gadamer je nekoliko tekstova posvetio Paulu Celanu; lakše se razume izbor po srodnosti kad govori o Geteu, Helderlinu, Štefanu Georgeu ili Rilkeu; ali, zašto o Celanu, i zašto *arnika*? Samo zato što je rasla pred Hajdegerovom malom kućom u Todnaubergu gde je Celan napisao jednu pesmu posvećenu velikom nemačkom misliocu? Rasla je ona i u času kad su Hajdegera posetili Marin Soresku i Jon Aleksandru, ali oni nisu u njoj ništa pesničko videli, a behu veliki pesnici, možda i veći od Celana.

1.

Da bi se moglo pristupiti čitanju teksta Gadamera, nije reč uopšte o njegovom razumevanju ili tumačenju Celanove pesme, neophodno je prvo obratiti panju na njegov potonji, po mom mišljenju, objašnjavajući, tekst s kojim je učestvovao na skupu posvećenom Paulu Celanu.⁵⁹ Koliko mi je poznato, Gadamer je o Celanu napisao tri teksta, jedan od njih je najobimniji, a ostala dva teksta od kojih je jedan raniji, drugi potonji, ne smeju se zanemariti.

Trebalo bi imati u vidu upravo potonji tekst s kojim je učestvovao na pomenutom skupu: *Phänomenologischen und semantischer Zugang zu Celan?*⁶⁰ Verujem da su prisutni slušaoci imali pomalo tremu, neki su možda bili u nedoumici, već od prve reči u naslovu, a pokazuje se da je Gadamer govorio, lepo, lako, lepršavo, s iskustvom starca kome je sve uveliko jasno, što i delimično nagoveštava u jednoj polurečenici na kraju teksta povodom nekoliko pesama koje je navodno „potpuno razumeo“.

59 Paul Celan: „Atemwerde“, In- Frage-Stellung der Interpretationen, 16-19. Sept. 1988 Heidelberg. Objavljeno u više navrata potom u: Hans-Georg Gadamer: *Gesammelte Werke*, Bd.9. *Ästhetik und Poetik II. Hermeneutik im Vollendung*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1993, S. 461-469.

60 Hans-Georg Gadamer: *Phänomenologischen und semantischer Zugang zu Celan?*, in: Hans-Georg Gadamer: *Gesammelte Werke*, Bd.9. *Ästhetik und Poetik II. Hermeneutik im Vollendung*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1993, S. 461-469.

Dugo mi nije bilo jasno jedno: ako filozofi tumače poeziju Getea, Helderlina, Rilkea ili Merikea, kako u tom kontekstu mogu čitati poeziju jednog Paula Celana.

Uvek se u prvom planu imao smisao; sad je to definitivno napušteno, svedeno na razumevanje zvučanja i boja koje asociraju reči. U muzici bi ovo poslednje moglo imati svoju paralelu kod Skrjabina. Ali, nama koji još uvek živimo u prevlasti značenja, neke nove pojave mogu izgledati strane.

Čitalac navodno treba nešto da vidi, jer pesma na nešto evocira, kaže se. Ali, šta on to treba da vidi, na šta pesma treba da evocira? Da li je u pitanju neki socijalni, istorijski ili religiozni kontekst, ili kao u slučaju Celana (čija mi je dubina religioznosti nejasna) – neki uticaj hebrejske tradicije.

Njegova ma kako štura biografija ukazuje na to da mu život nije bio lak i da neki beg u hebrejsku simboliku i arhajski svet starog vremena nije mu nimalo biti stran. Ono što i dalje u tome velikim delom ostaje nejasno, jeste pitanje šta je jedan Gadamer u svemu tome tražio.

U kojoj meri pesma može uspostaviti odnos čitaoca s njenim autorom i njegovim svetom asocijacija? Kada čitamo Gadamerovu analizu *Atemwende* ne možemo biti a ne oduševljeni: tumačeći Celana, čak posebno ona neprozirna, nedostupna mesta on daje takva tumačenja koja moraju oduševiti. On piše više od onog što je u tkanje pesama utkano, piše o onom što se ni na koji način ne može videti, ili iz pesme čuti ma na kakav se ona način čitala i u sferi imaginarnog oko sebe kretala.

Mi danas možemo govoriti o poeziji, o njenim zadacima i zaveštanjima, o njenoj istorijskoj misiji, i ne znam na koji sve mogući način. Ima pesnika koji žive poeziju, kao što je to bio Celan i bio duboko potresen neopravdanim optužbama koje su duboko uticale na njegovu strukturu života, i to da život završi u vodama Sene, a ima i onih koji pesnici nisu nikad bili, ali jesu narkomani, alkoholičari i dobili Nobelovu nagradu, poslavši poslednjeg dana u Stokholm pristupni tekst (da bi izvukli neke pare) a u kojem su kritičari nakon nekoliko sati otkrili plagirane rečenice.

Ima pesnika i pisaca koji su umetnici za sva vremena, a nezasluženo nisu primili najveće nagrade za svoj veličanstveni rad, kao što su Merežkovski, Paund, Valeri, Breht, Ben, Borhes, Eko, Nabokov. Ima i onih koji su bili ovenčani dnevnom slavom, a biće zaboravljeni kao Pasternak, Solženjicin, ili niz nekih afrikanera podobnih dnevnoj politici, a što se manifestuje u poslednje vreme sa dobitnicima za koje niko nikad nije ni čuo. Ima konačno onih koji su svoje nepriznavanje teško podneli, kao i onih kojima je za sve to bilo svejedno, kao Nabokovu u Švajcarskoj. Nemaju svi umetnici puno zadovoljstvo koje im pruža život kao što je to bilo u slučaju kompozitora Darijusa Mijoa. Većina nije bila te sreće, ponajmanje Celan.

Čini mi se, ne slučajno, Gadamer na jednom mestu u pomenutom tekstu posvećenom Celanu (*wer bin ich und wer bist du*) upozorava kako pesnik svoje sopstvene pesme uvek drugačije čita (S. 464). Šta u takvoj situaciji

preostaje čitaocu, koji bi u najsretnijim okolnostima mogao biti komentator? To pita Gadamer, podsećajući na svoju „malu knjižicu“ o Celanu, koja je samo «komentar jednog čitaoca» (S. 466) ali ne i naučnog istraživača. Odista, u kojoj su meri ovde, u tumačenju poezije, naučnici, ophrvani svim mogućim metodama u prednosti u odnosu na čitaoca pred kojim je tekst u svom neposrednom obliku neopterećen predrasudama i pripremljenim sumnjivim naučnim klišeima.

Verovatno je Gadamer u ovom slučaju duboko u pravu kad kaže da treba slediti samog pesnika i njegov savet „*Nur lesen, immer wieder lesen*“ (S. 466). Pesnik koristi reči koje nigde često nećemo naći, kojih u takvom obliku nigde nema jer nikad nisu postojale, ne samo u takvom, no ne i u ma kakvom drugom obliku, ali, biće da su na delu reči do čijeg se smisla može doći dugotrajnim, ili umnim slušanjem.

Možda svi mi samo smo početnici u nastojanju da oslušnemo bit pesme koja izranja iz jezika nama nepoznatog, pre nas rođenog i pre nas fiksiranog zaumnim rečima u nekom imaginarnom nepojmovnom svetu. Ovaj svoj tekst je Gadamer, dajući nežnu pouku prisutnima, završio pozivanjem na Sokratove reči o Heraklitu „*Was ich verstanden habe, ist vortreflich, und so wird es wohl mit dem anderen auch so sein. Freilich bedarf es eines Meistertrauchers, den Schatz aus Licht zu bringen.*“ (S. 469)

Te Sokratove reči dva i po milenijuma ne prestaju da odzvanjaju u misaonom prostoru evropske kulture. Tu

se hoće ukazati na odnos vidnog i skrivenog, na odnos smisla koji je u strukturi našeg razumevanja i smisla u njegovoj pozadini koji prebiva u svojoj skrivenosti. Bez obzira na to što pojedinačne reči istupaju kao predstave i što se u pesmi na različite načine ulančavaju, pesma u sebi uvek skriva različita, često paralelna značenja koja nisu tu da bi bila predmet interpretacije, već pre svega da bi na čitaocu dostupan način bila proživljena i otvorila mu nov duhovni horizont koji mu je do tog časa bio zatvoren.

I tu je zapravo koren tog temeljnog problema koji ja vidim a što se i ovde otvara pošto je velikim delom eksplicitno tematizovan u Gadamerovom tumačenju⁶¹ Celanove pesme *Tenebrae*.

Kritično pitanje glasil bi: da li Gadamer tumačeći pesmu, unosi u nju više no što je sam pesnik uneo i ako je tako, koliko ostaje merodavna njegova interpretacija? Čini se da ona nadvisuje pesmu govoreći o onom što u njoj ne samo da nema, već verovatno nije ni pretpostavljeno.

To nepretpostavljeno nije nešto u pesmi skriveno, već samo po sebi nepostojeće uneto naknadnim tumačenjem u formi domišljanja naznaka koje nikad ne mogu biti date u svom punom i dovršenom obimu.

Na kraju upravo pomenutog teksta Gadamer piše kako Helderlinove pozne himne nisu bile u prvo vreme

61 Gadamer, H-G.: *Sinn und Sinnerhüllung bei Paul Celan*, in: Hans-Georg Gadamer: *Gesammelte Werke*, Bd. 9. *Ästhetik und Poetik II. Hermeneutik im Vollendung*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1993, S.452-460.

shvaćene te su bile štampane u odlomcima da bi svoje čitaoce i smisaoni horizont dobile tek početkom XX stoleća. Time on jasno staje na stranu onih koji smatraju da postoje dela koja će svoje istinsko značenje razotkriti tek u budućem vremenu, u času kad se stvori kontekst za njihovu pravu recepciju. No, šta je tu prava recepcija? Slika onog što je pesnik imao u vidu ili novo učitavanje nečeg mogućeg, iz budućnosti a u sadašnjosti još ne prisutnog?

Upravo stoga, stiće se utisak da osvetljavanjem odnosa Gadamera i Celana može se dobiti jedan od bitnih ključeva u tumačenju modernog pesništva, i to čak i onog koje po svojoj formi i načinu mišljenja nije blisko Celanovoj hermetičnosti.

Kad se susrećemo s poezijom, bilo da su to pesme velikih pesnika naše epohe, ili skorašnje prošlosti, susrećemo se uvek sa značenjima reči, s njihovim višestrukim odnosima i ako je jedno u svemu tome izvesno, onda je to svest o tome da nam ono pravo, ono što je istinska zamisao pesnika izmiče. Gadamerova analiza stihova Paula Celana to na najbolji način potvrđuje. Teško je oteti se utisku da on u Celanovim stihovima vidi više no što nam oni sobom donose. To kao da je prosto dominanta u čitavoj Gadamerovoj analizi *Athemwende*.

Pesma uvek ostaje potpuno teška kad pri svoj jednoznačnosti njenih iskaza ostavlja posebno širok prostor za ispunjavanje mišljenja koje lebdi negde iza stihova, u prostoru koji mi ne možemo dokučiti. Gadamer je apsolutno u pravu. Ma koliko pesma bila jednostavna,

u svoj svojoj jednostavnosti, ona i dalje otvara prostor mišljenju koje misli ono što ona kazuje u času kad se kazivanje pokazuje kao nešto krajnje problematično.

Ono čemu se ovde čitalac ne može oteti, što više čitao Celana, jeste da njegova poezija sve više izbegava svako tumačenje; sva ta sintetičnost, sva ta ogoljenost pojmova, svo to nastojanje da se bude kakav ne znam kako treba da se bude – ostaje nešto krajnje strano.

Razume se, nije ovde reč o prigovoru protiv hermeneutike i svih tumačenja poezije kao i svih izdedukovanja iz onog što ni pesnik ni svevišnji nije mogao imati na umu, sve to moglo bi se razumeti mada ostaje jedno pitanje bez odgovora – *zašto*. Beskrajna dobronamernost Gadamera ostaje ovde najveći problem, veći no čitav pokušaj njegovog interpre-tiranja poezije Celana.

Svet je umoran od svega a posebno od opravdanja očekivanja onih koji smatraju da je zadatak pesnika da teži za navodno pravom rečju, koja je ukotvljena negde u onostranosti; i pesnici imaju pravo da budu umorni, da zastanu i sagledaju sve što ih tog časa okružuje.

U takvom času pojavljuju se neki dušebrižnici, počinju da pesnicima nameću neke sumanute zahteve, koji ih se apsolutno ne tiču; od njih se očekuje da se bore protiv zastiruće, obične, uravnbjavajuće funkcije jezika kako bi oslobodili navodni svoj pogled na gore. Aristotel je govorio kako je čovek jedino biće koje može gledati na gore, biće koje jedino može da se usmeri ka onom višem, ka božanstvenom.

Mnogi će se u jednom trenutku zapitati da li je Celan nastojao da napiše pesmu, ili je imao neku pritajenu želju da mudruje o istorijskog sudbini njegovog istorijskog naroda? Svi imaju pravo da pate, niko to ne spočitava ni Celanu, ali ne treba svima da se to nameće kao kosmička krivica Ako svest o tradiciji otuđuje od prirodnog govora, treba li patnički život pesnika da bude izraz kosmičkog nasilja nad ostatkom kosmosa? Koliko kosmos može podneti nesreće i koliko narodi mogu izdržati nasilja nad sobom?

Da, *Todesfuge* je genijalna pesma. Pa šta?

Svi imaju pravo da neke stvari u poeziji ne razumeju, da im mnogo toga ostane trajno nejasno. Gadamer smatra da je priznavanje nerazumevanja u odnosu na Celanovo delo u najčešćem slučaju zapovest naučnog poštenja. Takav stav treba bespogovorno prihvatiti.

Pisto tako, nesporno je da Celanove pesme mogu biti dobar povod mnoštvu analiza i tumačenja, budući da svaka pesma aktom nastanka biva postavljena u svoje postojanje i time odvojena od svog tvorca.

Na Gadamera je dobro primeniti opasku, koju on sam pominje, da postoji „opasnost da se upotrebi znanje koje pesnik nije posedovao“. Ponovo se vraćamo tome da Gadamer u stihovima Celana nalazi daleko više i domišlja daleko više no što je pesnik u njih mogao uneti.

Nije stvar u tome što je pesništvo odista „neka vrsta stvaranja reči i pronalaženja reči koje se povremeno izdižu iz neke životne situacije“, već u tome što pesništvo mora biti nešto daleko više, daleko iznad igre rečima i u

nekom svetlom trenutku supstancijalizovanim pojmovima. Pesništvo ima za cilj nešto sasvim drugo i o tome Gadamer je pisao već u svom ranom radu o Platonu. Nije poezija u nizanju impresija a još manje u njihovim naknadnim interpretacijama. Gadamer s pravom upozorava da impresije predstavljaju pometnju interpretacije.

Ako se u nečemu s Celanom možemo složiti, onda je to iskazano u njegovom stavu da „pesmu treba samo uvek iznova čitati i čitati – a da će razumevanje već potom doći“.

I ovo je u velikoj meri tačno, mada može da iznenadi čitaoca kad to on najmanje očekuje. Nije na odmet ne zamisliti se nad rečima Akselosa koji na kraju jednog svog teksta piše: “Staro unitarno, logičko, etičko, estetičko trojstvo istinitog, dobrog, lepog nezamislivo je neostvarivo, iako još potresa našim jezikom, našom afektivnošću, našim akcijama. Raspadnuto u komadima ono prebiva u pozadini horizonta.”⁶²

Ovde pozadina horizonta ukazuje na pozadinu sveta kao horizonta, a strogo kad bi ovo mislili, to bi značilo da su *istinito*, *dobro* i *lepo* nezamislivi i neostvarivi, budući da se nalaze s one strane sveta. U tom slučaju pred nama je pitanje kakav nam ostaje svet u koji smo bačeni i životom osuđeni a u kojem su *istina*, *lepota* i *dobro* kao vrednosti (ne kao ideje) neostvarivi. U takvom svetu život nema smisao, i ne spašava ga njegovo

62 Axelos, K.: *Na putu ka planetarnom mišljenju*, u knjizi: Axelos, K.: *Uvod u buduće mišljenje. Na putu k planetarnom mišljenju*, prev. F. Zenko, Stvarnost, Zagreb 1972, str. 141.

opstajanje na način igre. Ukidanjem etičke dimenzije, odustajanjem od života u senci moralnih vrednosti i prihvatanja njihove vlasti, odustaje se i od podrazumevanih i utvrđenih pravila igre, te je upravo u naše vreme postalo moguće da „varanje i blefiranje postaju sastavni deo igre“. ⁶³

U tom slučaju nameće se opravdano pitanje šta je zapravo igra? Ako je ona svet sam, onda ona nije ljudska, kao što ni svet nije ljudski, jer ga čovek kao biće „ne interesuje“. Svet je nehuman, ljudi su u njemu strano telo koje će se vremenom amputirati (možda u samorazarajućoj akciji samovakcinisanja na putu ka kolektivnoj smrti), a nehuman je kao i igra koja ga igra igrajući u beskraj samu sebe van okvira koje čovek može sebi predstaviti.

Ako deo toga prihvatamo, i s tim budemo saglasni, umetnost kao takva je nebitna, i ostaje bez neophodnog razloga svog postojanja; isto onda važi i za poeziju; svet u kom sada živimo, nije po meri čoveka; on je ne-human i razvija se po nekim svojim imanentnim principima, koje ljudi sve manje kontrolišu; većina stvari koje su davale smisao ljudskom opstajanju, sad su nebitne; nikome ništa nije potrebno, bez svega se može.

Svu muziku zamenila je „muzika“ bez harmonije i melodije, a u samo jednom monotonom ritmu koji se mehanički određuje s obzirom na vrstu droge koju publika konzumira na međunarodnim „muzičkim“ festivalima. „Muzika“ se prilagođava omladini i onom što

63 Axelos, K.: *Op. cit.*, str. 141.

ona na svom rudimentarnom nivou može da percipira, jer ona može da sluša, ali ne može da čuje, kao što mnogi gledaju slike, a da ih zapravo ne vide. Takva muzika postaje model nove redukovane poezije koja više ničemu ne može da se obrati, sem da ponavlja sterilne obrasce davno proživljene prošlosti.

Jeste paradoksalno, i malo će se ko s tim složiti: umetnosti nema, kao što nema ni velikih dela. Poezija navodno postoji, ali, vidimo i sami, to je poezija prošlosti, poezija nastala pre više decenija kad se verovalo da pesništvo pripada visokim sferama umetničkog stvaranja i da zaslužuje da se njom bave i veliki mislioci.

Poezija nije odavno način kojim se bogovi obraćaju ljudima. Poezije nema kao što ni bogova nema. Svet je prazan i ljudi u njemu lišeni svega što im je davalo smisao života, nastavljaju da žive u beznađu, veruju da nečeg još uvek tu ima, makar to bili i stihovi koje više niko od njih ne razume.

Poezija je samo jedan loš primer potvrde nestanka umetnosti u svetu koji se kreće u drugi svet a kojem ona nije ni na kakav način potrebna. Ako nas samo neki novi bog može spasti, kako reče jedan veliki filozof, te se iluzije moramo osloboditi. Novog boga nema i neće doći, jedino, doći će svakako novi svet, a njegov dolazak skupo ćemo platiti i neće nas biti.

Ostaće samo senke u nekom drugom svetu koje će se sećati da moglo se nešto učiniti u vreme kad smo svi verovali u smisao života pre prelaska Aherona, da može

postojati još neki način rođenja smisla koji će biti uzor i slika pamćenja za one koji će doći posle nas.

Ovde smo se ponovo našli na granici dva sveta: nama znanog, starog i sveta i ovog novog, nadolazećeg, nama nepoznatog. Poslednji pokušaj da se ukaže na neke od momenata koji čine prelaz među njima, pozivajući se na poeziju, možda nije uspeo. U Prvi mah, to bi trebalo biti čudno, jer poezija je prva među umetnostima kojoj bi to moralo poći za rukom, i nimalo slučajno pesnici behu među prvima koji su svoje umeće bili spremni platiti glavom a da ih ni najviši bog nije mogao spasti (setimo se Hesioda), ali na ovaj način kako sam već govorio ranije o pesništvu čini se kao da je s umetnošću sve u redu, i da ona ne nagoveštava niti živi kraj umetnosti.

Ovo nije nimalo tačno. Pesništvo deli sudbinu svih drugih umetnosti. Poezije danas više nema, a ako neko na tome i dalje istrajava, objavljujući sklepane stihove o komšijama i teniserima, bolje da to ne čini, jer veća se uvreda poeziji ne može naneti.

Umetnosti nema, kao što ni poezije nema. Vreme velike poezije je prošlost. To ne mogu shvatiti samo neke atavističke strukture koje sebe nazivaju pesnicima. Izgubljene su velike teme jer je izgubljen smisao sveta koji ih je nosio i pesnike proslavljao. Na prelasku u drugi, novi svet mnogo su veće karte stavljene na sto no što je to poezija.

Eugen Fink i estetika

Uvodna napomena

Ovo je zapravo tema kojom se sve vreme bavim. Mogla bi se kratko formulisati: *Mogućnost umetnosti kao techne i njeno tumačenje*. Na malo nestandardan način pokušao sam na to da odgovorim na predavanju u Frajburgu 2005. na Eugen-Fink-Coloquiumu, no biće dao me nisu najbolje razumeli, odnosno, dobro su me razumeli, ali teško podneli.

Taj skup je kao i svi prethodni počev od 1985, bio posvećen nemačkom filozofu Eugenu Finku i svi su govorili, kao i ranije, o njegovom odnosu prema Huserlu tridesetih godina prošlog veka. Svi su govorili o fenomenološkoj redukciji, intencionalnosti, intersubjektivnosti, temama koje su već bile zaokružene Finkovom *VI. Kartezijskom meditacijom* iz 1932. Ja sam postupio malo nestandardno, rekavši: *u redu on je tome govorio i pisao pre osamdeset godina, a o čemu bi govorio danas? Verovatno o varvarskom rušenju mostoba tokom bombardovanja Novog Sada 1999. godine, podsećajući ih na određena mesta iz Finkovog predavanja Epikurov vrt*. Nemci su to teško ali dostojanstveno podneli i više me nikad nisu pozvali na neki od narednih dvogodišnjih skupova, premda sam o Finku svojevremeno (1985) odbranio drugu doktorsku disertaciju u svetu (posle Pia Šlagetera, u Luvenu 1960).

Tekst predavanja objavio sam na nemačkom⁶⁴, a potom je objavljen i u južnom Brazilu, na portugalskom.

64 http://www.uzelac.eu/Strane_studije/13_UzelacMEugenFinksPhanomenologieDerWelt.pdf ;; Uzelac, M.: *A fenomenologia do mundo de Eugen Fink como esboço de uma estética universal pós-clássica*, Revista Filosófica São Boa Ventura 10 (2), 123-138

Odlučio sam da ga kao dodatak objavio na kraju ove knjige, jer je još uvek u saglasnosti s prethodnim tekstovima i pomalo svojim drugim delom ponavlja neke od mojih osnovnih ranijih stavova. Danas, posle dve decenije ja bio imao tu mnogo prepravki i dodataka, ali sam od njih odustao, jer bih i samo Funkovo tumačenje sveta sada izložio na jedan posve drugačini način, kao i njegovo tumačenje igre.

g. Eugen Fink i pitanje umetnosti⁶⁵

Tumačenje onoga što leži u osnovi filozofskog razumevanja sveta Eugena Finka, čak i slučaju kad se polazi od navodno neke osnovne ideje, jednako je složeno danas, kao i pre dvadesetak godina, u vreme održavanja prvog kolokvijuma posvećenog Eugenu Finku u Freiburgu, decembra 1985. godine. I tada je ovde bilo jednako tmurno vreme kao i danas; oblaci su pritiskali okolne proplanke, sipila je sitna, neprozirna kiša, a zemlja je bila vlažna, pokrivena uvelim lišćem koje je svedokovalo o letu ali i navešćivalo mrazeve i zimu.

Možda je takvo vreme ponekad, makar u retkim trenucima, bilo i u Epikurovom vrtu, ali kad isti pomenemo, za njega vezujemo sasvim druge asocijacije, obično, nalik onima koje imaju oni koji su po prvi put

65 Tekst objavljen pod naslovom: *Finkovo tumačenje sveta kao nacrt jedne univerzalne postklasične estetike*

slušali Eugena Finka dok je 13. jula 1968. čitao predavanje "Der Garten Epikurs". A slušali su ga u krajnje interesantno vreme: u Parizu je tog uzavrelog leta 1968. bilo jednako interesantno vreme kao i ove jeseni. Upravo u tom času, kad se kultura susretala s divljaštvom, Eugen Fink je smatrao za neophodno da postavi pitanje o razlici između prirodne i umetničke tvorevine⁶⁶, o razlici između prvobitne i čovekom preobražene prirode, koja ostaje samo momenat unutar same prirode koja oslobađa produktivnu snagu, koja može biti i rad i rat ali i "stvaralačka umetnost koja u ljudska nastanjena područja unosi nebesku moć lepog"⁶⁷.

U vreme nenaklonjeno umetnosti, Eugen Fink je našao potrebu da govori o prirodi kao jedinoj pozornici ljudskih dela u kojoj postoje vrtovi, nevidljiva ostrva, mesta puna tajnih moći koja do ljudskog bića dolaze iz carstva lepog⁶⁸.

Da li je tako nešto iznenađujuće? Ni u kom slučaju. Ovde nailazimo na jedini mogući odgovor dostojan velikog filozofa u času kad se čitava građevina evropske kulture iz temelja potresa. Upravo sam nad ovim izvanrednim Finkovim tekstom o smislu filozofije sedeo u Novom Sadu dok su na njega padale bombe u proleće 1999. godine. Razmišljao sam o tome, čemu nas filozofija može poučiti u vreme kad kriza (u kojoj se našla Evropa)

66 Fink, E.: *Epilog zur Dichtung*, V. Klostermann, Frankfurt/M. 1971, S. 22.

67 *Op. cit.*, S. 23.

68 *Op. cit.*, S. 36.

nije prividan poraz racionalizma⁶⁹, kako je još 1935. verovao Edmund Husserl, već "nedvosmislen znak pada u netrpeljivost spram duhovnosti, u varvarstvo"⁷⁰.

Filozofija je s prvim grčkim filozofima započela kao mišljenje o prirodi i poreklu kosmosa, započela je kao kosmologija, i kao kosmologija završava se upravo u naše vreme. Za ovo poslednje najveća zasluga pripada Eugenu Finku. On je na tragu Husserla i Heideggera do kraja tematizovao pojam sveta i pokazao njegov nastanak u sukobu kosmičkih sila, opisujući ovaj kao igru sveta koji se igra sa samim sobom.

Završetak filozofije danas se realizuje kao mišljenje kraja postojanja duhovnih vrednosti na kojima je počivala zapadna kultura. U tom smislu, Evropa kakvu smo je mislili do 1999 godine, nepovretno pripada prošlosti. Bombardovanje suverene države Jugoslavije, a usred Evrope, bio je poslednji postmodernistički, umetnički hepening XX stoleća.

Danas, mi živimo u jednom posve novom svetu, u svetu koji još uvek nastaje na ruševinama starog, u svetu

69 Husserl, E.: *Die Krisis des Europäischen Menschentums und die Philosophie*, in: Hua, VI/347.

70 *Op. cit.*, S. 347. Uostalom, samo tako moguće je razumeti ćutnju čitave Evrope nad višedecenijskim rušenjem i uništavanjem osam vekova stare srpske kulturne baštine na srpskom Kosovu koje danas uz svesrdnu podršku svih evropskih naroda dobija svoj završni oblik. Što se srpskih manastira tiče, o njima ste, da vas je to ikad interesovalo, uvek mogli pitati gospođu Suzanu Fink, koja ih je, po svedočenju našeg velikog filozofa i prijatelja Eugena Finka, profesora Veljka Koraća, i njegovog brata, istoričara umetnosti, profesora Vojislava Koraća, odlično poznavala, jer je bila u prilici da ih, u društvu Eve Grlić, na putovanjima po Srbiji, u jedno po sve nas srećnije vreme, i vidi.

koji neće ništa da zna o prošlom niti hoće da ima ikakvo uporište u onom što je prošlo. Moramo se pomiriti i sa tim da mnogo od onog što još i danas nastaje pod znamenjem filozofije, u velikoj meri je anahrono i pre samog svog nastanka već uveliko prevladano.

Šta će iz čitave istorije filozofije preživeti naše vreme i postati temelj budućeg – krajnje je neizvesno. Među retkim idejama koje bi se u vremenu budućem mogle pokazati kao mala ostrva spasa, kao *oaze sreće*, ja danas vidim ideju *mišljenje sveta* koja je tanana nit vodilja, poput one Arijadnine, koja mitskoga junaka Tezeja vodi iz jednog opasnog lavirinta u drugi, još veći i još opasniji lavirint, a o kojoj je s velikim poetskim darom govorio Eugen Fink a na njegovom tragu jedini u Srbiji – Mihajlo Đurić.

Poput Platona, koji nije stvorio nikakvu teoriju umetnosti, već pre teoriju ne-umetnosti, nalazeći se s one strane umetnosti, a služeći se sve vreme umetničkim sredstvima, isto tako, Eugen Fink, tematizujući pojam sveta, kako u objavljenim knjigama, tako u neobjavljenim predavanjima, pišući o pojmu sveta, sve vreme je pisao i jedan veliki epilog pesništvu – pesničkim sredstvima.

Kao što je izlazak iz Minojevog lavirinta bio ulazak u svet koji je poprište borbe kosmičkih moći kao što su rad, borba, ljubav, igra i smrt, ulazak u svet čija istorija je istorija nepreglednog lutanja i stradanja, tako isto, izlazak iz ovog sveta u ono nepoznato u ono "čemu se čovek niti nada niti može da sluti", kako kaže Heraklit (B 27),

moguć je kad "smrtnost života vidimo kao izvor zadovoljstva" u vrtu koji je naše poslednje прибежиште.

Nije ni čudo što je svako od nas, ako je to samo iskreno pozeleo, uvek mogao naći u filozofiji Eugena Finka veliko прибежиште i još veće uporište: "Mudrac ne treba ničeg da se plaši, ni smrti, ni bogova, ni sudbine, ni ljudskih zakona", piše Eugen Fink u već pomenutom spisu o Epikuru. To je velika pouka i sledeći je godinama, sada mogu i sam, oslanjajući se na sopstveno iskustvo, poučiti i druge, a moja pouka glasi: *svejedno, padale oko vas bombe, ili goreli zapaljeni automobili, budite filozofi! Kupite malo sira, maslina, ribe i vina! Napravite sebi gozbu u svom vrtu! Bogovi biće sa vama.*

Ako me poslušate, u tom slučaju, vaš vrt neće biti samo "grad bekstva, mesto povremene individualne egzistencije u pustinji modernog masovnog opstajanja"⁷¹, kako to piše Eugen Fink; vaš vrt biće mnogo više od toga – biće sav svet, biće hipostazirana ideja sveta koju bi toliko hteli, na tragu Husserla i Heideggera, da tematizuju savremeni filozofi. Kad se na vama ostvari stara a lepa kineska kletva: "Dabogda, živeo u interesantno vreme!", i kad sve njene lepote proživite pod naletima teške avijacije, onda će vam biti jasnije i poreklo temeljnih fenomena Eugena Finka i smisao egzistencijala (*Esistenzial*) Martina Heideggera a posebno biće vam

71 Fink, E.: *Epiloge zur Dichtung*, V. Klostermann, Frankfurt/M. 1971, S. 36.

jasno zašto je ovog poslednjeg toliko mučio Leibnizov stav: *Nihil est sine ratione*.⁷²

Filozofija postoji samo kao proživljena filozofija. Filozofija je način života i način umiranja. Tome nas uče primeri Sokrata, Bruna, Sponoze i Edit Stein. Ne bira filozofiju kakav je ko čovek, već filozofija bira čoveka, a bira ga, da bi ga preobrazila. Kao što čoveka preobražava stoička i epikurejska filozofija, tako ga, u jednakoj meri, preobražava i fenomenološka filozofija. Dugogodišnje bavljenje fenomenološkom filozofijom menja čoveka, uči ga da u šetnji između prirodnog i transcendentalnog stava, tematizujući pojam sveta, sve vreme živi u tom svetu svestan da *harmonica mundi* postoji, ali, samo u međusvetovima (*metakósmia*), o kojima je govorio Epikur svojim učenicima među stoletnim stablima maslina.

Nakon što je već odavno najavljena neophodnost prelaska od ontologije ka kosmologiji⁷³, za filozofe koji su se našli sa druge strane Rubikona, i iza sebe ostavili ontologiju stvari, zadatak filozofa ne može više biti u egzegezi filozofskih tekstova, koji i ne mogu biti ništa više no samo duboki podsticaj na sopstveno filozofiranje, budući da "bez napora sopstvenog filozofiranja nema puta u filozofiju"⁷⁴.

72 Videti: Heidegger, M.: *Satz vom Grund*, Neske, Pfullingen 1957.

73 Fink, E.: *Sein und Mensch*. Vom Wesen der ontologischen Erfahrung, Alber, Freiburg/Br. 1977, S. 241.

74 Fink, E.: *Philosophie als Überwindung der "Naivität"*, in: Fink, E.: *Nähe und Distanz*. Phänomenologische Vorträge und Aufsätze, Alber, Freiburg/Br. 1976, S. 98.

"Svet je ne-stvarna celina sveta. Skup stvari obrazuje jednu ne-stvar"⁷⁵, piše Eugen Fink, početkom pedesetih godine prošlog stoleća, u svojim predavanjima o biti (*Wesen*) fenomenološkog iskustva, a koja je neposredno pred smrt pripremao za štampu. Izbor baš ovog dela, objavljenog potom pod naslovom *Sein und Mensch*, i stavljanje naglaska baš na ova predavanja, a u mnoštvu drugih, već sam po sebi dovoljno govori. Već tu je više no jasno izložena kosmo-ontološka pozicija ovog mislioca.

Već nakon samo površnog uvida u to delo, više nema sumnje da se ranih pedesetih godina Eugen Fink uputio jednim drugim putem na kojem ga je malo ko razumeo a još manje sledio. Zašto, odgovor na to pitanje trebalo bi dati oni koji su ga bolje znali, ili oni koji su se sve vreme hvalili da su razumeli makar nešto od onog što im je on govorio.

Skoro u isto vreme, u letnjem semestru 1949, Eugen Fink je održao predavanje pod naslovom *Welt und Endlichkeit* koje je 1966. poslužilo kao osnova čitavog niz predavanja, objavljenog tek 1990. godine⁷⁶. Da je taj spis, zajedno s prethodnim (*Sein und Mensch*), objavljen ranije, verovatno bi se i sama slika o Finku i originalnosti njegove filozofije mnogo ranije, daleko bolje i mnogo lakše složila. Neobjavljivanje niza spisa od strane samog autora, u velikoj meri je doprinelo da filozofska

75 Fink, E.: *Sein und Mensch*. Vom Wesen der ontologischen Erfahrung, Alber, Freiburg/Br. 1977, S. 243.

76 Fink, E.: *Welt und Endlichkeit*, Königshausen & Neumann, Würzburg 1990.

problematika sveta na prvi pogled ostane u drugim planu. S druge strane, nikakve prepreke nije bilo da se ta ista problematika sagleda i minucioznijim čitanjem objavljenih spisa. Pitanje: zašto je Fink jedne spise objavljivao a druge ostavljao po strani, kao i pitanje kakvog se principa u svom izboru držao – i dalje mi se čini koliko teškim toliko i zagonetnim.

Jedno je sigurno: sva njegova filozofija može se odrediti kao jedna grandiozna fenomenologija pojma sveta, *der Streit bezüglich der Interpretation des Seins*⁷⁷ - to je po mom mišljenju nesporno. Sve jasnije je da svet - koji kako je pokazao već Kant, može imati pojam ali ne i predstavu, budući da je svet samo ideja⁷⁸ i da svet nije ništa drugo do horizont (Husserl) ili zemlja (Heidegger).

Fink je jasno video namere Heideggera izložene u njegovom spisu *Der Ursprung des Kunstwerkes* (1935); isto tako, jasno je video zašto je kosmološka razlika izvornija od ontološke, a među prvima upravo on je shvatio da Heideggerov mitski govor o sukobu zemlje i neba vodi tematizovanju temelja umetničkog dela, pri čemu je "umetničko delo samo organon filozofskog saznanja"⁷⁹. Video je Fink i Heideggerov put u pesništvo i pesničko mišljenje koje je sve većom snagom, uporedo s vremenom, izbijalo iz njegovih spisa, ali, za razliku od njega, smatrao je da poezija i pesnički način mišljenja,

77 Heidegger, M.: *Sein und Zeit*, M. Niemeyer, Tübingen 1984. Navodim Hajdegera iz primerka knjige koju mi je u Freiburgu 1985. poklonio Franz-Anton Schwarz.

78 *Op. cit.*, S. 149.

79 *Op. cit.*, S. 174.

kao nešto već završeno, mogu imati u filozofiji samo formu naknadnog govora, oblik pogovora (*epilogos*).

Ima onih koji su u tom Finkovom stavu videli isticanje prednosti filozofije nad pesništvom i nad celokupnim pesničkim načinom mišljenja, posebno ako se prihvati Hegelov stav da umetnost po svom najvišem određenju pripada prošlosti, a pritom prenebregne upozorenje Heideggera da odluka po tom pitanju još nije doneta, na šta ovaj filozof upozorava u Pogovoru spisa *Izvor umetničkog dela*.

S druge strane, moguće je tvrditi kako filozofija može i dalje da zadržava svoju problematiku naspram pesništva, a da pritom u ovom traži putokaz za sebe, da traži onu Arijadninu nit, razlog da i sama izgrađuje svoju sopstvenu problematiku, pri čemu bi jedna moguća filozofija pesništva mogla biti sistematski izvod iz Finkove ontologije i kosmologije⁸⁰, a kakav nalazimo u spisu *Epiloge zur Dichtung*.

U svakom slučaju, otvara se krajnje interesantno pitanje: u čemu su pravi razlozi odsustva estetičke problematike u filozofiji Eugena Finka?

Činjenica je da ni kod Finkovog učitelja Edmunda Husserla (za razliku od Heideggera!), osim nekih sporadičnih napomana, nemamo tragova nekog ozbiljnijeg interesa za probleme umetnosti⁸¹. Ali, uprkos

80 Damnjanović, M.: *Ljudski svet i svemir*, in: Fink, E.: *Epilozzi pesništvu*, BIGZ, Beograd 1979, S. 6.

81 O tome opširnije: Uzelac, M.: *Art and Phenomenology in Edmund Husserl*, Axiomathes, Nos. 1-2, Trento 1998, pp. 7-26, takođe i: Uzelac, M.: *Arte e Phenomenologia in Husserl*, in: *Annali* (5), Instituto Antonio

tome, bilo bi krajnje pogrešno očekivati od Finka neki hladan, "sistemski" interes za umetnost, kakav srećemo kod Nikolaja Hartmana, ili "društveno angažovan", kakav nalazimo kod Teodora Adorna.

Fink je filozof sasvim drugog kova, sa sasvim drugačijim pogledima kako na filozofiju, tako i na svu moguću umetničku problematiku. Njegovo bavljenje filozofijom i njegovo interesovanje za umetnost ne mogu se jednoznačno izvesti iz njegovih dela. Da, voleo je pozne Rembrantove autoportrete, ali, ko ih ne bi voleo? Da, nalazio je u njima bitne odsjaje svoje filozofije, ali ko ih ne bi video u Finkovim delima?

Smatram da je tradicionalna estetika Eugenu Finku bila po samoj svojoj prirodi beskrajno strana; isto tako, smatram da je on, imajući duboki uvid u pravi smisao pojmova kojima su operisali Platon i Aristotel, veoma jasno video deficijentnost kako osnovnih estetičkih kategorija, tako i njihovu nedovoljnost da se dospe do prirode umetničkog.

Ovde sam dužan nešto da kažem i u odbranu samog naslova ovog mog skromnog priloga današnjoj raspravi o epohalnom značaju koji ima Finkovo misaono delo za savremenu filozofiju. Taj naslov mnogima se može učiniti čudnim. Ali, ako je svima jasno da ja u njemu koristim pojam *fenomenologija* na jedan stari način, na onaj blizak Hegelu, smatram da većini prisutnih ovde nije jasno šta ja mislim pod *postklasičnom estetikom*.

Banfi, Reggio Emilia/ Firenze 1998, pp. 17-45.

Moram biti jasan: pojmom *klasična estetika* želim da obuhvatim kako svu teoriju tradicionalne umetnosti, tako i teoriju umetnosti epohe moderne i postmoderne. Nakon što se slegla prašina i buka oko tzv. postmoderne, nakon što se videlo da je po sredi samo jedan pokušaj dovršenja moderne drugim sredstvima, nakon što se do kraja prozrela sva jalovost i dvoličnost postmoderne oličena u pokušaju da se niveliraju sve vrednosti, ali i da se izbegne svaka odgovornost – došlo je vreme da se iznova postavi pitanje iskonskog smisla umetnosti danas. To je neminovno.

Upravo zato, najpreče pitanje koje je pred nama u vreme posle kraja i moderne i postmoderne, jeste pitanje *umetnosti kao umetnosti* koja se manifestuje u posve novom obliku. Jasno je da odgovor ne treba tražiti oslanjajući se na strategije koje odišu zastarelim tehnološkim rešenjima. Vreme muzike je prošlo; ako muzika postoji, postoji ili kao eksperimentisanje sa zvukom, ili kao primenjena muzika – muzikoterapija. Vreme slikarstva i grafike je prošlo; ostali su dizajn i utilitarna grafika. Vreme velike poezije je prošlo još onog časa kad je industrija masovne smrti počela kao nuzproizvod da stvara tišinu s one strane svakog metafizičkog iskustva.

I o tome, budući da sam objavio mnogo knjiga pesama mogu reći nešto iz svog ličnog iskustva: takva tišina - o kojoj je sanjala da govori poezija, a odiše Celanovom *Todesfuge* - najbolje se može čuti na sat-dva pre bombardovanja, u času kad utihnu ptice, kad sve se

životinje skupe u sebe i zaneme. To je tišina sa onoga sveta u kojem niko više ni samog sebe ne čuje; to glas je Boga što sam sa sobom razgovara a čuje se samo tišina onih beskrajno praznih prostora kojih se užasavao Blez Paskal, konačno, to je tišina u kojoj se *bit daljine*⁸² neposredno vidi kao *znanje bivstvovanja*. Jer, taj svet tišine je, setimo li se reči Finka iz Heraklit-Seminara, "zemlja iza Aherona, ničija zemlja"⁸³.

U toj ničijoj zemlji nema senki, kao što ih nema ni u Hadu. U vreme poslednjeg bombardovanja Novog Sada, u vreme kad je ponoć već uveliko bila prošla, dok smo se moja žena Tamara Aleksandrovna i ja vraćali kući iz posete prijateljima, fosforne bombe su, padajući, osvetlile grad i nastala je takva svetlost kakvu vredi doživeti. Svetlost bez senki. Sada sam uveren da je upravo tako tamo, u drugome svetu, tamo iza Aherona. Tamo može postojati samo svetlost bez senki i tama. Senke, ako ih ima, one su izdaja onostranog smisla, one su potvrda života i nade, jer senke ne mogu imati senke.

Usred te nove, onostrane svetlosti, shvatio sam kako mora postojati jedna viša, još neistražena veza *logos-a* i *aisthesis-a*, ono *jedno samo*, za koje ; shvatio sam da postoje doživljaji kakve nikakva logika ne može da pomuti, doživljaji jasniji od svake jasnosti, doživljaji koji su u temelju jedne više, istinske umetnosti koja,

82 Fink, E.: *Welt und Endlichkeit*, Königshausen & Neumann, Würzburg 1990, S. 183.

83 Heidegger, M. / Fink, E.: *Heraklit*. Seminar Wintersemester 1966/1967, V. Klostermann, Frankfurt/M. 1970, S. 244.

prebivajući u svojoj mogućnosti, vapi za sopstvenim otelotvorenjem.

Međutim, to ne znači da umetnost, onakva kakvu je znamo, više ne postoji; ne bi bilo dobro reći da takve umetnosti više neće biti, Naprotiv, biće je, biće i teorije te iste umetnosti, biće i teoretičara, biće i plaćenika koji će podržavati takvu umetnost svejedno zvala se ona postmoderna, postpostmoderna, transavangardna ili ne znam kakva...

Postoji samo umetnost. Sve ostalo je bolest. Zato ovde želim da kažem i sledeće: nastaje danas jedna nova umetnost i njoj primerena teorija; ona nam se približavaju iz sadašnjosti koju pesnici vide kao vreme buduće⁸⁴. Samo mi, potopljeni do grla u svakodnevlje, u teorijsku problematiku Lebenswelt-a - novu umetnost i novu estetiku ne primećujemo. Pitanja nove umetnosti - posle moderne i postmoderne umetnosti - otvara postklasična estetika⁸⁵. Njen predmet je svet u svim njegovim manifestnim oblicima, svet koji nastoji da u svojim spisima tematizuje Eugen Fink, istinski predmet umetnosti, najdublja tajna⁸⁶ umetničkog dela, ono što je od sveta jedino još preostalo.

84 Eliot, T.S.: *Četiri kvarteta*.

85 O pojmu *postklasična estetika* videti opširnije: Uzelac, M.: *Postklasična estetika*, Viša škola za obrazovanje vaspitača u Vršcu, Vršac 2004.

86 Videti spis kojima je u velikoj meri inspirisana Hartmanova koncepcija strukture umetničkog dela: Ильин И.А. Основы художества. О совершенном в искусстве. - См. в: Ильин И.А. Собрание сочинений: В 10 т. Т. 6: Кн. 1. - М.: Русская книга, 1996.

Ako je znanje sveta postalo krhko, to je ponajpre stoga što su se same stvari povukle u sebe i što su nauke o njima došle do svoga kraja. U času kad znamo da su fundamentalne nauke definitivno pokleknule pred teorijom o super strunama, pozivanjem na koju /teoriju/ je, moguće razumeti svu lepotu, eleganciju i smisao svemira, kao i da su sve teorije o prirodi i meri kosmosa trajno nedokazive, ne možemo se ne složiti s činjenicom da je svaki govor o kosmosu - pesnički govor u slikama i da je svaka kosmologija zapravo - estetika.

Reč je, razume se o estetici posebne vrste, o estetici koja nastaje posle klasične estetike, omeđene slikama sveta Isaka Njutna i Alberta Ajnštajna; naš indeterministički svet disipativnih struktura – posve je novi, drugačiji svet, naš svet je svet Ilje Prigožina, Andreja Lindea i Edvarda Vitena (Edward Witten). Za taj svet još uvek ne postoje ni reči ni pojmovi. Kada je u seminaru o Heraklitu, koji je vodio s Eugenom Finkom, Martin Heidegger rekao da "pojmove svakog dana moramo misliti iznova"⁸⁷, on je još uvek verovao da postoje stvari i da postoje pojmovi koji se na njih odnose. Mi više u to nismo sigurni. Danas se susrećemo s nečim do te mere novim i nepoznatim, da za to nemamo ni pojmove, ni pesničke slike. Verujem da nam, makar na samo posredan način, može pomoći iskustvo filozofskog mišljenja kakvo je imao Eugen Fink.

87 Heidegger, M. / Fink, E.: *Heraklit*. Seminar Wintersemester 1966/1967, V. Klostermann, Frankfurt/M. 1970, S. 126.

Ako je tumačenje sveta i čoveka koje se oslanja na igru temeljnih fenomena, velikim delom oslonjeno na mišljenje prvih grčkih mislilaca koji su *kosmos* mislili u slikama a ne u pojmovima, budući da se *physis* tematizuje kao operativni pojam tek kod Aristotela⁸⁸, mi se danas nalazimo u situaciji da *svet* mislimo nečim što ne prebiva ni u svetu slika niti u pojmu. Upravo zato, sve više se pokazuju nedovoljnim kako klasična estetika, tako i klasična filozofija.

Ovde u Frajburgu želim da vas podsetim na rad vašeg sugrađanina Heniga Fosa koji je još 2000. godine ustvrdio kako postoji teorijska mogućnost "predupređujuće sinhronizacije". Fos je postavio hipotezu po kojoj dublirajući sistem može da predupredi promene prvobitnog sistema, a dokazalo bi se to time što se svetlosni signal prima trenutak ranije no što je poslat⁸⁹, što je bilo eksperimentalno dokazano godinu dana kasnije

88 Ako je za Platona kosmos bio živ, uman, identičan s bogom koji nije bio ni duša ni um ni jedno, za Aristotela nije postojala nikakva kosmičnost jer je on kao jedini fakt postojanja uma priznavao *physis*; drugim rečima: za razliku od platonovskog tvarnog kosmosa kod Aristotela srećemo ne-tvarni *physis*; za razliku od Platonovog kosmosa koji nije sve-vremen jer nastaje sa vremenom, Aristotelov *physis* je nestvoren, večan, ali ne večan stoga što su mu večni počela i eidosi već stoga što je čulno večan. Gubeći svoju živopisnost kosmos kod Aristotela postaje *physis* i tako dobija svoju božansku samodovoljnost kao prvi pokretač.

89 O tome opširnije u mom tekstu: *Umetnost na tlu sinergetičkog haosa*. Uvod u konstruktivni postmodernizam, in: Uzelac, M.: *Postklasična estetika*, Viša škola za obrazovanje vaspitača u Vršcu, Vršac 2004, S. 83-84.

u Velsu. Drugim rečima: vreme predupređuje vreme. I kuda sad s Ajnštajnom, šta sa Heideggerom filozofijom vremena?

Mišljenje sveta, kakvo nalazimo kod Eugena Finka, ima upravo to svojstvo da može postojati kao estetička teorija i umetničko delo – istovremeno. Smatram da u tome treba videti i odgovor na pitanja koja su postavljana tokom ovog izlaganja: ako kod Eugena Finka nema "estetičkih" tekstova, to je stoga što je sva njegova filozofija jedna grandiozna estetička teorija, koja, nalazeći se s one strane kako klasične nauke, tako i filozofije u tradicionalnom smislu, nije ništa drugo do pokušaj da se izgradi živo umetničko delo kakav je kosmos pre stvaranja sveta.

Isto tako, ako je veliki ruski fizičar Andrej Linde video kosmos kao penušavi šampanjac u kom je naša, nama dostupna vasiona samo jedan od mehurova, i ako to kiptanje vina jeste u saglasju s onom harmonijom koju opisuje najveći muzičar svih vremena Johanes Kepler u svom besmrtnom delu *Harmonica mundi* (1518), onda danas - dok oblaci pritiskaju okolne proplanke, dok sipi sitna, neprozirna kiša, a zemlja je vlažna, pokrivena uvelim lišćem koje svedokuje o letu ali i navešćuje mrazeve i zimu - neka nas mudrost ne napusti, jer, "odasvud je jednak silazak u Had" (Anaksagora, A 1, 11).

h. Može li estetika danas biti sa-vremena?

Situacija u kojoj se estetika danas nalazi izaziva mnoštvo nedoumica već i zbog toga što se sve glasnije ističe kako njen glavni predmet – *umetnost* – izaziva očaj. Iako se tu misli pre svega na savremenu umetnost, taj očaj zahvata i većinu onih koji se obraćaju i umetnosti kao takvoj; pre svega, imaju se u vidu oni koji za susret sa novim umetničkim delima nisu pripremljeni, već i dalje imaju tradicionalni pristup vladajući od pre više decenija, a koji je i dalje u mnogim slučajevima dominirajući i važeći, zasnovan na tradicionalnim shvatanjima što su se oblikovala na primerima ranije poznate im umetnosti; sve što se danas dešava zahteva, bolje bi bilo reći, pretpostavlja, nov, bitno drugačiji odnos ka onom što je navodno *ново*.

Ranija umetnost podrazumevala je raniji svet vrednosti i na izvestan način odražavala pogled na svet kakav je vladao u vreme kad su umetnička dela, o kojima tada beše reč, nastajala. Nije stoga slučajno što muzika baroka pripada feudalnom dobu, kao što je antička umetnost odraz robovlasničke epohe i ondašnjih vladajućih vrednosti. Kada je reč o novom dobu, teško je odrediti o čemu nam zapravo govori nova muzika koju najvećim delom ne razumemo. Nova muzika nije izraz ni kapitalističkih ni socijalističkih vrednosti. Reč je pre o muzici koja je iskliznula iz zgloba vremena.

Moderna muzika u najvećoj meri sada je prepuštena sebi i obraća se samoj sebi. Ona se pretvorila u eks-

perimentisanje sa zvukom i malobrojni njeni slušaoci nju više i ne interesuju; ona ne odražava duh vremena ne stoga što bi navodno imala u sebi neku društvenu dimenziju. O tome se uopšte ne radi. Ona nema duhovnu dimenziju koja je bila određujuća u muzici ranije epohe.

U kojoj je meri tu reč i dalje o umetnosti i muzičkim umetničkim delima, i dalje je otvoreno pitanje, premda, i dalje, zasad imamo samo jedan odgovor, a to je onaj koji nalazimo kod Teodora Adorna.

Moderna umetnost u velikoj meri gubi onu estetsku dimenziju (ne estetičku) i u nekim svojim oblastima vraća se merilima i principima predrenesansnog doba. Posve je razumljivo što sa gubitkom dimenzije koja je podrazumeva uživanje u delima, a što se moglo pratiti u muzici od Palestrine pa do Čajkovskog, muzika ima sve manje svojih poklonika među onima koji su smisao muzike nalazili u njenom slušanju i uživanju, a sve više među onim malobrojnima koji su navikli da njom računaju. Harmoniju postepeno potiskuje harmonika, i to na način koji je odlikovao muziku antike i srednjeg veka.

Premda je i u ranijim vremenima bilo pokušaja da se tumači fenomen umetnosti, estetika (u obliku u kakvom je danas imamo), nastala je, kao filozofska disciplina, tek sredinom XVIII stoleća, u doba rehabilitacije čulnosti kao posebnog od logike nezavisnog organa saznanja i uzdigla se u ravan u kojoj se, kao način saznanja, našla zajedno s logikom kojoj dotad beše potčinjena, a u času kad je čulnost priznata kao poseban vid saznanja, no, takvo stanje stvari bilo je relativno kratkotrajno. Već na-

kon samo dva stoleća počelo se govoriti o „smrti estetskog“ (D. Grlić) i ona je tražena već u teorijskim stavovima Hegela i njegovih sledbanika. Biće da je tu došlo do manjeg nesporazuma; jedan od mojih pokojnih profesora estetike je verovatno imao u vidu Hegelov stav o kraju umetnosti s početka njegovih predavanja držanih u Berlinu početkom XIX stoleća, rekavši kako umetnost po svom najvišem određenju pripada prošlosti, stav o kome je Martin Hajdeger nakon više od sto godina posle Hegela pisao da definitivni sud o istom još nije donet.

Bilo kako bilo, da li je tako ili ne, nije ni važno. Bitno je samo to da je pitanje estetskog i samo došlo pod znak pitanja. Od umetničkih dela se više ne zahteva da svojim estetskim svojstvima deluju na slušaoce ili gledaoce, no sve više traži se od umetnosti da nam nešto bitno govori o svetu u kojem nastaje.

Posve je očigledno da su umetnička dela postala u naše vreme nešto drugo, nešto što se stvara s posve drugačijim namerama: ne za one koji bi uživali u delima umetnosti, već za one koji hoće da misle bit i sam fenomen umetnosti, za one kojima nisu čudni ni sami posmatrači, ni sami stvaraoci, ali ni oni kojima su jedni i drugi predmet čuđenja i interesovanja, već za neke „četvrte“ – za one kojima je zagonetna sama priroda i bit umetničkog dela u svetu umetnosti koji je nedvosmisleno jedan od temeljnih fenomena opstanka savremenih ljudi.

Možemo stoga bez dvoumljenja tvrditi da umetnost u ovo naše vreme ima čisto teorijski karakter i da ponajviše stoga i jeste izvor niza nesporazuma do kojih

dolazi kad se o njoj navodno nešto bitno hoće reći, nešto novo a što ne bi bilo već od ranije poznato, jedino sada, izraženo drugim sredstvima.

U isto vreme, estetika je i dalje *teorija umetnosti*, ili kako se još određuje, *filozofija umetnosti*, mišljenje *biti umetničkog* i načina na koji se umetnička dela pojavljuju, tvoreći pritom, u realnom svetu, jedan poseban svet⁹⁰ u kojem se nalaze i dela umetnosti ranijih epoha ali i ova nova, što im se pridružuju nastajući na njihovom tragu, ma koliko sama imala specifičan i diskutabilan status. Koji je u tom slučaju status estetike? Kakav je njen integritet? Može li ona autoritetno prosuđivati odnose među umetničkim delima donošeći legitimne sudove koji će biti ako ne bezpogovorno prihvaćeni, onda s opštim pozitivnim rasuđivanjem prihvatana?

Pitanje koje je ovde i dalje otvoreno, a sa kojim se mišljenje umetnosti u današnje vreme više no ranije tematizuje, pitanje u čijem znaku živi sva savremena umetnička praksa, sadržano je u tome u kojoj meri estetika danas može biti aktuelna, koliko njena nastojanja imaju još uvek značaj i samoodređujući smisao, koliko je ona još uvek *sa-vremena* s dobom u kojem se nalazi, a koje joj nije ni najmanje naklonjeno, odnosno: koliko moderna estetika (koje pretenduje na savremenost) može da prati razvoj prakse moderne umetnosti?

Ako se ima u vidu da i mnoge ranije epohe nisu bile naklonjene umetnosti i umetnicima i da ih nije odlikovala dobronamernost, zašto bi kritika i mišljenje

90 Ovde se pojam *svet* koristi u uobičajenom značenju te reči.

umetnosti danas bili u nekom boljem položaju. Odnos među njima bio je krajnje različit i kretao se od onih vremena kad je među umetnicima i publikom vladalo razumevanje i saglasje, do onih koja su izražavala oštru odbojnost i krajnje negativan odnos spram svega što nije imalo utilitarni karakter i donosilo neku neposrednu korist.

Bilo je po umetnike i ranije teških vremena, no bilo je i tada umetnika koji nisu se predavali malodušju niti bili spremni da bespomoćno prihvataju poraz kao dar sudbine nastavljajući da žive s one strane zahteva koje je postavljala savremenost.

Oni umetnici za koje najviše znamo i koji su deo žive istorije, imali su u sebi visok osećaj pozvanosti i značaja misije koju u društvu obavljaju, kao i prema samima sebi, svesni da svojim delima bogate svet umetnosti i učvršćuju njegov značaj u životu ljudske zajednice. Bili su čvrsta odbrana onog najvišeg i zato ako su i loše điveli, behu zid koji je branio ljude od spoljašnjih nevolja.

Danas, posebno, estetika se, kao i filozofija, nalazi na društvenoj periferiji, potisnuta prizemnom sub-kulturom i jeftinim političkim mahinacijama čiji je krajnji, često lukavo prikriveni cilj - manipulisanje ljudima i njihovim slobodnim vremenom, jer ljudi ni u jednoj ranijoj epohi nisu bili toliko surovo, mada vešto prikriveno, izloženi pokoravanju kao u ovo današnje doba.

Ako je pitanje čovekove slobode, pitanje koje svoju aktuelnost ima u svim vremenima, kao i pitanje danas nastajućeg čovekovog slobodnog vremena nastalog oslo-

bađanjem od manualnog rada i već u postindustrijsko doba postalo je pitanje nad pitanjima, da bi u ovo poslednje vreme, s pojavom sve veće primene veštačke inteligencije, pogled na svet novih generacija počeo na odlučujući način da se sužava i otvara nove mogućnosti praktisi porobljavanja ljudskog duha putem ukalupljivanja u tokove čiji regresivni karakter pretili da poništi sve strategije razumevanja sveta koje su i ljudima osrednjeg intelektualnog domašaja bile pristupačne već pre nekoliko stoleća.

Svođenje svih razlika na put ka identičnom krije opasnost da većina ljudi prestane samostalno da misli, da mišljenje počinje da shvata kao nepotreban napor, a izlaz iz svake problematične situacije nalazi u preuzimanju već ranije formulisanih sistemskih rešenja. Ljudi se prepuštaju lažnoj nametnutoj im dokolici koju vide kao razonodu i odmor, prihvatajući sve ono što ne zahteva misaoni napor, nesvesno se pretvarajući u amorfnu masu lišenu onih svojstava koja je već Aristotel isticao kao specifično ljudske.

Ljudi su za relativno kratko vreme definitivno ostali bez slobode i mogućnosti da istinski i na pravi način vladaju svojim slobodnim vremenom koje se više ne vidi kao oaza sopstvene slobode. Oni nemaju slobodu, nemaju svoje slobodno vreme niti znaju šta je to.

Na uvećanje viška slobodnog vremena nedvosmisleno je ukazano već sredinom prošlog stoleća u mnogobrojnim sociološkim studijama, i već tada javilo se alarmantno pitanje: *šta činiti u narastajućem slobodnom vremenu*. Nije nimalo slučajno što su se odgovori počeli

tražiti u krajnje nepovoljnim strategijama po stanovništvo u celini. U nekim zemljama latinske Amerike rešenje je nađeno vezivanjem stanovništva za televizor i tako su nastali filmovi s trivijalnim zapletima u beskrajno mnogo nastavaka koji su satima, iz dana u dan, iz nedelje u nedelju vezivali ljude za male ekrane ciljano im oduzimajući i trošeći slobodno vreme. Danas se u tu svrhu koriste razne zabavne emisije (s dužim trajanjem) čija tema su ogoljena ljudska privatnost ili takmičenja pevača ali ne profesionalaca već amatera (u kojima bi svako mogao sebe da prepozna), ili raznih kvizova, takmičenja u prividnom znanju nebitnih činjenica, čak i kvazi televizijske emisije s prividno interesantnim političkim temama, a sve to s jedinom namerom da se blokira ljudima slobodno od rada vreme kako ga ne bi koristili u destruktivne svrhe, ili za razmišljanje o smislu i prirodi političkog sistema u kojem žive.

Jer, to da umetnost može imati destruktivni karakter, dobro je poznato iz istorija mnogih socijalnih revolucija. Nije nimalo slučajno što vlasti podržavaju samo ideološki neutralnu umetnost (ili u filozofiji istraživanja u anapitičkoj filozofiji, koja imaju politički neutralni karakter) namerno nastojeći da ako je u umetnosti reč, otupe joj svaku moguću unutrašnju kritičku dimenziju. Na taj način biva i estetika kao teorija umetnosti lakše kontrolisana (budući da joj se smaljuje prostor kretanja), a dobro je poznato kuda može voditi filozofija koja hoće da menja svet.

No, vratimo se samoj stvari, pitanju umetnosti

koja današnjost u najvećoj meri nastoji odrediti i eventualno sačuvati na duhovnom planu. Koliko je to uopšte moguće, posebno ako se ima u vidu već pomenuto stanje u koje je jednim delom umetnost samu sebe dovela? U savremenom društvu sve je manje ljudi sposobnih da samostalno misle, onih kojima je to na neki način dopušteno da delovanjem budu i savest društva, a sve više onih koji čine bezobličnu masu kojom se lako može manipulisati i koja je idealna za potčinjavanje veštačkom inteligencijom preko masovnih medija a koja ima ogromnu moć sugerisanja i oblikovanja mišljenja čemu se obični ljudi ne mogu odupreti. Nekad su vlast dobijali oni koji su brojali glasačke listiće, danas je dobijaju oni koji pripremaju izbore. Politički izbori nikad nisu izraz slobodne volje već posledica manipulacije i tehničke obrade stanovništva unapred pripremljenim činjenicama koje vode vlastima odgovarajućim zaključcima. Svet se izmenio; količina slobode se smanjila u toj meri u kojoj se njena zloupotreba povećala. U tom slučaju primena veštačke inteligencije je od epohalnog značaja i znak novog vremena; ko njom upravlja taj upravlja ljudima i javnim mnjenjem.

Pre samo pola stoleća govorili su: nije dovoljno da je neka pesma dobra, mora neko da kaže da je ta pesma dobra. To pravilo i dalje važi. Ranije jestanje stvari određivala književna kritika, danas anonimusi koji vladaju masovnim medijima: dobro može biti loše, a loše dobro. Među dobrim i lošim više u svetu nema razlike. A mišljenje onih koji tu razliku mogu videti i obrazložiti je

skrajnuto kao i oni koji bi ga mogli izložiti. Zato umni ljudi čute i gladaju svoja posla, a svetom umetnosti vladaju bezdarna, neobrazovana bića koja nijednu knjigu nisu pročitala do kraja, niti posetila neku značajnu likovnu izložbu, ali zato mogu biti književni i likovni kritičari čijim poluumnim stavovima (jer ih je u internetu najviše) vešto manipuliše smišljeno programirana veštačka niteligencija.

Ne svojom voljom i ne svesnim izborom, ljudi su postali bezoblična kontrolisana masa, utopljena u informacioni šum sa smišljeno definisanim činjenicama, a koji ne poznaje granice mogućih manipulacija, i koji im maksimalno određuje zajedničke poglede na svet ne dozvoljavajući da u taj njima zasnovan prostor bilo šta dospe suprotno namerama ugrađenim u svet koji je determinisan okvirima destruktivne savremene „kulturne“ politike koja vodi raslojavanju a ne monolitnosti društvene zajednice i koja bi imala za cilj da ne bude porobljena i razorena u budućem svetu, osuđena na nestanak. U tom smislu ljudi zapravo i ne postoje, postoje samo njihove postepeno izbleđujuće senke; oni su nebitni, u najboljem slučaju statistički pokazatelji, a u suštini razložni promašaji.

Estetika se danas ne nalazi u delikatnom položaju ne samo zbog svojih unutrašnjih problema kakve je oduvek imala i koji nisu ni u kom slučaju mali (no koje je obično uspešno i rešavala), već ponajpre stoga što ne stižući ni njima da se pozabavi, budući da je gurnuta u prikrajak iz kojeg ne može izaći niti može da se brani pritisknuta talasom neznanja i banauzijskog mentaliteta

spremnog u svakom času da ospori i sputa svaki pokušaj razložnog razgovora o onom što je jedini i najpreči predmet njenog bavljenja, a to je *umetnost*.

Zato, sve je očiglednije spoljašnje nastojanje da se estetička istraživanja usmere što dalje od angažmanom „inficirane“ umetnosti i vidna je ugroženost estetike (kao i umetnosti) i to od onih koji hoće njom ovladati u neumeničke i nefilozofske svrhe. Dobro je ono što je ideološki neutralno, i to je višedecenijsko pravilo. Moguće je sve, samo ne funkcionisanje državnog sistema a to podrazumeva i neutralnost samih umetničkih dela.

Da nevolja bude veća ugroženost dolazi i od dela samih umetnika i teoretičara; dovoljno je pomenuti niz društvenih asocijacija i navodnih udruženja koja sad okupljaju bezdarne umetnike, pretvorene u umetničke kritičare okupljene u raznim *kvazi*-kritičarskim i navodno „teoretičarski“ nastrojenim grupama s ciljem da ospore sve neistomišljenike i podrže samo svoje pristalice.

Da nesreća bude još veća, u jednako nezavidnoj situaciji našao se i jedan od osnovnih predmeta istraživanja savremene estetike – *savremena* umetnost u celini. Osnovno pitanje koje dela nove umetnosti otvaraju sadržano je ne samo u tome (u kojoj meri su to uopšte umetnička dela) nego u tome, ukoliko uopšte jesu, koliko su ona sama uopšte *sa-vremena*, koliko i u kojoj meri pripadaju ovom, u svakom smislu prelomnom vremenu, u kojoj meri su za njega od odsudnog značaja, imaju li uopšte u sebi ikakvu vrednosnu dimenziju koja bi ih mogla održati u vremenu.

Ne možemo izbeći utisku da se krećemo u krugu u čijem središtu jeste *vreme*. Odrediti šta je vreme, a takvo pitanje postavio je davno već Aurelije Avgustin (*quod est ergo tempus*), u naše doba, kad smo toliko odgovora dobili u nasleđe, postalo je nemoguća misija i niko više ne govori o ovremenu, posebno ne o vremenu ugrađenom u umetničko delo, ili o vremenu kojem ono po svojoj prirodi pripada, jer, odlika umetničkog dela je u tome da mora pripadati određenom vremenu koje nastoji da objasni i da ga u sebi na njemu svojstven način fiksira. Svako delo je delo vremena i svako delo je njegov posebni izraz. U tome je razlog njegovog razumevanja ili nerazumevanja. Transgredijentnost umetničkog dela je najveći problem koji pred njim stoji i nije nimalo slučajno što odatle potiče i pitanje koje se ranije određivalo kao *tajna umetnosti*, pitanje toliko aktuelno sedamdesetih godina (Focht, Zurovac).

Više je no evidentno da su se i estetika i umetnost našli u jednako nezavidnoj situaciji. Postoje shvatanja da su obe došle da svoga kraja. Čini mi se da su takva shvatanja previše pesimistična i da sve mogućnosti u oba slučaja nisu ni iscrpljene niti do kraja domišljene. Izgleda da se o nekim pitanjima ili prerano, ili olako donose zaključci koje potom samo vreme u većini slučajeva opovrgava. Kako god posmatrali stvari, može se poći od dva evidentna principa: *umetnost jeste* i *estetika jeste*. Odatle se, izgleda nikud dalje ne može. Svi odgovori, sva tumačenja koja za tim iskazima slede, ostaju na nižem nivou od postavljenih principa na kojima umetnost i estetika (kao

njena teorija, odnosno filozofija) počivaju.

Kako tome pristupiti u času prelaženja u drugi svet gde se javljaju druga pravila i drugi sistemi vrednosti, pitanje je koje nema odgovora, verovatno stoga što je prerano postavljeno. Smatram da je u ovom času naš zadatak da govorimo o onom što jeste i da se trudimo da to razumemo nalazeći se na granici dva sveta. Jeste nesporno da je naše razumevanje u velikoj meri ugroženo, usled niza faktora koje smo već pomenuli i u više navrata, na različite načine potvrdili. A to nije slučajno, jer je naše vreme i vreme različitih interpretacija istog koje i samo ne ostaje sve vreme isto i jednako samome sebi.

No naše nije da na tome što smatramo da treba da činimo ne ustrajavamo. Neko će reći da to o čemu ovde govorimo nije bitno. To može biti i tako, i zastupnici takvog shvatanja u mnogom su u pravu, ali, u tom slučaju, ništa i nije bitno. Tada se sve pretvara u prazno trajanje i ljudi su pomireni s ne-mišljenjem kao osnovnim principom opstajanja.

Živimo u vremenu u kojem nebo nema miljenike. Jednake su i sublunarna i podlunarna sfera. Teško se razlikuju heruvimi i serafimi. Ljudi su prepušteni sebi. Bez zaštite su, a i zlikovci bez kazne. Opšti relativizam u svim oblastima društvenog života sada je u situaciji da naplati rezultate svog pogubnog delovanja. Zakona može biti koliko god hoćeš, ali nema sudija.

Mnogi su smatrali da je satatus estetike, usled problema nastalih oko umetnosti ugrožen, što se može delom i prihvatiti kao tačno. Međutim, pokazalo se, više je no

jednoznačno, da bi estetika kao mišljenje fenomena umetnosti, u vremenu budućem, kao i danas, mogla i dalje postojati i razvijati se, čak i u situaciji kad se umetnička dela ne bi više ni stvarala, jer bi, uprkos takve razorne situacije, za svoj predmet i dalje imala dela umetnosti, samo njihovo nastajanje, njihovu nedvoznačnu egzistentnost i njihovo trajanje u realnom vremenu, kao i van njega, što će reći da bi estetika i dalje imala za svoj predmet *umetnost samu*.

S druge strane, neki su smatrali da je svet umetnosti ugrožen, te bi se ugroženost mogla protegnuti kako na umetnost, tako i na njenu teoriju, ali isto tako eventualno i na druge oblasti čovekovog duhovnog života. Opasnost koja se danas nad ljude nadnela jeste reduktivnost svega što mu omogućuje život, redukovanje većine životnih potreba pa s njima i onih duhovnih koje su ranije činili ono što se zvalo bogatstvom življenja u svetu, a među njima pored mnogih kulturnih aktivnosti beše i poznavanje i uživanje u delima umetnosti.

Pokazalo se da, bar zasad, svet umetnosti nije do kraja egzistencijalno ugrožen, jer, evidentno je da umetnička dela i dalje nastaju i proširuju prostor u kojem nastavljaju da obitavaju, mada je velikim delom i dalje nejasan način njihovog nastajanja i potonjeg postojanja samih umetničkih dela jer su pod stalnom ugroženošću da pređu u sferu upotrebnih predmeta, najčešće u oblast nepotrebnih stvari koje završavaju na deponijama gde se mešaju sa predmetima koji su otpad pripremljen za utilizaciju .

Estetika i umetnost ne žive unutrašnju ugroženost. Njih ugrožava ono što im je spoljašnje i, da to bude paradoksalno, ono što je po njihovu egzistentnost manje važno: njih ugrožava njima nenakloni, spoljašnji svet koji sve manje ima razumevanja i za samoga sebe.

Razumljivo je što u tom slučaju biva ugrožen njihov društveni status, ali samo stoga što krug razumevanja jeste zatvoren, premda ne mora biti osporen povicima o ukidanju umetnosti i njene teorije; pre će se dogoditi da može doći do ukidanja same opasnosti koja se nadnela nad njih, i to tako što će biti ukinut njihov spoljašnji svet.

U tom slučaju, krajnje konačnom, apokaliptičnom, možda ničeg više neće ostati sem umetnosti i estetike u potenciji, za jedan drugi, bolji i razumniji svet od ovog za koji neki nastoje da posle njega ne bude ništa, ili, da posle njega ničeg više nema; preciznije rečeno: da posle njega bude samo *ništa*. A neće biti ni *ničeg*, jer ono ne može biti kao pusta praznina.

Ne treba tako prerano završiti govor o biti umetnosti. Ona jeste fenomen našeg života, ali nije način na koji bi mi mogli opstati, premda ni mi nismo njene poslednje sudije, zadužene za donošenje konačne odluke. Uvek postoji više mogućih odgovora na pitanje stanja moderne umetnosti.

Jedan je onaj koji je nalazimo u pismu iz sredine pedesetih godina koji je dao Pikaso i njim u prvi mah, na relativno paradoksalan način porazio svoje slepe sledbenike. On je naime rekao da je veoma rano shvatio šta ljudi

hoće i da im je potom ispunjavao želje, bivao šarlatanom i lepo se zabavljao. Oni koji bi hteli znati nešto o njegovim mogućnostima treba da pogledaju njegove rane radove, no s njima on ne bi dopro dalje od Engra i nikad ne bi domašio velikog el Greka ili Velaskeza. To je jednako dobro shvatio i poslednji veliki „renesansni“ majstor Salvador Dali i svojom ekstravagantnošću negovao svoju umetničku popularnost. I jedan i drugi znala su sve, mogli sve, ali ne i dalje od toga do čega su njihovi prethodnici stolicima ranije dospeli. Ostalo im je samo da se lepo zabavljaju i zamućuju poluobrazovanu publiku koja se u stvar umetnosti i nije mnogo razumela.

No, to vreme je prošlo. Prošlo je i vreme zaslepljeno jevtinim umetničkim performansima. Sve je to definitivno prošlo. Nikog ne može više zaslepiti nedarnost tzv. samoproглаšenih umetnika sem onih koji se u to ne razumeju i klimanjem glave podržavaju promašenosti raznog roda. Vreme jevtine umetnosti je prošlo, kao i vreme polupismenih i poluobrazovanih umetnika i njihovih korumpiranih slavopevaca.

Danas je sve ogoljeno. Postali su jasni svi umetnički metodski postupci, kao što je postala evidentna i sva neukost neobrazovanih umetnika. Ne ogleda se u tome ni simptom kraja umetnosti, ni znak kraja umetnosti, već samo slika vremena u kom se nalazimo, vremena pred kojim se nalazi izbor i nada da će se dobro promisliti kojim putem dalje poći iz današnje tačke koja jeste izraz stanja stvari, ako koja može voditi u bespovrat.

Umetnost poznaje samo istinu koja se u njoj otelo-

tvoruje, a ona je izraz duha umetnosti, kojeg u delima ima, ako ga ima, jer i on „bira“ gde će se na svom putu u prostore noosfere zaustaviti.

Šta u takvom slučaju preostaje mišljenju umetnosti koje oličava se u estetici? Sve je zapravo već rečeno: biti na putu istine, na putu kojim su hodile generacije naših prethodnika i u svim svojim postupcima čuvati se izliva gordosti, jer bićemo kažnjeni za sve sudove o umetnosti koji su daleko od onog što jeste.

A to što jeste, to *jeste*, koje je i dalje *samo jedno* o kojem govorahu Platon, Proklo i Despot, to je ono što *jeste* koje i dalje je iza svega što bi se moglo misliti, a što se iz naše ograničenosti ne može ni misliti ni razumeti.

Stoga, ako estetika ima neki smisao postojanja, on je već od samog početka uložen u mišljenje umetnosti i njenu umetničku praksu, u to da se razume priroda onog što odista jeste zapretana na lažnim putevima koji nikud ne vode, osim onog sporednog usmerenog proplanku prepunom istinske svetlosti.

Epilog

Još uvek postoji niz zastupnika ideje o progresu. Da li progressa danas uopšte ima, ako ga ima, u kojim oblastima se manifestuje i da li se o njemu može govoriti kad je reč o umetnosti koja nas ovde prvobitno zanima? Kada se sve opcije razmotre, dolazi se do sumornog zaključka: progressa o kakvom se govorilo s entuzijazmom u protekla dva stoleća nema u mnogim oblastima, a u umetnosti ga u istinskom smislu nema i nikad ga nije ni bilo. U svim epohama nastaju umetnička dela, ali, ne može se govoriti o tome da su potonja progresivnija od prethodnih.

Svako vreme ima svoja dela, ona su u svom međusobnom odnosu no nisu samerljiva sa delima iz drugih vremena. To je nalik skoku u dalj: ljudi skaču iz mesta i svako skoči koliko doskoči. Istorijskog napretka tu nema i o njemu se ne može govoriti. Tehnika bacanja diska u naše vreme ista je kao i u antičko doba, a i rezultati se nisu mnogo promenili. Razlika je samo u tome što u staro vreme nisu se gledali rekordi, nego su se slavili konkretni pobednici na konkretnom takmičenju.

Doduše, moglo bi se tvrditi da progres postoji u nekim drugim oblastima, u povećanju poljoprivrednih prinosa, u prirastu suncokreta, ali i potrebe su postale veće - svega i dalje jednako nema; u oblasti umetnosti, kad bi je bilo, situacija bi bila ista, samo malo gora: da progressa u stvaralaštvu umetničkih dela ima, tada bi se on odvijao samo u svom povratnom smeru.

Savremen čovekov život preplavljen je velikim dostignućima; mnoštvom praktičnih pronalazaka koji svakodnevni život čine udobnijim, lakšim i prijatnijim, ali to je samo jedna strana stvari. U tom smislu govori se o progresu koji se zbio u odnosu na ranije epohe. Izgubilo se mnoštvo teško rešivih problema, koji su otežavali življenje i sam život činili sumornijim, često nepodnošljivim. Da li su ljudi postali sretniji i veseliji, s posledicama tehničkog napretka, na to je već teže dati pozitivan odgovor.

Život je jednako mračan i sumoran, ponekad na granici bezizlaza; promenili su se samo motivi, naraslo je ćutanje, prestalo je često ponavljanje uzroka nedaća; narastaju samo posledice. Neizvesnost sve je veća, a sigurnost u sopstvenu bezbednost sve manja; svevladajuća tišina glasnija je od svakog bunta i sveopšteg protesta. Menja se život pojedinačnog čoveka, ali i društva u celini. To je evidentno i krajnje vidno; ne vide to samo oni koji to ne žele da vide. Govori se i dalje o grancijama prava čoveka, zaboravlja se, ili namerno previđa da su tradicionalne vrednosti baza i osnova na kojima počiva ljudska zajednica; no to je u sadašnjem času, kad ruši se stari svet a novi tek nastaje, samo potvrda tome da evropska civilizacija nema sopstveno jedinstvo, da svet se nepovratno raspada na delove za koje ne znamo kako će se u vremenu budućem na neki drugi način sklopiti, u svakom slučaju biće to neki nov, drugačiji, nama svakako nepoznat način.

Svet imaginacije nije se izmenio, samo su se pro-

menili podsticaji koji su ga oblikovali. Čovek je jedino biće koje ne živi samo u realnom svetu već i u svetovima koje sam stvara. Imaginarni svet je njegov svet u koji beži iz realnosti i u kojem traži svoj pravi način opstajanja da bi ga potom preveo u realni svet gde će biti podržan od više realnosti kojoj stremlji kako bi ispunio svoj najviši smisao radi kojeg je i pozvan u svet da u njemu učestvuje delujući na dobro sebi i svih koji ga okružuju.

Čovek je i dalje, kao i sve vreme do sada, ostao nezadovoljno biće; u tom smislu progressa nema, niti ga je dosad bilo. Jedne želje smenjene su drugima i tehnički napredak praćen primenom mnoštva olakšavajućih po život sredstava nije omogućio drugi kvalitet življenja. Ljudi se sami nisu promenili. Njihova priroda ostala je ista i sukob poznatih im pojava koji je određivao proticanje vremena jednako traje u današnje vreme kao i u najstarija vremena; ljudi jednako nastavljaju da se sukobljavaju, da učestvuju u igrama, ukoliko im to još dozvoljava slobodno vreme, vole se ili mrze na isti način kao i u prastara vremena, rade, mada na izmenjen način, i sve vreme nastavljaju da žive u senci smrti.

Temeljne aktivnosti ostale su iste, samo su predmetno postale različite, pa ljudi, nesvesno se zavaravaju kako žive u novom, boljem vremenu no njihovi preci, ne shvatajući da to novo vreme jeste interesantnije, ali jednako mučno i tegobno.

U nekim od oblasti življenja kao što je rad, ili rat došlo je do suštinskih promena ali ishodi i njihovi prvobitni motivi nisu se promenili. Ratovi su danas

regionalni ali odnose veliki broj žrtava kao i u stara vremena; isto tako rad jeste izmenjen, ali nije ni nestao niti je olakšan, ostavši nezaobilazni pratilac ljudskog života. Broj igara se povećao, a pritom se smanjio samo broj neposrednih učesnika, a povećao broj pasivnih učesnika, poslatrača.

Ako je došlo u nečemu do velike promene, onda je to u oblasti obaveštavanja i informisanja čemu su doprineli novi mediji pretvarajući sve ljude u učesnike događaja koji ih se u ranijim vremenima nisu doticali. U tom smislu, čovekov život postao je burniji, bogatiji znanjima kakva ranije do njih nisu dopirala niti ih se doticala, a da im danas po svojoj prirodi ništa ne znače, kao što im ni ranije nisu značila – samo su im u većem smislu zarobili slobodno vreme pretrpavajući ih nepotrebnim činjenicama čije mesto su doskora zauzimala bitna znanja o svetu i onom što ih se neposredno ticalo.

Do najveće promene došlo je u oblasti vladavine. Ona se kao fenomen nije promenila, ali je preuzela daleko značajnije mesto i sistemski se usavršila do neprepoznatljivosti poprimivši razmere kakve do našeg vremena nije imala; tu se posebno ima u vidu funkcionalnost i način njenog delovanja, moć kojom se rasprostire na sve čega se može dotaći. Vlast je postala univerzalna i za njen opis danas nedostaju reči; ako je nekad bila diktatorska, potom totalitarna, sad je univerzalna do tog stepena da zahvata sve što postoji i što može dotaći, svakim danom se potvrđuje brišući i one sfere koje su doskora bile deo neprikosnovene privatnosti i vlasništvo pojedinca.

U prvom planu ona preuzima sve dosadašnje oblasti komunikacije, ljude lišava svakog intersubjektivnog odnosa, pretvara ih u zatvorene monade bez mogućnosti razmene misli, a same misli briše i nameće svoje digitalne slike sveta kojem se ni priroda kao tvorac okolnog sveta ne može odupreti.

Opasnosti koje danas prete civilizaciji u celini svode se na sužavanje polja kulturniog znanja, smanjenje činjenica kojima čovek operiše nametanjem pripremljenih shematskih odgovora na većinu vitalnih pitanja; u prvi plan izbija manipulacija društvenim pogledima i nametanje standardnih odgovora u oblasti kulturnih i političkih vrednosti. Društvo u celini se unificira i pretvara u jednoličnu masu. Pojedinci više nisu jedinke. Ljudi nemaju sopstveno mišljenje već ono koje im je nametnuto kao njihovo.

Sve to samo su znaci vremena koje nadolazi. Zasad, društvo je u stanju nekontrolisanog haosa. Sam kaos manifestuje se na društvenom i međuljudskom planu; on ne prelazi u stanje agresije i politički je još uvek bezopasan. Slobodno vreme je i dalje uspešno kontrolisano precizno ideološki obrađenim medijima s jednim jedinim ciljem: da se održi neutralnost ponašanja. Da bi se takvo stanje održalo i u određenim aspektima usavršilo i još jače učvrstilo koriste se oprobani metodi koji se aktivno razvijaju u oblasti obrazovanja, kulture i umetnosti koja sad poprima maksimalno amortizujući karakter.

Neposredne posledice laganih društvenih promena u smeru pasivizacije društva u celini odražavaju se u

oblasti obrazovanja, svakodnevnog načina života, kao i u sferama slobodnog odnošenja spram stvari i drugih, kao što je to oblast umetnosti, a o čemu je ovde posebno govoreno jer su ove tri knjige zapravo tako i zamišljene s namerom da se izloži princip vladavine na individualnom i masovnom nivou, da se osvetli radikalna promena obrazovanja na sveopštem nivou, i konačno, sagleda posledica svega, pomoću degradacije i nestajanja sveta umetnosti, jer vreme apstraktnih, opuštenih razgovora je prošlo.

Mi se nalazimo na pristupu koji određuje konkretnost postupaka. Nametanje opuštenosti je najveća opasnost koja čoveka u ovom trenutku može snaći. Čovek je delatno biće, on ne može mirovati; ako ne ratuje, on radi. Ako radi, najbolji izbor je ulazak u oblast stvaralaštva čime menja i prirodu i sebe u pozitivnom smislu. Odatle je logički put - put ka umetnosti, put na kojem su pred čovekom izazovi koji čine osnovnu stranu njegove pozitivne istorije.

Upravo stoga, istorija umetnosti jeste u isto vreme i istorija čoveka, istorija njegovog života, njegovog viđenja sveta, kao i sveta koji se menjao s njim u njegovoj percepciji - potvrda njegovog postojanja. Umetnost kao slobodna delatnost, kao izražavanje sebe, svog viđenja onog što jeste, onog što treba da bude i u isto vreme onog što za svim tim u prikrajku stoji, a kojem ne znamo ni ime ni način kako bivstvuje, verni je naš pratilac i u dnevnim snovima i u časovima kad smo najbudniji u nadi da možemo sagledati ono što odista jeste. Ona je sad postala

ugrožena ne toliko iz sebe same, već od načina na koji vlast zarobljava naše vreme i pretvara ga u nemuštu prazninu, u ispražnjen prostor koji više ne poznaje stvari pa tako ni samoga sebe jer bez stvari prostora nema i mi smo (nema li nas s njima) pretvoreni u ništa.

Upravo stoga borba za umetnost danas je borba za život, borba za jedinu moguću budućnost, borba za njegov smisao i razlog postojanja sveg što jeste kao i onog što bi još u vremenu budućem moglo da bude, a čemu mi još uvek možemo pomoći.

Tri koraka u kojima se nastoji tumačiti neizvesnost našeg vremena tri su načina da se odgovori samo na jedno pitanje koje danas mora potresati sve ljude koji se odupiru tome da im se potire svest o mogućnosti i pravu na mišljenje: kako izbeći uništavajućem pogromu lažne bolesti koja nam je nametnuta na planetarnom planu, kako sačuvati tradicionalno obrazovanje i kako sačuvati oblast umetnosti sa svim njenim delima koja svedokuju o našem postojanju.

Ta tri koraka tri su pokušaja da se sačuva čovek pred njegovim nestajanjem organizovanom od strane vlasti kojoj nisu potrebni ni obrazovanje, ni umetnosti, ni život u slobodnom vremenu, već pokorna posluga; istorija nas uči da i posluga ne može ostati večno posluga, uči nas tome i Hegel, kao i mnogi nakon njega, ali i oni pre, znajući za mnogo surovija sredstva.

Mi smo na kraju jednog načina postojanja sveta; dolazi drugi, pokorniji i od mišljenja razvlašćen, ali nije to u ljudsku prirodu trajno ubeleženo. U novom vremenu ni

konstante više nisu konstante, ma kako se one veštački programirale. Drugi svet koji dolazi doneće svoje zakone i pravila koja mi ne poznajemo. Virusima ima raznih, veštačkih, onih masovno ubijajućih, ali i prirodnih i među njima preživljava uvek i onaj spasonosni – virus slobode.

Kad svi pevaju glasno, ti pevaj tiho: tako će te najbolje čuti. Svet može biti uništen, ali ne i kosmos koji će naći način da se u jednom od budućih svetova sve ponovi, ali bez ranijih grešaka jer iskustvo je isto tako zarazno koliko i trajanje koje poznaje novo nastupajuće vreme a to se i dešava kad sve prođe ali i sve novo nastaje na ruševinama grešaka.

Opasnost koja se nad svo ovo izlaganje nadnela i pretila da ga obesmisli čineći ga antikvarnim, jeste u brzini i meni vremena da sve iskazano bude prevaziđeno i postane prošlost pre no što je uspelo da bude makar bleđa slika sadašnjosti, jer, nemojmo zaboraviti, ljudi su plašljiva bića, a strah im dolazi ne toliko od drugih, koliko iz njih samih.

Na naslovnoj strani *Rosa Damasceana*

УЗЕЛЈАЦ, Милан, 1950-

Fenomenologija neizvesnosti III 2025 . [Elektronski izvor] / Milan
Uzelac .- Vršac : M. Uzelac, 2025.

ISBN 978-86-89715-17-9

a) Filozofija, b) Ontologija